

М. А. Шепелєв



ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН



«Вища школа»

ТЕОРІЯ



МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

За редакцією доктора
історичних наук, професора
Д. В. Табачника

*Затверджено
Міністерством освіти
і науки України*

Підручник для студентів
вищих навчальних закладів,
які навчаються за напрямками
«Міжнародні відносини»,
«Політологія»

Київ
«Вища школа»
2004

УДК 341.238 (075.8)
ББК 66.4я73
Ш 48

*Гриф надано Міністерством
освіти і науки України (лист
від 31 липня 2003 р. №1/11-3360)*

Рецензенти: доктор філософських наук, професор **Ю. В. Павленко** (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України); доктор соціологічних наук, професор **Ю. П. Сурмін** (Національна академія державного управління при Президентові України); доктор філософських наук, професор **О. С. Токовенко** (Дніпропетровський національний університет)

Редактор **О. Г. Молдованова**

Ш 48 **Шепелєв М. А.**
Теорія міжнародних відносин: Підручник / Передм.
Д. В. Табачника. – К.: Вища шк., 2004. – 622 с.
ISBN 966-642-203-4

Підручник містить аналіз теоретико-методологічних засад, передумов формування і процесу розвитку науки про міжнародні відносини, сутності принципів функціонування, основних тенденцій і закономірностей розвитку міжнародних відносин. Значну увагу приділено геополітичному та цивілізаційному вимірам міжнародних відносин, проблемам міжнародних конфліктів і безпеки.

Для студентів, які навчаються за напрямками «Міжнародні відносини» і «Політологія». Може бути корисним аспірантам, викладачам, фахівцям.

УДК 341.238(075.8)
ББК 66.4я73

ISBN 966-642-203-4

© М. А. Шепелєв, 2004
© Передмова, Д. В. Табачник, 2004



Передмова

Теоретичне осмислення міжнародних відносин є завданням надзвичайно актуальним і важливим для сучасної України. За роки незалежності Українська держава не тільки здобула широке міжнародне визнання, а й сформувала власну зовнішньополітичну стратегію, засади якої було визначено в перші роки незалежності в «Основних напрямках зовнішньої політики України». Послідовна реалізація цієї стратегії є вагомим внеском у зміцнення міжнародної стабільності та безпеки, формування нової, більш досконалої системи міжнародних відносин.

Україна як важливе геополітичне утворення на Європейському континенті є невід'ємною складовою нової системи європейських і глобальних зв'язків та відносин, що сформувалася на зламі тисячоліть. Істотними чинниками зростання міжнародного значення України є її надзвичайно сприятливе положення – у самому центрі Європи, на стику православної, західної та ісламської цивілізацій. Завдяки цьому наша держава є повноправним учасником широкої взаємодії культур і цивілізацій у сучасному світі. Україна прагне брати активну участь в організації нової світової системи безпеки ХХІ ст., намагаючись сприяти подоланню геополітичних і культурних бар'єрів, створенню умов для глобальної взаємодії культур і цивілізацій, формуванню демократичного світового устрою. Наша держава

зробила свідомий вибір на користь загальноєвропейської інтеграції і розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення глобальної системи безпеки.

Утім процеси глибоких внутрішніх суспільних трансформацій, налагоджування рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейську та світову спільноту потребують як від владних, так і від громадських інституцій суспільства чіткого усвідомлення основоположних принципів і закономірностей сучасних міжнародних відносин, місця та ролі в них України. Саме цим зумовлена важливість вивчення теорії міжнародних відносин майбутніми фахівцями, які згодом впливатимуть на прийняття державних рішень, формуватимуть громадську думку, сприятимуть інтеграції України у світове співтовариство. При цьому фундаментальні знання мають поєднуватися з готовністю їх успішного застосування на практиці, зокрема для оцінювання сучасних складних ситуацій і процесів. Президент України Л. Д. Кучма, звертаючись до учасників наради послів нашої країни в європейських державах, зазначав: «...треба виходити з того, що без усвідомлення сучасних, якісно нових чинників та реалій не може бути ефективним обстоювання національних інтересів своєї держави». До того ж посилення уваги до вивчення міжнародних відносин є невід'ємною складовою демократизації українського суспільства, котре прагне зробити доступнішим зміст цієї «таємничої» сфери, яка дедалі більшою мірою визначає його існування.

Потрібно враховувати, що сучасний світ стрімко змінюється і потребує відповідної реакції на нові реалії міжнародного життя з боку України. Альтернативність варіантів подальшого світового розвитку стала аксіомою нашого часу. Події кінця ХХ ст. поставили під сумнів формулу Раймона Арона, яка визначала сутність світового порядку впродовж майже 50 років: «Мир неможливий, війна неймовірна». Із закінченням «холодної війни» мир став менш неможливим. Однак в умовах посилення міжнародної анархії та намагання лідерів окремих країн одноосібно впорядковувати міжнародне життя ймовірність війни зростає.

Глобальні зміни потребують переосмислення зовнішньої політики і національної безпеки як кожної країни, так і світового устрою взагалі. Однак чимало наших співгромадян часом іде-



алістично і відсторонено сприймають сучасні міжнародні процеси, недооцінюють швидкість і масштаби інтеграційних процесів, не визначилися у ставленні до найгостріших міжнародних проблем. Про це свідчать труднощі, які виникали чи виникають в Україні під час проведення економічних реформ, визначення місця нашої держави у світовому розподілі праці, при налагодженні відносин з міжнародними фінансовими організаціями.

Події в Югославії, загострення геополітичної ситуації в Центральній Азії, криза системи контролю за ядерним озброєнням, нестабільність світових фінансових ринків, небезпека міжнародного тероризму, митні й торговельні війни, виникнення суперечностей у відносинах між провідними світовими державами, війна в Іраку та перспектива поширення практики «гуманітарних інтервенцій» на інші країни – ось лише деякі явища, що ознаменували початок нового тисячоліття. Це свідчить про відсутність достатніх підстав сподіватися на те, що в майбутньому міжнародні відносини будуть стабільними і збалансованими.

Останні події і тенденції у світі є ознакою того, що людство вступає в новий етап своєї історії. Про це свідчать зокрема: криза поняття національного суверенітету, спричинена насамперед бурхливим розвитком транснаціональних структур і відносин, «тихоокеанська революція» та формування «глибокого Півдня» як прояви цивілізаційного контрнаступу країн третього світу; внутрішні протиріччя глобалізаційних процесів і посилення тенденцій регіоналізації.

Військова акція США проти Іраку, як і попередні події в Югославії та Афганістані, виявила також інституційну кризу ООН, яка, на думку багатьох провідних політичних діячів, полягає в її неспроможності в існуючому вигляді здійснювати головну функцію – бути інструментом підтримання миру та протидії агресії. Справа ускладнюється тією обставиною, що в системі міжнародних організацій не було створено альтернативних міжнародних механізмів гарантування безпеки і стабільності. Інституційна криза ООН, потреба збалансування глобального та регіонального рівнів у системі підтримання міжнародної безпеки та гарантування стабільного світового розвитку в умовах вирішального впливу цивілізаційних чинників на міжнародні

відносини роблять актуальним питання щодо необхідності реформування управління глобальною безпекою на цивілізаційних засадах. Цей новий принцип має бути доповнений створенням механізмів міжцивілізаційного діалогу Схід – Захід та Північ – Південь.

Глобальні трансформації, які спостерігалися наприкінці ХХ ст., змусили політиків, науковців та світову громадськість зосередити увагу на питаннях щодо характеру розвитку та перспектив світової системи, виживання людства в умовах «нового світового безладу», або глобального неототалітаризму. Усе це впливає на формування міжнародної стратегії України.

Теорія міжнародних відносин – відносно молода наука, що синтезувала досягнення філософії, політології, соціології, політичної економії, історичної, психологічної, юридичної наук; її завдання полягає у з'ясуванні сутності, закономірностей, тенденцій, рушійних сил і суперечностей функціонування та розвитку міжнародних відносин. Розвиток цієї теорії створює передумови для комплексного, побудованого на міждисциплінарному підході дослідження того, що Джеймс Розенау назвав «всесвітом міжнародних феноменів».

Міжнародні відносини – це не лише теорія, а й соціальна практика. Тому метою викладання теорії міжнародних відносин є надати студентам, що навчаються на соціогуманітарних та економічних факультетах, необхідний мінімум знань щодо міжнародних відносин, сформувати навички раціонально-критичного їх осмислення.

Підручник написано на основі аналізу та узагальнення великого масиву зарубіжної та вітчизняної наукової літератури, присвяченої філософським, політологічним, економічним та іншим аспектам міжнародних відносин. Викладання фундаментальних проблем міжнародних відносин ґрунтується на ідеях таких класичних мислителів, як Фукідід, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, М. Данилевський, а також сучасних учених – Г. Моргентау, Р. Арона, А. Тойнбі, І. Валлерстайна та ін. Класичні підходи поєднуються з новітніми оцінками сучасних світових процесів, які дедалі більше впливають на долю України.

Специфікою цього навчального видання можна вважати особливий акцент, зроблений на геополітичному вимірі процесу функціонування та розвитку міжнародних відносин. У



зв'язку з цим особлива увага приділяється як класичним і сучасним геополітичним концепціям, так і розкриттю сутності та механізму дії основного закону геополітики – планетарного дуалізму континентальних і морських держав, Сходу і Заходу.

Підручник вирізняється також авторським баченням важливих сучасних міжнародних феноменів. Для деяких із них характерна дискусійність, що відображає як загальні процеси розвитку науки про міжнародні відносини в Україні, так і конкуренцію альтернативних поглядів на місце й роль нашої держави у світі.

Ключовою ідеєю книги є спадкоємність головних рис міжнародних відносин, що дає змогу встановити їх об'єктивні закономірності і впливати на них відповідно до інтересів держави. Тому вона буде корисною не лише студентам, які вивчають дисципліну «Міжнародні відносини», а й тим політикам і управлінцям, які вже сьогодні впливають на формування міжнародної політики нашої держави. Досі теорія міжнародних відносин вважалася значною мірою західною ідеологією. Нині постало завдання зробити її основою практичної політики України.

Д. В. ТАБАЧНИК,
доктор історичних наук,
професор



Розділ 1

Теорія міжнародних відносин як наука

1.1

Сутність і предмет теорії міжнародних відносин

Теорія міжнародних відносин (ТМВ) – це сукупність знань про природу, характер функціонування та процес розвитку міжнародних відносин. Взагалі теорія – це найвища і найскладніша форма, рівень наукового знання, яке може бути використано в пізнавальній та практичній діяльності. Теорія є сукупністю певних логічно пов'язаних припущень та суджень, яка відображає те, що, на нашу думку, відбувається у світі. Тому теорії не існують об'єктивно, а створюються людиною як інтелектуальні інструменти для пізнання світу.

Теорія міжнародних відносин як наука характеризується плюралізмом концептуальних підходів, наукових шкіл і методів. Водночас відбувається пошук шляхів створення загальної теорії міжнародних відносин, яка інтегрувала б усі окремі теорії, школи та напрями в одне ціле.

На думку **Ж. Унцінгера**, існують три підходи до вивчення міжнародних відносин – теорія, соціологія та історія. Теорія досліджує природу та фундаментальні засади міжнародного суспільства, соціологія – його закономірності, а історія – його трансформації. Однак при цьому ігноруються такі обставини: по-перше, багатоманітність проблем і підходів до вивчення міжнародних відносин; по-друге, те, що завданням ТМВ є пізнання не лише філософських проблем міжнародних відносин. Тому фактично можна говорити про існування лише теорії та



історії міжнародних відносин як найбільш загальних сукупностей знання. Перша з них становить ядро науки про міжнародні відносини.

Крім теорії міжнародних відносин до складу науки про міжнародні відносини входять: *теорія зовнішньої політики*, яка вивчає специфічний процес формування та здійснення зовнішньої політики держави; *теорія міжнародних інтеракцій* (взаємодій), завданням якої є пізнання процесів взаємовпливу зовнішніх політик суб'єктів міжнародних відносин; *теорія світової політики*, яка досліджує поведінку недержавних учасників міжнародних відносин у світовій системі; *теорія світового розвитку*, що вивчає процес коеволюції соціумів, міжнародних відносин, зовнішньополітичного процесу, міжнародних інтеракцій та глобалізації світу в цілому в історичному часі.

Мета ТМВ – отримання об'єктивного знання щодо міжнародних відносин як специфічного типу макросоціальних відносин і практичне застосування цього знання при розробці та здійсненні міжнародної політики. **Об'єктом** ТМВ є міжнародні відносини, або всесвіт міжнародних феноменів (ВМФ). Саме наявність фундаментальних відмінностей між міжнародними відносинами та внутрішньосупільними явищами і процесами стала причиною виокремлення ТМВ у самостійну дисципліну.

Предмет ТМВ – це:

влада та владні відносини у ВМФ;
принципи, процеси та закономірності міжнародних відносин;
суб'єкти та механізми міжнародних відносин;
міжнародний порядок та міжнародна безпека;
зовнішньополітична свідомість;
історія міжнародної політичної думки.

Теорія міжнародних відносин є дуже специфічною наукою. В сучасних умовах це фактично теорія виживання людства, організованого у держави та цивілізації. На рубежі XIX–XX ст. наука про міжнародні відносини зосередила увагу на проблемі війни і миру, визначивши свою мету як пошук шляхів і засобів запобігання війнам та/або їх якнайшвидшого закінчення. Проблема війни і миру виявилася невіддільною від міждержавних відносин у цілому, які поступово (на початку 40-х років) посіли чільне місце як об'єкт наукових інтересів. Державоцентристсь-

кий підхід виявився у зосередженні уваги на категоріях «влада», «сила», «національний інтерес», «національна мораль».

Подальші дослідження довели, що, з одного боку, держава не є таким монолітом, як це видавалося раніше, а з другого – що міжнародні відносини не зводяться лише до міждержавних відносин. Швидке зростання недержавних компонентів міжнародних відносин зумовило на початку 60-х років минулого століття значне розширення кола досліджуваних явищ і процесів міжнародного життя. Під впливом світових процесів змінюється дослідницьке поле ТМВ, зростає значення таких проблем, як ідентифікація нових міжнародних акторів, взаємодія з ними держав, посилення антидержавних тенденцій, збільшення економічного розриву між країнами та зростання соціальної напруженості у світі, боротьба за контроль над обмеженими ресурсами, становлення нового світового порядку. Поступово в науці сформувалися уявлення про те, що міжнародні відносини мають розглядатися як складова і невід’ємна частина більш глобального процесу світового розвитку, що вони зумовлюються останнім, і, у свою чергу, впливають на його хід і результати. Неможливо зрозуміти міжнародні відносини, не маючи концепції світового розвитку, а створити останню можна лише за умов наявності певної макрогіпотези міжнародних відносин.

1.2

Структура і функції теорії міжнародних відносин

Певною мірою умовними структурними компонентами ТМВ є такі:

філософія міжнародних відносин, що досліджує принципові мегатенденції розвитку всесвіту міжнародних феноменів, визначає його місце в онтологічній та гносеологічній структурах реальності, вивчає логіку та методологію пізнавальної діяльності у сфері міжнародних досліджень;

геополітична теорія, що досліджує зв’язок просторових конфігурацій і територіальних інтересів з міжнародною політичною реальністю, визначає просторову детермінацію міжнародних відносин;

політологія міжнародних відносин, що вивчає діяльність політичних інституцій та вплив політичних процесів на міжна-



родні відносини, сутність, форми і методи міжнародної політики, міжнародно-політичні феномени та процеси;

політекономія міжнародних відносин, що досліджує взаємодію між процесами розвитку світового господарства та політичною організацією міжнародних відносин;

соціологія міжнародних відносин, що вивчає вплив соціальних спільнот та процесів на міжнародні відносини, досліджує соціальні взаємодії у міжнародних відносинах та соціальні наслідки глобальних процесів;

психологія міжнародних відносин, що вивчає природу, характер, механізми поведінки міжнародних акторів, їх мотивації, настанови та інші аспекти психологічного виміру міжнародних відносин.

На практиці крім цих основних галузей ТМВ існують:

міжнародна конфліктологія, що досліджує природу, структуру, розвиток та врегулювання міжнародних конфліктів;

вайолентологія – наука про природу сили та насильства, причини, зміст та форми їх вияву у міжнародних відносинах;

політична цивіліологія – наука про політичне управління цивілізаційними процесами в сучасному світі і про локальні цивілізації як суб'єкти та об'єкти міжнародних відносин тощо.

Попит на ТМВ з боку суспільства визначає її соціальні функції, тобто ролі, які виконує ТМВ як наука в житті суспільства і які у своїй сукупності визначають її соціальну цінність.

ТМВ як наука виконує такі соціальні функції:

1) *теоретико-пізнавальну* (розкриває об'єктивні тенденції міжнародних відносин, дає змогу реально оцінити міжнародні ситуації);

2) *методологічну* (створює основу для дослідження окремих міжнародних феноменів приватними теоріями через розкриття загальних закономірностей та принципів міжнародних відносин);

3) *нормативно-регулятивну* (забезпечує вплив людей та інституцій на світові політичні, екологічні та соціальні процеси, раціоналізацію та ефективність міжнародної діяльності);

4) *аксеологічну* (спрямовує міжнародні політичні ініціативи через співвіднесення практики зі значущими ідеалами, дає можливість зрозуміти цілі міжнародних акторів та перспективи світового розвитку, правильно визначити місце тих чи інших міжнародних акторів у ВМФ);

5) *аналітичну* (аналізує та оцінює результати міжнародної діяльності окремих міжнародних акторів, методи перетворення міжнародної політики та світового співтовариства);

6) *прогностичну* (прогнозує та моделює розвиток світових процесів та окремих міжнародних ситуацій, завдяки чому можна своєчасно скоригувати міжнародну політику);

7) *критичну* (піддає критичній перевірці ідеї та практичні дії у міжнародній сфері).

Основними напрямками сучасних міжнародних досліджень є такі:

- ◆ макродослідження міжнародних відносин в історичних масштабах часу і соціального змісту, які здійснюються на стику з філософією (політекономія міжнародних відносин, геополітика, теорія світового розвитку і теорія націоналізму в аспекті міжнародних відносин);

- ◆ вивчення міжнародних відносин у тривалому, але реальному масштабі часу (сучасний політичний реалізм і стратегічний аналіз, комплексні розробки проблем міжнародної стабільності та безпеки);

- ◆ дослідження обмежених у часі та/або у масштабах конкретних міжнародних взаємодій (теорії конфлікту, переговорів, посередництва, сценарні розробки і планування зовнішньополітичних заходів, прикладні та навчальні сценарії на зразок ігор та ситуаційних аналізів, а також дескриптивні дослідження);

- ◆ нова соціологія міжнародних відносин, що вивчає різні суб'єкти і типи міжнародних відносин, процеси інтеграції/сепаратизму, проблему «світового співтовариства»;

- ◆ процес формування і здійснення поведінки суб'єктів міжнародних відносин (аналіз структури і змісту зовнішньополітичного процесу, процесів прийняття політичних рішень, рекрутування зовнішньополітичних сліт і керівних груп, особливостей функціонування міжнародних організацій).

Поступово, впродовж 50-х років ХХ ст., з науки про міжнародні відносини виокремлюється *теорія (аналіз) зовнішньої політики* (ТЗП), яка згодом перетворилася на цілісну самостійну сферу науково-теоретичної думки. На думку **М. О. Косолапова**, на межі 60-х і 50-х років відбувається поділ науки про міжнародні відносини на три самостійні наукові напрями:

традиційні емпіричні (історичні, описові, реферативні) дослідження зовнішньої і світової політики, дипломатії та міжнародних відносин, окремих проблем міжнародних відносин (війни і миру, роззброєння, міжнародного права, організацій тощо);

аналіз зовнішньої політики (із середини 50-х років), об'єктом вивчення якого є проблеми рушійних сил, формування загальних закономірностей і специфіки зовнішньої політики та/або поведінки держав на міжнародній арені;

власне теорія міжнародних відносин (на початку 60-х років), яка намагається розв'язати проблеми світового співтовариства і його формування як цілісності.

Проте такий підхід фактично призводить до того, що зникає межа між ТМВ та *глобалістикою* – наукою про формування глобального світу як цілісності, що динамічно розвивається. За такого трактування ТМВ (яка відривається від класичних теорій міжнародних відносин) є похідною від теорії зовнішньої політики. Насправді ж ТЗП виникла та розвинулася саме на основі (хоча і як антитеза) класичних теорій міжнародних відносин.

Головна відмінність між ТМВ та ТЗП полягає у тому, що об'єктом ТЗП є держава як дійова особа системи міждержавних політичних відносин, при цьому сучасні міжнародні відносини не зводяться лише до міждержавних. Поняття «держава» ототожнюється з центральним урядом, а «поведінка» – з діями уряду. ТЗП не вивчає міжнародні відносини, розглядаючи їх лише як середовище, в якому діє держава. Якщо ТМВ звертається до зовнішньої (щодо держави) сфери і прагне пояснити явища, процеси, механізми міжнародного життя, то ТЗП досліджує лише внутрішню сферу держави з метою виявити причини, рушійні сили і механізми, що призводять до певної форми взаємодії держави із зовнішнім оточенням. В основу ТЗП було покладено методологію природничих наук, кількісні методи аналізу та ідею міждисциплінарності. Основними напрямками ТЗП є порівняльні дослідження зовнішньої політики, системний та структурно-функціональний аналізи зовнішньої політики, дослідження зовнішньої політики з позицій загальної і соціальної психології.

У 70-х роках ХХ ст. виокремилася інша галузь науки про міжнародні відносини – *теорія світової політики*, основопо-

ложниками якої можна вважати професорів Гарвардського університету **Р. Кохейна** і **Дж. Ная**, які у 1972 р. надрукували працю **«Транснаціональні відносини та світова політика»**. На думку Р. Кохейна, предметом цієї науки є міжнародні відносини на сучасному етапі їхнього розвитку, але більшість учених вважає за потрібне доповнити його діями та взаємодіями нових (недержавних) міжнародних акторів та новими тенденціями розвитку світу. Це суміжна з ТМВ наукова дисципліна. Спільним для них є вивчення взаємодії державних і недержавних структур у сучасних відносинах конфлікту та співробітництва. Основна відмінність полягає в об'єктах аналізу сучасного світу – державах чи недержавних учасників міжнародних відносин.

Окрему проблему становить співвідношення науки про міжнародні відносини з науками про глобальний світ, оскільки трансформація світової системи зумовлює відповідну логіку розвитку наукового знання, пов'язану з формуванням нової системи наук про світ. Дехто з учених намагається осмислити нову глобальну реальність із нетрадиційних позицій. Так, російський дослідник **М. О. Чешков** запропонував з-поміж наук, які вивчають цілісність світу (Землі, людства, суспільства), виділити дві – світознавство (world studies) та глобалістику (global studies). Він визнає, що межа між ними не визначена, однак «світознавство має своїм предметом соціальне буття людства у планетарному масштабі, а глобалістика вивчає людство як інтегральне планетарне утворення, соціальність якого є лише одним з вимірів його існування» [19, 135].

Зрозуміло, що перед глобалістикою і світознавством виникає низка спільних проблем, таких як проблеми варіабельності та альтернативності процесів глобалізації, співвідношення тенденцій гомогенізації та гетерогенізації в процесі розвитку глобальної спільноти, співвідношення ієрархічності та мережової організації світоцілісності, проблеми суб'єктів, агентів та опонентів глобалізації, глобальної безпеки, глобального етосу, глобалізації та особини, перспектив глобалізації «з людським обличчям».

Основою диференціації їх є наявність двох об'єктивних процесів, що визначають становлення єдності світової системи, взаємопов'язаних, але відмінних за своєю природою. Йдеться про процеси *глобалізації* та *мондіалізації*. Перше поняття вра-



ховує коеволюцію людського суспільства і природи, друге – означає формування цілісної системи в масштабах власне людського суспільства. Вивчаючи процеси глобалізації, глобалістика є, за словами **А. П. Федотова**, «наукою про залежний світ, тобто про світ, який вийшов за антропогенні межі Землі» [15, 19]. Мондіалізація як складова частина або рівень глобалізації має власну внутрішню логіку «в межах» нашого світу, що зумовлює необхідність її концептуального осмислення на основі специфічних теоретико-методологічних підходів і принципів.

Якщо для глобалістики основним питанням є: «Кінцеві чи обмежені можливості Землі під час впливу на неї господарської діяльності людства, тобто чи існує антропогенна межа біосфери Землі?», то в центрі уваги світознавства перебуває інше питання: «Як забезпечити збереження культурно-цивілізаційного розмаїття світу та спадкоємність у світовому цивілізаційному процесі в умовах глобальної світосистемної кризи і виробити основані на історичному досвіді оптимальні механізми глобального управління?».

Глобалістика і світознавство посідають особливе місце в системі наукового знання. На відміну від філософії глобалістика орієнтована на науково-конструкторські аспекти проблеми розвитку земної цивілізації як єдиного живого космічного об'єкта, причому закономірності цього розвитку вона розглядає переважно у кількісному вигляді. Світознавство вирішує завдання забезпечення політичного управління світовим розвитком і здійснює якісний аналіз глобальних соціальних процесів. Тому принципово важливо, що висновки глобалістики стають відомими політикам і світовій громадськості лише на основі якісного аналізу в межах світознавства, трансформуючись у пропозиції щодо наукової організації світопорядку та конкретні управлінські рішення.

1.3

Понятійно-категоріальний апарат ТМВ

Нині майже повністю відсутні дослідження щодо понятійно-категоріального апарату ТМВ. Зазвичай зміст і обсяг понять, що використовуються, чітко не розкриваються або в них вкладається різний зміст. Через це концептуалізація понятійно-категоріального апарату набуває першочергового значення.

Поняття є формою мислення, яка цілісно та узагальнено розкриває сутнісні відмінні ознаки об'єктів дійсності, що досліджуються, їхню якісну визначеність. Вони виражаються у наукових термінах. Поняття можуть бути одиничними та загальними (за кількістю об'єктів, що відображаються ними), видовими та родовими, конкретними та абстрактними, тотожними та протилежними (контрарними). Найширші, узагальнені поняття – *категорії* – відображають найістотніші властивості, ознаки та зв'язки певної сукупності об'єктів реального світу, тобто окремого роду об'єктів. Зміст категорій не може бути відтворений у ще більш загальних визначеннях.

Основними, вихідними поняттями ТМВ є «міжнародні відносини», «міжнародна політика», «світова політика», «зовнішня політика», «геополітика», «світовий політичний процес» та «міжнародний актор».

Міжнародні відносини – це особлива сфера суспільних відносин, що охоплює всю сукупність публічних і приватних відносин, які передбачають перетинання людьми, товарами, капіталами або ідеями державних кордонів. Як форма соціальної взаємодії вони розвиваються в результаті взаємопереплетення інтересів людей. Міжнародні відносини в цілому мають об'єктивний характер, однак у них відображені різні суб'єктивні фактори, особливо суб'єктивні оцінки цілей учасників відносин.

В основі міжнародних відносин лежить взаємодія суверенних держав на міжнародній арені. Цим зумовлюється наявність у міжнародних відносинах поняття «кордону» як лінії, що відділяє «нас» від «них». Кордон наочно визначає певні обмеження сфери міжнародних відносин як об'єкта ТМВ. Ці обмеження спричинені відмінностями між внутрішніми та зовнішніми процесами, що дедалі більше стираються під впливом процесів глобалізації, зокрема посилення транспарентності та взаємозалежності суспільств. *Оскільки держави за своєю природою є політичними спільнотами, то міжнародні відносини – це переважно політичні відносини, і навіть взаємодія неполітичних суб'єктів, які переслідують приватні і, на перший погляд, неполітичні цілі, набуває через це політичного забарвлення, оцінюється крізь призму політичних настанов та інтересів.*

Проте міжнародні відносини не можна звести до відносин міждержавних, що стало особливо зрозумілим в останні десяти-

тиліття, коли спостерігається підриг традиційної монополії держав на міжнародну, світову політику, подолання кордонів національних держав, порушення їх територіального суверенітету внаслідок зростання взаємозалежності, процесів глобалізації, активізації транснаціональних сил. Поряд з державами у міжнародних відносинах беруть участь інші міжнародні актори – транснаціональні корпорації, міжнародні та національні організації, політичні партії, релігійні рухи, громадські об'єднання, регіональні адміністрації, органи місцевого самоврядування, сепаратистські сили, світові клани. Поступово виникає світ транснаціональних відносин між «акторами поза суверенітетом», що знижує ефективність компетенції урядів, робить держави уразливішими. В результаті цих змін зростає й роль особистості у всесвіті міжнародних феноменів на всіх рівнях міжнародних відносин.

Професор Південнокаліфорнійського університету **Дж. Розенау** звертає увагу на зростання взаємозв'язку між внутрішньою та зовнішньою політикою в сучасному світі. На його думку, головними дійовими особами у міжнародних відносинах стають не держави, а конкретні особи, які вступають у відносини між собою за мінімального посередництва з боку держави або навіть усупереч її волі. Наслідком змін у міжнародних відносинах стало створення міжнародного континууму, символічними персонажами якого є турист і терорист. Одним із результатів втрачання державної монополії у визначенні характеру міжнародних відносин він вважає поступове стирання межі між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Міжнародні відносини розрізняють за такими ознаками:

- ◆ сферами суспільного життя – політичні, економічні, військово-стратегічні, соціокультурні, ідеологічні;
- ◆ характером взаємодіючих об'єктів – міждержавні і транснаціональні відносини, які підтримуються між недержавними міжнародними акторами й існують незалежно від міждержавних відносин;
- ◆ складом взаємодіючих суб'єктів – двосторонні та багатосторонні;
- ◆ просторовим масштабом, або рівнем, – універсальні (глобальні), континентальні, регіональні та локальні;
- ◆ природою взаємодій – відносини панування та підкорення, співробітництва та взаємодопомоги, перехідні відносини.

Міжнародні відносини характеризуються відсутністю центрального ядра влади та управління, поліцентризмом, істотною роллю стихійних процесів. Тому вони, з одного боку, можуть бути визначені як відносини між внутрішньоорганізованими соціально-територіальними системами у зовнішньому щодо них, слабо оформленому у владно-організаційному відношенні середовищі. З другого боку, міжнародні відносини можна також розглядати як сукупність міжнародних політик суб'єктів у конкретний історичний період.

Міжнародна політика – це політика міжнародних акторів у сфері регулювання міжнародних відносин, яка є окремим видом людської діяльності. Міжнародні відносини як середовище міжнародної політики постійно змінюються під її впливом і, у свою чергу, впливають на її зміст, характер та розвиток. Поняття «міжнародна політика» є ширшим, ніж поняття «**зовнішня політика**», тобто діяльність держави на міжнародній арені щодо регулювання відносин з іншими міжнародними акторами.

Для транснаціональних сил міжнародна політика не завжди є зовнішньою або часто не розглядається як така. Наприклад, до складу транснаціональних корпорацій (ТНК) як міжнародних суб'єктів господарської діяльності входять підприємства, розміщені у різних країнах світу, які кооперуються у межах єдиного виробничого процесу. Відносини між цими підприємствами мають міжнародний характер, але діяльність щодо врегулювання цих відносин не є зовнішньою для такої ТНК.

Зовнішня політика держави відображується у діяльності спеціалізованих органів зовнішніх відносин, наприклад Міністерства закордонних справ та ін. Дослідження механізму формування та здійснення зовнішньої політики передбачає, за словами В. Ю. Полянської, «аналіз зовнішньополітичного процесу на інституційному, нормативному та суб'єктивному рівнях» [13, 89]. Міжнародна політика та її різновид зовнішня політика мають спільні риси, однакові цілі, виконують подібні функції.

Головна мета міжнародної політики – реалізація інтересів міжнародних акторів, забезпечення створення сприятливого міжнародного порядку, тобто певних правил та механізмів налагоджування та врегулювання міжнародних відносин відповідно до своїх інтересів. До загальних цілей міжнародної політики належать такі:

- ◆ гарантування власної безпеки, протидія зовнішнім впливам та зазіханням;
- ◆ зміцнення власних міжнародних позицій, впливу, авторитету та силового потенціалу;
- ◆ створення сприятливих міжнародних умов для реалізації внутрішніх цілей та завдань;
- ◆ участь у міжнародному поділі праці та пов'язаних із ним обмінах;
- ◆ спільне розв'язання глобальних проблем сучасності, забезпечення виживання людства.

Міжнародна політика, таким чином, спрямована на зміну поведінки інших міжнародних акторів, на пристосування власної активності до міжнародного середовища. На характер міжнародної політики впливають такі чинники:

- 1) внутрішній потенціал;
- 2) внутрішня система відносин та врядування;
- 3) ідіосинкратичний чинник, тобто особисті якості політичних діячів;
- 4) чинник громадської думки та ролі свідомості;
- 5) роль міжнародного права;
- 6) ідеологічна ситуація;
- 7) співвідношення сил на міжнародній арені.

Вплив цих чинників залежить від конкретно-історичних умов суспільного розвитку, зокрема від характеру міжнародного порядку, політичного режиму держав, їх геополітичних характеристик тощо.

Основними інструментами зовнішньої політики держави є дипломатія, військова сила, пропаганда та фінанси, які взаємно координуються. Традиційно в дипломатії як засобі зовнішньої політики за більшістю міжнародних переговорів та інших акцій стоїть військова сила. У ХХ ст. психологічні операції, пропагандистська діяльність належать до дипломатичних, воєнних та економічних засобів зовнішньої політики. Дипломатія нині вдається до психологічних заходів, здатних впливати на суспільну думку цілих народів. Потрібно не лише передбачати черговий крок противника або союзника, а й те, як він вплине на психологію мас. Роль ідеологічної боротьби, пропагандистської діяльності зростає із загрозою масового знищення людства у тотальній ядерній війні, тому важливого значення набуває

уникнення можливості збройного конфлікту між великими ядерними державами. Крім того, дуже часто зовнішньополітичні успіхи зумовлюються відповідною фінансовою підтримкою, а невдачі — її відсутністю.

Світова політика — це особливий вид політики, в основу якої покладено створення та підтримання стабільного міжнародного середовища, в якому могли б реалізовуватись інтереси її учасників. Це насамперед діяльність міжнародних акторів у напрямі створення механізмів глобального управління світовими процесами, сфера регулювання глобального співробітництва держав. Іноді світову політику розуміють у дуже широкому сенсі — як діяльність держав та інших міжнародних акторів на міжнародній арені, що є активним чинником міжнародних відносин. Таке розуміння не дає змоги розмежувати світову та міжнародну політику. Якщо ж під світовою політикою розуміти не стільки діяльність, скільки взаємодію, то поняття «світова політика» і «міжнародні відносини» практично неможливо розрізнити.

Згідно з іншим трактуванням світова політика — це діяльність великих держав щодо встановлення та підтримання свого світового лідерства, або світового панування. У цьому разі суб'єктами світової політики може бути лише невелика кількість наймогутніших держав.

Світова політика — це не лише особлива сфера діяльності міжнародних акторів, а й процес, що відбувається у результаті їх взаємодії. Це зумовлює співвідношення світової політики та *світового політичного процесу*. Згідно з функціональним підходом останній є рівнодіючою міжнародних політичних процесів, базовою політичною лінією розвитку, що визначається змінами у структурі світової системи та генерує інші — регіональні та локальні — міжнародні політичні процеси. За своєю структурою — це засіб організації та регулювання ВМФ. Поведінковий підхід до світового політичного процесу відображає динамічну сукупну взаємодію міжнародних акторів, що прагнуть для реалізації своїх інтересів впливати на світову систему.

У світовому політичному процесі, як і взагалі у міжнародних відносинах, діють *міжнародні актори*, тобто учасники, суб'єкти міжнародної взаємодії. Міжнародних акторів можна поділити на дві групи: державні та недержавні. До перших належать суверенні держави, що діють в особі державних ін-

ституцій, а також створені суверенними державами міжнародні, міжурядові, міжпарламентські організації, у тому числі наднаціональні (на зразок Європейського Союзу). Крім того, до цієї групи також належать суб'єкти федерації, органи регіонального управління та місцевого самоврядування, національно-визвольні та сепаратистські рухи. До недержавних міжнародних акторів належать неурядові міжнародні організації, транснаціональні корпорації, політичні партії та їх об'єднання, громадські, релігійні та інші організації, соціальні групи, світові клани.

З поняттям «світова політика» пов'язане поняття «геополітика». **Геополітика** – це вид зовнішньої політики, зумовлений територіальними інтересами державних міжнародних акторів. Виділення геополітики як самостійного виду політичної діяльності, що посідає особливе місце у політичній сфері, пов'язане з винятково великим значенням територіального, просторового чинника для долі держав як «політичних організмів, укорієних у ґрунті». Територіальне питання є найважливішим для існування держави, визначальною ознакою якої як соціальної спільноти є саме територіальний принцип її організації. Специфіка геополітики полягає у тому, що її справжніми суб'єктами можуть бути лише великі держави, здатні значною мірою впливати на хід глобальних процесів, оскільки сутність цього поняття полягає у побудові стратегій глобального, світового порядку, нав'язуванні світу своєї моделі цивілізаційного розвитку. Вплив другорядних держав на розвиток геополітичних процесів та відносин є незначним. У цьому виявляється зв'язок поняття «геополітика» з одним із підходів до визначення світової політики, що розглядає її як глобальну політику великих держав. Виходячи з цього, можна визначати геополітику як підвалу та водночас вершину світової політики, яка полягає у мистецтві володарювання над світом.

1.4

Міждисциплінарне співтовариство міжнародних досліджень

Наука про міжнародні відносини за невеликий період свого існування пройшла складний шлях еволюції від спрощеного, неперифікованого ствердження до більш складної, багатоваріант-

ної верифіковної моделі, від описання міжнародних інституцій до вивчення світових політичних процесів, від механічних теорій рівноваги до організованих теорій переплетень, від хаотичного енциклопедизму до різноманітних індивідуальних напрямів досліджень. Вона передбачає застосування складних технологій збирання даних та методів їх аналізу. Теоретичні здобутки соціальних наук використовуються нині в дослідженні міжнародних відносин, сприяючи розвитку систематизованіших та полідисциплінарних досліджень.

Міжнародні відносини досліджуються нині багатьма дисциплінами – політологією, філософією, соціологією, психологією, економікою, історією тощо. Їх інтеграція в єдине міждисциплінарне співтовариство міжнародних досліджень відбувалась у часи Другої світової війни та у повоєнні роки на основі розширення емпіричних досліджень. Поступово зростає частка екологічних, географічних та демографічних досліджень міжнародних відносин.

У повоєнний період у США, Канаді та країнах Західної Європи сформувалась складна інфраструктура різного роду наукових центрів, об'єднаних завданням багатоаспектного вивчення міжнародних відносин. Ця інфраструктура великою мірою інтегрована у політичну систему суспільства. Результатом та втіленням цієї інтеграції є існування в цих країнах *«політико-академічного комплексу»*, який охоплює урядові структури, місцеву владу, приватний сектор, громадські організації, університети та дослідницькі центри.

Одним із найстаріших науково-дослідницьких центрів США є Гуверовський інститут проблем війни, революції та миру, створений у 1919 р. при Стенфордському університеті. Об'єкт його дослідницької роботи – політичні та соціальні трансформації у ХХ ст., зовнішня політика пострадянських держав, геополітичні процеси на пострадянському просторі.

У 1927 р. у результаті злиття трьох приватних наукових установ створено Брукінгський інститут – один із найвпливовіших дослідницьких центрів США. Співробітники відділу зовнішньополітичних досліджень вивчають питання національної безпеки та оборони, американо-японських відносин, зовнішньої політики, азійські та загальні міжнародні проблеми.

На базі Стенфордського університету в 1946 р. організовано Міжнародний науково-дослідний інститут, який із 1970 р. стає

самостійним науковим підрозділом, де діє Центр стратегічних досліджень. Він вивчає проблеми стратегії національної безпеки США, їх військової моці.

Провідним центром міжнародних відносин є створена у 1946 р. школа міжнародних відносин Каліфорнійського університету. На базі школи нині діють: створений у 1951 р. Дослідницький інститут з питань війни та миру, який розробляє фундаментальну проблематику міжнародних відносин, питання воєнної стратегії та контролю над озброєнням, Інститут Східної Азії (1949), Інститут Середнього Сходу (1954), Інститут Центральної та Східної Європи (1956), Інститут Південної Азії (1967) та інші установи.

У Принстонському університеті в 1951 р. був створений Центр міжнародних досліджень, який займається такими проблемами, як міжнародна правова структура в майбутньому, екологія та політика, кризова дипломатія, політика у галузі міжнародних економічних відносин. Провідними його спеціалістами є С. Кoen, Р. Фалк, Р. Гілпін, К. Норр, Е. Морзе, Р. Такер, О. Янг.

Аналогічний центр було створено в 1952 р. у Массачусетському технологічному інституті. Його спеціалісти досліджують економічний та політичний розвиток країн третього світу, військовий та зовнішньополітичний курс США, відносини США з Японією та Китаєм, методологічні проблеми соціальних наук, а також міжнародних конфліктів.

Створений у 1958 р. Центр із міжнародних відносин Гарвардського університету, з діяльністю якого пов'язані імена С. Хантінгтона, Д. Белла, С. Хоффмана, Дж. Ная, Г. Аллісона, Х. Брукса, Н. Глейзера, здійснює важливі дослідницькі програми у галузі транснаціональних процесів та інституцій, коригування зовнішньої політики, впливу на міжнародні відносини трансформаційних процесів у сучасному світі, використання збройних сил у міжнародних відносинах та контролю над озброєнням, поширення ядерної зброї, відносин США із Західною Європою, Канадою, Латинською Америкою, проблем прав людини та ін. У 1962 р. тут також засновано Інститут міжнародного розвитку, що займається проблемами країн третього світу. Ще раніше, у 1948 р., у Гарвардському університеті за сприяння Фонду Карнегі створено Російський дослідницький центр, найвідомішими співробітниками якого є А. Юлем, Р. Пайпс, Г. Аллісон.

Авторитетною установою щодо вивчення проблем міжнародних відносин є Вашингтонський центр зовнішньополітичних досліджень Університету Джона Гопкінса, з діяльністю якого пов'язані імена Р. Такера, Дж. Ліски, Д. Каллеа. Основна увага тут приділяється вивченню впливу науково-технічного прогресу на міжнародні відносини, проблеми взаємовідносин Схід – Захід.

Для проведення порівняльних досліджень у галузі міжнародних відносин у 1955 р. створено Інститут міжнародних досліджень Каліфорнійського університету (Берклі). До його завдань входять розробка теорії та методології проведення порівняльних досліджень, здійснення їх у міжнародній економіці, вивчення американської політики в Європі в глобальній перспективі та в інших регіонах світу.

На один із провідних дослідницьких центрів США перетворився організований у 1961 р. Інститут міжнародних досліджень Університету Південної Кароліни у Колумбії, який вивчає різні аспекти політичного, соціального та економічного розвитку країн Латинської Америки, Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, Східної та Південно-Східної Азії, зовнішньої політики країн Східної Європи, а також проблеми типології поведінки у зовнішній політиці.

В 1962 р. у Джорджтаунському університеті створюється Центр стратегічних та міжнародних досліджень, де свого часу працювали Г. Кіссінджер, З. Бжезінський, Р. Клайн, А. Джордан. Основні напрями його дослідницької діяльності охоплюють такі теми, як стратегічні інтереси та зовнішньополітичний курс США, військово-політичні проблеми, розвиток відносин Схід – Захід, глобальні політичні та економічні тенденції.

Координацією навчальної та дослідницької діяльності у галузі міжнародних відносин займається створений у 1968 р. Центр міжнародних досліджень Піттсбурзького університету. Його програми передбачають дослідження процесів прийняття рішень у міжнародних організаціях, контролю над озброєнням, торгівлі зброєю, а також вивчення окремих країн Азії, Латинської Америки та Європи.

У Стратегічному інституті США, створеному у 1972 р., обговорюються та розв'язуються проблеми національної оборони.



Університет національної оборони, організований Міністерством оборони США у 1976 р., займається розвитком стратегічних концепцій, військовими та імітаційними іграми. Серед інших науково-дослідницьких центрів можна виділити Інститут сучасних досліджень (1972), Інститут з проблем глобальних конфліктів та співробітництва Каліфорнійського університету в Ла-Йолле (1983), Інститут міжнародних відносин у Фулбрайті (1982), Університет Арканзаса.

Особливе місце серед науково-дослідних установ посідають так звані «фабрики думки», які перетворились на самостійну специфічну галузь міжнародних досліджень. Основним їх продуктом є політичні дослідження, результати яких у своїй роботі використовують зовнішньополітичні та військові відомства.

Першою та провідною «фабрикою думки» є «РЕНД корпорейшн», заснована у 1946 р. Спершу її співробітники займалися вивченням прийомів та засобів ведення міжконтинентальних бойових дій. З 50-х років коло досліджень доповнюється воєнно-стратегічними та зовнішньополітичними проблемами. З її діяльністю пов'язані імена Г. Кана, Т. Шеллінга, Д. Райса. До основних напрямів досліджень «РЕНД корпорейшн» належать: проблеми регіональної та національної безпеки, стратегічних і тактичних сил, сучасні внутрішні проблеми американського суспільства.

У 1961 р. Герман Кан заснував Гудзонівський інститут, який розробляє воєнно-стратегічну проблематику, займається довгостроковим прогнозуванням економічного та соціально-політичного розвитку світу. У центрі уваги інституту перебувають так звані «нестандартні війни», непередбачені джерела конфлікту, невідомі види зброї, можливості обмеженого застосування стратегічних ядерних сил, наслідки розробки зброї великої точності. Консультантами Гудзонівського інституту були свого часу Д. Белл, Г. Кіссінджер, А. Етціоні, Т. Шеллінг, У. Кігтнер. У 1958 р. було засновано незалежну дослідницьку організацію «МАЙТРЕ корпорейшн», яка займається дослідженням технічного та управлінського характеру для воєнних відомств США, ЦРУ тощо.

Координація співробітництва між фахівцями з міжнародних відносин здійснюється Асоціацією міжнародних досліджень, за-

снованою в 1959 р., Американською академією політичних наук (1903), Американською академією політичних та соціальних наук (1889), Міжнародним товариством з досліджень проблем миру (1963), Атлантичною радою (1961). Особливе місце серед цих об'єднань посідає заснована у 1923 р. Рада з досліджень у галузі соціальних наук, яка займається переважно проблематикою міжнародних відносин. Робота Ради здійснюється через її численні комітети, серед яких комітети по Східній Європі, сучасному Китаю, з вивчення Південної Азії, досліджень Японії, Близького та Середнього Сходу.

Провідну роль у формуванні основних зовнішньополітичних концепцій відіграє Рада з міжнародних відносин, яка також істотно впливає на громадську думку в США. Увагу Ради зосереджено на комплексному аналізі найважливіших рис сучасної світової системи та проблем, що можуть виникнути у майбутньому. У США також діє Асоціація національного планування (1934) та Трестороння комісія (1973). Фінансову та технічну підтримку програм міжнародних досліджень здійснюють такі фонди: Карнегі для цілей міжнародного миру (1910), Рокфелера (1913), Стенлі (1956), миру (1967), Форда (1996), Джонсона, Макатура (1978).

Слід визнати, що досі в науці про міжнародні відносини домінують американські школи, ідеї, методи. Проте нині багато європейських учених великою мірою впливають на розвиток теоретичної думки у США. Відбувається обмін науковими і викладацькими кадрами, здійснюються спільні проекти, ведуться дискусії, створюються міжнародні центри наукових досліджень, наприклад Лондонський інститут стратегічних досліджень або Атлантичний інститут у Франції. У межах європейського консорціуму політичних досліджень створено Постійну групу з міжнародних відносин. І хоча розвиток теорії міжнародних відносин у Західній Європі в цілому відтворює загальний напрям еволюції американської науки, він має специфічні риси.

У Великій Британії наука про міжнародні відносини не вирізнялася розмахом або глибиною досліджень. Тут тривалий час панували традиціоналістичні напрями. Значна частина міжнародних досліджень у цій країні проводиться у трьох науково-дослідних інститутах: Лондонському інституті стратегічних



досліджень (серед відомих його співробітників – А. Бакен, Х. Булл), Королівському інституті міжнародних відносин у Чаттам-Хаус (Р. Морган, М. Кемпс, Ф. Норсідж, П. Келвокоресі) та Інституті з вивчення конфліктів у Лондоні (Б. Кроз'є, Дж. Шапіро). Міжнародними дослідженнями займаються також університетські дослідницькі центри і коледжі, зокрема в Оксфордському, Кембриджському та Лондонському університетах.

Міжнародні дослідження набули значного розвитку у Франції, хоча «чистих» теоретиків міжнародних відносин тут немає, за винятком П. Аснера. Концепції французьких дослідників міжнародних відносин сформувались на ґрунті філософських і соціологічних учень О. Конта, А. Бергсона, Е. Дюркгейма та представників історичної школи «Аннали» під значним впливом американської науки. Французькі вчені займаються переважно методологічними проблемами міжнародних досліджень, міжнародних систем, розробляють теорію конфлікту, теорію прийняття рішень, вивчають вплив різних чинників на міжнародні відносини.

Головною науковою установою, де досліджується теорія міжнародних відносин, є Центр з вивчення міжнародних відносин при Національній федерації політичних наук Франції. Дослідженням проблем війни та миру займаються в Інституті полемології, який заснував Гастон Бутуль у 1951 р., а військово-політичною стратегією та конфліктами – у Паризькому інституті стратегічних досліджень. Міжнародні відносини вивчають також в університетських центрах, зокрема у Сорбонні, професорами якої були Р. Арон та Ж.-Б. Дюррозель.

Низка оригінальних праць належить італійським спеціалістам з теорії міжнародних досліджень – Р. Гуїді (сфера стратегічних досліджень), А. Спінеллі (проблеми європейської інтеграції), а також Дж. Ведовато, П. Квароні, Дж. Ловізетті, Л. Бонанате. Ця тематика розробляється також у Міланському інституті дослідження міжнародної політики, Римському інституті міжнародних відносин та Флорентійському центрі міжнародних відносин.

У Канаді проблематикою міжнародних відносин займаються Канадський інститут міжнародних відносин (1928), Канадський інститут дослідження проблем миру (1961), Центр російських і східноєвропейських досліджень Університету Торонто (1963), Школа міжнародних відносин ім. Н. Патерсона Карлтонсько-

го університету (1966), Канадський інститут українських досліджень університету Альберти (1978).

На відміну від західних країн доля теорії міжнародних відносин у СРСР була дуже складною. Розвиток окремих прикладних напрямів міжнародних досліджень поєднувався з майже повною відсутністю фундаментальних теоретичних розробок. Десять варіантів «Теорії міжнародних відносин», підготовлених упродовж 1974–1985 рр. в Інституті світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР під керівництвом академіків М. М. Іноземцева та Є. М. Примакова, так і не були видані. Навіть у Московському державному інституті міжнародних відносин теорія міжнародних відносин неодноразово вилучалася з навчального плану як «така, що не відповідає завданням підготовки фахівців». Нині, коли ліквідовано ідеологічні перешкоди, розвиток цієї теорії стримують труднощі фінансового характеру та брак кадрів.

У центрі уваги російських дослідників – філософські та геополітичні проблеми міжнародних відносин, пов'язані з переосмисленням нової ролі та місця Росії у сучасній світовій системі, формуванням зовнішньої політики та стратегії національної (державної) безпеки, яка відповідатиме російським державним інтересам. Цією проблематикою займаються такі провідні російські вчені, як К. С. Гаджиев, О. Г. Дугін, В. В. Ільїн, М. О. Косолапов, Н. О. Нарочницька, Ю. М. Павлов, О. С. Панарін, К. В. Плешаков, Е. А. Поздняков, В. В. Разуваєв, С. М. Рогов, С. М. Самуйлов, К. Е. Сорокін, М. Л. Титаренко, О. В. Торкунов, Г. О. Трофіменко, П. О. Циганков, В. Л. Цимбурський, А. І. Уткін, Т. О. Шаклеїна, М. М. Шмельов. У жовтні 2003 р. через передчасну смерть О. С. Панаріна російська наука про міжнародні відносини та філософське співтовариство втратили одного з найталановитіших мислителів.

Провідними російськими центрами міжнародних досліджень у системі Російської академії наук є: Інститут світової економіки та міжнародних відносин, Інститут США і Канади, Інститут сходознавства, Інститут слов'янознавства та балканістики, Інститут Європи, Інститут Далекого Сходу, Інститут Африки, а також Центр міжнародних досліджень МДІМВ-Університету, Дипломатична академія МЗС Російської Федерації та інші науково-дослідні установи та аналітичні центри.



Міжнародні дослідження в інших державах СНД виходять на якісно новий рівень у міру інтеграції цих країн у глобальну та регіональні міжнародні системи, поступово вони оформлюються в інституційному плані. Зокрема, в системі Національної академії наук України діють Інститут світової економіки та міжнародних відносин, Інститут Європи та Інститут' сходознавства, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки та оборони України. Науковими дослідженнями у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики займаються також учені Дипломатичної академії при МЗС України, Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного економічного університету та інших провідних центрів вищої освіти України. В цих установах працюють провідні українські вчені: О. Г. Білорус, А. С. Гальчинський, Л. В. Губерський, Б. І. Гуменюк, О. П. Дергачов, В. О. Дергачов, О. В. Зернецька, Є. Є. Камінський, Б. І. Канцелярук, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Мацейко, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С. І. Пирожков, Г. М. Перепелиця, О. К. Скаленко.

Серед провідних напрямів наукових досліджень українських міжнародників – проблеми глобалізації, зокрема формування глобалізаційної стратегії України, інтеграція України у світову економіку та регіональні політичні структури Європи, Євразії та Євроатлантики, проблеми вдосконалення зовнішньополітичного механізму, забезпечення реалізації національних інтересів та національної безпеки України.



Теми доповідей і рефератів

1. Філософські підвалини теорії міжнародних відносин.
2. Міжнародні відносини як об'єкт дослідження.
3. Взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої політики.
4. Співвідношення міжнародної та зовнішньої політики.
5. Основні підходи до визначення світової політики.
6. Американське міждисциплінарне співтовариство міжнародних досліджень.

7. Особливості дослідження міжнародних відносин у СРСР.
8. Формування науки про міжнародні відносини в сучасній Україні.
9. Теорія міжнародних відносин та науки про глобальний світ: особливості співвідношення та взаємозв'язку.



Література

1. *Артюхина-Московенко В. И., Злобин А. А.* Основы теории международных отношений. – М., 1988.
2. *Кандалов Ю. И.* Международные отношения. – М., 1981.
3. *Косолапов Н. А.* Социальная психология и международные отношения. – М., 1983.
4. *Косолапов Н. А.* Теоретические исследования международных отношений (Современное состояние науки) // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 2.
5. *Костин А. И.* Глобалистика и политическая наука // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1997. – № 3.
6. *Лебедева М. М.* Мировая политика. – М., 2003.
7. *Международные отношения: социологические подходы* / Рук. авт. кол. проф. П. А. Цыганков. – М., 1998.
8. *Мурадян А. А.* Самая благородная наука. Об основных понятиях международной политической теории. – М., 1989.
9. *Начала мир-системного анализа (Реферативный обзор)* // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит. Сер. 11. Социология. – 1993. – № 1.
10. *Панарин А. С.* Философия политики. – М., 1996.
11. *Поздняков Э. А.* Системный подход и международные отношения. – М., 1976.
12. *Поздняков Э. А.* Внутренняя и внешняя политика. Парадоксы взаимосвязи // Междунар. жизнь. – 1989. – № 10.
13. *Полянская В. Ю.* Влияние политической культуры на внешнеполитический процесс в ФРГ // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2001. – № 1.
14. *Рябов С. Г.* Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. – 1995. – № 1.
15. *Федотов А. П.* Глобалистика как новая наука о современном мире. – М., 2002.
16. *Цыганков П. А.* Мировая политика и содержание, динамика, основные тенденции // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 5.



17. Цыганков П. А. Политология и международные отношения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. – 1995. – № 3.
18. Цыганков П. А. Международные отношения: Учеб. – М., 1996.
19. Чешков М. А. Глобалистика: предмет, проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. – 1998. – № 2.
20. Чумаков А. Н. Философия глобальных проблем. – М., 1994.
21. Юхананов Ю. А. Локальные международные конфликты: опыт системного анализа // Моделирование процессов мирового развития и сотрудничества. – М., 1991.



Питання для самостійного опрацювання

1. Яка відмінність між теоретичним та ідеологічним обґрунтуванням міжнародної політики?
2. На яких засадах було створено міждисциплінарне співтовариство міжнародних досліджень?
3. Які чинники визначили тенденцію до автономності науки про міжнародні відносини?
4. Чи можливе створення загальної теорії міжнародних відносин?



Методологія міжнародних досліджень

2.1

Поняття методології, методу, методики та техніки досліджень

Для теорії міжнародних відносин велике значення має з'ясування її методологічних засад, оскільки саме метод відіграє вирішальну роль у реалізації пізнавальних завдань науки і визначає напрям її розвитку.

Методологія – це вчення про систему принципів та способів організації будь-якої сфери діяльності; теорія науково-пізнавальної діяльності, спрямована на вивчення та розробку методів наукового пізнання. Конкретно-наукова методологія – це система конкретних принципів, методів організації науково-пізнавальної діяльності, які використовуються конкретною наукою.

Метод – це сукупність прийомів та операцій, за допомогою яких здійснюється конкретна теоретична та практична діяльність. Його можна розглядати як комплекс правил, незалежних від певного дослідження, у його конкретному змісті, що передбачають насамперед процес і форми мислення та світосприймання, які дають змогу досягнути реальності, що вивчається.

Структура методу включає підхід та принципи. **Підхід** визначає основний шлях вирішення поставленого завдання та розкриває стратегію його вирішення. **Принцип** – це те, що покладено в основу вирішення проблем, гносеологічно-методологічний засіб реалізації відповідного підходу. Його зміст виражається у певних вимогах нормативно-регулятивного характеру.



Сукупність правил і процедур, прийомів та операцій, які дають змогу на практиці реалізувати ідеї та вимоги принципів, на яких побудовано метод, утворює **методику** відповідного методу. Методика є результатом осмислення методу як явища та досвіду його використання. Методика реалізується у **техніці дослідження** як сукупність конкретних методів і технічних прийомів, що застосовуються у дослідженні, а також специфічні засоби та знаряддя збирання, оброблення необхідної для цього дослідження інформації. Слід відрізнити технічний прийом від методу. Якщо метод – це інтелектуальна концепція, що координує комплекс прийомів та операцій, то технічний прийом є сукупністю певних операцій, пов'язаних з конкретними практичними діями, що використовуються для досягнення поставленої мети. Технічні прийоми – це тільки знаряддя, яке застосовується для досягнення мети відповідно до певного методу.

2.2

Діалектика як методологічна основа міжнародних досліджень

Загальним методом наукового пізнання є діалектичний метод, який відрізняється від інших методів (загальних та специфічних) тим, що його застосовують в усіх науках на всіх етапах розвитку пізнавального процесу. Сутність діалектичного методу полягає в тому, що суспільство розглядається ним як живий організм, який перебуває у постійному розвитку, елементи якого діалектично взаємозв'язані. К. Маркс перетворив діалектичний метод на загальний метод пізнання світу. Марксизм виходить з того, що пізнавана реальність завжди перебуває у русі й необхідно зберігати у пізнанні реальні особливості об'єкта пізнання, щоб встановити закони його розвитку.

Діалектику звичайно визначають як науку про універсальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Ф. Енгельс у «Діалектиці природи» розглядає її як науку про взаємозв'язок усіх форм існування матеріальної дійсності. На підставі цих двох визначень можна сформулювати два основні методологічні принципи, один з яких – *необхідність вивчення явищ у їх загальному зв'язку та взаємозалежності* – є

необхідною умовою пізнання сутності соціальних процесів. Твердження про конкретність істини виключає можливість механічного поширення загальних теоретичних міркувань на конкретні предмети без урахування їх специфіки, їх багатостороннього зв'язку та взаємозалежності явищ.

Другий принцип – *необхідність розглядати предмети, явища соціальної дійсності у їх безперервному русі, розвитку*, досліджуючи їхні історичні витоки, їх становлення та розвиток. Він реалізується у суспільних науках, насамперед у принципі історизму.

Першим, хто обґрунтував систему принципів як загальний принцип пізнання та суспільного життя, був Г.-В. Ф. Гегель, який розглядав теорію як низку ступенів, кожен з яких становить закономірний і необхідний етап людського прогресу, хоча іноді можливі явища регресу. Особливо важливою є його ідея про те, що кожний етап розвитку підготовлює умови для наступного етапу, проте попередній етап не зникає безслідно, а міститься у знятому вигляді у вищому етапі. Слід зазначити, що не тільки у марксистській філософії історизм стає справжнім універсальним принципом людського пізнання. Історизм присутній не там, де він просто згадується, де вживається слово «історія», а там, де у науковому пізнанні відтворюється, відображається закономірний процес розвитку речей.

Принципи загального зв'язку та розвитку як основні принципи діалектичного методу нерозривно пов'язані один з одним і діють в органічній єдності. Оскільки рух, розвиток предметів є вираженням їх загального зв'язку, то рух і розвиток є виявом єдності світу, чим зумовлена наявність загальних законів розвитку. У свою чергу, безкінечна різноманітність світу визначає різноманітність форм і законів розвитку.

Застосування принципу історизму в соціальних дослідженнях означає вивчення явищ та процесів з урахуванням конкретних умов, в яких виникло і розвивається конкретне явище чи процес. Отримання достовірного наукового знання передбачає також дотримання вимоги об'єктивності та всебічності розгляду об'єкта дослідження.

Принцип *об'єктивності* полягає в тому, що у процесі дослідження соціальне явище має розглядатися таким, яким воно є насправді, тобто неупереджено. Об'єктивність наукового

підходу до міжнародних досліджень досягається під час спеціально організованого дослідницького процесу, який передбачає:

- ♦ всебічний розгляд явища, яке вивчається, з метою виявлення його сутності та взаємовідносин зі всесвітом міжнародних феноменів;

- ♦ використання наукового знання з урахуванням існуючих поглядів на певну проблему;

- ♦ творчий підхід до міжнародного дослідження, що досягається використанням сукупності різних соціальних методів для отримання максимально різноманітної та обширної інформації, а також застосуванням досягнень інших наук.

Принцип об'єктивності пов'язаний з *ціннісним підходом* до об'єкта дослідження, який виражає певне ставлення вченого до проблеми. В об'єкті вченого-міжнародника цікавить насамперед індивідуальне, специфічне, виділення та оцінка якого пов'язані із системою цінностей самого вченого. Оцінка – це вольове ставлення нашого «Я» до об'єкта дослідження, вона є засобом усвідомлення його значущості для людини.

Принцип *всебічності* є одним з головних аспектів принципу об'єктивності. Він полягає в прагненні охопити предмет з усіх боків, щоб виявити та відобразити всі його сторони та зв'язки. В. І. Ленін навів приклад всебічного розгляду об'єктів у процесі їх дослідження, зазначивши, що така проста річ, як склянка – це і скляний циліндр, і інструмент для пиття, і важкий предмет, який може бути інструментом для кидання. Він може використовуватись як прес-пап'є, як місцеперебування спійманого метелика. Склянка може мати цінність як предмет з художньою різьбою чи малюнком незалежно від того, чи годиться він для пиття, чи зроблений він зі скла, чи є його форма циліндричною або не зовсім тощо.

Діалектична методологія є складноорганізованою системою, яка включає в себе загальні методи як елементи. *Загальнонаукові методи* – це такі методи, які застосовуються всіма науками, але лише на певному етапі кожного конкретного пізнавального акту. До *приватнонаукових методів* належать методи, що застосовуються для дослідження відносно обмежених аспектів дійсності у межах окремої науки.

2.3

Загальнонаукові методи
міжнародних досліджень

До загальнонаукових методів належать: аналіз та синтез, абстракції, узагальнення, індукція та дедукція, аналогія, метод сходження мислення від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного, метод єдності історичного і логічного, автоматичний і системний підходи, структурно-функціональний аналіз тощо.

Аналіз означає розчленування міжнародних явищ та процесів на складові частини (елементи) і подальше дослідження їх властивостей та особливостей, зв'язків та відносин у межах одного цілого. Аналіз допомагає перейти від зовнішнього пізнання до пізнання сутності об'єкта, що досліджується. **Синтез** дає конкретизовану загальну характеристику об'єкта дослідження через сукупність численних визначень. Аналіз та синтез діалектично взаємопов'язані та взаємозалежні, синтез неможливий без аналізу, і він дає підстави для аналізу вищого рівня.

Індукція є логічним методом виведення загальних суджень на основі низки окремих спостережень, який слугує засобом отримання здогадних суджень, що потім перевіряються та обґрунтовуються. В основі індукції лежать накопичений досвід, спостереження та експеримент.

Розрізняють індукцію, що реалізується через просте перелічення, коли певні характерні риси явищ, що спостерігаються, можуть бути статистично узагальнені, та аналітичну індукцію, яка реалізується через абстрагування, коли виявляються характерні риси певної ситуації, що потім генералізуються, поширюються на аналогічні ситуації. Метод індукції може використовуватись також для того, щоб на підставі дослідження одного об'єкта певного класу явищ зробити висновки щодо всього класу певних явищ. Індукція тісно пов'язана з дедуктивним методом, зазвичай вони застосовуються у комплексі.

Дедукція – це логічний метод, який дає змогу з одних положень як істинних із необхідністю виводити нове істинне положення. Цей метод широко використовується при обґрунтуванні гіпотез, що висуваються. **Гіпотеза** є спробою встановити зв'язок між низкою суттєвих фактів у формі загального закону. Система тверджень, що містить кілька гіпотез, стає теорією.



Отже, дедуктивний метод є основою формування наукової теорії. Якщо індуктивний метод застосовують для нагромадження матеріалу, то дедуктивний – у пізнавальному процесі теоретичного характеру.

Метод узагальнення є одним із найдавніших методів пізнання, коли через абстрагування від специфічних ознак об'єкта дослідження виокремлюється загальне, суттєве, властиве однаковою мірою всім об'єктам певного роду, завдяки чому можна розкрити сутність об'єкта, закономірності його розвитку. Без узагальнення, без знаходження загального та суттєвого в явищах та процесах неможливо здійснити навіть найпростіші акти абстрактного пізнавального мислення. Узагальнення дає змогу формувати та визначати поняття, цінність яких саме в їх узагальненні.

Метод аналогії – на основі схожості об'єктів пізнання за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками. Сутність його полягає у визначенні характеру розвитку подій на основі аналізу подібних ситуацій, які відбувались в іншому місці та в інший час. Велике значення має логічна аналогія, що полягає у виявленні генетичної спорідненості певних явищ на основі їх паралельного дослідження. Аналогія також слугує ілюстрацією, доказом чи поясненням якогось явища, може передувати застосуванню порівняльного методу, що оцінює явища на основі встановлення схожості і відмінностей між ними.

Аналогія передбачає виявлення схожих ознак об'єктів, які порівнюються (ці ознаки мають бути дійсними та істотними, а їхня кількість – достатньою для порівняння), відмінностей між ними, з'ясування того, наскільки істотні ці відмінності, а також дослідження об'єктивного взаємозв'язку та взаємозалежності як між схожими ознаками, так і з тією ознакою, яку ми переносимо на об'єкт, що досліджується. Метод аналогії зазвичай використовують тільки у поєднанні з іншими методами пізнання, оскільки він ґрунтується на порівнянні лише окремих сторін об'єктів.

Цей метод пов'язаний з екстраполяванням знань про наявність певних ознак у відомих нам предметів на предмети, недоступні сучасному пізнанню. Однак **екстраполяція** має й самостійне методичне значення, відіграючи особливу роль у про-

цесі побудови наукового передбачення. Екстраполяція є методом дослідження, що дає можливість суб'єкту пізнання за певних умов поширювати знання про одні явища та процеси на інші, схожі з ними у певному відношенні або такі, що становлять єдину з ними сферу. Одержані наукою знання поширюються вченими на інші сфери діяльності, яким притаманні ознаки, закономірності, структури, спільні з тією сферою діяльності, при безпосередньому вивченні якої отримані знання, що екстраполюються. Хоча такі знання є проблематичними, ненадійними, проте екстраполяція відіграє певну роль у науковому пізнанні.

До методу аналогії близький **метод моделювання**. Сутність обох методів полягає у перенесенні інформації про один об'єкт дослідження на інші об'єкти. У випадку аналогії йдеться про реальні об'єкти, а у випадку моделювання – про створення їх копій, які у деякому відношенні замінюють оригінали, відтворюючи реально існуючі предмети, явища чи системи, які є об'єктом наукового дослідження. Модель є абстрактним вираженням основної сутності об'єкта дослідження, тобто є його аналогом. Отже, моделювання – це дослідження об'єктів через їх моделі. За допомогою цього методу можна отримати такі знання, які складно чи неможливо здобути при безпосередньому дослідженні об'єкта.

Розрізняють предметне та ідеальне (знакове) моделювання. *Предметне моделювання* – це дослідження за допомогою моделей, що відтворюють фізичні, геометричні чи функціональні характеристики об'єкта-оригіналу. Підставою для цієї операції слугує аналогія. Предметні моделі існують об'єктивно, поза людиною, хоча і створюються нею. Ідеальне (знакове) моделювання не обов'язково пов'язане з матеріальним втіленням моделей. Останні можуть мати вигляд схеми, формули, таблиці тощо або складатися з описів. Саме ідеальні моделі відіграють важливу роль у моделюванні соціальних, зокрема міжнародних, явищ, сприяючи переходу від емпіричного знання до теоретичного.

Системний підхід – це загальнонауковий метод, в основі якого лежить дослідження об'єктів як цілісних систем, виявлення їхніх внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Система є діалектично суперечливою єдністю деякої сукупності елементів, сторін,



зв'язків, станів і потоків, взаємодія яких у просторі та часі є умовою існування та розвитку як самої цілісності, так і будь-якого з її компонентів. Перевагою системного підходу є комплексне трактування об'єкта дослідження. Він передбачає вивчення ієрархічної структури елементів та механізмів зв'язків у межах об'єкта, умов існування системи, взаємозалежності властивостей як системи загалом, так і її елементів, цілеспрямованості поведінки системи, її здатності до зміни та саморегулювання.

Системний підхід застосовується у макроаналізі частіше, ніж у мікроаналізі, оскільки за його допомогою можна описати, класифікувати та проаналізувати великі масиви даних. До основних категорій системного аналізу належать «цілісність», «елемент», «відносини», «зв'язок», «властивість», «структура», «система», «підсистема», «вхід системи» та «вихід системи», «межа системи» і «середовище системи».

Аналіз «входу» та «виходу» системи досліджує явища взаємного проникнення системи та середовища та їхню взаємодію. Через велику кількість подібних явищ вони зводяться до сумарних змінних. Вплив середовища на систему, який відбувається через «вхід», здійснюється через вимоги та підтримку (що свідчить про спрямованість впливу).

Функціональні вимоги сприяють досягненню цілей системи та її стабілізації, а дисфункціональні (надмірні, суперечливі чи такі, що їх неможливо виконати) – стають джерелом напруженості у системі та заважають досягненню її цілей. Підтримки поділяють на матеріальні, політичні, моральні, приховані, демонстровані тощо, а вимоги – на матеріальні та нормативні (регулювання поведінки) та ін.

Вихід системи – це політичні рішення, дії щодо їх реалізації та пов'язані з ними типи поведінки. Вихідні чинники слід відрізняти від їх наслідків та результатів, на основі яких формуються нові вимоги та підтримки.

Під час *структурно-функціонального аналізу* дослідник визначає найважливіші структури і намагається вивчити їхні функції або аналізує певні дії у зворотному порядку аж до структур, що їх породили, не враховуючи при цьому конкретні зв'язки між певною структурою та її функціями. Внаслідок цього виникає більш чітке уявлення про результати діяльності соціаль-

них інституцій і передумов їхнього існування. На думку Г. Алмонда, чинники «входу» та «виходу» необхідно аналізувати з погляду функцій, властивих системі. При цьому досліджується виконання структурами певних функцій. Розрізняють *явні функції*, що є бажаними учасниками системи, та *латентні*, які є незрозумілими і небажаними, але їхня наявність доведена.

Методи сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного посідають важливе місце у науково-дослідницькій діяльності. Абстрагування, або перехід від конкретного до абстрактного, – це уявне виокремлення деяких властивостей конкретного, виділення в самостійні об'єкти вивчення окремих, найцікавіших для дослідження сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання при збереженні істотних властивостей явищ та процесів, що розглядаються.

Процес абстрагування досягається такими методологічними прийомами, як виокремлення, ототожнення та ідеалізація. Під час виокремлення цілісний об'єкт розчленовується на окремі абстракції, внаслідок чого досягається глибоке знання його сторін і властивостей, завдяки чому формуються загальні поняття щодо схожих об'єктів. Ототожнення нетотожного полягає у спрощенні історичних об'єктів під час дослідження, коли їм приписуються такі риси, якими вони володіють незначною мірою. Аналіз певної суми конкретних явищ дає змогу створити абстрактне явище, або ідеальний об'єкт. Легкість маніпулювання подібними уявними образами допомагає змодельовувати комбінації, котрі ніколи не виникнуть у дійсності, але на відміну від фантазії таке абстрагування наближує дослідника до сутності реальних явищ та процесів.

Під час операції абстрагування виникає потреба у застосуванні процедури ідеалізації – особливої форми розумового процесу, коли уявно створюються об'єкти з певними ідеальними властивостями. Процедура ідеалізації полягає у виокремленні однієї з основних умов існування уявного об'єкта та у поступовій зміні цієї умови, доведенні її впливу до мінімуму чи максимуму. Оперування ідеалізованими об'єктами полегшує досліднику формулювання положень і суджень про предмет навіть за умови обмеження інформації щодо об'єкта дослідження.

Рух пізнання від абстрактного до конкретного дає можливість перейти від обмеженого знання, отриманого шляхом сходжен-



ня від конкретного до абстрактного, до більш конкретного теоретичного. Будучи протилежностями, конкретне та абстрактне становлять таку діалектичну єдність, реалізація якої забезпечує пізнавальний процес. Кожна наукова абстракція відображає лише певні аспекти конкретного, але їхня сукупність допомагає розкрити конкретне більш глибоко та різнобічно.

Отже, абстракції виступають засобами глибшого та повного вивчення предметів пізнання, тобто відбувається сходження від абстрактного до конкретного, але вже не як до хаотичного уявлення про ціле, а як до багатой сукупності з численними визначеннями і відносинами. Головна мета методу сходження від абстрактного до конкретного полягає в тому, щоб, спираючись на загальні теоретичні положення, на наукові абстракції, всебічно дослідити конкретні явища у конкретних ситуаціях. Сходження від абстрактного до конкретного – це найвищий рівень теоретичного пізнання.

Метод єдності історичного та логічного тісно пов'язаний із методом сходження від абстрактного до конкретного, оскільки у такий спосіб дослідник, теоретично відтворюючи об'єкт вивчення у його багатосторонніх визначеннях та відносинах, водночас теоретично відтворює і його історію, бо сам процес сходження є деяким аналогом історичного розвитку об'єкта дослідження. Історичне і логічне становлять діалектичну єдність.

Історичне – це об'єктивний процес становлення та розвитку об'єкта. Однак історичний метод не зводиться до простого відтворення хронологічної послідовності у розвитку об'єкта, а означає розкриття об'єктивної діалектики генези об'єкта і результату його розвитку. Логічно-теоретичне – це відтворення розвиненого об'єкта, який перебуває у процесі розвитку, в усіх його суттєвих закономірних зв'язках та відносинах. Відповідно логічний метод – це засіб відтворення об'єкта, що історично розвивається, як результат певного процесу, під час якого сформувались необхідні умови подальшого існування об'єкта як системного утворення.

Якщо історичний метод розкриває рух об'єкта переважно у часі, то логічний – у просторі. Логічний та історичний методи ніколи не застосовуються окремо, а доповнюють один одного. Їхня діалектична єдність допомагає у дослідницькому процесі перейти від законів розвитку (історичних) до законів функ-

ціонування (структурних), тобто знання нинішнього допомагає пізнанню минулого, а знання минулого – кращому пізнанню сьогодення.

2.4 Історичні методи у міжнародному дослідженні

Історичний підхід до розгляду міжнародних явищ має дуже велике значення у міжнародних дослідженнях. При цьому застосовуються *спеціально-історичні методи*: метод класового аналізу, історико-генетичний, історико-порівняльний, історикотипологічний, історико-системний, структурно-діахронний і ретроспективний.

Тривалий час суспільні науки у СРСР ґрунтувалися на **класовому підході**, який вперше застосували основоположники класичної політичної економіки А. Сміт і Д. Рікардо. У свою чергу, К. Маркс і Ф. Енгельс проголосили класову боротьбу рушійною силою розвитку суспільства.

Ортодоксальне визначення класів було дано В. І. Леніним: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх ставленням (здебільшого закріпленим та оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю у суспільній організації праці, а отже, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють» [9, 388].

Ці положення стали основою методу класового аналізу, за допомогою якого будь-яке суспільне явище розглядається крізь призму класової боротьби та наділяється відповідною «класовою» характеристикою. Можливості застосування цього методу обмежені через традиційне уявлення про антагоністичний характер відносин між класами, а також неможливість його застосування до дрібних соціальних структур. Останнім часом вчені-неомарксистичні знову звертаються до класового підходу при аналізі суперечностей між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Вони стверджують, що нині відбувається глобалізація класової боротьби, яка втілюється у протистоянні Півночі і Півдня, Світового Міста і Світового Села, глобалістів та антиглобалістів.



Історико-генетичний метод – це метод, за допомогою якого вивчають розвиток соціальних явищ від зародження до загибелі або їхній сучасний стан. Сутність методу полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій, змін реальності, що досліджується, у процесі її історичного руху. Застосування цього методу дає змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку, але при цьому недостатня увага приділяється статичному виміру реальності, а її динамічний вимір абсолютизується.

При використанні історико-генетичного методу описуються переважно конкретні факти і події, характерною є схильність до фактографії та емпіризму. Це може призводити до перебільшення значення індивідуального і неповторного та нехтування загальним і закономірним. Цей метод не має ґрунтовно розробленої логіки та категоріального апарату. Все це зумовлює його непридатність для дослідження масштабних, масових явищ і процесів тощо.

Сутність **історико-порівняльного методу** полягає у зіставленні соціальних об'єктів у просторі та часі й виявленні схожості та відмінності між ними. Об'єктивною основою для такого порівняння є те, що суспільний розвиток – це внутрішньо зумовлений закономірний, повторюваний процес. Багато явищ є тотожними або подібними між собою за внутрішньою сутністю, відрізняючись лише просторовою або часовою варіацією форм.

Схожі форми можуть виражати різний зміст. У цих умовах науковий факт набуває свого певного значення тільки тоді, коли він зіставляється з низкою інших споріднених явищ.

За допомогою історико-порівняльного методу вивчають переважно явища, що розвиваються в часі, але він може використовуватися також для дослідження через порівняння однорідних явищ, що перебувають на різних ступенях розвитку. При цьому явища, які порівнюються, мають відповідати певним вимогам: бути схожими, спорідненими, однотипними, але не тотожними. Зіставлення має ґрунтуватись на конкретних фактах, які відображають істотні ознаки явищ, а не їх формальну схожість.

Історико-типологічний метод є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій та явищ або виділен-

ня однорідних стадій у безперервно-часовому їх розвитку. Об'єктивною його основою є наявність у суспільно-історичному розвитку відмінностей та взаємозв'язків між одиничним, особливим та загальним. Завданням методу є виявити те єдине, що притаманне розмаїттю тих чи інших сполучень одиничного.

Метою *типологізації* є систематизація об'єктів у якісно визначені типи на основі властивих їм спільних істотних ознак. Типологізація як метод сутнісного аналізу відрізняється від класифікації у широкому сенсі, яка групує об'єкти за будь-якими ознаками.

Застосування у процесі типологізації дедуктивного підходу дає можливість віднести кожний окремий об'єкт до того чи іншого типу, тоді як індуктивний підхід використовується для виділення типів та їх характерних ознак через аналіз емпіричних даних. Сутність дедуктивно-індуктивного підходу полягає в тому, що певні типи об'єктів визначаються на основі сутнісно-змістовного аналізу явищ, що розглядаються, а властиві їм істотні ознаки – через аналіз емпіричних даних щодо цих об'єктів. Здійснюючи типологізацію, слід не тільки виділяти типи, а й встановлювати ступінь приналежності об'єктів до цих типів та міру їх схожості з іншими типами, для чого потрібно застосовувати спеціальні методики багатовимірної типологізації.

Історико-системний метод забезпечує поглиблений аналіз суспільно-історичних систем, розкриття внутрішніх механізмів їх функціонування та розвитку. Об'єктивною основою його використання є системний характер суспільно-історичного розвитку, який означає, що всі події, ситуації та процеси цього розвитку не тільки зумовлені, мають причинно-наслідковий зв'язок, а й функціонально пов'язані. За допомогою історико-системного методу здійснюють синтез системних елементів, з яких складаються індивідуальні та неповторні історичні події, ситуації та процеси.

Застосування цього методу передбачає проведення структурного і функціонального аналізу кожної конкретної історичної реальності, вивчення її як якісно цілісної системи, що має специфічні ознаки, посідає певне місце та відіграє певну роль в ієрархії систем. Це забезпечується шляхом декомпозиції, тобто виокремлення системи, що досліджується, з органічно цілісної ієрархії систем на основі виявлення сукупності елементів,



які мають якісну визначеність, відображену насамперед у характерній для них системі відносин та взаємозв'язків, а не лише у тих чи інших властивостях елементів. Вирішення цього завдання зводиться до виявлення системоутворювальних чинників, притаманних компонентам системи, що досліджується, взаємозв'язок між якими визначає сутність структури цієї системи.

Здійснивши процедуру декомпозиції системи, дослідник переходить до структурного її аналізу, який полягає у визначенні зв'язків між елементами системи та їх основними ознаками, тобто у формуванні безпосереднього емпіричного знання про систему, що досліджується. Функціональний аналіз, у свою чергу, допомагає розкрити місце системи в ієрархії реальностей, вивчити її функціональні зв'язки, зокрема взаємодію системи із системами вищого рівня, структуру останніх, що дає змогу розкрити сутнісну природу системи, яка досліджується.

Структурно-діахронний метод передбачає аналіз суспільно-історичного розвитку як зміни суспільних систем різних рівнів. Він побудований на поєднанні діахронного (тобто різночасового, різномоментного) аналізу сутнісно-часових змін історичної реальності зі структурним аналізом сутнісно-просторової природи цієї реальності. Існує кілька форм структурно-діахронного дослідження:

- ◆ елементарна – вивчає тривалість процесів, частоту різних явищ, тривалість пауз між ними тощо, тобто дає уявлення про найважливіші характеристики процесу;

- ◆ поглиблена – розкриває внутрішню часову структуру процесу, виокремлює його стадії, фази. Використовується при реконструкції найзначніших процесів та явищ;

- ◆ розширена – об'єднує попередні форми аналізу, виявляє динаміку окремих підсистем на фоні розвитку систем. Кінцевою метою такого аналізу є побудова динамічних моделей історичних систем.

2.5

Конкретно-емпіричні методи міжнародних досліджень

Конкретно-емпіричні методи, які нині посідають чільне місце у дослідженнях міжнародних відносин, можуть бути розподілені на три великі групи: соціологічні, статистичні та психологічні. В основу прикладного аналізу міжнародних відносин

покладено такі соціологічні методи, як контент-аналіз, інвент-аналіз та опитування.

Контент-аналіз – це метод систематизованого вивчення змісту письмового або усного тексту, який ґрунтується на зведенні тексту до обмеженого набору певних елементів, які легко піддаються кількісній обробці. Він передбачає фіксацію найповторюваніших словосполучень та сюжетів, зіставлення частоти, з якою вони трапляються в інших текстах, відомих як нейтральні, на основі чого доходять висновків щодо політичної спрямованості змісту тексту, що досліджується.

Усі види контент-аналізу (спрямований і неспрямований, кількісний та якісний) використовуються з метою виявити те, що хоче підкреслити або приховати автор текстового матеріалу. Якщо кількісний вид контент-аналізу орієнтований на безпосереднє кількісне вимірювання елементів інформаційного масиву, то якісний застосовують для характеристики цих елементів (ступінь розгорнутості викладення теми, ранг певного поняття при вживанні та ін.). Якісний контент-аналіз є більш ефективним для визначення цілей суб'єкта, виражених у явній або латентній формі.

Додаткові можливості застосування контент-аналізу відкриваються з використанням лінгвістичних і психологічних методів. Цінність дослідження гіпотез контент-аналізу зумовлена якістю концептуалізації, висунутими у дослідженні гіпотезами та категоріями, що їх виражають.

Інвент-аналіз – це метод дослідження даних, побудований на спостереженні за перебігом та інтенсивністю подій з метою визначення основних тенденцій еволюції ситуації. Застосовується інвент-аналіз для сприйняття, виділення та реєстрації усіх (або тільки основних) фактів щодо поведінки об'єкта вивчення, змін його соціального середовища, умов функціонування та розвитку. При цьому передбачається створення інформаційного банку даних, його розчленування на окремі функції спостереження та їх кодування за принципом «що – де – коли – щодо ко-го», а також співвіднесення виділених фактів та сприйнятих явищ із завданнями проекту системного сортування. Систематизовані дані зводяться у матричні таблиці, які оброблюються за допомогою комп'ютерних програм.

Опитування – це метод збирання даних, який передбачає безпосереднє отримання інформації від представників соціальних

груп, причому презентативність цих груп має бути такою, щоб на підставі їх відповідей можна було б із достатньою надійністю робити висновки щодо всієї спільноти або певної її частини. За допомогою безпосереднього чи телефонного інтерв'ю, заповнення респондентами анкет дослідник отримує інформацію п'яти типів: факти, знання, думки, відношення та поведінкові звітні респондентів (осіб, які відповідають на запитання). Опитування складається з таких етапів:

1. *Концептуалізація* – визначення мети дослідження, висунення гіпотез, уточнення понять і знаходження їх операційних відповідностей у певному опитуванні.

2. *Схематизація* – визначення процедур, які мають застосовуватися під час опитування, та прийняття рішення щодо характеру потрібної вибірки – підгрупи випадків, що репрезентують більш велику групу.

3. *Підготовка інструментарію* – складання анкети або бланка інтерв'ю, підготовка інших допоміжних засобів.

4. *Планування* – розв'язання фінансових, адміністративних та кадрових проблем, пов'язаних із проведенням опитування.

5. *Підготовка вибірки* – відбір потенційних респондентів за допомогою таких методичних прийомів, як створення вибірок: випадкової, синтетичної випадкової, кластерної, квотної, експертної, а також її формування.

6. *Інструктаж* – підготовка інтерв'юерів, кодувальників, іншого обслуговуючого персоналу.

7. *Попереднє тестування* – апробація обраного інструментарію на вибірці менших розмірів з метою перевірки розуміння респондентами інструкцій та запитань, а також чи відповідають їх відповіді тому типу, який очікується.

8. *Опитування* – поштове, телефонне або безпосереднє інтерв'ювання учасників вибірки із застосуванням пілотажного інструментарію.

9. *Спостереження за процесом опитування* – перевірка коректності застосування методики інтерв'юерами, контроль за тим, щоб опитували тільки учасників вибірки.

10. *Контрольна перевірка* – перевірка шляхом додаткових контактів із респондентами того, чи всі члени вибірки були реально охоплені опитуванням і чи всі вони повернули анкети.

11. *Кодування* – перетворення зібраних даних на числову форму.

12. *Обробка* – підготовка даних для аналізу.

13. *Аналіз* – переробка даних за допомогою статистичних та інших засобів з метою отримання змістовних відповідей.

14. *Складання звіту* – викладення результатів аналізу у формі дослідницького звіту.

Опитування – це досить гнучкий метод збирання даних, оскільки його можна застосовувати для отримання даних із дуже широкого кола питань.

Багатьох дослідників цікавлять психологічні аспекти міжнародних відносин та міжнародної політики, що зумовлює застосування таких *психологічних методів*, як *аналіз політичних біографій*, *складання психологічних портретів*, а особливо методів когнітивного картування і тестування.

Когнітивне картування – це метод аналізу сприйняття певним політичним лідером конкретних проблем та ситуацій з метою вивчення впливу когнітивних факторів на процес прийняття рішень. Застосування цього методу передбачає виявлення основних понять, якими оперує політичний діяч, значущості та інтенсивності зв'язків між ними. Для цього під час читання тексту висловлювань, виступів конкретного діяча створюється схема-графік, на якій фіксуються основні теми (точки) змісту та відображаються причинно-наслідкові зв'язки між ними. В результаті формується багаторівнева графічна карта, що містить певну кількість взаємопов'язаних понять. В основу її інтерпретації покладено виділення ключових понять авторської логіки, оцінювання ступеня розробленості кожного з них (за кількістю причинно-наслідкових зв'язків).

Психологічне **тестування** виявляє сенсомоторні та психічні функції людини. Тест – це випробування, що передбачає виконання певного завдання, ідентичного для всіх суб'єктів обслідування, із застосуванням точної техніки для оцінки успіху чи невдачі або ж для числового запису результатів. Це визначення було прийнято у 1933 р. Міжнародною асоціацією психотехніки. Об'єктивною основою тестування є встановлення того, що поведінка індивіда, його успіх або невдача у певній ситуації залежать не лише від випадкових зовнішніх обставин, а й від його певних здібностей, від взаємозв'язку деяких чинників,



стабільність яких дає можливість передбачити поведінку індивіда.

Як когнітивне картування, так і тестування – це основа для застосування психофізіологічних методів, що дають змогу виявити психічні мотивації соціально-історичних процесів і розробити психологічну концепцію особи в міжнародних відносинах.

2.6

Прогностичні методи міжнародних досліджень

Прогноз – це науково обгрунтоване судження про можливі стани об'єкта дослідження у майбутньому, про альтернативні шляхи зміни і розвитку об'єкта і про строки їх здійснення.

Прогнозування – це спеціальні наукові дослідження процесів, явищ та подій, в результаті яких на основі уже відомих даних про минулий та теперішній стани об'єкта дослідження отримують уявлення про його можливі стани у майбутньому. Тобто прогнозування спрямоване на одержання нового знання, і ця його евристична функція є головною, що дає змогу впливати на теперішній стан об'єкта і на формування майбутнього його стану.

Мета прогнозування – уникнути небажаних результатів імовірного розвитку подій і спрямувати їх розвиток у бажаному напрямі. Таким чином, побудова прогнозів є невід'ємною складовою частиною будь-якої практичної діяльності людини, у тому числі сфери міжнародного життя.

Прогнози мають містити основні потенційні альтернативи майбутнього, співвідносити з можливістю появи цих альтернатив деякі апіорні оцінки їх відносної ймовірності, встановлювати пріоритетність тих чи інших альтернатив з погляду інтересів замовника, а також визначати ті рішення, які мають бути предметом контролю з боку осіб, котрі приймають політичні (управлінські) рішення.

Розробка прогнозів включає такі стадії:

1. Підготовчий етап:

- а) вибір мети і сфери прогнозу;
- б) визначення просторового діапазону та вичерпності предмету діагнозу;
- в) визначення способу збирання інформаційних даних для прогнозу.

2. Інкубаційний етап:

- а) перевірка того, чи можливе збирання інформаційних даних для аналізу згідно з обраним способом;
- б) уточнення та розчленування мети прогнозу;
- в) підбирання методик і прийомів прогнозування;
- г) визначення методу і процедур складання прогнозу.

3. Оперативний етап:

- а) збирання інформаційних даних для прогнозу згідно з встановленим планом;
- б) застосування обраного методу та прийомів прогнозування;
- в) пошук додаткових даних, повторення запитань, складання сценаріїв або застосування дослідницьких моделей;
- г) формулювання кінцевих висновків прогнозу;
- д) складання варіантів прогнозу.

4. Реалізаційний етап:

- а) остаточне визначення мети прогнозу;
- б) вибір бажаних висновків і варіантів серед можливих;
- в) розробка рекомендації щодо умов реалізації бажаних передбачень;
- г) розробка рекомендації щодо способів забезпечення реалізації необхідних умов.

За інтервалом часу, на який розрахований прогноз, виділяють такі його типи:

оперативний, або поточний, який передбачає детально-кількісні оцінки майбутнього;

короткостроковий, розрахований до п'яти років, з переважно кількісними оцінками майбутнього;

середньостроковий, розрахований на строк від десяти до п'ятнадцяти років, з переважанням кількісних оцінок над якісними;

довгостроковий, розрахований на період понад п'ятнадцять років, з переважно якісними оцінками майбутнього;

наддовгостроковий, розрахований на загальну перспективу, коли очікуються глибокі якісні зміни.

Існує багато підходів до прогнозування майбутнього як до галузі пізнання:

◆ *презентистський* підхід (майбутнє буде в основному таким самим, як і сьогодні);

◆ *агностичний* підхід (не існує можливості зазирнути у майбутнє);



- ♦ *нігілістично-фіналістський* підхід (ґрунтується на очікуванні апокаліптичного кінця світу у вигляді тієї чи іншої катастрофи);
- ♦ *провіденціалістсько-релігійний* підхід (майбутнє визначається надприродними силами, про нього можна дізнатися від пророків чи шляхом релігійного одкровення);
- ♦ *фантастичний, утопічний та антиутопічний* підходи;
- ♦ *інтуїтивний* підхід (визнає останньою підвалиною буття і пізнання безпосереднє, живе проникнення у предмет, прагне подолати розчленування реальності на суб'єкт та об'єкт);
- ♦ *науково-фантастичний та науково-конструктивний* підходи (виходять з необхідності пошуку шляхів наукового передбачення майбутнього та відповідного на нього впливу, тобто розробка у перспективі того, що сьогодні має назву прогностичний підхід).

Міжнародне прогнозування – це теорія і практика отримання та обробки інформації з метою визначення шляхів, тенденцій та перспектив розвитку міжнародних процесів та передбачення можливостей впливу на ці процеси.

Об'єктивною основою прогнозування міжнародних процесів і ситуацій є та обставина, що їх майбутній стан вже міститься у нинішньому, але тільки як можливість. Остання існує об'єктивно в самій дійсності як прихована тенденція розвитку подій. Тому пізнання майбутнього може здійснюватися лише на основі пізнання можливостей, тенденцій, які містяться у нинішній міжнародній дійсності.

Водночас при прогнозуванні слід уникати розуміння майбутнього як простої екстраполяції вже існуючих «прогресивних» тенденцій, що фактично заперечує право цього майбутнього не виправдати наших очікувань. Дійсно, саме у ХХ ст. підтвердилася принципова непередбачуваність майбутнього. Яскравим прикладом може бути фіаско марксистської футурології, яка виключала можливість катастрофічних для світової соціалістичної системи подій, які відбулися наприкінці ХХ ст. Серед двох можливих способів «розправи» з минулим як з «іншим», ворожим – дискредитації або модернізації – марксизм обрав перший, тоді як лібералізм – другий, породивши хвилю так званого «презентизму», тобто апології сучасності, позбавленої критичної історичної рефлексії. Цей підхід відображений у відомій праці Ф. Фукуями «Кінець історії». Реальність спростувала такого роду прогнози.

У цьому сенсі прав О. С. Панарін, який вважає, що «політику в ХХ ст. можна визначити як виробництво непередбачувано-

го майбутнього, яке розпочинається за ініціативою тих, хто вірив у його наукову передбачуваність, в історичні гарантії прогресу». Він розглядає політику як стихійне виробництво історії, кінцеві результати якого неминуче розходяться із задумами.

Втім переконливі підтвердження непередбачуваності майбутнього, які постійно демонструє світова історія, практично не впливають на прагнення складати прогнози, оскільки вони є чи не єдиним способом орієнтації у майбутньому. Це повною мірою стосується й міжнародного прогнозування, основні напрями якого розвиваються у формі прикладних досліджень. Головним чинником його розвитку є зростаюча зацікавленість урядів у міжнародних прогнозах.

Однак розробка міжнародних прогнозів ускладнюється через багатовимірний характер міжнародного життя, який створює розмаїття вибору сценаріїв майбутнього, а також неможливість емпіричної перевірки різних моделей майбутнього. Крім того, закономірності появи нових структур міжнародних відносин, умови розкриття потенційних тенденцій міжнародних відносин та багато інших аспектів дій залишаються практично невивченими. Цим пояснюється домінування у міжнародному прогнозуванні футурологічних сценаріїв або моделей майбутнього, які не завжди відповідають існуючим вимогам до побудови прогнозів, а саме:

1. На момент складання прогнозу не можна однозначно визначити його істинність або хибність.
2. Прогноз має містити вказівку на інтервальний час і місце здійснення події, що прогнозується.
3. Цей інтервал має бути закритим і кінцевим.
4. На момент прогнозування має існувати спосіб верифікації методу прогнозування.
5. Має існувати спосіб апіорної оцінки ймовірності появи події, що прогнозується.
6. Має існувати спосіб перевірки здійснення прогнозованої події.

У сучасному міжнародному прогнозуванні існують кілька альтернативних підходів до оцінки напрямів міжнародного розвитку. Серед них *багатополярна парадигма*, яка передбачає тенденцію до відновлення геополітичної рівноваги між кількома глобальними центрами сили (переважно у вигляді концепції п'ятиполюсного балансу сил, учасниками якого будуть США, ЄС, Китай, Японія та Росія, з ймовірністю включення до цього складу Індії). Інший варіант – *регіоналістська парадигма*, в якій світ



постає у вигляді системи регіональних інтеграційних спільнот. Ще один підхід ґрунтується на очікуванні того, що в майбутньому зростатиме конкуренція між «державоцентричною цивілізацією» та «корпоративною цивілізацією», тобто передбачається глобалізація політичної та соціокультурної ролі транснаціональних корпорацій, які прагнутимуть витіснити держави з їх нинішніх позицій головних міжнародних акторів. Провідна роль США як єдиної наддержави у постбіполярному світі створює підстави для появи різноманітних *концепцій уніполярного світу*, які ґрунтуються на припущенні про те, що міжнародна роль США як глобальної наддержави зберігатиметься і посилюватиметься упродовж досить тривалого періоду. Всім цим більш-менш оптимістичним прогнозам протистоїть очікування того, що на зміну нинішнім тенденціям глобалізації та регіоналізації прийде глобальна неоархаїка, занурення світу у нове середньовіччя або нове варварство. Підставою для таких тверджень є зростаючі тенденції фрагментаризації світу та глобальна стратегічна нестабільність, що зберігається у міжнародних відносинах попри всі наміри США та інших постіндустріальних держав упорядкувати світ на уніполярних засадах.

На реальні тенденції сучасного світового економічного і політичного розвитку та на зміни у глобальному співвідношенні сил, що спостерігаються в останні десятиліття, спирається *парадигма нової біполярності*. В її основі лежить діалектика виклику та відповіді, згідно з якою неминуче наближається фаза відповіді на виклик США побудувати однополярний світ. Очікування відновлення глобальної стратегічної рівноваги, зруйнованої з розпадом СРСР, найчастіше пов'язується з новою тенденцією орієнтації, найбільш яскравим символом якої є сходження Китаю, який на початку ХХІ ст. вже вийшов за межі статусу регіонального лідера і дедалі частіше розглядається як головна геополітична та цивілізаційна сила, здатна стримати гегемоністські зазіхання США.

До основних прогностичних методів міжнародних досліджень належать метод експертних оцінок (дельфійський метод) та метод сценаріїв.

Дельфійський метод був розроблений на початку 50-х років ХХ ст. співробітниками «РЕНД корпорейшн» О. Хелмером, Т. Гордоном і Н. Долкі. Завдання цього методу – якнайефективніше використання узагальнених прогностичних оцінок великої кількості експертів.

Основні принципи дельфійського методу:

1) анонімність висловлювань, тобто отримання оцінок експертів у письмовому вигляді без їх взаємних контактів;

2) ітерація (повторення) і «контрольований зворотний зв'язок», тобто систематичне повторення опитувань експертів і контроль за впливом висновків попереднього туру на наступний;

3) статистична обробка групової оцінки експертів – групова оцінка у фінальному турі опитувань складається з індивідуальних оцінок.

Фактично цей метод є послідовним проведенням кількох циклів «мозкової атаки», однак при цьому ставиться мета знизити ефект психологічних чинників, зумовлених урахуванням думок інших експертів. Кінцеві висновки розроблених прогнозів безпосередньо залежать від політичних поглядів і теоретико-методологічної підготовки відібраних для опитування експертів.

Метод сценаріїв був створений Г. Каном і набув широкого застосування у 50-х роках минулого століття. Г. Кан визначає сценарій як описову картину прогнозованого розвитку подій, що створюється з метою зосередження уваги на причинно-наслідкових зв'язках і на тих моментах у розвитку подій, коли потрібно приймати рішення. Особливу увагу при написанні сценарію приділяють фактору часу та наявності зв'язків між подіями. При складанні сценаріїв потрібно врахувати такі моменти:

1) як саме, крок за кроком, може виникнути та чи інша гіпотетична ситуація;

2) які альтернативи існують для осіб, що відповідають за прийняття рішення на кожному етапі розвитку подій для того, щоб вплинути на конкретний процес.

Сценарій покликаний допомогти визначити ті переломні моменти, коли вчасно прийняте рішення зможе вплинути на хід подій і цим запобігти небезпеці згаяти час, коли ще можна вплинути на перебіг подій. Він має правити за джерело штучного досвіду дій у новій, незнайомій ситуації. Сценарій дає змогу розглядати одразу кілька аспектів проблем, різні комбінації політичних, військових, економічних, соціальних, технічних чинників з урахуванням можливих суб'єктивних моментів.



На думку Г. Кана, маючи кілька альтернативних варіантів майбутнього з відповідними сценаріями, можна легше зрозуміти, чого слід уникати, чому, навпаки, сприяти, коли і в яких рішеннях виникне потреба. Чим неймовірніший сценарій, тим він кращий, оскільки допомагає виявити ті елементи майбутнього, які зазвичай складно виявити на основі простої логічної екстраполяції. Проте не слід занадто захоплюватись привнесенням чинника «передбачення».

Імітаційні методи «наукової гри» набули значного поширення, вони мають спільне походження з військовими іграми. Імітаційні ігри поділяють на «жорсткі» та «вільні». «Жорсткі» міжнародні імітації знайшли основне застосування у моделюванні міжнародних систем у цілому, а «вільні» – у моделюванні окремих аспектів цих систем, зокрема конфліктів та кризових ситуацій в окремих регіонах світу.

Однією з найпростіших «жорстких» ігор є настільна гра KBQ, створена М. Капланом, А. Бернсом та Р. Квондтом. Автори прагнуть виявити внутрішню логіку теорії і моделі, визначити та відтворити механізми, що визначають стабільність певної системи. Спільний ігровий простір у грі KBQ – це сума підпросторів, кожен з яких перебуває у розпорядженні окремого гравця. Місця «спільного користування» відсутні, простір окремого гравця – це система ямок, в яких можуть розміщуватись однорідні фішки, що символізують ресурси. Існують три типи ямок: «економіка», «військовий резерв» та «кордони». Вважається, що між усіма державами існують кордони. Правилами ходів передбачено дозволені способи перерозподілу фішок у ямках. Економічні ресурси можуть збільшуватись з часом відповідно до заданої стохастичної процедури, що символізує економічний розвиток держави. Збройні сили, зосереджені на кордонах, можуть вступати у «війну», тобто можуть бути зняті з дошки за визначеною стохастичною процедурою.

«Війна» ведеться до повного виснаження однієї із сторін на відповідному кордоні, після чого переможець отримує «трофей» – фішки, що знімаються з трьох типів ямок. Ходи роблять по черзі, гравець може звернутися до інших з пропозицією про створення або розрив «союзу». «Союзники» відводять війська, розташовані на кордонах. Коли гравець залишається без фішок, він вибуває з гри, тобто програє. Той, хто залишив-

ся у грі, визнається абсолютним переможцем, який досягнув «світового панування». Однак такий результат не є обов'язковим, оскільки можливе «нескінченне» балансування гравців, які бажають лише утриматись у грі, а не перемогти.

2.7

Математичні та статистичні методи у міжнародних дослідженнях

Математика та статистика є важливими допоміжними засобами для соціальних наук, що дають можливість замінити прості враження точно верифікованими даними, виявити помилки, що містяться у деяких загальних висновках чи враженнях, допомагають подолати описовість у дослідженнях, розкрити кількісні характеристики явищ та процесів, що вивчаються, і більш точно відобразити відповідні якісні характеристики. Поряд з традиційними математико-статистичними методами (дескриптивна статистика, вибірковий метод, аналіз часових рядів) широкого застосування набули методи багатовимірного статистичного аналізу, орієнтовані на дослідження статистичних сукупностей, в яких об'єкти характеризуються набором певних ознак. Ця група методів (аналіз регресії та тенденції, факторний аналіз, кластерний аналіз, багатовимірне шкалування) допомагає виявити типології об'єктів вивчення, групи однорідних ознак, заданих у їх багатовимірному просторі, а також отримати статистичні характеристики цих груп даних.

Аналіз регресій – це процедура, за допомогою якої встановлюється залежність однієї ознаки від набору незалежних факторних ознак. Спочатку дослідник поділяє всі ознаки, представлені у кількісному вираженні, на результуючі та факторні. Потім будується регресійна модель, тобто рівняння регресії: $y = a + bx$, де y – результуюча ознака, a – постійне число, b – коефіцієнт регресії, x – факторна ознака. Під час розв'язання рівняння визначають: 1) кількісний вплив кожної ознаки-чинника на результат (обчислюються коефіцієнти регресії $b_1, b_2, b_3 \dots b_n$); 2) зв'язок урахованих чинників та результуючої ознаки, що дає змогу відібрати найсуттєвіші чинники, які впливають на результуючу ознаку, оцінити невраховані чинники впливу і у такий спосіб отримати приховану інформацію щодо об'єктів дослідження.



Аналіз тенденцій використовується переважно у прогностичних цілях для опису майбутніх причинно-наслідкових зв'язків. Оскільки кількісні показники відносин для характеристики майбутнього невідомі, у рівнянні регресії, що описує нинішній стан відносин, незалежна змінна замінюється на час, числові значення якого у майбутньому відомі. Однак при цьому генеруються майбутні значення показника причини та можливість зміни залежності між змінними. Для аналізу тенденцій збирають якомога більшу кількість даних з якомога меншими часовими інтервалами та обчислюють швидкість еволюції системи, після чого будують графік, на основі якого складають рівняння регресії та оцінюють його параметри. Далі обчислюють майбутнє значення показника наслідку за допомогою рівняння регресії і будують графік. Наприкінці аналізу здійснюють інтерпретацію результатів.

Факторний аналіз передбачає виявлення найбільшої кількості істотних ознак через найменшу кількість вичерпних характеристик. Він ґрунтується на уявленні про комплексний характер явища, яке вивчається, що знаходить відображення у взаємозв'язках та взаємозумовленості його окремих ознак. Під час проведення факторного аналізу будується спеціальна таблиця-матриця, на основі якої виділяють набори факторних навантажень і факторних важелів. Дані щодо факторного навантаження дають змогу дійти висновків про набір вихідних ознак, які становлять той чи інший фактор, та про відносне значення окремої ознаки в структурі кожного фактора. Дані щодо факторних важелів визначають ранжування об'єктів за кожним фактором. Цей вид аналізу дає змогу висувати гіпотези щодо структури складних явищ та визначати розмірність явищ, що вивчаються, тобто знаходити мінімальну кількість істотних факторів, які описують ці явища.

Кластерний аналіз – це метод класифікації об'єктів за відсутності наперед заданої інформації щодо характеру та розподілу всередині групи. Комп'ютер розпізнає та ідентифікує об'єкт, а потім розміщує його в один із створених ним кластерів-класів об'єктів, що характеризуються спільними властивостями.

Багатовимірне шкалювання передбачає опис матриці близькості відстаней між точками об'єктів та представлення даних що-

до їх схожості у вигляді системи точок у просторі. За допомогою цього методу можна побудувати двовимірний простір для відображення структури даних щодо близькості пар об'єктів. Останні розміщують на осях цього простору, що, власне, і означає процес шкалування.

За допомогою *спектрального аналізу* визначають фундаментальні коливання у складних структурах, які еволюціонують, та обчислюють частоту і тривалість фази. Метод ґрунтується на виділенні структури коливального процесу та побудові графіка синусоїдальних коливань. Для цього збирають хронологічні дані, обчислюють рівняння коливання та створюють цикли, на основі яких будують графіки.

Математичні методи є зручним інструментом для побудови моделей міжнародних відносин різного рівня складності. **Моделювання**, як відомо, є методом пізнання об'єктивної реальності, який полягає у вивченні моделей, що відображають цю реальність та її можливі стани. Воно складається з:

- ◆ конструювання альтернативних ситуацій з метою глибшого розуміння перебігу подій і процесів, які вивчаються;
- ◆ побудови контрфактичних моделей міжнародних ситуацій та використання їх як еталона оцінки реальної дійсності;
- ◆ імітації міжнародних явищ та процесів, коли для звичайної характеристики міжнародної реальності недостатньо даних.

Існують три основні види моделювання:

- ◆ *відображаючо-вимірювальне*, коли будують математичні моделі, що характеризують реальні процеси;
- ◆ *імітаційно-прогностичне*, коли конструюють моделі з метою визначення оптимального характеру функціонування міжнародних систем та акторів і здійснення прогнозування;
- ◆ *імітаційно-контрфактичне*, коли створюють моделі нереальних ситуацій для подальшого порівняння з міжнародними реаліями.

Застосування математичних, статистичних методів дає змогу значно підвищити ефективність конкретних міжнародних досліджень, отримати додаткову інформацію, обробка якої розширить наші уявлення щодо всесвіту міжнародних феноменів. Однак далеко не завжди система визначень, з якою працює дослідник, має достатні для її формалізації чіткість та внутрішню несуперечливість.



Теми доповідей і рефератів

1. Прогностичні методи міжнародних досліджень.
2. Моделювання міжнародних ситуацій.
3. Порівняльний аналіз міжнародних ситуацій.
4. Біхевіоральний підхід у вивченні міжнародних відносин.
5. Принципи структурно-функціонального аналізу у дослідженні міжнародних відносин.
6. Математичні методи у міжнародних дослідженнях.
7. Комп'ютерні технології у міжнародних дослідженнях.



Література

1. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984.
2. Гаджиев К. С. Методологические принципы политологии // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 4.
3. Гришин А. В., Никольский Н. М. Системный анализ и диалог с ЭВМ в исследованиях международных отношений. – М., 1982.
4. Далныкова Р. Н. Методология и методика прогнозирования внешней политики несоциалистических государств. Опыт системной организации понятий. – М., 1986.
5. Дегтярев А. А. Методы политических исследований // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1996. – № 6.
6. Зайцева О. О. О методологии изучения международных организаций // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1992. – № 6.
7. Ковальченко И. Д. Методы исторического познания. – М., 1987.
8. Косолапов Н. А. Социальная психология и международные отношения. – М., 1983.
9. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1989. – Т. 29.
10. Математические методы изучения международных отношений // Социолог. исслед. – 1981. – № 1.
11. Международные отношения как объект изучения. – М., 1993.
12. Начала мир-системного анализа (Реферативный обзор) // РЖ Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. – 1993. – № 1.
13. Петров Ю. А. Методологические проблемы теоретического познания. – М., 1986.

14. Поздняков Э. А. Системный подход и международные отношения. – М., 1976.
15. Ракитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М., 1982.
16. Рузавин Г. И. Методы научного исследования. – М., 1974.
17. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. – М., 1974.
18. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. – К., 1984.
19. Твишшани Д. М. Моделирование процессов глобального развития. – М., 1979.
20. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. – М., 1978.
21. Хрусталеv М. А. Системное моделирование международных отношений. – М., 1987.
22. Юхананов Ю. А. Локальные международные конфликты: опыт системного анализа // Моделирование процессов мирового развития и сотрудничества. – М., 1991.



Питання для самостійного опрацювання

1. Яке існує співвідношення між методологією, методом, методикою та технікою дослідження?
2. Як принципи діалектичного методу реалізуються у міжнародних дослідженнях?
3. У чому полягає евристична значущість методу аналогії?
4. Чому аналіз та синтез невіддільні один від одного?
5. Чим зумовлена необхідність використання методу єдності історичного та логічного у міжнародному дослідженні?
6. Як пов'язані між собою історико-системний та структурно-діахронний методи?
7. Охарактеризуйте процедуру контент-аналізу та його значення для дослідження міжнародних відносин.
8. Чим зумовлена необхідність використання дельфійського методу, що спільного між ним та методом сценаріїв?
9. У яких папрямах міжнародних досліджень знайшли застосування математичні та статистичні методи?



Витоки теорії міжнародних відносин

3.1

Міжнародно-політична думка Стародавньої Індії

Місце міжнародної проблематики в історії суспільно-політичної думки значною мірою зумовлено тенденціями та закономірностями розвитку міжнародних відносин, оскільки вона відображає їх та істотно впливає на них. Уже на ранніх етапах людського суспільства міжнародні відносини і міжнародна політика як об'єкти пізнавального інтересу привертати увагу мислителів.

Виникнення перших уявлень щодо міжнародних відносин збігається у часі з виникненням перших держав, зокрема на Сході. Тому витоки теорії міжнародних відносин слід шукати у літературних джерелах, які стосуються історії політичної думки найрозвиненіших державних утворень того часу – Стародавніх Індії та Китаю.

Першим найґрунтовнішим викладом теорії міжнародної політики можна вважати давньоіндійський трактат **«Артхашастра»**, автором якого є видатний політичний діяч брахман **Каутілья** (ймовірно перший міністр царя Чандрагупти – засновника династії Маур'їв, що жив у період між IV та III ст. до н. е.). Деякі вчені вважають, що цей трактат було написано близько III ст. н. е. або що він створювався поступово впродовж тривалого періоду між цими двома датами.

У перекладі «Артхашастра» означає «наука про вигоду», або «наука про накопичення цінностей», але змісту трактату більш відповідає назви переклад як «наука політики». Під час його

написання на півострові Індостан існувала низка великих та дрібних держав, переважно однакових за соціальним ладом, але різних за військовими та економічними можливостями, геополітичним становищем, що зумовило необхідність розробки відповідних норм і положень щодо зовнішньої політики та регламентації взаємовідносин між цими державами. З цим завданням успішно впорався Каутілья, якого у XX ст. називали «індійським Макіавеллі» та «індійським Бісмарком».

З погляду теорії міжнародних відносин особливу увагу привертають такі розділи трактату: «Про шість методів [зовнішньої] політики», «Дії того, хто прагне напасти», «Про становище найсильнішого [царя]». Каутілья розрізняє чотири засоби політики – «мирні переговори, підкуп, сіяння розбрату та відкритий напад». Особливе значення має висвітлення питань відносин дружніх та ворожих держав, що вперше розглядаються з геополітичного погляду.

Геополітичний тип мислення Каутільї впливає на його визначення союзників, противників, «серединних» правителів, тих, хто «стоїть осторонь». Правитель, земля якого межує з володінням того, хто має намір перемогти, є основним ворогом. Якщо він належить до того ж роду, що й ті, хто має намір перемогти, то його називають природним ворогом. Якщо ж він є родичем другого, то він є його природним союзником. Крім того, існує інший правитель, земля якого межує з володіннями того, хто бажає перемогти, та його ворога, здатного допомогти обом, а також впоратись з ними поодиноці – це і є «серединний» правитель. Існує також правитель, що «стоїть осторонь» від ворога, того, хто бажає перемогти, та «серединного» правителя. Він сильніший за трьох інших і здатний допомогти кожному з них [3, 88].

У того, хто бажає перемогти, можуть бути три основні фактори перемоги: він сам, його союзник та союзник його союзника, кожен з яких, у свою чергу, має ще п'ять факторів перемоги: міністрів, сільські місцевості, укріплені міста, скарбницю та військо. Отже, за словами Каутільї, загальна сукупність факторів перемоги дорівнює 18. Він підкреслював, що ворог, який перебуває між тим, хто прагне перемогти, та його союзником, буде знищений, навіть якщо він має перевагу у силі.

Автор розрізняє шість методів зовнішньої політики: мир, війну, вичікувальне становище, наступ, пошук захисту та подвійну



політику (почергове використання то миру, то війни). При цьому під наступом він розуміє вживання заходів до нападу. На думку Каутільї, якщо один правитель слабкіший за іншого, йому слід укласти з ним мирну угоду, а той, хто має перевагу, може розпочати війну проти іншого чи наступати. Той, у кого сили незначні, має шукати союз з іншим, за допомогою якого можна проводити подвійну політику.

Якщо слабший правитель зазнав нападу з боку сильнішого, то він має негайно підкоритися силі, укласти мирну угоду і пожертвувати при цьому своїм скарбом, військом, самим собою та землею. Якщо ж правитель перебуває між двома сильнішими правителями, то йому слід звернутися по допомогу до того, хто здатний його врятувати, або до того, хто безпосередньо межує з ним. Можливо також, що він укладе союз із обома, звертаючись по їх допомогу подібно до жебрака. Згодом він може ославити одного з них в очах іншого, щоб остаточно знищити його, або посіяти ворожнечу між ними. Коли ж вони перебуватимуть у стані ворожнечі, йому слід застосувати проти них таємні засоби залякування.

Каутілья звертає увагу читачів на необхідність врахування у міждержавних відносинах внутрішньополітичних ситуацій у країнах. Зокрема, слід вести війну проти сильнішого володаря, який править несправедливо, а не проти слабшого, але справедливого правителя. Заколот серед власних підданих він рекомендує усувати шляхом знищення ватажків, що послабить опозицію. Головною небезпекою для правителя Каутілья вважав внутрішні та зовнішні смути, з яких внутрішня смута більш небезпечна, особливо та, що спричинена близькими особами. Тому правитель має сам керувати як скарбницею, так і військом. Каутілья дає поради щодо здійснення таємної пропагандистської війни, вербування агентів, використання таємних засобів знищення, зокрема отрути. Все це робить «Артхашастру» унікальним явищем в історії політичної думки не лише Індії, а й усього світу.

3.2

Міжнародно-політична думка Стародавнього Китаю

У Стародавньому Китаї розвиток теоретичних уявлень щодо міжнародних відносин, як і політичної думки в цілому, відбувався в атмосфері боротьби двох основних течій – *конфуціан-*

ства та легізму, що тривала понад 500 років і завершилась в епоху Хань (III–I ст. до н. е.) їх злиттям у єдине вчення – ханьське конфуціанство, яке стало державною ідеологією Китаю впродовж наступних двох тисяч років.

В основі зовнішньополітичної концепції *Конфуція* лежить ідея протиставлення «хуа ся» (усіх китайців – «ся») варварам. Саме усвідомлення моральної, культурної вищості «хуа ся», їх права на духовне зверхнє ставлення до всієї навколишньої ойкумени є відмітною ознакою конфуціанської системи поглядів. Фактично Конфуцій заклав основи майбутньої концепції великоханьського шовінізму, а також обґрунтував ідею непотрібності та небезпечності контактів з Північчю, яка зумовила формування стереотипних форм китайської свідомості.

Основоположники легізму дотримувались щодо «варварів» таких само поглядів, що й ранні конфуціанці. Родоначальник легізму *Гуан Чжун* (VII ст. до н. е.) проголошував, що «[Варвари] жуни й ді – це шакали та вовки, в жодному випадку не можна поступатись їм. Усі ся – це близькі родичі, в жодному випадку не можна кидати їх у біді». Однак прагматичний характер легізму сприяв поступовому формуванню позитивного ставлення до зовнішніх запозичень, якщо це йшло на користь державі, що було неприйнятним для ранніх конфуціанців. Легісти також сформулювали теорію прямо пропорційної залежності державної моці від військових успіхів, вони були прибічниками широкої геополітичної експансії.

Яскравий представник легізму *Шан Ян* розробив у IV ст. до н. е. завершену модель деспотичної держави імперського типу. Його вчення було спрямовано на створення міцної держави, здатної поглинути своїх сусідів. Прагнучи перетворити індивіда на сліпе знаряддя правителя, він підносить загальне перетворення народу на дурнів у ранг державної політики: «коли народ дурний, ним легко управляти». Цим Шан Ян обґрунтовував необхідність боротьби з «паразитами», серед яких були конфуціанські правила поведінки (лі), поважання старих порядків, любов до людей, доброчинність, братерський обов'язок, музика, красномовство, гострий розум.

Війна разом із землеробством розглядається Шан Яном як головний засіб досягнення політичної стабільності та зміцнення авторитету правителя. Війну він вважав одним із найкращих за-



совів розв'язання соціальних проблем країни. Надзвичайно цікавою видається така думка Шан Яна: *«якщо країна бідна і водночас спрямовує зусилля на війну, то отрута з'являється у країні противника, у такій країні не буде шести паразитів, і вона, безумовно, стане могутньою. Якщо країна багата і водночас ні з ким не воює, то отрута з'являється всередині цієї країни, народжується шість паразитів, країна, безумовно, слабне»* [18, 132].

Хоча сам Шан Ян та його родина були страчені, створена ним концепція посилення держави й запроваджені ним реформи привели до об'єднання Китаю у III ст. до н. е. в єдину централізовану імперію під владою Цинь Ши-хуанді.

Першим конфуціанцем, який спробував об'єднати легізм та конфуціанство в єдине вчення, був **Сюнь-цзи** (III ст. до н. е.), добре обізнаний з вченням Шан Яна та з результатами його реформ. Однак, незважаючи на певну успішність цієї спроби, боротьба між школами конфуціанства та легізму, зберігаючись упродовж усієї політичної історії Китаю аж до останніх десятиліть, і досі остаточно не припинилася. У 70-ті роки XX ст. ми були свідками нового її спалаху, пов'язаного зі «справою Лінь Бяо та Конфуція».

3.3

Міжнародно-політична думка античної Греції

Розвиток політичної думки античної Греції відбувався в особливих історичних умовах, коли існували одночасно два протилежні типи держави-поліса, найповніше представлені Спартою та Афінами, які були також втіленням двох політичних ідей – ідеї панування над іншими полісами та ідеї пацифізму і правового універсалізму. У міжнародно-політичній думці формуються два основні напрями теорії та практики зовнішньої політики – *ізоляціоністський* та *імперіалістичний*.

Представниками першого напрямку були **Платон**, **Арістотель** та більшість інших грецьких мислителів. Їх основні ідеї зумовлені центральною тезою про абсолютну самодостатність поліса, що є необхідною умовою для створення належних умов життя людини. *Автаркія* – це кінцева мета існування поліса і його природа. Це не лише незалежність від зовнішнього світу, а й завершеність економічного і політичного ладу, а також високої

моралі. Взагалі для грецької політичної думки було характерно конструювання ідеальної держави-поліса, відірваної від історичної реальності. Платон, Арістотель та інші мислителі не поділяли думки, що мистецтво політики – це мистецтво імперії. Невеликі розміри, абсолютна ізоляція та діяльність, обмежена рамками держави, – ось поняття, які визначають поліс.

Головними представниками імперіалістичного напрямку в античній політичній думці були **Ісократ**, **Горгій** і особливо **Фуکیدід**. Ісократ одним з перших подолав межі автаркічного мислення і дійшов висновку щодо необхідності створення конфедерації полісів. Він вважав, що усі негаразди самі собою зникнуть з грецьких полісів, якщо вони будуть об'єднані у союз для здійснення великого задуму – підкорення Сходу. Його ідеї були поглиблені Горгієм, який у V ст. до н. е. обстоював ідеал панеллінської держави, побудованої на принципіальній згоді полісів.

Найповніше вираження імперіалістичний підхід знайшов у Фуکیدіда. На його думку, в основі поведінки держав лежить властивість людської натури утискувати оточуючих, прагнення панувати над слабшими. За ілюстрацію цієї тези править, зокрема, звернення афінян до мелосців із закликом підкоритись. Фуکیدід зосереджує увагу на ірраціональності людської поведінки. А звідси походить тенденція пояснювати міжнародні події дією «фатальних» сил, які не можна спізнати і які діють всупереч здоровому глузду. Він обстоює думку про те, що саме людські емоції покладено в основу міждержавних конфліктів та міжнародних відносин у цілому. Тому війна є природним станом міждержавних відносин, а мир – станом тимчасовим, що постійно порушується сильнішими державами, які прагнуть панувати над іншими.

На думку Фуکیدіда, головною ознакою історичного розвитку Еллади є розвиток мореплавства. Особливого значення від надавав морській торгівлі, розширення якої сприяло збільшенню багатств Еллади та посиленню її моці. Отже, його можна вважати одним з перших теоретиків таласократії, морської сили. Сформульована Фуکیدідом концепція провідної ролі морських комунікацій, морської торгівлі та морської сили у зростанні державної моці та авторитету була покладена в основу західної політики колоніальної експансії, яка набула значного поширення з XV ст.



Особливе місце у зовнішньополітичних поглядах античності посідає *кінізм*, представники якого – *Діоген Синопський, Антисфен Афінський, Кратет, Гіппаркія* та інші – обстоювали радикально-демократичні позиції, заперечуючи державу з її інституціями, а також антимілітаристичні позиції. Зокрема, Антисфен вважав, що війна породжує бідність. Складовою кінічного вчення про державу є *космополітизм*. Саме кінікам належить пріоритет у розробці самого поняття космополітизму.

Першим назвав себе «космополітом» («громадянином світу») Діоген. Це було не утвердження всесвітнього громадянства, а відповідно до кінічного негативізму, відмова від усіх існуючих державних форм. Космополітизм розглядався як право внутрішньо вільного кінічного мудреця жити повсюди, нехтуючи державними, становими, расовими, географічними кордонами. Кінічні мандрівники-самітники підкреслювали свою незалежність, безрідність. Подивіться на мене, казав Діоген, у мене немає ні батьківщини, ні власності, ні родини, а тільки земля і небо. Проте цим він стверджував: я не громадянин держави, але громадянин природного універсуму, ойкумени, що втілює вищу гармонію, справедливість та розум.

Кініки були ідеологами нижчих верств античного суспільства, виражаючи їх негативне ставлення як до полісного партикуляризму, так і до імперіалістичних ідей. Вони доводили неспроможність традиційного для античного світогляду поділу всіх людей на еллінів та варварів, які, на їх думку, від природи є рівними.

3.4

Міжнародно-політична думка середньовіччя

Занепад античності та поширення християнства істотно вплинули на зміни в уявленнях щодо міжнародних відносин в епоху середньовіччя. Християнська середньовічна думка розвиває ідею космополітичної єдності людського роду, яка ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Однак цей космополітизм ґрунтується не на негативізмі, а на позитивному універсалізмі. *Аврелій Августин* у своїй головній праці «*Про Град Божий*» розглядає всю історію людства як боротьбу між двома ворожими царствами – між Божим царством як царством світла, земним втіленням якого є Церква, та царством диявола, царством темряви, яке знаходить втілення у державі, «великий роз-

бійницькій організації». Зло у світі виявляється у тому, що держава (нижче) ставиться над Церквою (вищим). Перемога добра можлива лише за умов підпорядкування держави Церкві.

Августин обґрунтовує *ідею всесвітньої теократичної монархії*. Світська держава знаходить виправдання свого існування у служінні Церкві. Заслугою Августина є також створення вчення про справедливі та несправедливі війни. Проте слід зазначити, що проблеми міжнародної політики практично не розроблялися політичною думкою середньовіччя, і лише у працях Фоми Аквінського та Іоанна Солсберійського можна знайти певні міркування щодо міжнародних відносин, зокрема щодо проблем війни та миру.

Християнство мало величезний вплив на формування міжнародно-політичної думки слов'янських народів. Саме цим впливом зумовлюється той факт, що вся історія російської суспільно-політичної думки пронизана ідеєю вселенськості, універсальності цивілізаційної, історичної місії Русі-Росії. Поширення християнської релігії та писемності було одним з головних чинників перетворення Київської Русі на важливий елемент міжнародної системи того часу, що зумовило потребу в осмисленні ойкумени та свого місця в ній, в обґрунтуванні державного суверенітету, формуванні державницького, патріотичного світогляду. Це значною мірою вплинуло на розвиток політичної думки тогочасної Русі, міжнародно-політичний аспект якої яскраво представлений насамперед у працях митрополита Іларіона, який у 40-ві роки XI ст. написав *«Слово про Закон і Благодать»*.

Ця видатна пам'ятка патріотичної думки утверджувала ідею суверенності, самодостатності Русі та її князів, їх рівноправності з іншими державами та правителями. Хоча руський народ не одразу долучився до християнства, проте він мав повне право бути рівноправним творцем історії згідно з ідеєю щодо однакової відповідальності всіх народів перед Богом. Іларіон писав про особливу богообраність руського народу: *«Сбысться о нас языцех реченое: открыет Господь мышцу свою святую пред всеми языки и узрят все концы земли спасение, еже от Бога нашего»*. Після падіння Візантії ідея про богообраність русів стала фактично офіційною релігійною доктриною.

Поділяючи світову історію на епоху Закону, Старого Завіту – світ давньої людини, темряви, невігластва, рабства, богообра-



ності одного народу та епоху Благодаті, Нового Завіту – світ нової людини, світла, істини, свободи, любові Божої до усіх народів, Іларіон наголошує, що старі закони віджили: *«Не могъши бо законе стѣня удержати, но могажди идоломъ поклонявшеся, како истинныя благодати удержатъ учение. Нъ ново учение – новы мѣхы, новы языки и обое съблюдется, яко же и есть. Вѣра бо благодатная по всей земли простресея, и до нашего языка русскаго доиде, и законное езеро прѣсьше...»*.

Концепція Іларіона є відображенням візантійських доктрин. Так, він вперше свідомо розвиває ідею стольності Києва, що була навіяна аналогічними уявленнями візантійців про Константинополь. Разом з тим, стверджуючи, що «царство Старого Завіту» втілене у «царстві Нового», що, у свою чергу, є ремінісценцією візантійської ідеї спадкоємності влади від Римської імперії, Іларіон фактично створював фундамент для пізнішого засвоєння ідеї *«translatio imperii»* – одного з центральних серед візантійських уявлень щодо провіденційної сутності «імперії ромейв», яке обґрунтовувало право на вищість над усім цивілізованим світом. В особі Візантії вбачали нову світову імперію, спадкоємницю римської державної моці.

Константинополь як політичний символ з огляду на подвійну релігійно-політичну природу Візантії мав подвійне тлумачення: в одному з них підкреслювались благість і священство, в другому – влада і царство. Символічним вираженням першого стає Єрусалим, коли Константинополь уособлює святе теократичне царство, а другого – Рим, коли Константинополь розглядається як імперська держава, столиця світу. Обидві ідеї пізніше знаходять втілення в осмисленні ролі Москви як нового Константинополя.

Концепція *«Москва – Третій Рим»* зародилася у творах новгородського митрополита **Зосіми**, визнаного пізніше єретиком. У передмові до складеної ним Пасхалії (1492) Іван III не лише уподібнюється до візантійського імператора, а Москва – до Константинополя, а й обстоюється ідея витискування старого центру православ'я новим, московським.

Сама ж концепція була сформульована ігуменом псковського Свято-Єлеазарова монастиря **Філофеем** у посланні М. Г. Місрю-Мунехину, намісникові великого князя Василя III у Пскові (*«Послание о планитах и о зодях»*), написаному

близько 1523 р. та включеному в 1541–1542 рр. у «Великі Четы Мінеї». У ньому він доводить, що римська церква перестала бути істинною внаслідок проникнення аполінарієвої ересі, а церква «Другого Риму» – Константинополя – зруйнована онуками агарян – турками. Світоч православ'я відтепер перемістився у Москву, і царі руські стали його найпершою опорою і захистом. У дусі провіденціалізму Філофей розглядає історію людства як історію світових царств, що чергуються відповідно до того, які народи Бог обирає знаряддям своїх цілей. Коло історичних доль людських завершується розквітом та загибеллю трьох світових царств, із загибеллю останнього з них настане кінець світу, Страшний суд.

Сутність Царства у православній традиції зводиться до особливої есхатологічної ролі: та держава, яка визнає повноту православної церковної істини, є відповідно до традиційного підходу перешкодою на шляху приходу «сина загибелі» – Антихриста. У ситуації, що виникла після Флорентійської унії 1439 р. та падіння Константинополя у 1453 р., Москва уявлялася Філофею зосередженням усього християнського світу, а великий князь Московський – царем усіх християн. Падіння Візантії у православній апокаліптичній перспективі означало початок періоду «апостасії», «відступництва».

Згідно з уявленнями Філофея, Росія залишалась єдиним у світі носієм істинного християнства, і в цьому сенсі вона ставала царством вселенським, «катехоном» («утримуючим»). Підкреслюючи винятковість відповідальності, яка покладається на великого князя церквою, Філофей наставляв Василя III: *«Да еще добро устроиши свое царство – будеши сын света и гражданин вышняго Иерусалима, якоже выше писах ти и ныне глаголю: блюди и внимли, благочестивый царю, яко все християньския царьства снидоша в твое едино, яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти: уже твое християнское царство инем не останется»* [23, 441].

Третій Рим розуміється при цьому як останнє земне царство, яке завершує людську історію, тобто есхатологічно-месіанська спрямованість виходить у Філофея на перший план. Рим уособлював для нього світ, і тому кінець Риму – це в його сприйнятті те саме, що й кінець світу. Тільки на короткий строк Москва перетворюється на Третій Рим, щоб ще на якийсь час відда-



лити прихід Антихриста, ту мить, коли його пришествя стане універсальним явищем. Москва – столиця сутнісно нової держави, не національної, але сотеріологічної, есхатологічної, апокаліптичної. Характерно, що тоді як у «Викладенні Пасхалії» митрополита Зосіми Москва – це насамперед «новий Константинов град», то у посланні Філофея йдеться саме про Третій та останній Рим.

У творі «Про образи Церкви» послідовник Філофея вступає з ним у своєрідну полеміку, піддаючи сумніву міцність Третього Риму через примноження в ньому неправди. Він говорить про небезпеку, яка загрожує Третьому Риму в разі, якщо Церкві не повернуть її давні права і колишню повагу. При цьому у творі зовсім не згадується про те, що «Четвертому Риму не бути».

У цілому зміст концепції фактично обмежувався релігійною проблематикою, її ідеї стосувалися не стільки політичної могутності Русі, скільки переваг, зверхності істинного руського православ'я. Вона підкреслювала зв'язок держави з вищими духовно-релігійними цінностями, передбачаючи ізоляцію від «нечистих» земель. Таким чином, вона істотно вплинула на внутрішнє самовідокремлення Росії від Заходу, формування євразійської слов'яно-православної цивілізації та національно-релігійної самосвідомості російського народу з притаманними їй образами Святої Русі та Москви як Граду Божого. Вплинула вона й на ідеологічну підготовку переходу до самодержавства.

Подальший розвиток ця концепція знайшла у **«Сказанні про князів Володимирських»**, де обґрунтовувалось походження правлячої династії від римського імператора Августа, а титулу «цар» – від «цезар», відповідним чином тлумачилась передача регалій візантійських імператорів – шапки Мономаха, барм, скіпетра і держави – російським правителям. У **«Повісті про білий клобук»** розповідалася легенда про священний убір, що був вручений імператором Константином Папі Римському Сильвестру, який віддав його після роз'єднання Церков константинопольському патріархові, а той по ангельському навіюванню відіслав його на Русь у Великий Новгород.

Упродовж другої половини XVI ст. під керівництвом та за безпосередньої участі **Івана Грозного** створюються такі присвячені апології єдиновладдя праці, як «Велика чолобитна», «Літописець початку царства», «Царствена книга», «Казанська історія»,

завданням яких було звеличення влади московських государів, історичне обґрунтування їх виняткового права на руську єдинодержавність. Сам Іван Грозний пояснює самодержавну природу царської влади, посилаючись при цьому на всесвітню та вітчизняну історію: *«А наши великие государи, почен от Августа кесаря обладающего всею вселенною, и брата его Пруса и даже до великого государя Рюрика и от Рюрика до нынешнего государя его царьского самодержъства, все государи самодержъцы, и никто же им не может указу учинити и вольны добрых жаловати, а лихих казнити»* [1, 111].

Хоча Іван Грозний був досить суперечливою постаттю російської історії, однак його не можна не визнати великим та мудрим правителем, який захищав країну від проникнення іноземного впливу та прагнув об'єднати Росію. Зокрема, він вперше в її історії встановив монополію на зовнішню торгівлю.

3.5

Міжнародно-політична думка епохи Відродження

Формування централізованих держав у Європі зумовило розвиток теорії міжнародних відносин, яка у цей період була пов'язана насамперед з ім'ям французького державного діяча та історика XV ст. **Філіпа де Коміна**, який у своїх *«Мемуарах»* критично переосмислює з прагматичного погляду міжнародні відносини. Він відмовляється від критерію моральної справедливості у міждержавних відносинах, вважає зіткнення інтересів держав неминучим явищем. Вчений розглядає дипломатію як мистецтво і дає багато порад щодо неї, його думки про дипломатію нерідко порівнюють з поглядами Н. Макіавеллі.

Ф. де Комін відмічає особливе значення для міждержавних відносин політичної мудрості. Так, він визнає війну як політичний засіб лише в разі потреби, наголошуючи, що військові дії часто залежать від випадковостей, а військові поразки мають надто тяжкі наслідки – тому мудрий правитель не покладатиметься на милість фортуни. Для Ф. де Коміна не існує справедливих чи несправедливих війн, оскільки він взагалі відмовляється від моральних критеріїв. Іноді історик подає війни як акти божественного правосуддя, проте ніколи – людського. Він вважав, що війна та дипломатія мають підтримувати одна одну.



Дипломатія для Ф. де Коміна – це мистецтво, в якому правителі можуть знайти найкраще застосування своєї мудрості та досвіду. Викладаючи певні правила ведення зовнішньополітичної гри, він демонструє майже повну безпринципність: наприклад, наполегливо рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за допомогою послів впливових людей з оточення супротивника. Дипломатію вчений розглядав як приховану боротьбу, в якій виграють наймудріші.

Ключові події в історії міжнародних відносин, що знаменують собою початок нового етапу світового розвитку (кінець XV – початок XVI ст.), збігаються у часі з роками життя однієї з найвідоміших та найсуперечливіших постатей в історії політичної думки – флорентійського дипломата та історика **Ніколо Макіавеллі**. Він став одним з перших апологетів *політичного реалізму* як принципу політичної діяльності.

Прагнучи до створення централізованої національної держави в Італії, Н. Макіавеллі звертав особливу увагу на засоби зовнішньої політики, наполягаючи на необхідності рішучого застосування сили для досягнення зовнішньополітичних цілей. Хоча він і проголосив правило «мета виправдовує засоби» законом політичної поведінки, але під цією метою історик розумів «загальне благо» – державний інтерес, який він розумів як інтерес загальнонаціональний. Утім Н. Макіавеллі закликав до певної гнучкості у проведенні цієї політики, нагадував про необхідність «постійно пам'ятати, що обставини можуть змінитися».

Великий флорентієць надавав великого значення силовому чиннику міжнародних відносин, прагнення до завоювань він обґрунтовував природними особливостями самої людини, більш схильної до зла, аніж до добра. Тому війни неминучі та природні. Справедливою є війна, яка є необхідною, проте слід вести війну тільки за ті території, населення яких не ставиться вороже до загарбників.

Гострій критиці піддав макіавеллізм з його тезою про зверхність державного інтересу інший видатний представник новоєвропейської політичної думки **Томазо Кампанелла**. Однак, звинувачуючи Н. Макіавеллі в аморалізмі, він сам близький до нього, послідовно застосовуючи принцип «розділяй та володарюй» для досягнення свого ідеалу – створення універсальної монархії

на чолі з Папою Римським. Мрія про об'єднання всього людства в єдину теократичну державу була однією з головних ідей його політичної теорії, викладеної у працях «Монархія Месії», «Про іспанську монархію», «Питання про найкращу державу», «Політичні афоризми» та ін. Вважаючи, що «релігійна спільність зв'язує найбільш міцно», він закликав об'єднати весь рід людський під владою Папи.

Проте у сфері реальної політики Т. Кампанелла приділяв значну увагу, зокрема, таким практичним питанням, як причини загибелі держав, чинники їх моці. Підвалинами міцної держави Т. Кампанелла вважав мудрість, силу та багатство, тобто розумне правління, сильну армію та наявність повної скарбниці. Зовнішніми причинами загибелі держав, на його думку, є іноземні завоювання, епідемії, стихійні лиха, а внутрішніми – надто великі розміри держави, які ускладнюють управління ними, непокірність васалів, зміну династій, чвари між спадкоємцями, нездатність останніх до ведення державних справ. Т. Кампанелла також рішуче засуджує поширену практику найманства. Зрада найманих армій, брак коштів для їх утримання, грабежі часто призводять до падіння монархій та республік, наголошував мислитель.

Для зміцнення держави, зростання її авторитету Т. Кампанелла рекомендував одночасно використовувати «мову – знаряддя релігії та мудрості», «меч – знаряддя фізичної сили», скарби та гроші як важливі засоби впливу. Всі ці знаряддя він вважав необхідними для створення досконалої держави, яка ґрунтуватиметься на політичному союзі папства та світських володарів і забезпечить встановлення на землі справедливості, миру та загального блага.

Взагалі ідея створення універсальної європейської континентальної імперії посідає виняткове місце в історії зовнішньополітичних ідей Європи як у середньовіччя, так і в епоху Відродження, на початку нового часу. Видатним її апологетом був італійський гуманіст, правник *Меркуріо Гаттінара* – канцлер імператора Священної Римської імперії Карла V. Обстоючи ідею сакрального походження імперської влади, він розглядав Карла V як політичного лідера всього християнського світу, який мав очолити спільну боротьбу проти ворогів останнього. Ця концепція ґрунтувалася на ідейних традиціях іспанської Ре-



конкїсти, які намагалися пристосувати до умов запеклої боротьби з ісламським світом, котрий уособлювала Османська імперія. Зазначена концепція була реальною альтернативою політичного розвитку Європи, але мала консервативний характер і перешкоджала розвитку буржуазних відносин та становленню національних держав.

3.6

Міжнародно-політична думка нового часу

З погляду формування міжнародно-правового підґрунтя науки про міжнародні відносини особливий інтерес становить теоретична спадщина **Гуго Гроція** (1583–1645), голландського філософа, юриста, політичного мислителя, якого вважають основоположником доктрини природного права та сучасної науки міжнародного права. Головною метою його основної праці **«Про право війни та миру»** було виявлення засад справедливості у міжнародних відносинах.

Г. Гроцій був переконаний у тому, що кожній людині внутрішньо притаманне прагнення до спілкування. Він доводив, що люди не повинні мати недобрих намірів щодо інших. Спираючись на ці уявлення, Г. Гроцій обстоював ідею, щоб держави досягали своїх цілей мирними методами і засобами. Вважаючи, що міжнародне право («право народів») виникає за умов взаємної згоди держав для спільної користі, Г. Гроцій його джерелами називає природу, божі закони та людську мораль. Міжнародні відносини, на його думку, мають ґрунтуватися на сумлінному виконанні певних зобов'язань. Це потрібно для того, щоб не зникала надія на мир.

Г. Гроцій не вважав війну задовільним засобом вирішення соціально-політичних завдань, закликаючи прагнути до миру з усіма, наскільки це можливо. Розв'язання війни, на його думку, повинно бути обґрунтованим, і далеко не кожне правопорушення може бути підставою для застосування сили. Лише після того, як було застосовано процедуру примирення під час безпосередніх переговорів або за допомогою посередника, військові дії можуть бути виправданими.

Війну Г. Гроцій розглядає як *«стан боротьби силою»* і поділяє війни на приватні, публічні та змішані. В дусі традиції,

що походить від Августина, він розрізняє війни справедливі та несправедливі. В результаті справедливої війни держава одержує компенсацію боргу, який вона не в змозі одержати іншим шляхом, або війна розглядається державою як справедливе покарання винуватця її бід. Він висловлювався за застосування сили щодо тих держав і народів, які чинять насильство над послами, «мореходцями» і торгівцями, а також тих, які займаються розбоєм на морі. Г. Гроцій закликав надавати допомогу іншому народу, який потерпає від насильства, бо «сила, яка дає захист слабим, сповнена справедливості». Фактично він доходить висновку щодо необхідності міжнародного співробітництва у боротьбі з порушниками миру відповідно до принципу колективної взаємодопомоги народів. Водночас Г. Гроцій не визнавав справедливими війни народів за свою свободу і незалежність.

Несправедливими, на його думку, є війни, які ведуться державами задля власної вигоди, проти відсталих народів, неспроможних чинити опір. Г. Гроцій вважає також несправедливими превентивні війни, спричинені занепокоєнням щодо зростання могутності сусідніх держав. Загарбані землі не вважаються такими з моменту їх захоплення, для цього необхідне досить тривале володіння. Цікавими є думки Г. Гроція щодо того, що «при відчуженні частини держави необхідна згода також тієї частини, про відчуження якої порушується питання». У свою чергу, він підкреслює, що будь-яка складова частина держави не має права на виокремлення від неї, «якщо тільки інакше вона не може зберегтися».

Французький мислитель *Емерік Крюсе* (1590–1648), розглядаючи стан і перспективи розвитку міжнародних відносин, першим серед тогочасних мислителів висунув пропозицію щодо створення постійної універсальної міждержавної організації на договірній основі. Вона мала ґрунтуватися на принципі рівності держав-членів незалежно від їх розмірів і місця розташування. Е. Крюсе пропонував об'єднати в ній держави Європи, Азії та Африки. Для розгляду спірних питань, на його думку, слід створити Раду з правом надавати рекомендації конкретним державам, при цьому особливо підкреслювалося, що країни не повинні вдаватися до будь-яких дій до того, як вони вивчать рекомендації Ради. Мислитель наголошував на необхідності керуватися інтересами людей при проведенні зовнішньої політики, за-



кликав до політичної терпимості та міжнародного співробітництва.

Серед міжнародно-політичних ідей часів англійської революції XVII ст. привертає увагу ім'я англійського філософа **Томаса Гоббса** (1588–1679), який у працях *«Основи філософії»* (ч. III *«Про громадянина»*) та *«Левіафан»* виклав надзвичайно оригінальну та виняткову за своєю раціональністю і логічною побудовою теорію природного права та суспільного договору, яка ґрунтується на позиціях етатизму та песимістичного політичного реалізму. Його погляди на міжнародні відносини зумовлені загальною оцінкою природного стану людства як *«війни усіх проти усіх»*, що збереглась на рівні відносин між державами, які перебувають у стані постійної ворожнечі. Війна означає можливість вбивати, підкоряти або здійснювати який-небудь ворожий акт, вона є природним правом держави. Війна є не тільки безпосередньо військовою дією, а й певним періодом часу, протягом якого явно виявляється воля до боротьби.

Причинами війни є суперництво, недовіра та прагнення слави, що кореняться у людській натурі. Згідно з Т. Гоббсом, усі люди, які не є підданими конкретної держави, або є її ворогами, або перестали бути ними з огляду на попередній договір. Природа держави є такою, що, об'єднуючи багатьох людей у одне суспільство, вона водночас ізолює це суспільство від інших. Т. Гоббс заперечує уявлення в дусі християнського універсалізму, згідно з якими весь християнський світ становить єдину державу, всі елементи котрої перебувають у взаємозалежності між собою. Для нього, навпаки, очевидним, є те, що Франція, Іспанія та інші країни – це окремі держави, які здатні віддавати накази та підкорятися, діяти і бути об'єктом дії. Правителі мають право вживати всіх заходів для послаблення могутності супротивників, зокрема заохочувати шпигунство. Природне право, що визначає відносини між державами, дозволяє вести війну проти ворогів, під час якої не розрізняють винних та невинних.

Однак відповідно до основного природного закону, або загального правила розуму, *«кожна людина має добиватися миру, якщо в неї є надія досягнути його; якщо ж вона не може його досягнути, то вона може використовувати будь-які засоби, що надають перевагу на війні»* [9, 99]. Це саме стосується і

держав, оскільки головна їх мета полягає насамперед у підтриманні національної безпеки.

Т. Гоббс не заперечує також можливості держави «законним чином» примушувати іншу державу змінити свій уряд або позбавити влади суверена, «якщо вона іншим шляхом не може захищати себе». Підвладні території, які він називав «дітьми держави», мають право на виокремлення від метрополії після їх зміцнення і створення суверенної держави.

У той час як Т. Гоббс обстоював представлену Н. Макіавеллі, Ф. де Коміном, Фукідідом лінію Realpolitik з її виправданням широкого застосування сили, здійснюються спроби дати філософське обґрунтування ідеї *вічного миру*, чому сприяла загальна атмосфера втоми від безперервних війн XVI – першої половини XVII ст.

Вільям Пенн у трактаті *«Справа про теперішнє та майбутнє миру в Європі шляхом створення Європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав»* (1693) стверджує, що існують тільки три речі, заради яких порушується мир, а саме: збереження, повернення та примноження того, що є. Захист від вторгнення ворога він вважає цілком справедливим. Випадок, коли держава вважає себе досить сильною, аби повернути силою те, що вона раніше втратила внаслідок нападу сильнішої держави, В. Пенн розглядає як приклад наступальної політики, яка також певною мірою може бути виправдана. Однак він рішуче засуджує дії щодо розширення володінь шляхом загарбання суміжних територій слабких держав. Для виправдання цього прагнення можна завжди знайти привід, зазначає В. Пенн. Запропоновані ним механізми перебудування Європи він вважав достатніми для ліквідації подібного зла.

Французький мислитель **Шарль Іріне де Сен-П'єр** (1658–1743) вбачав у війнах одну з найтяжчих соціальних бід. Для зміни політики міжнародних відносин на користь миру і міжнародного співробітництва він вважав за необхідне проводити активну і цілеспрямовану політику. Негативні явища міжнародного життя Ш. Сен-П'єр пояснював насамперед негараздами у врегулюванні відносин між державами. Він сформулював вимогу про внутрішню єдність і несуперечливість міжнародно-правової системи, яка має регулювати ці відносини. Ш. Сен-П'єр запропонував гарантувати державам їхні територіальні во-



лодіння, відмовитися від права під будь-яким приводом нападати одна на одну. Він доводив, що міждержавні відносини мають будуватися лише на основі поважання прав та інтересів усіх учасників міжнародної спільноти. Для мирного врегулювання спорів Ш. Сен-П'єр вважав за доцільне використовувати арбітражні рішення міжнародних інстанцій та «судовий трибунал» у рамках конференції держав.

Ш. Сен-П'єр доходить висновку щодо необхідності укладення договору про створення міждержавної організації заради забезпечення миру між народами. Вона має правити за механізм протидії планам створення «виокремлених асоціацій». У ній обов'язково мають брати участь усі «значні держави». Мислитель пропонував наділити «федерацію» повноваженнями у разі потреби примушувати кожну державу «підкорятися загальному висновку про участь у яких-небудь діях», заснувати «судовий трибунал» з правом прийняття обов'язкових для членів організації постанов і створити «армію», щоб запобігти спробам опору з боку окремих держав.

Інший французький мислитель *Шарль-Луї Монтеск'є* (1689–1755) вважав, що усюди в світі діють закони, які у широкому розумінні є необхідними відносинами, що зумовлені природою речей. Закони, які визначають відносини між народами, – це міжнародне право. Тому він закликав додержувати міжнародних, особливо мирних, договорів, наполягав на необхідності зближення народів на справедливій основі, що передбачало врахування життєвих інтересів цих народів.

Ш.-Л. Монтеск'є виступив з критикою ідей Т. Гоббса, доводячи, що війна не є природним станом людей. Навпаки, він вважав, що «мир є першим природним законом людини». Війну Ш.-Л. Монтеск'є розглядав як соціальне явище, для нього вона була способом винищення людей. Він пов'язував причини війн з формою державного правління: «Дух монархії – війна і розширення території, дух республіки – мир і поміркованість». Ш.-Л. Монтеск'є прагнув орієнтувати політику держав на мирні досягнення і закликав, щоб держави не збільшували чисельність своїх армій.

Ідейний попередник якобінців *Жан-Жак Руссо* (1712–1778) вважав, що народи в умовах суспільного життя перебувають під дією відцентрових сил, які спрямовують їх один проти одного

з метою розширення своїх територій. У міжнародному житті, на його думку, відсутні тенденції, які б сприяли виникненню тісних зв'язків і спільних інтересів у людей.

Ж.-Ж. Руссо виступав проти війн, а важливою умовою запобігання їм вважав демократичні перетворення внутрішніх відносин у державах. Його симпатії були на боці республіканського устрою, який він, проте, вважав можливим лише у невеликих за масштабом суспільствах. Ці погляди дали змогу Ж.-Ж. Руссо дійти висновку щодо необхідності розчленування тогочасних державних утворень.

Оцінюючи перспективи встановлення миру між народами, Ж.-Ж. Руссо зазначав, що «довічний мир у наш час – проект досить абсурдний». Він заперечував цінність спроб розробити певні правила міжнародної поведінки, які могли б запобігти збройним зіткненням між державами. Навпаки, філософ позитивно ставився до ідей Генріха IV та його першого міністра Максиміліана де Сюллі, які пропонували підтримувати мир за допомогою сили. Він закликав «збирати» війська для утвердження «корисного» у міжнародному житті.

Ідеї співпраці між націями-державами заради спільного блага розвиває у XVIII ст. швейцарський правник та дипломат **Емер де Ваттель** у своїй головній праці **«Право народів, або принципи природного права, що стосуються поведінки та справ націй і суверенів»** (1758). На його думку, «нації, або держави, є політичними єдностями, суспільствами людей, які об'єдналися, щоб забезпечити спільними зусиллями свою безпеку та свої вигоди». Він порівнює суверенні держави з вільними особами, що живуть у природному стані, підтримуючи в цьому Т. Гоббса.

Загальні принципи міжнародного права, або так зване «необхідне право народів», – це пристосоване до держав природне право, яке ґрунтується на природі речей, зокрема на природі людини. Однак людина за своєю природою неминуче потребує допомоги з боку собі подібних для самозбереження та самовдосконалення. Тому суспільство у масштабах усього людського роду є необхідним наслідком природи людини, і всі люди зобов'язані сприяти його розвитку, адже метою цього природного суспільства є взаємна допомога всіх людей для вдосконалення себе самих та своїх держав. Нації, що розглядаються



Е. Ваттелем як вільні особи, що живуть поряд у природному стані, мають розвивати це загальнолюдське суспільство, яке сприятиме взаємодопомозі між націями.

Е. Ваттель дотримувався ідеї щодо природної рівності людей, яку він використовує для обґрунтування того, що «нації, які складаються з людей і розглядаються як вільні особи, також від природи є рівними. Як вільна, незалежна та рівна іншим кожна нація має сама знати, що їй слід робити для реалізації свого покликання». Ніхто не має права оцінювати розміри претензій нації або те, що вона вважає за необхідне для своєї безпеки.

Значну увагу Е. Ваттель приділяє розмежуванню прав нації та прав її суверена, що було дуже актуальним в умовах формування буржуазних відносин в Європі. Він зазначав, що суверен одержує свою владу від нації в тому обсязі, в якому нація вважає за доцільне. Саме нація є єдиною володаркою майна, що їй належить, вона може розпоряджатись ним за власним розсудом, тоді як суверен є тільки управителем, а не власником держави.

Водночас Е. Ваттель обстоює принципи «свободи морів», заперечуючи право нації на привласнення виняткового права користування морем та захищати це право силою: це завдає шкоди всім націям, спільне право яких порушується в цьому випадку. Однак нація може привласнити собі речі, роздільне або спільне користування якими виявилось би шкідливим або небезпечним для неї, тому прибережні води можуть становити власність нації.

Могутність нації складається, на думку швейцарського вченого, з трьох елементів: чисельності громадян, їх військової доблесті та багатства. Під останнім Е. Ваттель розуміє фортеці, артилерію, зброю, все, що потрібно для ведення війни. Він наголошує на тому, що могутність нації є відносною, що її слід вимірювати могутністю сусідів або всіх народів, які можуть становити для неї небезпеку. Важливою складовою частиною могутності держави є її слава, яка приваблює до неї інші народи та змушує сусідів поважати цю державу. Цим Е. Ваттель підкреслює велику роль морально-психологічних чинників як компонентів національної сили.

В атмосфері поширення колоніальної експансії, яка здійснювалась під гаслом цивілізаторської місії європейців, заслуговує

на увагу той факт, що Е. Ваттель виступив на захист понево-
лених народів. Він наголошував, що честолюбні європейці, які
напали на американські нації і підкорили їх своєму жорстоко-
му пануванню, щоб цивілізувати їх, як вони казали, та щоб на-
вчити їх справжньої релігії, ці узурпатори користувались при-
видом і несправедливим, і смішним. Хоча нації мають сприяти
вдосконаленню інших народів, це не дає їм жодного права
нав'язувати цим народам свою волю.

Право застосування сили, на думку Е. Ваттеля, належить
націям тільки для захисту та підтримання своїх прав. Нації
не мають права загарбувати територію, що належить меншій
нації, а також зобов'язані утримуватись від будь-якої дії, що су-
перечить правам суверена. Якщо ж нація відверто порушує спра-
ведливість, користуючись будь-якими привидами, тоді вищий
інтерес безпеки людського суспільства дає іншим націям право
об'єднатися, щоб дати відсіч й покарати таку націю.

Додержуючись традиційного поділу війни на справедливу та
несправедливу, Е. Ваттель визначає потрібну мету справедли-
вої, законної війни: 1) примусити повернути нам те, що нам на-
лежить, або те, що нам винні; 2) забезпечити нашу безпеку на
майбутнє, караючи агресора або нападника; 3) оборонятись або
захищати себе від кривди, даючи відсіч незаконному насильст-
ву. Два перших пункти становлять мету наступальної війни, а
третій – оборонної.

Несправедливою Е. Ваттель вважав війну, розпочату через ви-
году, без виправданих причин. Несправедливою також є пре-
вентивна війна, розпочата для запобігання надмірному збіль-
шенню розмірів та зміцненню сусідньої держави. Заслугує на
увагу й теза Е. Ваттеля про те, що «війна не може бути спра-
ведливою для обох сторін». Він також виступає з вимогою гу-
манізації війни та розробляє концепцію нейтралітету.

Багато зробив Е. Ваттель і для з'ясування феномену балан-
су сил. Європа становить, на його думку, політичну систему,
деяку цілісність, в якій все зумовлено інтересами націй та відно-
синами між ними. Для характеристики цієї системи він вико-
ристовує термін «*політична рівновага*», під якою він розуміє
відсутність у держави абсолютної переваги над іншими і її не-
можливість встановлювати для них закони. Надійнішим засо-
бом збереження рівноваги було б установлення такого поряд-



ку, щоб жодна держава не мала переваги над іншими, щоб усі країни або переважна їх кількість були приблизно рівними за своєю силою. Однак при цьому Е. Ваттель порушує питання про засоби закріплення цієї рівності, підкреслюючи, що розвиток торгівлі, промисловості та войовничість, притаманна деяким країнам, швидко призведуть до її зникнення.

Обґрунтуванню створення стабільного та справедливого європейського порядку присвячено відомий трактат великого німецького філософа *Іммануїла Канта* (1723–1804) *«До вічного миру»*. У концепції І. Канта війна не має виправдань, вона суперечить моральному визначенню ролі і значення людини, оскільки заперечує абсолютну цінність людини. Війна для І. Канта – це результат недотримання етичних норм, наслідок того, що люди не йдуть за голосом «практичного розуму».

Однією з основних тез трактату є положення про те, що жоден мирний договір не повинен вважатися дійсним, якщо при його укладанні таємно зберігається підвалина для майбутньої війни. Філософ вважав цілком реальним завдання заборони війни, зазначаючи, що людина має «потрібні здібності» для зміни умов свого існування.

У центрі уваги І. Канта – проблеми прав і свобод людини. Філософ наголошує, що «право людини має вважатися священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі». Він вважав, що політичні максими мають виходити не з цілей і бажань кожної держави, а з «чистого поняття правового долгу», принцип якого є апіорі даним «чистим розумом». Ці та інші ідеї, що фактично закликають ігнорувати державні інтереси та існуючі правила міждержавних відносин в ім'я вищих імперативів універсальної моралі, дають підстави вважати І. Канта предтечею політичного ідеалізму.

І. Кант висловлювався за розвиток мирних відносин та співробітництво між державами. Він також вважав, що постійні армії мають з часом повністю зникнути, попереджав про неприпустимість використання питання щодо державних боргів у зовнішньополітичних справах, насильницького втручання в політичний устрій та правління інших держав. Філософ закликав до створення «союзу народів» (а не «держави народів», як він сам зауважував), що покладе край усім війнам. Розвиток І. Кантом ідеї лібералізму та європейського федералізму

мало велике значення для ідейного обґрунтування процесів європейської інтеграції.

Утім слід зазначити, що апіорний вимозі універсальної моралі І. Кант віддавав безумовний пріоритет не лише перед правилами міждержавного співіснування, а й перед правилами спілкування між людьми і навіть перед природними правами людини, в тому числі перед правом на життя. Він писав: «Світ жодним чином не загине від того, що злих людей стане менше» [16, 301]. Фактично цей постулат, що утверджує «універсальні норми моралі» як єдину основу для політичної дії, покладено сьогодні в основу практики «гуманітарних інтервенцій», право на які обґрунтовується необхідністю встановлення нового гуманістичного світового порядку.

Інший напрям у зовнішньополітичній думці представлений **Йоганном-Готлібом Фіхте** (1762–1814), який у праці **«Замкнена торговельна держава»** (1800), яка має підзаголовок «Філософський проект, що править за доповнення до науки про право й спробу побудувати майбутню політику», розвиває етатистську традицію, що йде від Т. Гоббса.

На думку мислителя, зовнішньополітична діяльність держави має ґрунтуватися не лише на історичному досвіді, а й на розумних правилах міжнародних відносин. Й.-Г. Фіхте закликав дотримуватися принципів права та «твердих державно-правових принципів» і враховувати «правила поведінки», прийняті у міжнародному житті. Філософ дійшов висновку, що «війна взагалі не є правовим станом», що «право – це мир». Він висловлювався проти будь-яких підстав для застосування сили у сфері міжнародних відносин і виступив на підтримку пропозиції І. Канта про те, щоб договори між державами виключали навіть приховану можливість повернення до війни.

Й.-Г. Фіхте вважав, що окремі держави християнської Європи є випадково виниклими окремими частинами первісної цілісності. Якщо вся Європа з її колоніями та торговельними факторіями в інших частинах світу все ще одне ціле, то й торгівля усіх частин між собою має бути вільною. Якщо ж вона поділена на багато окремих держав, то вона має бути поділена на багато замкнених торговельних держав. Правову державу він розглядає як замкнену сукупність людей, підпорядкованих тим самим законам і тій самій вищій примусовій владі. Її природа



зумовлює, на його думку, необхідність для держави насамперед замкнутись від іноземної торгівлі та утворити такий само виокремлений торговельний організм, який вона вже утворила в юридичному та політичному відношенні.

Щодо тогочасного стану європейських відносин Й.-Г. Фіхте зазначає, що «держави, які мали б, власне, представляти одне ціле і зовсім або частково розташовані у межах одних і тих же природних кордонів, перебувають між собою у стані природної війни. Держави, але не народи» [30, 249]. Головною причиною цих війн є штучні державні кордони. Розширення або звуження території держави до її природних кордонів є головною умовою створення замкненої торговельної держави, що, у свою чергу, приведе до зникнення війн, оскільки вони завжди пов'язані з конкурентними торговельними інтересами. На думку Й.-Г. Фіхте, замикання території і торговельних відносин взаємно передбачають та потребують одне одного. Держава, яка дотримується звичайної торговельної системи, зберігає постійну зацікавленість у збільшенні території навіть за межами природних кордонів, щоб збільшити свою торгівлю та багатство, яке, у свою чергу, використовується для нових загарбань.

Замкнена торговельна держава, навпаки, не має жодної користі від виходу за межі своїх природних кордонів, оскільки весь устрій розрахований тільки на природні її розміри. Створення такої держави передбачає, за проектом Й.-Г. Фіхте, унеможливлення безпосередніх контактів громадян держави з іноземцями, вилучення у громадян усіх світових грошей через обмін їх на місцеві, поступове витискування іноземних товарів з внутрішнього ринку. Ціла низка ідей німецького філософа поряд з концепцією національної економіки Фрідріха Ліста була використана при спробі побудувати автаркічну національну економіку мілітаристського типу в умовах тоталітарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Тоді як Й.-Г. Фіхте висував свій «філософський проект», переслідуючи мету «знищення війн», ідеологи та практики фашизму використовували його для забезпечення власних агресивних планів.

Ще одним представником етатистського напрямку був **Георг-Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831). Головна особливість його концепції полягає у тому, що вона виходить з уявлень про

первинність держави щодо окремого індивіда та громадянського суспільства. У праці *«Філософія права»* він розвиває положення про те, що держави – не приватні особи, а цілковито самостійні тотальності у собі, тому взаємини між ними мають будуватися на засадах рівноправності, внутрішньої самостійності. Однак легітимність держави має бути доповнена визнанням інших держав, що, у свою чергу, потребує гарантії, що держава визнає їх.

Специфіка міждержавних взаємовідносин полягає в тому, що «це взаємовідносини між самостійними сторонами, які між собою стипулюють, але водночас стоять над цими стипуляціями», що пов'язане з відсутністю наддержавної владної інстанції, яка вирішувала б, «що є в собі право» [8, 365]. Неможливість розглядати міждержавні відносини як суто моральні приватноправові відносини зумовлює детермінацію їх безпосередньою дійсністю. Підтвердження цього Г.-В. Гегель знаходить у словах Наполеона, які той промовив напередодні укладання Кампо-Формійського миру: «Французька Республіка так само не потребує визнання, як не має в цьому потреби сонце».

З огляду на природу держав як «особливих волей» стан відносин між ними коливається між відносинами, що відповідають договорами та суперечать їм. Якщо «особливі волі» не можуть дійти згоди, суперечка між державами може бути розв'язана лише шляхом війни. Останню Г.-В. Гегель вважав складовою частиною правового врегулювання міжнародних відносин: саме війна має вирішити, «яке право має поступитися у цьому зіткненні іншому». На його думку, право може відстояти себе, лише спираючись на силу.

Однак і в стані війни – стані безправ'я, насильства і випадковості – зберігається зв'язок між державами, в якому вони є важливими одна для одної, оскільки «у війні міститься можливість миру» [8, 368]. Однак Г.-В. Гегель наголошує на тому, що відносини між державами як особливими волями, які є бурхливою грою пристрастей, інтересів, цілей, підпадають під владу випадковості. Таким чином, він не визнає існування законів та закономірностей, за якими функціонують міжнародні відносини в об'єктивній дійсності.

Г.-В. Гегель висловлювався проти пропозицій щодо створення міжнародного «парламенту» та проти об'єднання держав у

союзи для підтримання міжнародного миру. Він вважав, що як особливий тип індивідуальності такі союзи можуть перетворитись на свою протилежність і породити ворога.

Поеднуючи етатизм з німецьким націоналізмом, видатний німецький історик XIX ст. **Леопольд Ранке** розглядав міжнародні відносини з позицій, близьких до гегельянства. На його думку, держава може досягти певного розвитку лише як незалежна від інших держав. Тому першочергового значення він надавав військовій силі. Принциповим положенням, висунутим Л. Ранке, є теза про те, що саме зовнішня політика визначає характер внутрішньої. Внутрішній розвиток народу значною мірою зумовлюють зовнішні впливи.

Неоранкеанці розвинули ці аспекти концепції Л. Ранке, стверджуючи, що весь хід світової історії зумовлюється боротьбою за гегемонію між великими державами. Л. Ранке та його послідовники обстоювали європоцентричну модель світу, ідею зверхності європейської (західної) цивілізації. При цьому сам історик обмежував останню лише територією Західної Європи, не включаючи до її складу східноєвропейські народи.

Тезу про детермінацію внутрішньої політики зовнішньою поділяв також австрійський соціолог польського походження **Людвіг Гумплович**. Він виходив з того, що *«внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил»*. Це знаходить свій вияв у тому, що влада належить тій соціальній групі, яка найбільше зацікавлена у зовнішньому, міжнародному становищі держави. Внутрішня її історія є простим додатком до зовнішньої і зумовлюється останньою.

Саме закони міжнародного життя (Л. Гумплович визнає існування таких законів та можливість їх пізнання) визначають напрям розвитку людського суспільства. Головним серед них є *«постійна боротьба між сусідніми державами через природну прикордонну лінію»*. Будь-яка держава має прагнути до збільшення цієї лінії, а звідси випливає закон: *«кожна держава перешкоджає розвитку могутності сусіда, дбає про збереження «політичної рівноваги» та всіма силами протидіє таким порушенням цієї «рівноваги», які завдають їй шкоди»*. Другий закон полягає в тому, що *«кожна держава прагне діяти в напрямі найвигодніших надбань та найменшого опору»*. Зокрема, це означає, що «кожна держава тяжіє до моря, як засобу набуття

морської могутності та всього з нею пов'язаного». Третій закон стверджує, що весь внутрішній розвиток держави має забезпечувати засоби та ресурси для здійснення успішної зовнішньої політики. Так, внутрішня політика має бути підпорядкована цілям нарощування військової сили, розвитку продуктивних сил країни. На думку Л. Гумпловича, у міжнародних відносинах держав неможливі інші стосунки, крім війни або збройного миру, чи союзу з метою спільних дій проти третьої держави.

Петровські перетворення та подальша політика російських правителів XVIII ст. якісно змінили обличчя Російської держави та її суспільства. Росія поступово втягувалася в орбіту європейської політики та зазнавала європеїзації. Це створило проблему «Росія та Європа» – головну проблему міжнародно-політичної думки Росії нового часу. На початку XIX ст. російський історик М. М. Карамзін писав у «Записці про давню та нову Росію»: «а у Москві насилу можна знайти вчителя для мови російської». За його словами, «чужинці опанували в нас виховання, двір забув мову російську». Саме російські консерватори першими порушили питання щодо долі Росії у контексті російсько-європейських відносин.

Федір Іванович Тютчев (1803–1873) у вирішенні цього питання виходить з імперської ідеї, розвиваючи традиційні месіансько-глобалістичні погляди. Головною його тезою можна вважати таку: «Всесвітня монархія – це Імперія. Імперія ж існувала завжди, вона тільки переходила з рук в руки» [29, 103]. Ф. І. Тютчев підтримує відому концепцію перенесення світових імперій, згідно з якою існувало чотири імперії: «Ассірія, Персія, Македонія і Рим, а з Костянтина починається п'ята, остаточна імперія – Християнська. Не можна заперечувати Християнську Імперію, не заперечуючи Християнську Церкву, обидві вони співвідносяться між собою. Церква, освятивши Імперію, прилучила її до себе і звідси – зробила її остаточною. Історія ж Заходу, починаючи з Карла Великого, – це історія узурпованої імперії. Імперія на Заході завжди була узурпацією. Це здобич, яку наші поділили з кесарями. Законна Імперія залишається прив'язаною до спадщини Костянтина Великого». Ці думки російського поета та дипломата можна вважати спробою нагадати секуляризованому та вестернізованому



російському суспільству XIX ст. про історичну, сакральну місію Росії. Погляди Ф. І. Тютчева мали вплив на розвиток слов'янофільської та консервативної думки в цілому.

Вихідним пунктом як західників, так і слов'янофілів у вирішенні цього питання була Європа. Західництво як тенденція ґрунтується на переконанні, що руська культура – це одна з європейських культур, тільки дуже відстала. Головне завдання Росії зводиться до того, щоб прискореними темпами наздогнати та, в ідеалі, випередити Європу. З погляду слов'янофільства руська культура – це особлива слов'янська культура, яка принципово відрізняється від західної. Мета Росії – розвиток своїх самобутніх традицій, споріднених з культурами інших слов'янських народів. В обох цих теоріях Росія безпосередньо не виконує всесвітньої місії.

Лише у творчій спадщині великого російського письменника **Федора Михайловича Достоевського** (1821–1881) ми спостерігаємо подолання «обмеженості» двох ідейних течій, тісно пов'язаних зі сприйняттям Заходу. Творчість Ф. М. Достоевського – це більше, ніж література, це й богослов'я, і філософія. Він розглядав Росію не із замкненого національного, а із всесвітнього погляду. У «Промові про Пушкіна» Ф. М. Достоевський наголошував: «Призначення руської людини є безумовно всеєвропейське та всесвітнє. Наш талан і є всесвітність, яка не мечем завойована, а силою братерства і братерського прагнення нашого до возз'єднання людей». Ф. М. Достоевський звертає увагу на те, що «Росія хоча і в Європі, проте Росія й Азія, і це головне, головне» [13, 117]. Він вважав помилковим погляд на росіян лише як на європейців чи на азіатів. Підбиваючи підсумки двохсотрічного європеїзму, письменник проголошує необхідність встановити «свого роду рівновагу» та «відчинити вікно» в Азію, що, однак, зовсім не передбачає повного відвертання від Європи.

У своїй творчості Ф. М. Достоевський постійно звертається до Третього Риму. Особливо це виявилось у романі «Злочин та покарання», який сучасний російський геополітик О. Г. Дугін назвав «нарисом нової теології – теології богозалишення». «Капіталізм, що повзе у Росію із Заходу, плотськи зображує світового змія, – зазначає О. Г. Дугін. – Його агент – стара-павук, яка плете тенета відсоткового рабства; вона ж частина йо-

го. Раскольников несе сокиру Сходу. Сокиру сонця, що сходить, сокиру Свободи та Нової Зорі» [14, 298]. Саме в цьому, на його думку, полягає сакральньо-історична місія Росії.

Під значним впливом полеміки західників і слов'янофілів формувалися уявлення щодо міжнародних відносин українських мислителів. Чільне місце серед них посідають учасники **Кирило-Мефодіївського братства**, яке діяло у 1846–1847 рр. Провідними його діячами були **Микола Костомаров**, **Микола Гулак**, **Пантелеймон Куліш**, **Василь Білозерський**. Праці кирило-мефодіївців, насамперед «Книга буття українського народу», утверджують ідеали національного визволення та об'єднання слов'янських народів на демократичних засадах, їхнє право на державність. Вони обстоювали ідею слов'янської федеративної республіки з рівними правами кожного народу. Кожен народ мав зберегти свою самобутність при загальній особистій і громадській свободі. Прихильником ідеї національного визволення України був **Тарас Григорович Шевченко**, який також входив до складу братства. Федералістські ідеї кирило-мефодіївців пізніше знайшли розвиток у працях **Михайла Петровича Драгоманова**, який, однак, зводив українське питання до питання про загальну децентралізацію Російської імперії.

У 70-ті роки XIX ст., коли слов'янофіли-ідеалісти перероджуються на більш жорсткий тип консерваторів-націоналістів, втрачаючи властивий ранньому слов'янофільству універсалізм, **Микола Якович Данилевський** (1822–1885) пропонує натуралістичне обґрунтування історичного призначення Росії. Він встановлює культурно-історичні типи на зразок того, як встановлюють типи у тваринному світі. Найбагатшим та найперспективнішим з них він вважає слов'янський. Росія є надто великою і могутньою, щоб бути тільки однією з великих європейських держав; прагнення до експансії у Росії значно сильніше, ніж у держав Європи. Водночас сусідство з Європою робить неможливим повне виокремлення Росії від Європи. Її справжня роль, зумовлена етнічними та історичними умовами, полягає в тому, щоб бути противагою Європі в цілому. Ворожість Європи є для М. Я. Данилевського очевидною, вона визначається її основними інтересами. Тому Росії необхідно ослабити ворожу сторону, виокремивши з числа ворогів тих, хто є її ворогом лише мимоволі, і перетягнувши їх на свій бік.



М. Я. Данилевський припускав можливість того, що в майбутньому ворожість Європи до незалежного самобутнього слов'янства припиниться, але це відбудеться не раніше, ніж вона переконається у нездоланності нової світової сили на Сході – Всеслов'янського Союзу, створення якого є необхідною гарантією збереження всесвітньої рівноваги. Раніше за своїх сучасників М. Я. Данилевський зрозумів, що заради збереження в людстві «культурородної сили» потрібно протистояти владі одного культурно-історичного типу, «змінити напрям» культурного розвитку. *«Чи всесвітня монархія, чи всесвітня республіка, чи всесвітнє панування однієї системи держав, одного культурно-історичного типу – всі однаково ворожі і небезпечні для прогресивного ходу історії»*, – зазначав М. Я. Данилевський у своїй книзі «Росія та Європа».

Ліберальна преса Росії на чолі з «Вісником Європи» піддала нищівній критиці ідеї М. Я. Данилевського за нібито заперечення морального ставлення до людства, за заклики до «смертельної боротьби Росії з усім Заходом, тобто з усім освіченим світом», як писав В. П. Безобразов. Серед критиків М. Я. Данилевського був і видатний російський філософ **Володимир Сергійович Соловйов** (1853–1900), який називав книгу «Росія та Європа» «Кораном усіх мерзотників».

В. С. Соловйов, автор оригінальної філософської системи «всеедності», розробив грандіозний проект морального оновлення людства на основі глобального перетворення світу. Він своєрідно розуміє роль Росії у всесвітньо-історичному процесі. Прогресивна, світла основа гуманістичної любові та загальнолюдської соборності, зумовлена концепцією «всеедності», нівелювала великодержавне, цезаре-папистське забарвлення руської ідеї. Людство для нього – «велика збірна істота», а різні нації – її «живі члени». Справжня національна ідея – це органічна функція нації у всесвітньому житті людства: *«Ідея нації є не те, що вона сама думає про себе в часі, а те, що Бог думає про неї у вічності»* [25, 312].

На думку В. С. Соловйова, джерело могутності російської держави та цивілізованості російського суспільства – це вірність духові християнства, яка підносила над «хаосом варварства і злигоднів» то Володимира Святого, то Петра Великого. Справжня велич Росії утверджується не силою зброї. Мірилом оцінки

моральної її ролі, як і будь-якої іншої нації, має бути всесвітня ідея Боголюдства. Російський народ – народ християнський, і Росія має виконувати своє християнське покликання, чому заважає лише дух національного егоїзму, який потрібно подолати. Руська ідея в інтерпретації В. Соловйова – це проголошення історичної місії Росії, руського народу і справжнього християнства, яка пов'язується із Вселенською Церквою.

Якщо у ранніх працях він виходить з того, що долі людства визначаються трьома світовими силами – Сходом, Заходом і слов'янством, причому Росія має дати життя і сприяти оновленню двох перших, які вже вичерпали себе, то пізніше філософ розвиває ідею про місію примирення російського народу. У подальшому в пошуках «позитивної всеєдності» та врятування цілого людства він висуває тезу про союз російського царя з Папою Римським. В. С. Соловйов пропонує проект *«всесвітньої теократії»* – всесвітнього, політично і релігійно єдиного людського співтовариства, що ґрунтується на поєднанні монархічної (російське самодержавство), римо-католицької (Західна Європа на чолі з Папою) та пророчої влад. Виступаючи за синтез «основ західного і східного християнського світу», В. С. Соловйов «вийшов зі слов'янофільського табору» (за словами Є. М. Трубецького) і перетворився на прихильника західництва.

Однією з найбільш оригінальних і яскравих постатей у російській політичній думці XIX ст. був **Костянтин Миколайович Леонтьєв** (1831–1891), який поєднав консервативний романтизм і естетизм з реалістичним розумінням глибинних суспільно-історичних проблем. У центрі уваги мислителя – проблеми історичної долі та національного ідеалу Росії. Визнаючи себе «учнем і щирим послідовником» М. Я. Данилевського, К. М. Леонтьєв, однак, так і не став апологетом панславізму. Навпаки, він розглядав усіх південних і західних слов'ян як «неминуче політичне зло, бо народи ці досі в особі «інтелігенції» своєї нічого, крім найвульгарнішої і звичайної сучасної буржуазії, світові не дають». На його думку, підтримка «культурного слов'янофільства» може лише посилити «руйную дію ліберального європеїзму» на російське суспільство.

Вища мета, до якої фатально підштовхує Росію її історія, не може зумовлюватися міркуваннями етнічного порядку, це за-



вдання релігійне. «Істинно національна політика має і за межами своєї держави підтримувати не голе, як то кажуть, плем'я, а ті духовні основи, які пов'язані з історією племені, з його силою і славою». Для Росії такою духовною основою є православ'я, яке захищає її від руйнівного впливу Заходу і втягує у сферу не тільки слов'янських, а й східних міжнаціональних відносин. Через це політиці «православного духу» він віддавав перевагу перед політикою «слов'янської плоти».

К. М. Леонтьєв висуває ідею про вирішальне значення візантійського впливу (*«візантизму»*) на історичний розвиток Росії. Візантизм у державі означає для нього самодержавство, у релігії – православ'я. Візантійські ідеї згуртували в єдине ціле напівдику Русь, візантизм дав їй силу перенести татарське нашествя, боротися з Польщею, Швецією, Францією, Туреччиною. На думку К. М. Леонтьєва, *«візантійський дух, візантійські основи і впливи як складна тканина нервової системи проникають крізь увесь великоруський суспільний організм»*. Він попереджує, що, «зраджуючи навіть у таємних помислах наших цьому візантизму, ми згубимо Росію» [25, 193].

Візантизм К. М. Леонтьєв протиставляє славізмові як абстрактній ідеї «спільної (хоча і не чистої) крові і спільних мов». Взагалі рівність людей він вважав виявом засуджуваної ним ідеї загального блага, загальної рівності і свободи, а націоналізм – антидержавною, космополітичною ідеєю, яка несе в собі велику руйнівну силу. К. М. Леонтьєв зазначає, що *«індивідуалізм губить індивідуальність людей, областей, націй»*. Усі його політичні праці проникнуті антислов'янським пафосом. Він підкреслював, що панславізм несе загрозу національно-культурній самобутності Росії.

На його думку, орієнтація слов'ян на західні цінності, ліберальні свободи та демократію неминуче призведе до зростання взаємної недовіри та ворожості. Для існування слов'ян потрібна не ліберально-націоналістична ідеологія, а міць Росії, а для цього слід використати ідею візантизму. Той, хто ставить під сумнів авторитет візантизму, підкопується під основи Російської держави й опосередковано виступає проти всього слов'янства, бо воно без абстрактного славізму є «неорганічною масою», яка легко зливається з «республіканською всеєвропою». Єдиним надійним якорем для слов'ян є лише візантизм.

Призначення Росії, як зазначав К. М. Леонтьєв, ніколи не було «однобічно слов'янським», їй відведена більш висока місія – створення особливої слов'яно-азійської цивілізації, що впливає із самого її становища «давно вже не суто слов'янської держави». *На його думку, Росія – не просто держава. Росія, взята у всецілісності з усіма своїми азійськими володіннями, є цілим світом особливого життя, особливим державним світом, що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державності.*

Виходячи з такого розуміння доленосного призначення Росії, К. М. Леонтьєв визначає як найближче завдання його реалізації взяття Константинополя, що розглядалося ним як передумова оновлення та піднесення Росії. Константинополь разом із межуючими з ним фракійським і малоазійським округами, на думку К. М. Леонтьєва, має стати особистим володінням російського імператора. Із завоюванням Константинополя виникне нова Росія – глава Великого Східного союзу з новою культурною столицею на Босфорі. Тоді будуть дві Росії, згуртовані в особі російського царя, – Росія московська і Росія царгородська. Остання «освіжить» московську, бо вона вийшла з Царгороду, з Візантії. Цей Східний союз мають утворити слов'яни та греки: перші як «єдиноплемінники», з якими Росія пов'язана історичною долею, а другі – як хранителі догматів і традицій православ'я. Щодо них Росія має виконувати роль суворого батька. За словами О. Ф. Замалеева, «Леонтьєв – це старець Філофей ХІХ ст., який забув своє пророцтво про Москву як останній Рим і знову подався у паломництво до старих святинь».

Привертає увагу ідея К. М. Леонтьєва щодо можливості злиття держав Заходу в єдину федеративну республіку. Для Росії, на його думку, це матиме такі наслідки: їй доведеться підкоритись Європі або відстояти свою незалежність. Він закликає *«менше думати про благо і більше про силу»* для того, щоб протистояти натиску Заходу як в разі його об'єднання, так і в разі виникнення анархії. Одним з перших він зрозумів необхідність зміни завдань російської зовнішньої політики на Сході: перехід від конфронтації до пошуку союзників, що пізніше більш-менш вдало здійснили більшовики.

Особливий вплив на розвиток не лише теорії, а й практики міжнародних відносин мала міжнародно-політична концепція



марксизму. Вона сформувалась як складова загальної філософської та політичної системи марксизму на основі гегельянської філософії. Теоретичні розробки класиків марксизму – **Карла Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–1895) – це застосування гегелівської діалектики до сучасного їм капіталізму. Вони вважали, що характер міжнародних відносин зумовлений розвитком продуктивних сил, поділом праці та внутрішніми відносинами у державах-учасниках цих відносин.

Цивілізація, за словами Ф. Енгельса, ґрунтується на експлуатації одного класу іншим. Уся історія – це історія класової боротьби на різних ступенях суспільного розвитку. Оцінюючи історичну роль буржуазії, К. Маркс та Ф. Енгельс підкреслювали, що подібно до того, як село вона зробила залежним від міста, так і «варварські та напівварварські країни вона поставила у залежність від країн цивілізованих, селянські народи – від буржуазних народів, Схід – від Заходу» [20, 29–30].

Класики марксизму високо оцінювали значення великих географічних відкриттів. На їхню думку, мануфактура і взагалі весь розвиток виробництва досягли величезного підйому завдяки розширенню зносин, зумовленому відкриттям Америки та морського шляху до Ост-Індії. Нові, ввезені звідти продукти, особливо маса золота і срібла, що потрапила в обіг та радикально змінила взаємовідносини класів і завдала жорстокого удару феодальній земельній власності та трудящим, авантюристичні походи, колонізація і насамперед можливе тепер розширення ринків до розміру світового ринку, яке відбувалося у дедалі більшому обсязі день у день, – усе це породило нову фазу історичного розвитку.

Тенденції суспільного розвитку свідчать про те, що в умовах кризи буржуазного суспільства майбутнє належить пролетаріату. З розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає чисельно, а й стає більш сильним та свідомим. У такий спосіб «з-під ніг буржуазії вибиваються ті засади, на яких вона виробляє та привласнює продукти». Тому загибель буржуазії та перемогу пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс вважали однаково неминучими: «Примара блукає Європою – примара комунізму». Перед робітничим класом вони ставили завдання оволодіти таємницями міжнародної політики, стежити за дипломатичною діяльністю своїх урядів і в разі потреби протидіяти їй усіма засобами.

Міжнародні відносини К. Маркс визначав як вторинні і третинні, взагалі похідні, перенесені, непервинні виробничі відносини. Вони зумовлені характером відповідних суспільних формацій та держав, економічними та політичними інтересами панівних класів. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали важливу самостійну роль міжнародних відносин у світовому розвитку.

Війни класики марксизму вважали засобом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. До війн експлуаторські класи вдаються для того, щоб «відтягнути» настання революції, відволікти сили від революційного руху, перешкодити розвитку демократичних процесів. Війна призводить також до великих втрат у господарстві країни. Водночас К. Маркс і Ф. Енгельс виступали проти абстрактного тлумачення війн і не погоджувалися з однозначно негативною оцінкою війн, закликаючи конкретно-історично підходити до їх оцінки. Війни проти буржуазного ладу, як і війни проти рабства і деспотичних режимів, вони вважали правомірними і справедливими, оскільки ті спричинені насильством панівних класів.

Після соціалістичної революції в Росії перед прихильниками марксистської теорії постало завдання визначити характер відносин між капіталістичними і соціалістичними державами. Протиріччя між капіталізмом і соціалізмом розглядалося як головне протиріччя епохи. Боротьбу двох систем **Володимир Ілліч Ленін** (1870–1924) розумів як головний зміст світового революційного процесу. Спочатку на озброєння було взято концепцію «світової революції», «експорт» якої в Європу та Азію всіляко підтримувався, зокрема в ідеологічному аспекті. Після поразки «світової революції» В. І. Ленін теоретично обґрунтував концепцію «мирного співіснування» держав з протилежними соціально-економічними системами.

Мирне співіснування передбачало гостру ідеологічну боротьбу. Ленін прямо ставив питання: буржуазна чи соціалістична ідеологія. Середина виключалась. Ця концепція впливала з філософії класового конфлікту⁴. Згідно з нею мирне співіснування є формою існування основного протиріччя епохи. Воно не передбачає повної відмови від застосування сили у міжнародних відносинах, хоча містить у своїй основі відмову від війн. Фактично мирне співіснування мало конкуруючий характер, кожна з двох систем значно впливала на іншу хоча б самим фак-



том свого існування. В. І. Ленін вказував, що одночасне існування капіталізму та соціалізму має спричиняти не тільки чвари, а й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому пролетаріату, що переміг, соціалістичної держави, що у буржуазії залишається надія на реставрацію, і ця надія перетворюється на спроби реставрації.

Розвиваючи аналіз капіталізму К. Маркса, В. І. Ленін зазначав, що на початку ХХ ст. капіталізм вступив у якісно нову стадію розвитку, яку він назвав «імперіалізм». Капітал у провідних країнах вийшов за межі національних держав, на зміну конкуренції прийшла монополія. Якщо для старого капіталізму з пануванням вільної конкуренції був типовим вивіз товарів, то для його імперіалістичної стадії з пануванням монополій типовим став вивіз капіталів. Країни, що вивозять капітал, поділили світові ринки між собою, проте фінансовий капітал використовує економічний поділ світу для здійснення політичного, територіального поділу.

Багато рис імперіалізму, які зазначав у своїх працях В. І. Ленін, розглядаються сьогодні як такі, що повністю відповідають сучасним процесам глобалізації. Особливе це стосується провідної ролі фінансового капіталу: «імперіалізм є величезне скупчення у небагатьох країнах грошового капіталу», звідси — надмірне зростання шару рант'є. Він навіть виділив тип держави-рант'є як держави паразитичного капіталізму, який загниває.

Монополістичний капіталізм загострив суперечності капіталізму, в тому числі експлуатацію невеликих, слабких націй маленькою групою найбагатших і найсильніших держав. Це спричиняє піднесення національно-визвольного руху серед поневолених народів. В. І. Ленін закликав активно використовувати посилення національного гноблення для посилення соціалістичних рухів і прискорення соціалістичної революції. Разом з тим, проголошуючи гасла про право нації на самовизначення аж до виокремлення, він зазначав, що метою соціалізму є «не тільки зближення націй, а й злиття їх». Але, за його словами, «до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного звільнення всіх пригноблених націй, тобто їх свободи виокремлення» [19, 256].

Таким чином, на початку ХХ ст. наукова думка наблизилася до формування теоретичних та методологічних засад нової науки про міжнародні відносини. На цей час сформувалися основні підходи до розуміння міжнародних відносин і процесів, які заклали підґрунтя для нового, інституціоналізованого етапу розвитку теорії міжнародних відносин. Світоглядні традиції, що розвивалися від Діогена до І. Канта, у ХХ ст. втілювалися у концепціях політичного ідеалізму, що надало значного ідеологічного та морально-правового забарвлення осмисленню міжнародних феноменів. Опозиційні їм традиції силового, імперіалістичного підходу, що походять від Фукідіда та Н. Макіавеллі, ґрунтовно науково розвинулися у концепціях політичного реалізму, які значною мірою визначили зовнішньополітичну практику у ХХ ст.

Специфіка соціальних відносин капіталістичної епохи породила феномен марксизму, що став важливою ідеологічною силою світового розвитку в минулому столітті і значно вплинув на характер наукових дискусій щодо змісту та розвитку міжнародних відносин.

Саме полеміка між прихильниками цих трьох світоглядних та методологічних підходів визначила загальну спрямованість процесів розвитку теорії міжнародних відносин як самостійної цілісної науки.



Теми доповідей і рефератів

1. «Артхашастра» – перший зовнішньополітичний трактат.
2. Боротьба конфуціанства та легізму в розвитку теорії міжнародних відносин у Китаї.
3. Автаркічні концепції античної політичної думки.
4. Зовнішньополітичні концепції Київської Русі.
5. Концепція «Москва–Третій Рим»: передумови виникнення та історичне значення.
6. Зовнішньополітична думка Росії XVI ст.
7. Міжнародно-правові теорії нового часу (Г. Гроцій, Е. Ваттель).
8. Зовнішньополітичні концепції у німецькій класичній філософії.
9. Теорія імперіалізму В. І. Леніна.
10. Теорії імперіалізму Дж. Гобсона і К. Каутського: порівняльний аналіз.



11. Спiр захiдникiв i слов'янофiлiв у зовнiшньополiтичнiй думцi Росiї ХІХ ст.
12. Зовнiшньополiтичнi iдeї українських мислителiв другої половини ХІХ ст.
13. Формування зовнiшньополiтичних концепцiй українського консерватизму ХХ ст.
14. Концепцiя вселенської теократії В. Соловйова.
15. «Візантизм» як основа російської зовнішньої політики: концепція К. Леонтьєва.



Література

1. Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России. – Л., 1988.
2. Андреева И. С. Проблемы мира в западноевропейской философии. – М., 1979.
3. Артхашастра, или наука политики. – М.; Л., 1959.
4. Бациева С. М. Историко-социологический трактат Ибн Хальдуна «Мукаддима». – М., 1965.
5. Бергер А. К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1966.
6. Бердяев Н. А. Русская идея // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990.
7. Ваттель Э. Право народов. – М., 1960.
8. Гегель Г.-В. Ф. Философия права. – М., 1990.
9. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – М., 1991. – Т. 2.
10. Гроций Г. О праве войны и мира. – М., 1957.
11. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии // Наш современник. – 1992. – № 10.
12. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.
13. Достоевский Ф. М. О русской литературе. – М., 1987.
14. Дугин А. Г. Тамплиеры Пролетариата. – М., 1997.
15. Ермошкин В. В. Проблемы войны и мира в политико-правовых учениях Нового времени. – М., 1989.
16. Кант И. К вечному миру // И. Кант. Сочинения. – М., 1966. – Т. 6.
17. Клаузевиц К. О войне: В 2 т. – М., 1941. – Т. 1–2.
18. Книга правителя области Шан. – М., 1993.
19. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1989. – Т. 27.

20. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии. – М., 1989.
21. *Мечников Л. И.* Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория развития современных обществ. – М., 1924.
22. *Мячин А. Г.* Константин Леонтьев, русский консерватизм и восточный вопрос // Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 1.
23. *Памятники литературы Древней Руси.* Конец XV – первая половина XVI века: Сб. / Сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. – М., 1984.
24. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981.
25. *Россия глазами русского:* Чаадаев, Леонтьев, Соловьев. – СПб., 1991.
26. *Савицкий П. Н.* Геополитические заметки по русской истории // Вопр. истории. – 1993. – № 11–12.
27. *Савицкий П. Н.* Географические и геополитические основы евразийства // Элементы. – 1995. – № 3.
28. *Трактаты о вечном мире.* – М., 1963.
29. *Тютчев Ф. И.* Россия и Запад // Россия и Европа: опыт соборного анализа. – М., 1992.
30. *Фихте И. Г.* Замкнутое торговое государство // И. Г. Фихте. Сочинения: В 2 т. – СПб., 1993. – Т. 2.
31. *Хевролина В. М.* Внешнеполитические взгляды славянофилов конца XIX века // Новая и новейшая история. – 1998. – № 2.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягає відмінність між теоретичними уявленнями про міжнародні відносини, які існували в історії політичної думки, та сучасними теоріями міжнародних відносин?
2. У чому полягають принципові відмінності між конфуціанством та легізмом у їх поглядах на міжнародну політику держави?
3. Який вплив мала боротьба конфуціанства та легізму на історію зовнішньої політики Китаю?
4. Яка світоглядна сутність полеміки між прибічниками автаркічного та експансіоністського (імперіалістичного) шляхів розвитку Еллади?
5. Хто з мислителів і як розвивав уявлення Платона та Арістотеля про автаркічний ідеал?

6. Який вплив мали космополітичні ідеї Августина на розвиток міжнародно-політичної думки і в чому їх відмінність від космополітизму кініків?
7. Як середньовічний світогляд впливав на характер тогочасної міжнародно-політичної думки?
8. У чому полягав ідейно-політичний вплив Візантії на формування міжнародно-політичної думки Київської та Московської Русі?
9. Якими були соціально-політичні та культурні наслідки створення концепції «Москва – Третій Рим»?
10. Чому в політичній думці Європи епохи Відродження виникають ідеї суверенітету та держави-нації, яким було їх історичне значення?
11. Чим було зумовлено випикнення у XVII ст. сучасного міжнародного права?
12. Який характер мали тенденції розвитку сучасного міжнародного права?
13. У чому полягає сутність полеміки між західниками та слов'янофілами, які її соціально-історичні наслідки?
14. Як можна оцінити міжнародно-політичне значення теорії природного права?
15. Як німецька класична філософія вплинула на розвиток ідеї європейської єдності?
16. Якими були основні підходи до розуміння відносин між державами у німецькій класичній філософії та як вони вплинули на політичну думку того часу?
17. Які змінювалися уявлення мислителів щодо проблеми війни та миру в історії міжнародно-політичної думки?
18. Як оцінка К. Марксом світової ролі пролетаріату вплинула на характер міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст.?



Сучасні теорії міжнародних відносин

4.1

Умови виникнення сучасних теорій міжнародних відносин

Упродовж тривалого часу міжнародні відносини були прерогативою монархів, глав держав, уряду, таємним ремеслом замкненої касты дипломатів та військових. Зростання масштабів впливу міжнародних відносин на функціонування держав та життя окремих людей, залучення до них широких мас, аналіз політичного досвіду держав були головними причинами підвищення інтересу вчених до теоретичних досліджень міжнародних відносин.

Після Першої світової війни дослідження міжнародних відносин починають виокремлюватися з міжнародного права та історії дипломатії у самостійну науку. У західних країнах, насамперед у Великій Британії та США, які на початку ХХ ст. виходять на передній край світової політики, вводиться викладання спеціальних курсів міжнародних відносин. Вагомий вклад в інституціоналізацію науки про міжнародні відносини був зроблений кафедрою міжнародної політики ім. Вудро Вільсона Уельського університету в Ейберсвіті у 1919 р.

Основне завдання, яке мали вирішити вчені, полягало у знаходженні прийняттого пояснення світових процесів, закономірностей та перспектив міжнародних відносин з метою теоретичного забезпечення процесу вироблення зовнішньополітичних рішень. Спершу метою нової дисципліни було виявлення сутності процесів, які призвели до розв'язання Першої світової вій-



ни. На думку британського історика Е. Карра, виникнення міжнародно-політичної науки стало відповіддю на вимогу з боку населення, зацікавленого в її прозорості, розумінні витоків, цілей і напрямів конкретних зовнішньополітичних дій урядів, взяти під контроль зовнішню політику держав.

Основними класичними, традиціоналістськими напрямами сучасної теорії міжнародних відносин є *політичний ідеалізм* та *політичний реалізм*. До останнього приєднується *школа стратегічного аналізу*. Усі ці напрями впливають з філософського, історичного та правового поглядів на суспільство та міжнародні відносини.

4.2

Політичний ідеалізм

Політичний ідеалізм – це напрям науки про міжнародні відносини, який розглядає міжнародні феномени з погляду абстрактних морально-етичних ідеалів та правових норм. Біля витоків політичного ідеалізму стоять І. Кант та інші автори концепцій «вічного миру», соціалісти-утопісти і пацифісти XIX ст. Його представники (Д. Перкінс, У. Лінпман, Ф. Таненбаум, Т. Мюррей, Д. Фосдік, П. Лайнбарджер, Ч. Маршалл, У. Еліот та ін.) вважають, що їхні концепції відображають сутність західної християнської цивілізації. Вони декларують, що міжнародні відносини мають відповідати нормам моралі і стримувати національний егоїзм. Представники цього напрямку часто посилаються на «вічну мораль», яка впливає з позаісторичних джерел, таких, наприклад, як Абсолютний Розум та ін., і тому має бути головною підвалиною міжнародних відносин. Вони переконані у необхідності та можливості покінчити зі світовими війнами шляхом правового регулювання і демократизації міжнародних відносин.

На думку ідеалістів, держави у своїх взаємовідносинах мають керуватися такими нормами, як дотримання зобов'язань та справедливість. Ідейною основою справедливості є захист прав людини, що передбачає «гуманітарне втручання» в разі їх порушення. Слід зазначити, що критерії визначення справедливості є прерогативою того, хто бере на себе роль «шерифа», і на практиці «право справедливості» перетворюється на звичайне «право сили». Ідеалісти також закликають запобігати міжнародним

конфліктам, спираючись на моральні норми та правові механізми, дотримання яких мають контролювати міжнародні організації або які закріплюються договорами. Одним із джерел національної сили вони вважають етичні норми.

Важливою проблемою, яку розробляли політичні ідеалісти, є *створення системи колективної безпеки* на основі добровільного роззброєння та взаємної відмови від війни як засобу розв'язання суперечностей і досягнення власних цілей у міжнародній політиці. Втім, засуджуючи на словах принцип балансу сил та поділ на сфери впливу, вони водночас є прихильниками використання сили для забезпечення дотримання міжнародного права в їх розумінні, насамперед для так званого захисту прав людини.

Ідеалісти роблять спроби визначити основні принципи, якими американський народ керується у своєму ставленні до життя, для того щоб зробити висновки щодо ставлення американців до зовнішньої політики. Серед таких «неусвідомлених обставин», на думку професора Колумбійського університету Ф. Таненбаума, – віра у рівність людей, расову терпимість, демократичний спосіб життя, місцеве самоврядування, впевненість у можливості викорінення зла, заперечення утопізму, догматизму, формалізму і фанатизму. «Для нас безпека можлива лише у світі справедливості», – намагається довести американський історик у праці «Американська традиція у зовнішній політиці» (1955).

Яскравим представником політичного ідеалізму є **Декстер Перкінс**, професор Рочестерського університету, президент Американської асоціації істориків, автор праць «Америка та дві війни» (1944), «Зовнішня політика та американський дух» (1957), «Американський шлях» (1957). «Ідеї та ідеали у поєднанні з певними матеріальними передумовами є найважливішими чинниками у здійсненні дипломатії», – писав він у книзі «Американський підхід до зовнішньої політики» (1962).

Д. Перкінс високо оцінює зовнішню політику США напередодні, у період та після Першої світової війни, а президент В. Вільсон для нього – зразок справжнього ідеаліста. У своїх працях він вихваляє американський спосіб життя. Народ Америки, на його думку, не може залишатися байдужим до того, що відбувається у світі, американці відчувають відповідальність за те, що коїться за кордонами їхньої держави. При цьому «сила є еле-



ментом для перемоги тієї справи», яка слугує не тільки їх інтересам, а й інтересам ідеї «справедливості та права».

Авторитетним представником політичного ідеалізму є також **Уолтер Липпман**, один з авторів відомих «14 пунктів» В. Вільсона, учасник Версальської конференції, провідний американський журналіст і громадський діяч. Він написав низку праць, присвячених зовнішньополітичним проблемам: «Холодна війна. Дослідження зовнішньої політики США» (1947), «Суспільна філософія» (1955), «Комуністичний світ і ми» (1959), «Західна єдність і спільний ринок» (1962).

Починаючи з 1943 р. У. Липпман виношував ідею Атлантичного співтовариства. Він вважав, що у другій третині ХХ ст. центр світової цивілізації змістився у США і що саме Американський континент має об'єднати західний світ у єдине ціле. Головне завдання США він вбачав у підтримці «європейського порядку» проти Росії. Визнання того, що «ансамбль держав Старого Світу за силою переважає США», привело його до висновку про необхідність створення коаліцій з деякими країнами Старого Світу, що має зберегти західну цивілізацію.

Серед ідеалістичних концепцій можна виділити *комунітарні*, згідно з якими політичні одиниці є носіями прав та обов'язків у світовому співтоваристві, та *космополітичні*, які ґрунтуються на ідеї, що моральні аргументи мають апелювати до природи людини або до індивідів. На цьому побудований так званий *деонтологічний підхід*, що проголосив основною сферою вияву та вищим критерієм дійсності індивідуальної моралі у міжнародних відносинах сферу прав людини.

Концепції політичних ідеалістів мали нормативний характер, тобто містили елемент необхідності. Однак напередодні Другої світової війни з'ясувалося, що ці концепції суперечать політичній дійсності. Стало зрозуміло, що нормативні конструкції ідеалістів не відображають реальний стан речей у міжнародному житті, не пояснюють мотиви багатьох зовнішньополітичних дій.

4.3

Політичний реалізм

У 40-х роках ХХ ст. зміцнюється усвідомлення того, що в принципі неможливо знайти загальний критерій для моральної оцінки зовнішньополітичної діяльності держав. Дедалі більше відчувається

криза ідеалістичних концепцій, неспроможність їх забезпечувати потреби зовнішньої політики. Назріла необхідність подолати властивий їм сентименталізм та месіанізм. Кожній геополітично активній нації у сучасному світі відповідають свої морально-політичні критерії, що перетворює міжнародну мораль на безсистемну мозаїку. З погляду реалістів мораль насамперед є сильною зброєю в руках держави проти її потенційних або реальних ворогів. Один з провідних американських геополітиків Н. Спайкмен проголосив, що кожна держава має зробити збереження та зміцнення силової позиції головною метою своєї зовнішньої політики.

На зміну політичному ідеалізму наприкінці 40-х років минулого століття приходить політичний реалізм, за словами К. Грея, – «єдина течія, яка відповідає завданням управління зовнішньополітичними відносинами». Політичний реалізм – це напрям науки про міжнародні відносини, що ґрунтується на філософії позитивізму та прагматизму і визначається «силовим» підходом до оцінки міжнародних відносин. Моральні цінності можуть використовуватися лише як допоміжні засоби для набуття сили. З погляду реалістів держава вважає головним завданням міжнародного права і міжнародної моралі застосування їх як силового знаряддя проти потенційних та реальних ворогів і встановлення міжнародної ієрархії, заснованої на використанні влади.

Погляди реалістів сформувалися під впливом політичних і філософських концепцій Ж. Бодена, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Б. Спінози, Г.-В. Гегеля, Л. Ранке, А. Тойнбі. Своїми попередниками політичні реалісти вважають філософа Р. Нібура, який запропонував виокремити мораль від політики, історика Ч. Бірда, котрий розглядав історію зовнішньої політики крізь призму національних інтересів, а також геополітика Н. Спайкмена, який називав міжнародні відносини «полем битви за владу».

Найбільший вплив на представників політичного реалізму мала соціоантропологічна концепція **Рейнхольда Нібура**, викладена ним у праці «Моральна людина та аморальне суспільство» (1936). Кожному індивіду, на думку Р. Нібура, від народження властивий інстинкт самозбереження, що виявляється у прагненні гарантувати собі найбільшу безпеку у суспільстві. Однак найнадійнішою гарантією виживання людини серед собі подібних є захоплення влади, і тому на практиці інстинкт самозбереження, воля до життя модифікуються у прагнення до влади.



Вагомий внесок у розвиток політичного реалізму зробив **Едвард Х. Карр**, книга якого «Двадцять років кризи: 1919–1939» вважається однією з перших спроб реалістичного тлумачення міжнародної політики. Він засуджує майже винятково нормативний характер політичного ідеалізму, підкреслює значущість силового чинника і висуває тезу про те, що головна проблема теорії і практики міжнародної політики полягає у забезпеченні мирної трансформації співвідношення сил. Водночас Е. Карр привертає увагу до проблеми співвідношення політики і моралі у міжнародній сфері. На його думку, «спроба відділити Бога від кесаря суперечить глибоко вкоріненому бажанню людини звести уявлення про світ до деякого морального порядку» [7, 68].

Основними ідеями та положеннями *політико-реалістичної парадигми*, на думку американських політологів Ч. Кеглі та О. Віткопфа, є такі:

історія вчить, що людство за своєю природою є носієм гріховності та зла;

з усіх видів людського зла найпоширенішим та найнебезпечнішим є інстинктивне прагнення до влади, до домінування над своїми співгромадянами;

якщо цю рису людського характеру не можна виправити, то її слід визнати;

за цих умов міжнародна політика означає боротьбу за владу, війну всіх проти всіх;

головною функцією та метою держави, якій мають бути підпорядковані всі інші цілі, стає забезпечення національного інтересу, тобто одержання влади;

національний інтерес досягається через забезпечення самозбереження;

головною рисою міжнародної політики є недовіра держав одна до одної, до міжнародних організацій та міжнародного права;

національний інтерес зумовлює посилення військового потенціалу для стримання потенційних противників;

здатність до самооборони може бути також посилена за допомогою залучення союзників, які, однак, самі не потребують захисту;

оскільки всі держави прагнуть до влади, мир і стабільність забезпечуються певним балансом сил, в основі якого лежить система союзів.

Основоположником школи політичного реалізму є **Ганс Моргентау** (1904–1980). Він народився у Німеччині, вищу освіту здобув в університетах Берліна, Франкфурта і Мюнхена, незадовго до приходу нацистів до влади емігрував з країни і згодом оселився у США. Працював у Чиказькому університеті. Головною працею Г. Моргентау вважається монографія «Політика поміж націями» (1948). Викладені в ній ідеї знайшли подальший розвиток у його працях «На захист національного інтересу» (1952), «Політичні дилеми» (1958), «Мета американської політики» (1962), «Політика у XX ст.» (1962), «Нова зовнішня політика для Сполучених Штатів» (1969), а також у збірнику «Істина і сила» (1970).

Велике значення Г. Моргентау приділяв розробці теорії «національного інтересу» США, яку він вважав ключем до успіхів зовнішньої політики держави. До зовнішньополітичних цілей США, які можна зобразити у вигляді концентрованих кіл, належать:

1) вимога гарантування безпеки існуючим територіальним кордонам та інституціям США;

2) протидія з боку США спробам будь-якої держави встановити свою гегемонію у Старому Світі;

3) сприяння створенню та підтримці такого міжнародного порядку, який забезпечував би можливість збереження демократичних цінностей у масштабах планети.

Г. Моргентау рекомендує американським лідерам чітко розрізняти бажані і практично досяжні цілі на міжнародній арені. Встановлення ієрархії, порядку черговості всіх можливих цілей зовнішньої політики має бути першим кроком на шляху формування раціональної зовнішньополітичної лінії.

Різкі зміни співвідношення сил у світі після Другої світової війни змусили Г. Моргентау дійти висновку щодо безплідності намагань США досягти своїх зовнішньополітичних цілей шляхом тотальної «превентивної» війни, яка неминуче призвела б до глобальної катастрофи. Жодна з традиційних цілей зовнішньої політики не може більше виправдати війну, за винятком того випадку, коли на порядку денному стоїть питання про самозбереження нації. Проте навіть у такому разі через характер сучасної війни, що зумовлює заперечення самої цілі самозбереження, заради якої ця війна ведеться, обирати насправді доводиться між двома видами національного знищення.



Г. Моргентау пропонує США зосередити свою активність на створенні такої міжнародної системи, в якій вони відігравали б щодо Євразії таку саму роль, яку раніше виконувала Англія щодо Європи. Сутність цієї системи полягала у створенні системи противаг із континентальних держав-суперників, роль арбітра відводилася США. Для безпеки останньої потрібно, щоб у Євразії зберігався баланс сил, за якого силові угруповання перешкоджали б взаємному збільшенню моці. Тобто перед США стояло завдання врівноваження позиції Радянського Союзу за рахунок третіх держав при збереженні за Америкою ролі господаря такого балансу.

Г. Моргентау був представником поміркованого напрямку політичного реалізму. До цього напрямку належав також **Джордж Кеннан**, який тривалий час працював у Держдепартаменті США, був послом США у СРСР та Югославії, а потім – професором Прінстонського університету. Аналіз головних праць Дж. Кеннана – «Реальності американської зовнішньої політики» (1954), «Росія, атом і Захід» (1958), «Американська дипломатія. 1900–1950» (1960), «Про відносини з комуністичним світом» (1964) – свідчить про еволюцію його поглядів у дедалі поміркованішому напрямі, про посилення критики щодо політики офіційного Вашингтона.

Саме Дж. Кеннан був одним із розробників стратегії стримання, проте згодом він усвідомив неможливість виграти тотальну ядерну війну із СРСР і рекомендував перевести американську зовнішню політику на «рейки гнучкого реагування». Він вважав, що радянська проблема, якою б величезною вона не здавалася, не може бути розв'язана за допомогою війни. Підкреслюючи принципову ідеологічну ворожість США та СРСР, він, однак, закликав американських політиків не нервувати, не тягнутися постійно до кнопки «ядерної валізки», а шукати конструктивних шляхів досягнення своїх цілей.

Серед інших представників поміркованого напрямку політичного реалізму слід згадати **А. Шлезінгера-молодшого, У. Фулбрайта, К. Томпсона, Е. Рейшауера, Дж. Гелбрейта, М. Шульмана**.

Яскравим представником центристського напрямку політичного реалізму є **Уолт Ростоу**, який працював професором Масачусетського технологічного інституту та університету в Далласі, а в часи президентства Л. Джонсона обіймав посаду по-

мічника президента США з питань національної безпеки, перетворившись при цьому, за оцінками деяких оглядачів, на друге «Я» американського президента. У. Ростоу найбільш відомий у наукових колах як економіст, автор праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960). У ній він виділив такі стадії суспільного розвитку: «традиційне суспільство», до якого належить весь докапіталістичний світ; «створення передумов для зрушення», «зрушення», «рух до зрілості», «епоха високого масового споживання» та майбутня епоха, яку він пов'язував з «бумом дітонародження» та значним підвищенням «якості життя».

Крім економічних концепцій У. Ростоу активно займався дослідженням сучасних міжнародних відносин та зовнішньої політики, про що свідчать його праці: «Американська політика в Азії» (1955, у співавторстві з Р. Хетчем), «Сполучені Штати на світовій арені» (1960), «Погляд із сьомого поверху» (1964), «Розосередження сили» (1972).

У. Ростоу також вважав, що розв'язати проблему СРСР шляхом тотальної війни неможливо. Однак їй він протиставив дипломатію з позиції сили, участь в обмежених війнах та операціях з придушення «підривної» і «партизанської» діяльності з метою створення силової переваги у глобальному масштабі. Таку політику він називав «захистом рубежів свободи». У. Ростоу запропонував синтезувати реалістичну та ідеалістичну інтерпретації національних інтересів США у такому політичному курсі, в якому б гармонійно поєднувалися основні американські інтереси та ідеали і який був би спрямований на запобігання кризам, здатним підірвати зусилля до самозбереження. Крім У. Ростоу до центристського напрямку належали також **Р. Осгуд, Г. Кан, Е. Стілмен, У. Пфафф**.

Правий, ультраконсервативний напрям політичного реалізму представлений пенсільванською школою на чолі з директором Інституту дослідження зовнішньополітичних проблем Пенсільванського університету професором **Робертом Страусом-Хюне**, вихідцем з Австрії, який у 1923 р. емігрував до США. У 1945 р. він опублікував працю «Рівновага завтрашнього дня», після чого у співавторстві зі своїми послідовниками видав такі праці, як «Міжнародні відносини в епоху конфлікту між демократією та диктатурою» (1950), «Затяжний конфлікт» (1959),



«Стратегія передових рубежів для Америки» (1961), «Будівництво Атлантичного світу» (1963).

Р. Страус-Хюпе заявив, що метою США є знищення комуністичної системи: «У нас немає іншого вибору, крім як визнати стратегію Катона». Він активно обстоював ідею проведення «превентивної війни» проти СРСР у тому разі, якщо СРСР не змінить на догоду США свою зовнішню політику. Як і інші «пенсільванці» (*С. Поссоні, У. Кінтнер, Дж. Догерті, А. Коттрел*), вчений виходив з того, що на тогочасному етапі «війна вимагала б менших жертв, ніж збройне зіткнення у подальшому». Хоча поступово вони усвідомили катастрофічність наслідків «превентивної» війни і відмовились від її відкритого пропагування, однак продовжували визнавати доцільність доктрини «обмежених війн». На їхню думку, США не повинні відмовлятися від використання ядерної зброї першими. Вони вважали, що Америка не може задовольнятися силовим паритетом з СРСР і має зробити все, щоб отримати значну перевагу над ним у сфері озброєнь. На їхню думку, основний метод запобігання війні полягає в тому, щоб досягти безспірного положення, коли потенційний агресор не матиме жодного шансу на перемогу. Рівність в озброєннях, що ґрунтується на співвідношенні один до одного, не в змозі запобігти війні і забезпечити перевагу в разі випробування у реальних умовах. Лише значна кількісна перевага в озброєннях здатна зберегти свободу.

Основна полеміка між прихильниками ультраконсервативного та поміркованого напрямів велась навколо питання щодо меж можливостей США на міжнародній арені.

Методологічною основою політичного реалізму є політичний детермінізм, згідно з яким сутність політики – боротьба за владу. Суперництво за владарювання є також основою історичного процесу, тому першопричиною історії є політика.

Г. Моргентгау сформулював *шість принципів політичного реалізму*.

1. Політика, як і суспільство в цілому, підпорядкована об'єктивним законам, які коріняться в людській природі і дія яких не залежить від нас. Є можливість створення раціональної теорії, яка описувала б ці закони. Така теорія має встановлювати та інтерпретувати факти. Підтвердження характеру зовнішньої політики відбувається шляхом вивчення політичних актів та їх результатів.

2. Ключовим у політичному реалізмі є *поняття інтересу, визначеного у термінах влади*, що зумовлює специфічність політичної сфери, її відміну від інших сфер життя, таких як економіка (зрозуміла в категоріях інтересу, що визначається як багатство), етика, естетика або релігія. Категорія інтересу, визначеного у термінах влади, дає змогу відтворювати минуле, розуміти теперішнє і перебачати майбутнє політичної думки або дій, теоретизувати.

Відмінність між реальною зовнішньою політикою та раціональною теорією така сама, як між фотографією та живописним портретом. Політичний реалізм прагне до того, щоб «фотографія політичного світу» якомога більше походила на його «живописний портрет».

3. Для політичного реалізму поняття інтересу, визначеного у термінах влади, є об'єктивною категорією, хоча сам інтерес може змінюватися залежно від політичного та культурного контексту зовнішньої політики. Поняття інтересу розкриває сутність політики і не залежить від конкретних обставин місця і часу.

4. Політичний реалізм визнає моральне значення політичної дії, а також неминучу невідповідність між моральним імперативом та вимогами успішної політики. Універсальні моральні принципи не можуть бути використані у державній діяльності в їх абстрактному формулюванні, вони мають відповідати конкретним обставинам місця і часу.

Індивід може сказати: «Fiat justitia, pereat mundus» («Хай живе справедливість, хоча б загинув світ»), але держава не має такого права. Якщо індивід може принести себе у жертву універсальним моральним принципам, то держава не має права ставити мораль вище за вимоги успішної політики, яка сама побудована на моральному принципі виживання нації. Етика робить висновок щодо дії на підставі її відповідності моральному закону; політична етика – за її політичними наслідками.

5. Політичний реалізм заперечує тотожність між мораллю конкретної нації та універсальними моральними законами. Одна річ знати, що нації є суб'єктами морального закону, інша – стверджувати, що добре і що погано у відносинах між націями. Існує невідповідність між вірою в те, що все підпорядковане во-



лі Бога, та впевненістю в тому, що Бог завжди стоїть на чиемусь боці.

Останнє не може бути виправдане з морального погляду і небезпечно з політичного. Воно може спричинити викривлений погляд на міжнародну політику і зрештою призвести до того, що держави прагнуть повністю знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів або самого Бога. Інтерес, визначений у термінах влади, дає шанс на справедливе ставлення до інших націй, оскільки він оберігає від моральної претензійності та політичного безумства.

6. Помилкове розуміння політичного реалізму зумовлене інтелектуальним та моральним ставленням до політичної матерії. Політичний реалізм наголошує на специфічності політичної сфери подібно до того, як це роблять економіка, етика, право. Якщо економіст запитує: «Як ця політика впливає на багатство суспільства?», юрист: «Чи відповідає вона нормам закону?», а етик: «Чи відповідає ця політика моральним принципам?», то політичний реаліст запитує: «Як ця політика впливає на могутність нації?». Політичний реалізм визнає існування та важливість неполітичних феноменів, які він розглядає з погляду політики.

Іншою важливою категорією політичного реалізму є категорія «сила». Постійна боротьба за силу – головна позаісторична реальність суспільного життя. Міжнародна політика розглядається реалістами з погляду боротьби за силу. Сила, що використовується з певною метою у зовнішніх відносинах, становить для них сутність світової політики.

Реалісти розглядають державу як головного міжнародного актора, який визначає характер міжнародних відносин, і розрізняють три види зовнішньої політики держави: 1) *політику статус-кво*, яка проводиться державою з метою утримання влади; 2) *політику імперіалізму*, що здійснюється державою з метою досягнення прийнятних змін у статусі сили; 3) *політику престижу*, що проводиться державою з метою продемонструвати свою силу для її збереження або примноження.

Велике значення політичні реалісти приділяють також категорії *національний інтерес*. Підпорядкування будь-яких міжнародних зобов'язань національним інтересам вони називають *залізним законом міжнародного життя*.

Основні положення політичного реалізму: 1) національний інтерес має бути вищим за всі інші міркування, принципи та норми міжнародного життя; 2) сила є головним знаряддям та критерієм успіху і престижу нації на міжнародній арені. Цілі зовнішньої політики мають визначатися у термінах національного інтересу і підтримуватися відповідною силою, вважав Г. Морґентау [21, 440]. При цьому реалісти підкреслюють авантюристичність визначення цілями зовнішньої політики «боротьбу добра проти зла», «боротьбу за праве діло», встановлення «справжньої свободи» тощо. На їхню думку, курс на проголошення цілей, які виходять за межі можливого і не забезпечені надійними засобами, призводить до війни. Це, однак, не означає, що політичні реалісти повністю ігнорують морально-правові міркування при здійсненні міжнародної політики.

У політичному реалізмі розрізняють постійні (основоположні) та минулі (проміжні) національні інтереси.

До першої групи належать:

1) інтереси національної безпеки (захист території, населення та державних інституцій від будь-яких загроз);

2) національні економічні інтереси (розвиток зовнішньої торгівлі, зростання інвестицій, захист національного капіталу за кордоном);

3) інтереси щодо підтримки світового порядку (взаємовідносини із союзниками, вибір зовнішньополітичного курсу).

До другої групи належать:

1) інтереси виживання (подолання загрози самому існуванню держави);

2) життєві інтереси (запобігання можливості завдання серйозної шкоди безпеці та добробуту нації);

3) важливі інтереси (запобігання потенційно серйозній загрозі для держави);

4) периферійні інтереси (проблеми локального характеру).

Політичний реалізм у країнах Західної Європи розвивався під впливом американських теоретиків. До провідних його представників у Великій Британії належать **М. Белофф, П. Келвокорессі, Ф. С. Норсідж, І. Люард, Дж. Френкел, Дж. Шварценбергер**.

Зокрема, професор Лондонської школи економіки та співробітник Королівського інституту міжнародних відносин **Ф. С. Нор-**



сідж спробував визначити та проаналізувати сили, що впливають на формування зовнішньої політики. До групи чинників, що справляють постійний вплив, він відносить: зміну світового співвідношення сил, дипломатичних союзів та угод; зрушення у розвитку основних суперечностей, що поділяють міжнародну систему на підсистеми; вплив науково-технічного прогресу на озброєння, міжнародну торгівлю та інвестиції; зміни в ідеологічних поглядах націй, в їхній соціальній структурі, звичаях та психології. На думку Ф. С. Норсіджа, довгострокове планування відіграє у зовнішній політиці меншу роль, ніж у внутрішній, тоді як імпровізація, здатність обертати на власну користь обставини, що швидко змінюються, завжди матимуть першочергове значення.

Професор політичних наук Саутгемптонського університету Дж. Френкел вважає, що особливості та напрями зовнішньої політики держав визначаються національними інтересами та національними цілями. Він розробив класифікацію національних інтересів, поділивши їх на три групи:

- 1) *аспіраціональні*, пов'язані з основними ідеалами та духовними цінностями нації;
- 2) *операціональні*, тобто практичні, інтереси, досягнення яких є безпосередньою метою поточної політики держави;
- 3) *дескриптивні*, що охоплюють усі спори та дискусії у парламенті, пресі, серед громадськості з питань зовнішньої політики.

Близьким до школи політичного реалізму можна вважати авторитетного французького дослідника *Раймона Арона*, який тривалий час поєднував наукову та викладацьку діяльність зі співробітництвом у періодичних виданнях «Комба», «Фігаро», «Експрес». У центрі його уваги – дипломатично-стратегічний та філософський підходи до проблеми майбутнього людської цивілізації, що знайшло відображення у працях «Мир та війна між націями» (1962), «Великий спір» (1963), «Розчарування у прогресі» (1963), «Роздуми про війну: Клаузевіц» (1976), «На захист занепадницької Європи» (1977).

Хоча Р. Арон заперечував свою безпосередню належність до школи політичного реалізму, проте відкрито стверджував, що «зовнішня політика – це, власне кажучи, політика сили». При цьому він наголошував, що у міжнародних відносинах прагнен-

ня до сили виникає не заради самої сили, а заради виконання певного завдання.

Р. Арон зазначав, що влада включає такі елементи, як територія, монополія на легітимне фізичне насильство та інституції. У міжнародних відносинах другий елемент відсутній, а третій є досить слабким, тому притаманні владі відносини командування, впливу та авторитету виявляються тут як пряме примушення або загроза насильства, а її цілями стають безпека, сила і слава. Таким чином, на його думку, поняття «влада» є придатнішим для характеристики внутрішньосупільних відносин, а в міжнародній сфері це поняття трансформується у поняття «міць». Як одне, так і друге поняття не піддаються точному вимірюванню. Він розрізняє три основні елементи державної моці: територію та матеріальні ресурси, людські ресурси і здатність до колективної дії.

Міжнародні відносини Р. Арон розглядав як відносини між державами, які виражаються у специфічній поведінці двох символічних постатей – дипломата і солдата. Отже, зовнішня політика держави зводиться до дипломатії та війни. Альтернатива «мир або війна» дає змогу сконцентрувати основні категорії міжнародних відносин навколо дипломатично-стратегічної поведінки. Діяльність дипломата та стратега спирається на певну ймовірність і з врахуванням ризику є раціональною. Однак у міжнародних відносинах завжди залишається невпевненість, що пов'язано з непередбачуваністю людських реакцій. Це потребує застосування стратегії залякування, яка настільки ж стара, як і людство, але форма стратегії ядерного залякування найбільш спекулятивна, оскільки їй не вистачає досвіду.

Основним гарантом миру Р. Арон вважає гонку озброєнь, яка є наслідком пошуків безпеки, що підтримується силою. Він припускав теоретично можливим існування єдиного світового суспільства без гонки озброєнь, територіальних та ідеологічних конфліктів, але лише за наявності багатьох умов.

Значення політичного реалізму для пізнання всесвіту міжнародних феноменів важко переоцінити. «Проблеми, до яких зверталися реалісти, – взаємодія та поведінка людських істот як творців політики, природа сили, цілі зовнішньої політики, техніка управління силою, вплив зовнішнього оточення на



політичну поведінку, а також завдання, які мають вирішувати політичні лідери, – є ключовими для вивчення міжнародних відносин. Інші школи адресуються до подібних проблем», – зазначають К. Догерті та Р. Пфальцграфф [20, 101].

4.4

Школа стратегічного аналізу

З політичним реалізмом значною мірою пов'язана школа стратегічного аналізу, яка перебуває на стику міжнародно-політичних та військово-стратегічних досліджень. «Стратегічні аналітики» виходять з того, що в сучасних умовах різко зросла роль стратегії у зовнішній політиці, оскільки з'явилися такі засоби збройної боротьби, які за своєю ударною силою здатні вирішувати насамперед стратегічні завдання. Вони підкреслюють, що нині питання, пов'язані з війною, не можна залишати на розсуд професійним військовим, які схильні готуватися до війни заради війни, без урахування політики держави. Ці автори наполягають на необхідності об'єднання політичної та військової думки в одному напрямі політико-стратегічного аналізу, який має стати самостійною галуззю теоретичних досліджень міжнародних відносин і зовнішньої політики.

У широкому розумінні стратегія – це довготривала лінія поведінки, яка поєднує науку та мистецтво в досягненні перспективної мети. Вона передбачає пошук і вибір найбільш оптимальних засобів і шляхів істотного й далекосяжного впливу на певний об'єкт. Отже, стратегія – це насамперед «метод аналізу ситуації, оцінка напрямів її можливого розвитку, зіставлення отриманої картини з власними інтересами і вибір на цій основі найбільш відповідного моменту та найбільш ефективних засобів для реалізації наміченої мети».

Існує поняття національної, або «великої» стратегії, яка об'єднує всі наявні в розпорядженні держави засоби для забезпечення національних інтересів як у мирний, так і у воєнний час. У разі свого успіху вона позбавляє необхідності прямого збройного втручання. Втім плани великої стратегії не обмежуються досягненням воєнної перемоги, вони також спрямовані на збереження стабільного миру. Успішна велика стратегія потребує правильної оцінки стратегічної ситуації, стратегічного аналізу міжнародного середовища з погляду стабільності та сприятли-

вості. Здійснення стратегічного аналізу передбачає збирання та вивчення інформації про потенційного партнера або противника, дослідження того, як він формулює свої інтереси, особливо інтереси своєї безпеки, а також вивчення загроз і ризиків.

Яскравим представником школи стратегічного аналізу є **Генрі Кіссінджер**, виходець з Німеччини, професор Гарвардського університету, помічник президента США Р. Ніксона з питань національної безпеки та державний секретар США в республіканських адміністраціях Ніксона і Форда. До його найважливіших праць належать: «Ядерна зброя та зовнішня політика», «Необхідність вибору», «Порушене партнерство. Переоцінка Атлантичного союзу», «Дипломатія».

Інший представник цього напрямку – **Роберт Осгуд**, автор найвідоміших праць «Обмежена війна» та «Сила, порядок та справедливість» (у співавторстві з Р. Такером).

Прихильником цього напрямку є генерал **Максуел Тейлор**, який обіймав посади начальника штабу армії США, військового радника президента США Дж. Кеннеді, голови Комітету начальників штабів, посла у Південному В'єтнамі. Популярність йому принесла книга «Ненадійна стратегія», де гострій критиці піддавалася концепція «масованої відплати» і як альтернатива пропонувалася стратегія «гнучкого реагування».

До школи стратегічного аналізу також належать **Б. Броді, Дж. Гевін, У. Кауфман, Р. Макнамара, М. Гальперін, П. Нітце, К. Норр, Р. Такер, П. Уорнке, О. Янг** та інші.

При аналізі стратегічних проблем особливого значення «стратегічні аналітики» надають знаходженню правильного співвідношення політики і стратегії. Політика та стратегія зливаються у кожний момент, вважає Г. Кіссінджер. Жоден державний діяч не може не враховувати багаті на катаклізми альтернативи, що стоять перед ним. Жодна проблема не може вирішуватися лише силою зброї. Підтримання контактів у ядерну еру є винятково важливим між противниками.

Основною категорією, якою оперують «стратегічні аналітики», є «**національна безпека**». Г. Кіссінджер вважає, що в ядерну еру не існує такого поняття, як «національна безпека», що підтримується лише військово-силовою перевагою. Вирішальним чинником безпеки великої держави, за словами Р. Макнамари, є характер її міжнародних відносин. З цієї позиції він



вважає обов'язком США «захист» країн, що розвиваються, забезпечення ефективного партнерства з країнами, які можуть і мають брати участь у «виконанні міжнародних зобов'язань з підтримання миру», а також у зусиллях «для зниження ризику конфлікту з тими, в кого могла б з'явитися спокуса підняти зброю проти нас».

Як альтернативу «превентивній війні» вони ввели в науковий обіг поняття «настрашка», яке передбачає стримання застосування зброї противником шляхом створення загрози знищувального відповідного удару. Якщо в минулому від військового механізму вимагалася підготовка до війни, а його критерієм була перемога, то в ядерну еру перемога втратила своє традиційне значення. Відповідно придатність військового механізму має визначатися його здатністю зберегти мир. Залякування як завдання стратегії національної безпеки має оборонний характер і покликане змусити потенційного противника відмовитися від навмисного ядерного нападу.

Згідно з висновками Г. Кіссінджера, для того щоб бути ефективним, чинник настрашки має відповідати чотирьом вимогам:

1) здійснення загрози стороною, яка залякує, має бути досить імовірним, щоб її не можна було розглядати як блеф;

2) потенційний агресор має усвідомлювати, що у противника існує рішучість чинити опір нападу або тиску;

3) противник має бути раціональним, тобто таким, щоб його дії, спрямовані на задоволення його егоїстичних інтересів, можна було передбачити;

4) оцінюючи свої егоїстичні цілі, потенційний агресор має дійти висновків, до яких прагне підвести його стримуюча сторона. Інакше кажучи, покарання за агресію має переважувати вигоди.

Щодо військової доктрини концепція настрашки передбачає створення та утримання стратегічних сил стримання (міжконтинентальних балістичних ракет, підводних човнів-ракетоносців, бомбардувальників далекого радіуса дії, систем протиповітряної оборони та ін.), що забезпечують реальну можливість завдати противникові неоправної шкоди. Під останньою розуміється такий ступінь ураження життєво важливих об'єктів противника, завданого стратегічною ядерною зброєю, за якого буде порушено нормальне функціонування держави.

4.5

Модерністські теорії міжнародних відносин.
Спів традиціоналістів та модерністів

Політичний ідеалізм, політичний реалізм та стратегічний аналіз – класичні напрями теорії міжнародних відносин – зіткнулись у 60-ті роки минулого століття з гострою критикою з боку нових, модерністських напрямів у науці, які об'єднувало прагнення будувати загальні теорії міжнародних відносин на меншому рівні узагальнення із застосуванням методів інших наук – математики, кібернетики, психології, соціології.

Найвідомішим основоположником *модернізму* був англійський учений *Льюїс Річардсон*, який ще у 30-ті роки ХХ ст. аналізував процеси гонки озброєнь та різні аспекти війн за допомогою методів математичної статистики і диференціальних рівнянь. Однак справжнього розвитку модернізм набув у США, де одним з його творців вважають *Кутінсі Райта*, який у 1942 р. надрукував фундаментальну працю «Дослідження війни».

До середини 60-х років модернізм, який застосовував дедалі різноманітніший методичний інструментарій, ще активно не протиставляв себе традиціоналізму як самостійний напрям. Починаючи з другої половини 60-х років модернізм перейшов у широкий наступ на позиції класичних теорій, проголосивши війну традиціоналізму як «спекулятивному», «ненауковому» теоретизуванню.

Сутність методологічної програми модерністів полягала у певній модифікації біхевіористської парадигми, яка була орієнтована на неопозитивізм. Усі положення будь-якої наукової концепції, згідно з методологічною позицією модерністів, мають безумовно задовольняти вимоги верифікації. Усі дослідницькі процедури мають бути експліцитними та відтворювальними. Відповідно будь-які судження, що ґрунтуються на досвіді або інтуїції, неприпустимі у наукових публікаціях.

Для модерністів характерним було посилення інтересу до вивчення формування зовнішньої політики, порівняльного аналізу зовнішньої політики, до створення багатофакторних теорій міжнародних відносин. Набули поширення системний підхід до аналізу міжнародних відносин та ситуацій, застосування формалізації, моделювання, контент-аналізу, імітацій із залученням



теорії ігор, математичних методів для здійснення міжнародного прогнозування тощо. Відмітною рисою праць модерністів є наявність великої кількості формул, графіків, таблиць, схем.

Модерністи прагнули досягти високої точності у розумінні міжнародних процесів та передбаченні поведінки політичних лідерів та еліт, однак поступово дедалі більше усвідомлювалась неможливість досягнення цього. Складнощі із застосуванням методів точних наук та комп'ютерних технологій були пов'язані насамперед з якісними особливостями сфери міжнародних відносин.

Модерністи критикували традиціоналістів за невизначеність термінів, якими вони оперують, за спроби побудувати загальні теорії на основі умоглядних та інтуїтивістських конструкцій. Зокрема, модерністи підкреслювали, що спір ідеалістів з реалістами – це дискусія про бажаність чи небажаність тієї чи іншої політики, а не аналіз об'єктивних тенденцій та закономірностей міжнародного життя. У свою чергу, традиціоналісти зайняли не менш жорстку позицію, підкреслюючи, що в межах модернізму можуть бути одержані лише другорядні результати і що основні дослідження мають проводитись у класичному напрямі. При цьому вони не заперечували у принципі нових методів, що їх активно впроваджували модерністи.

У 1969 р. *Хедлі Булл* у статті «Теорія міжнародних відносин: приклад класичного підходу» піддав критиці модерністський підхід. Зокрема, він стверджував:

♦ обмежуючись тим, що може бути логічно або математично доведено або верифіковано відповідно до суворих процедур, прихильники наукового підходу позбавляють себе єдиних інструментів, які сьогодні дають можливість виявити сутність предмета; вони стають на шлях інтелектуального пуританізму, який утримує їх на далекій відстані від сутності міжнародної політики;

♦ там, де послідовники наукового підходу розкрили сутність предмета, вони вийшли за межі цього підходу та використали класичний метод;

♦ прихильники наукового підходу звикли розробляти свої теорії у вигляді довільної абстракції, яка спрощує реальність, однак при цьому вони приписують моделі такий зв'язок з реальністю, якого насправді немає;

- ♦ діяльність наукової школи у деяких випадках викривлюється та збіднюється через фетишизм вимірювання;
- ♦ та прийнятна частина, що міститься у положеннях наукової школи, легко може бути досягнута у межах наукового підходу;
- ♦ послідовники наукового підходу, відсікаючи себе від історії та філософії, позбуваються засобів самокритики, наслідком чого є їх наївне та зарозуміле ставлення до предмета та можливостей цих дисциплін.

Модерністські напрями міжнародних досліджень представлені такими основними теоріями:

загальні теорії зовнішньої політики (Дж. Модельські, Дж. Розенау, К. Дойч);

теорії міжнародних систем (М. Каплан, Ч. Маклеланд, Р. Роузкранц, С. Хоффман, Дж. Розенау, М. Хаас, Дж. Бертон);

теорії конфлікту (К. Райт, К. Боулдінг, А. Рапопорт, Т. Шеллінг, Н. Шукрі, Дж. Бертон, Д. Зенгхаас);

теорії ігор (О. Моргенштерн, Дж. фон Нейман, А. Уолстегер);

теорії прийняття рішень (Р. Снайдер, Х. Брак, Б. Сепін, Н. Форвард);

теорії бюрократичного процесу зовнішньої політики (Г. Аллісон, Р. Аксельрод, Д. Дейвіс, Д. Стейнбрюнер);

теорії міжнародної інтеграції (К. Дойч, Д. Мітрані, Е. Хаас, А. Етціоні, А. Маршаль);

теорії взаємозалежності (Г. Спіро, М. Кемпс);

теорії світового суспільства (Дж. Мейер, М. Фіннмор);

теорія міжнародного еквілібріуму (Дж. Ліскі);

теорія факторів (К. Райт);

теорія зв'язків (Й. Галтунг).

Загальні теорії зовнішньої політики

Спробу створити систематизовану теорію зовнішньої політики держави здійснив професор політичних наук Вашингтонського університету **Дж. Модельські** («Теорія зовнішньої політики»), який за методологічну основу обрав соціологічну теорію соціальної дії. В центрі його концепції – політичний діяч як суб'єкт дії, контрольний механізм зовнішньої політики.

Зовнішньополітичний процес, на думку Дж. Модельські, складається з чотирьох основних етапів.



1. *Формулювання інтересів.* Дж. Модельські рішуче відкидає поняття «національний інтерес» і замінює його інтересами так званого співтовариства, межі якого водночас вужчі і ширші за кордони держави (вужчі, оскільки політичний діяч виражає інтереси лише деяких соціальних груп і громадян своєї держави, а ширші, бо він водночас представляє інтереси інших держав, груп або індивідів у інших державах).

Політичний діяч сам формує своє «співтовариство», яке, за формулою Дж. Модельські, є теперішнім підсумком минулої політики діяча, його минулих спроб досягти своїх цілей. Існує три типи інтересів, які політичний діяч має враховувати: вимоги «співтовариства», тобто інтереси, що є результатом реалізації політичним діячем минулих цілей; вимоги тимчасових «співробітників», тобто інтереси, які стосуються досягнення поточних цілей; вимоги ворогів або супротивників, тобто інтереси, якими нехтують в ім'я майбутніх цілей. У процесі формування інтересів політичний діяч має врахувати усі вимоги, що стосуються його політики.

2. *Набуття «сили на вході».* Під силою Дж. Модельські розуміє «нинішні засоби співтовариства для досягнення майбутньої бажаної поведінки інших держав». «Сила на вході» – це засоби, що надаються «співтовариством» у розпорядження політичного діяча. За своїм походженням «сила на вході» може бути внутрішньою, яку організує уряд і над якою політичний діяч має найбільший контроль, та зовнішньою, що надходить у готовому вигляді. Машина зовнішньої політики споживає «силу на вході» та перетворює її на «силу на виході».

3. *Визначення цілей.* Політичний діяч як центральна постать зовнішньополітичного процесу перетворює інтереси свого «співтовариства» на цілі зовнішньої політики, тобто на завдання щодо зміни поведінки інших держав у бажаному для політичного діяча напрямі.

4. *Розподіл «сили на виході»* відповідно до поставлених політичним діячем перед собою та перед «співтовариством» цілей. «Сила на виході» – це сила, яка витрачається державою при здійсненні зовнішньої політики (військові операції, допомога іноземним державам, міжнародна пропаганда тощо). Використання її може дати швидкі переваги, а її наслідком є підтримання існуючих та нагромадження нових силових ресурсів



або витрачання їх. Про ефективність зовнішньої політики може свідчити зростання обсягу завдань, що виконуються за умов незмінних витрат «сили на виході», або вирішення тих самих завдань при зменшенні витрат.

Виходячи із структури зовнішньополітичного процесу, політичний діяч може обрати чотири методи впливу на інші держави: вплив на їхні інтереси, «силу на вході», цілі та «силу на виході». Зовнішня політика держави може бути скоригована відповідно до зміни одного з чотирьох елементів цієї політики або їх комплексу. Зміни в одному з чотирьох елементів впливають на всі інші елементи зовнішньої політики певної держави та інших держав. Зовнішня політика змінюється внаслідок змін як в елементах власної структури, так і в елементах структури зовнішньої політики інших держав.

Теорії міжнародних систем

Гносеологічною основою цих теорій є загальна теорія систем, яка виникла у 30-х роках ХХ ст. Питання про застосування цієї теорії до міжнародних відносин вперше було порушено у 1955 р.

Ч. Маклеландом, який стверджував, що міжнародні відносини слід розглядати як систему, яка складається із взаємопов'язаних частин, і що структура міжнародної системи значною мірою визначає поведінку держав. Структурно міжнародна система складається з підсистем та елементів, що існують у певному середовищі, у відносинах з якими вона виявляє себе як єдине ціле.

Теорії конфлікту

Ці теорії спрямовані на виявлення та вимірювання суперечностей, напруженостей та конфліктів між державами, дослідження контрастних явищ у межах співробітництва міжнародних акторів. У центрі уваги теоретиків конфліктів перебувають проблеми походження, врегулювання та стримання конфліктів. Виходячи з практичних цілей «кризової дипломатії», значне місце у цих теоріях відводиться аналізу міжнародних політичних криз, під час дослідження яких застосовують статистичні методи, зокрема факторний аналіз (Р. Раммель, Р. Тантер, Б. Рассет), контент-аналіз («Стенфордська група»), імітаційні методи (Л. Блумфілд).



Теорія ігор

Теорія ігор вперше сформульована як математична дисципліна у праці **Дж. фон Неймана** та **О. Моргенштерна** «Теорія ігор та економічна поведінка» і спрямована на розробку лінії поведінки у різних ситуаціях, для чого моделюють ці ситуації. Теоретико-ігрові моделі також розглядаються як засіб пошуку нових способів урегулювання міжнародних конфліктів та криз.

Відповідно до теорії ігор кожна держава, здійснюючи зовнішньополітичну акцію, веде гру з метою або поразки противника, тобто виграшу для себе (гра з нульовою сумою – сумарний виграш одного дорівнює програшу іншого), або певного співробітництва з іншою стороною (гра з ненульовою сумою – ніхто не виграє і не програє), а також гру зі змішаними мотивами.

За будь-якої ситуації перед політичними діячами стоїть проблема вибору одного з чотирьох рішень: найкращого; швидше доброго, ніж поганого; швидше поганого, ніж доброго; найгіршого. Завдання теорії ігор – допомогти керівникам обрати оптимальну стратегію шляхом систематизації та математичного аналізу. Сутність оптимальної стратегії полягає в тому, що, зберігаючи певну послідовність, вона не є однаковою і незмінною для всіх майбутніх партій гри (тобто слід уникати крайнощів чистого емпіризму та догматизму).

Теорія прийняття рішень

У центрі уваги її представників перебуває суб'єктивний чинник міжнародної політики. Вони вивчають, як, ким і на основі якої інформації приймаються зовнішньополітичні рішення. Так, для **Р. Снайдера** прийняття рішень відбувається у складних умовах функціонування державного механізму та пояснюється взаємодією трьох чинників: ролі та взаємовідносин різних органів, надходження до них інформації та дій окремих осіб. Тому при вивченні сфери компетенції зовнішньополітичних органів враховуються спеціалізація та розподіл відповідальності, структура управління, ступінь участі у прийнятті рішень; при аналізі інформації – зосередження основної уваги, відмінності між головною та другорядною інформацією, офіційні та неофіційні канали; при визначенні мотивації дій державних діячів – їхній стан здоров'я, психологічні риси, здатність до об'єктивного сприйняття, залежність від групових інтересів і суспільних настроїв.

Велике значення приділяється розмежуванню рівнів формування та прийняття рішень. Найпоширенішим є виділення п'яти рівнів тиску на прийняття рішень: соціально-економічна еліта, політична та урядова еліта, еліта засобів масової інформації, лідери, що формують громадську думку, а також незначна за чисельністю політично активна частина населення.

У теорії прийняття рішень аналізується сприйняття ситуації як системи. Як метод дослідження застосовують системний аналіз, який передбачає насамперед визначення цілей, оцінку важливості кожної цілі у системі цілей, встановлення їх послідовності, вибір оптимальних засобів, що сприятимуть одержанню найбільшого ефекту з найменшими витратами. У цій теорії застосовують також метод ретроспективного аналізу, імітації конфліктних ситуацій, контент-аналіз.

Представник цього напрямку англійський дослідник **Н. Форвард** у праці «Поле держав» зазначає, що кожна держава оцінює міжнародну ситуацію та приймає рішення на основі шести критеріїв:

1. Збереження національної єдності.
2. Підтримання національної безпеки.
3. Збереження національної ролі.
4. Створення прецедентів.
5. Збереження репутації.
6. Збереження міжнародного стандарту.

Теорії бюрократичного процесу зовнішньої політики

Грунтуючись на веберіанській теорії бюрократії, представники цього напрямку, проте, визнають, що бюрократії – це «не монолітні організації, які раціонально переслідують єдину ціль», і що сучасна бюрократія містить дисфункціональні елементи і підсистеми, тобто такі, які мають протилежні інтереси та функції. Дослідження формальної структури бюрократії представники цього напрямку прагнуть поєднати з дослідженням неформальних зв'язків, особистих та групових чинників.

Дж. Дейвіс у праці «Як бюрократія формує зовнішню політику» розглядає всі взаємодії між організаціями, їхніми керівниками та співробітниками як «ринку міжвідомчого торгу», аналогічний економічному ринку з його розподілом на оптову та роздрібну торгівлю. Становище урядових відомств на цьому



ринку аналогічне становищу капіталістичної фірми в умовах монопольної конкуренції, стратегії державного відомства та монополії також є аналогічними. Бюрократична спеціалізація відомств призводить до того, що кожне з них орієнтується на власні вузькі інтереси, і для запобігання розладу системи організації в цілому прагнуть диверсифікувати свою діяльність подібно до того, як це роблять монополії.

Грехем Аллісон на матеріалах, які стосувалися Карибської кризи 1962 р., спробував розв'язати проблему «концептуальної моделі формування зовнішньої політики». Для цього він розробив три моделі.

Перша, класична модель полягає в тому, що зовнішня політика – це результат свідомої і відносно цілеспрямованої діяльності внутрішньоєдиного, згуртованого, раціонального актора, яка включає визначення зовнішньополітичної проблеми в цілому, знаходження стратегічних альтернативних шляхів її розв'язання, оцінювання їхніх переваг та недоліків.

Друга модель ґрунтується на уявленні про зовнішню політику як результат певного комплексу організаційних процесів, «виходи» урядових організацій. У центрі уваги тут перебувають внутрішньоорганізаційні процеси. Мета цієї моделі – розгляд процесу формування зовнішньої політики.

Третя модель відстежує внутрішньоструктурні відносини і розглядає зовнішню політику як результат політичного торгу між акторами всередині уряду, яких спонукають не тільки аргументи на підтримку того чи іншого курсу, а й влада та майстерність прихильників та противників обраного курсу. Завданням цієї моделі є дослідження неформальних відносин в уряді та його апараті.

На основі останньої моделі Г. Аллісон спільно з М. Гальперіним розробили «модель бюрократичної взаємодії», аналіз якої дав їм змогу зробити висновок, що результат впливу дій однієї нації на іншу – це насправді результат впливу цих дій на становище або владу гравців іншої нації.

Теорії міжнародної інтеграції

Лише у другій половині ХХ ст. проблеми міжнародної інтеграції почали розглядати як сферу наукових досліджень, що зумовлено інтенсифікацією процесів міжнародної інтеграції, роз-

ширенням сфери її впливу, створенням нових інституційних форм. Західні теоретики міжнародної інтеграції займаються дослідженням причин, цілей, умов, меж розвитку та форм наднаціональних співтовариств, зосереджуючи особливу увагу на існуючих або гіпотетичних політичних інституціях, їхніх функціях і засобах розв'язання суперечностей та налагодження співробітництва між державами.

Дослідження інтеграційних процесів та структур ґрунтується на методологічних настановах структурного функціоналізму. Розглядаючи зміни як постійний процес у міжнародній системі, прихильники цього напрямку вважають, що інтеграція є позитивною за своїм характером зміною, на відміну від конфлікту як негативної зміни, що створює загрозу досягненню цілей, функціонуванню та існуванню системи взагалі.

Протиставляючи себе політичному реалізму, теоретики інтеграції вважають, що саме вона, а не сила є найважливішим чинником підтримання міжнародної стабільності. Інтеграцію вони вважають єдиною можливою альтернативою конфліктам, що підривають міжнародну систему. Головне значення інтеграції полягає в тому, що вона сприяє зміцненню взаємозалежності, є «основним засобом для створення стабільної структури світу».

У межах цього напрямку було висунуто та розвинуто ідеї регіоналізму як альтернатива універсалістському підходу, прихильники якого розглядали систему установ ООН як прообраз Світового Уряду. Регіоналісти розвивають тезу про «орбіти великих держав», в основі якої лежить ідея здійснення регіональної інтеграції навколо великої держави певного регіону, що передбачає об'єднання військових, економічних та інших ресурсів під час війни і миру. Сприяння регіональному співробітництву, насамперед в економічній сфері, розглядається американськими регіоналістами як мета зовнішньої політики США.

Теоретичне осмислення міжнародної інтеграції пов'язано з такими науковими школами, як функціоналізм, неофункціоналізм та федералізм. Основоположником *функціоналізму* вважають **Девіда Мітрані**, який робив акцент на розвитку економічної, соціальної, науково-технічної інтеграції, тоді як політичну інтеграцію вважав другорядною. Згідно з висунутою ним концепцією раміфікації, функціональне співробітництво в одній сфері, технічний галузі спричинює потребу в такому співробітництві в



іншій сфері, технічній галузі. Це зумовлює необхідність створення спеціалізованих інституцій з координації співробітництва і таким чином прискорює процес політичної інтеграції. Прихильники цієї концепції наголошують на тому, що процеси інтеграції слід розпочинати з обмежених економічних проєктів, які здійснюються значно легше, ніж масштабні політичні проєкти.

Представники *федералізму*, навпаки, висунули на перший план політичну інтеграцію, вважаючи, що міждержавні відносини мають будуватися на делегуванні частини повноважень наддержавним утворенням.

Неофункціоналізм зосереджує увагу на співвідношенні економічної та політичної інтеграції. Його представники (*Ернст Хаас, Леон Ліндберг, Філіпп Шміттер, Лоуренс Шейнеман* та ін.) віддавали перевагу економічній інтеграції, однак при цьому висували ідею необхідності політичної інтеграції для координації дій. З аналізу процесів політичної та економічної інтеграції на прикладі Західної Європи професор Університету Берклі Е. Хаас робить такі висновки:

1) наднаціональні органи зможуть значною мірою впливати на політичну інтеграцію тільки в тому разі, якщо вони дотримуватимуться політичного курсу, що сприятиме зміцненню федеративних засад;

2) регіональна інтеграція – це складний процес взаємодії та взаємовпливу міжнародних інституцій, національних урядів, національних та наднаціональних партій, груп тиску, під час якого зацікавлені групи та політичні діячі визначають свою позицію щодо нових наднаціональних інституцій та нової політики на основі підрахунку можливих вигід.

Е. Хаас також дійшов висновку, що прагматичний підхід до інтеграції має обмеження, що прагматичні інтереси ефемерні, коли вони не підкріплюються ідеологічними і культурними засадами інтеграції, без яких політична інтеграція є неусталеною.

Серед провідних теорій міжнародної інтеграції особливе місце посідають комунікаційний підхід *Карла Дойча*, концепція стадій політичної уніфікації *Амітаї Етціоні*, концепція континентальної інтеграції *Андре Маршала*.

Комунікаційний підхід К. Дойча ґрунтується на принципі ізоморфізму, згідно з яким усі соціальні процеси підпорядкову-

ються закономірностям, які збігаються із закономірностями, виведеними за допомогою кібернетики. Головним показником цих процесів є масштаби обміну між взаємодіючими сторонами. Інтеграція – це головним чином розвиток мережі соціальних зв'язків, тобто комунікації. Розвиток зв'язків між державами веде до утворення політичного співтовариства за умови, що тягарі та можливості для кожної держави будуть урівноваженими. Реальним шляхом досягнення інтеграції К. Дойч вважав створення «співтовариств безпеки», члени яких не боротимуться один з одним фізично, а вирішуватимуть спори в інший спосіб.

Основним положенням *концепції стадій політичної уніфікації* А. Етціоні є твердження про те, що політичне співтовариство, яке має контроль над використанням засобів насильства, є інтегрованим. Воно характеризується такими ознаками:

1) має ефективний контроль над використанням засобів насильства, при цьому може делегувати частину цієї монополії окремим членам;

2) має центр прийняття рішень, який може значною мірою впливати на розподіл ресурсів та винагород у суспільстві в цілому;

3) є домінуючим фокусом політичної ідентифікації для переважної більшості політично свідомих громадян.

А. Етціоні виділяє такі стадії політичної уніфікації, результатом якої є формування політичного співтовариства:

1) «передуніфікаційний стан», в якому розкриваються сприятливі або несприятливі для інтеграції характеристики одиниць, що об'єднуються, а також для навколишнього середовища та системи, що утворюється;

2) власне процес об'єднання, в якому виявляються рушійні сили інтеграції та сфери її поширення;

3) завершальна стадія, що характеризується певним досягнутим ступенем інтегрованості.

Згідно з *концепцією континентальної інтеграції* А. Маршала, об'єктивний характер інтеграції зумовлений послідовним розширенням «кола людського співробітництва», яке охоплює весь комплекс стосунків між індивідами. Цей процес поширюється за межі національного рівня і виявляється в тенденції до об'єднання держав у більше утворення. Слід зазначити, що



ця теза відповідає *геополітичному закону просторової прогресії*, вираженому Жаном Тіріаром у формулі: «від держав-міст через держави-нації до держав-континентів».

Теорія взаємозалежності

Ця теорія виникла у другій половині 40-х років минулого століття як протипага ізоляціоністській концепції невтягнення у блоки. Вона стала ідеологічним обґрунтуванням плану Маршалла і створення НАТО. Погоджуючись з теоретиками інтеграції у тому, що взаємозалежність є вирішальним чинником сучасного світового розвитку, представники цієї теорії пропонують розглядати взаємозалежність не в контексті інтеграції, а окремо, аналізуючи її структуру та роль у сучасних міжнародних відносинах.

За визначенням **О. Янга**, *взаємозалежність* – це «ступінь впливу подій (або безпосередньо, або через враження, яке вони створюють), що відбуваються у конкретній частині чи складовій світової системи, на події, що виникають у кожній іншій складовій системи». На думку прихильників цієї теорії, міжнародна взаємозалежність дедалі більше робить внутрішню політику одним із питань зовнішньої і навпаки.

Взаємозалежність, згідно з твердженням одного з прихильників цієї теорії **Г. Спіро**, відіграє роль стримувального чинника щодо різноманітних політичних вибухів, стає певною перешкодою спробам розв'язати суперечності за допомогою сили. Важливою є також теза про взаємозалежність виживання. Кризові ситуації, де б вони не виникали, справляють величезний вплив на ситуацію в усьому світі. Якщо економічна взаємозалежність між державами посилюватиметься, зменшиться ймовірність втягнення їх у конфлікти між собою, а співробітництво між ними щодо підтримання безпеки, навпаки, зросте.

Наприкінці ХХ ст. у центрі уваги вчених опинилися тенденції глобалізації політики й економіки. У доповіді Науково-дослідного інституту соціального розвитку при ООН (ЮНРІСД), підготовленій для Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, березень 1995 р.), використовується поняття «глобальна зв'язаність», сутність якого полягає у тому, що «перетворення останніх років набувають неоднакових форм у різних країнах, проте намітилося щонай-

менше шість тенденцій, які визначають процес інституційних змін: поширення ліберальної демократії, переважання ринкових сил в економіці, інтеграція у світову економіку, трансформація систем виробництва і ринку робочої сили, швидкість технологічного оновлення, революція засобів масової інформації та засилля ідеології споживацтва».

Теорія міжнародного суспільства

Міжнародні відносини розглядаються в межах цієї теорії як суспільство суверенних держав з єдиними інтересами і цінностями та спільними правами й обов'язками.

Прихильники цієї теорії наголошують на зростанні спільних інтересів і викликів, з якими стикається людство в умовах посилення взаємозалежності та пов'язаного з нею усвідомлення спільної ідентичності. При цьому вони використовують різні терміни для характеристики суспільства на нинішньому етапі розвитку. Так, **К. Браун** говорить про світову спільність, що формується, **М. Шоу** використовує термін «глобальне суспільство», а **Р. Ліфшиц** та **Ф. Брайлард** наголошують на виникненні «глобального громадянського суспільства». На їхню думку, це підтверджується формуванням спільних ціннісних орієнтацій та нормативних настанов, притаманних усім людям у межах світового соціуму.

Найбільшого розвитку теорія міжнародного суспільства одержала у працях представників британської школи соціології міжнародних відносин, які виходять з таких припущень:

- 1) міжнародне суспільство – це факт міжнародних відносин;
- 2) з цього факту випливають зобов'язання з боку членів міжнародного суспільства один до одного;
- 3) міжнародне суспільство перебуває у процесі переходу від суспільства держав до суспільства людей (світового суспільства), від міжнародного порядку до світового порядку.

Визначаючи наявність протилежних процесів, прихильники цього напрямку (яких ще називають *комуїтаристами*) вважають, що при реалізації своїх цілей численні міжнародні актори дедалі більше використовують відносини транснаціонального характеру – від недержавних взаємодій «споріднених» соціальних груп до конфліктів та зіткнень різних просторів та культур. Міжнародне суспільство сьогодні – це хоча і єдиний,



але неоднорідний соціум. Проте воно є досить структурованим для того, щоб розв'язувати суперечності.

Представники комунітаристського підходу переконані у дієвості правових норм, міждержавних організацій і міжнародних режимів щодо врегулювання міжнародних відносин, які нині є відносно впорядкованою системою міждержавних взаємодій, що регулюється за допомогою певних норм і цінностей. Ця система складається з трьох компонентів – первинних цілей членів міжнародного суспільства: прагнення всіх держав до безпеки і збереження свого суверенітету, зацікавленості їх у виконанні досягнутих угод. Оскільки, згідно з поглядами теоретиків міжнародного суспільства, міжнародні відносини є сферою взаємопроникнення і конфлікту різних моральних і правових підходів, то найвідповідальніший вибір визначатиметься так званою ситуаційною етикою.

Теорія міжнародного еквілібріуму

Ця теорія була розроблена *Дж. Ліскі* з метою виявлення умов стабілізації та мінливості міжнародних відносин. Учений науково довів, що норми міжнародного права та міжнародних організацій є змінними. Саме їх аналіз і є предметом дослідження. Основні положення цієї теорії такі:

1) стабілізація має прогресивний характер, умовою її забезпечення є інституціональний еквілібріум (рівновага) у вигляді міжнародних організацій;

2) міжнародні організації перебувають у стані рівноваги, якщо виконуються такі умови: їх члени згодні з покладеними на них обов'язками та обмеженнями; немає великих розбіжностей між впливом членів та їх справжньою силою, структура сил в окремих органах влади відповідає складу членів організації, а функціональний обсяг – справжнім цілям організації та її членів;

3) міжнародні організації впливають на рівномірний розподіл безпеки, добробуту та престижу держав за допомогою інституційних норм і санкцій ефективніше, ніж у випадку безпосередньої взаємодії держав.

Теорія факторів

Розроблена *К. Райтом* *теорія факторів*, або теорія поля міжнародних відносин, ґрунтується на взаємозалежності концепції розвитку міжнародних відносин та розвитку відповідної

дисципліни. Світ – це сфера динамічних відносин взаємодіючих та взаємодоповнюючих сил, які наука має ідентифікувати, виміряти та відповідним чином розмістити на аналітичному полі. Поле визначається політичними, економічними, психологічними та іншими чинниками, які постійно впливають на вибір рішення та діяльність, істотні для міжнародних відносин. Рух чинників утворює систему дійсності, силу якої визначають матеріальні чинники, а напрямок – моральні. Сила і напрямок руху ускладнюються ступенями структури, їх вплив зростає з обмеженням обсягу системи (людство → нація → держава → уряд).

Теорія зв'язків

Норвезький дослідник **Й. Галтунг**, створюючи цю теорію, виходив з того, що теорію міжнародних відносин слід вивчати через описове дослідження колективів, які характеризуються системністю та міжструктурними рисами (на відміну від індивідів). Він підкреслював необхідність усебічного розгляду міжнародних відносин на основі міждисциплінарного підходу.

Сутність *теорії зв'язків* полягає у визначенні типів взаємозалежності структури та особистостей керівників, а також зумовленості осіб та структури міжнародною системою. Так само як система осіб зумовлює окрему особу і сама нею зумовлена, так і система націй зумовлена нацією і, у свою чергу, зумовлює її. На цій основі розрізняють міжнародні відносини, орієнтовані персонально, структурно тощо, які оцінюються у категоріях ізоляції, зближення та інтеграції.

На основі структуралістського підходу Й. Галтунг виділив чотири можливі типи соціальних систем: феодальну, класову, мішану та егалітарну. На його думку, феодальна система, яка характеризується високим ступенем рангової відповідності та залежної взаємодії, є найбільш усталеною та найменш конфліктною. Під ранговою відповідністю розуміють ступінь відповідності статусу (рангу) кожної соціальної одиниці її позитивним якостям «в усіх вимірах», а під залежною взаємодією – «ступінь залежності сукупності взаємодій від загального рангу пари», яка перебуває у взаємодії.

Феодальна структура міжнародних відносин розглядалася Й. Галтунгом як біполярне протистояння блоків, де наддержави виконували роль «панівного класу», а всі інші держави –



«підлеглого». Розвиток структури – це процес посилення консолідації держав «підлеглого класу» з одночасним посиленням експлуатації з боку держав «панівного класу». Останні мають припинити конфліктувати між собою для того, щоб консолідувати зусилля для протистояння своїм «підлеглим» та захисту свого статусу. Зростання кількості мікроконфліктів супроводжується зниженням кількості макроконфліктів, однак загальний рівень конфліктності має тенденцію до зростання.

Будь-яка феодальна система з огляду на її внутрішню логіку рано чи пізно, безпосередньо чи опосередковано, через класову чи змішану систему перетворюється на свою протилежність – егалітарну систему, після чого система прагне знову повернутися до високого рівня рангової відповідності та залежної взаємодії. Таким чином, розвиток систем Й. Галтунг розглядає як коливальний процес з феодальною та егалітарною системою у крайніх точках.

4.6

Неокласичні теорії міжнародних відносин

Реалістична парадигма і досі не втратила своєї актуальності. Це пов'язано насамперед з тим, що політичний реалізм краще за інші теорії дає змогу виявити сутність міжнародних відносин, обрати адекватні засоби та методи міжнародної політики і сприяє мобілізації національної громадської думки. Ідеалістична парадигма також зберігає певні позиції, передусім у США. Модернізм значною мірою вплинув на розвиток традиціоналістських підходів, сприявши їх трансформації, виникненню таких неокласичних напрямів, як неореалізм, неоідеалізм, неомарксизм тощо.

Методологічною особливістю *неореалізму* є абстрагування політичної сфери від інших сфер міжнародних відносин, що дає змогу зосередитися на вивченні її специфічних детермінант і закономірностей. На думку неореалістів (**К. Уолтц, Б. Бузан, Р. Гілпін, Дж. Міршаймер, С. Уолт**), держави справляють вирішальний вплив на еволюцію міжнародних відносин. Визнаючи посилення міжнародної взаємозалежності, неореалісти головним її наслідком вважають формування глобальної міжнародної системи, в основі функціонування якої лежать причин-



но-наслідкові відносини, що визначаються її структурою і піддаються емпіричному опису. За хаотичним нагромадженням подій та неузгоджених поведінок приховуються певні детермінанти та закономірності, які керують ними.

У ході аналізу цих закономірностей неореалісти застосовують системний підхід і підходи макроекономічного аналізу. К. Уолтц розглядає міжнародні політичні системи, порівнюючи їх з економічними ринками, як рівнодіючу поведінки їх складових елементів, кожен з яких керується при цьому власною вигодою. Водночас він звертає увагу на зворотний зв'язок між міжнародною структурою та державою. В умовах стратегічної взаємозалежності зовнішня політика держав зумовлюється не лише внутрішніми причинами, а й політикою інших держав, тому для її розуміння і передбачення слід враховувати особливості міждержавної системи. Важлива роль відводиться при цьому вивченню її структури, під якою розуміється розподіл можливостей (примушувань і обмежень) серед елементів системи – держав, а також функціональна диференціація суб'єктів. На думку К. Уолтца, держави прагнуть урівноважити міць одна одною, і в цьому він як неореаліст вбачає логіку міжнародної системи.

Отже, неореалізм поєднав макроекономічну інтерпретацію міжнародної системи з класичним реалістичним акцентом на силу і національні інтереси. Він розглядає структуру міжнародної системи як розподіл матеріальних можливостей. На думку К. Уолтца, первинність матеріальної моці та усталеність національних інтересів неминуче надають міжнародній анархії аморальності, яку можна подолати лише за допомогою всесвітнього органу управління. Інший представник неореалізму – Б. Бузан вважає, що природа міжнародних відносин змінюється у бік «зрілої анархії», у межах якої західні ліберально-демократичні держави здатні відігравати роль гаранта міжнародної безпеки, а досягнення прогресу стає доступним для всіх.

Неоідеалізм (неолібералізм), основні положення якого найповніше сформульовані у праці **Р. Кохейна** «Після гегемонії» (1984), за багатьма ключовими позиціями, що стосуються характеру міжнародних відносин, ролі держави, значення влади і сили, значно ближчий до неореалізму, ніж до класичного політичного ідеалізму. Це поняття більш умовне, оскільки поєднує досить різні напрями досліджень та дослідницькі парадиг-



ми. Проте неоідеалізм різниться з неореалізмом в оцінці ролі міжнародних інституцій, вважаючи, що вони здатні знівелювати ефект сили та інтересу достатньою мірою, щоб сприяти співробітництву між державами. Структуру міжнародної системи неоідеалісти розглядають як сукупність можливостей, інтересів та інституцій. Р. Кохейн доводив відносну самостійність «надбудови» міжнародної системи від базису, аналіз якого був зроблений К. Уолтцем. Неоідеалізм не заперечує значення сили та інтересу, проте стверджує, що їх значення і наслідки залежать від ідей міжнародних акторів. На думку неоідеалістів, у міжнародних відносинах сила застосовується дедалі менше, вона стає менш примусовою та відчутною, а національний інтерес втрачає своє попереднє значення.

Представники цього напрямку (*Р. Кохейн, Дж. Най, М. Ніколсон, М.-К. Смутс, Ч. Лінсон, С. Стрендж, А. Вендт, М. Фіннемор*) погоджуються з тим, що міжнародна система і досі залишається анархічною щодо відносин панування і підкорення, однак вважають її наслідком політики самих держав. Крім того, анархічність, всупереч твердженням неореалістів, не може розглядатися як докорінна відмінність міжнародних відносин від внутрішньосуспільних. Міжнародна анархія – це продукт віри і волі осіб, що приймають рішення, а не іманентний атрибут системи міждержавних відносин. Неоідеалісти підкреслюють головну роль норм і вірувань, якими керуються політичні лідери у розв'язанні проблеми міжнародних відносин. Багато наслідків анархії було подолано в основному завдяки міжнародним інституціям, які домагаються підтримувати міждержавний консенсус через взаємні консультації і компроміси, що пом'якшують наслідки фактичної нерівності держав.

Сучасні міжнародні відносини дедалі менше можна вважати міждержавними, оскільки у сферу міжнародного життя активно втручаються нові, нетрадиційні актори – неурядові організації, транснаціональні корпорації та банки, приватні групи, демографічні потоки, кримінальні структури і пересічні індивіди. Зовнішній вплив на державу можна зменшити, обмежуючи вигоди, зумовлені взаємодією держав. Влада над сучасними суспільствами переходить від держав до транснаціональних компаній, фірм і банків, виробнича діяльність дедалі частіше переходить у тіньовий сектор, що можна спостерігати в усіх секторах еко-

номіки, а розподіл багатств у світі залежить насамперед від трансфертів з боку транснаціонального капіталу, соціальні відносини дедалі більше регулюються внутрішніми регламентами самих фірм.

Держави вже не можуть, як раніше, контролювати цю діяльність, яка дедалі частіше суперечить принципам державного суверенітету. Ці процеси руйнують монополію держави у міжнародних відносинах, які стають транснаціональнішими і менш керованими. В їх регулюванні зменшується значення сили і балансу сил. М. Ніколсон сформулював так званий парадокс участі: чим меншими є кількість і ступінь різноманітності учасників міжнародних інтеракцій, тим упорядкованіші міжнародні відносини і тим передбачуваніші дії окремих учасників та їх наслідки.

Основна увага приділяється вивченню транснаціональних відносин у двох аспектах – транснаціональній взаємодії і транснаціональних організаціях. Самі транснаціональні відносини Р. Кохейн і Дж. Най не вважають новими, хоча й відзначають значне зростання кількості транснаціональних організацій у ХХ ст. З двох способів участі індивідів і організацій у світовій політиці – як членів коаліції, що контролюють свої уряди, або як безпосередніх учасників взаємодії з іноземними урядами та суспільствами в обхід власного уряду – лише другий вважається справді транснаціональним.

Транснаціональна взаємодія може вплинути на зміну відносин. Наприклад, як особиста взаємодія громадян різних держав, так і засоби транснаціональної комунікації можуть змінити погляди і сприйняття реальності елітами та неелітами у національних суспільствах. При цьому не заперечується, що уряди завжди прагнули використовувати транснаціональну взаємодію для досягнення політичних результатів, зокрема, доручаючи туристам виконувати шпигунські функції, підтримуючи етнічні чи релігійні групи тощо. Втім можливості держав щодо здійснення контролю транснаціональних відносин дедалі більше обмежуються, тоді як останні можуть впливати на відносини між державами на користь активних учасників транснаціональної мережі. Транснаціональні організації, у свою чергу, розглядаються як сукупний продукт зростаючої спеціалізації суспільств і транснаціональної комунікації, завдяки чому дедалі більше людей сприймають ці організації як засіб реалізації своїх можливостей.



Неоліберали зазначають, що частина влади, яку втрачають держави, не обов'язково переходить до іншого міжнародного актора, внаслідок чого в міжнародній системі з'являються некеровані зони, кордони яких постійно розширюються. Транскордонна діяльність фінансових інституцій, втручання держав у яку обмежується, супроводжується криміналізацією цієї сфери. Спостерігається також зростання розриву між державами за ступенем їх здатності управляти своїми суспільствами та економіками.

Неомарксизм виходить з економічної та соціальної нерівності у межах глобальної капіталістичної системи, при цьому важливу роль відіграє суперечність між центром і периферією. Неомарксизм як світосистемний глобалізм є новим етапом еволюції суспільствознавства, що прийшов на зміну «соціології», яка ґрунтувалася на працях К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма і яка свого часу замінила утилітаризм класичної школи Т. Гоббса, Дж. Локка, А. Сміта, Д. Рікардо та Дж. Ст. Мілля.

Представники неомарксизму (*І. Валлерстайн, С. Амін, Р. Кокс, М. Рогальскі, Ф. Кардозо, Т. Фалето*) вважають, що світова система первинна щодо національних держав, тобто світова економіка, міжнародні політичні інституції та відносини мають власну логіку розвитку, структурну динаміку, яку можна змодельовувати. Світова система визначає характер розвитку та ступінь розвиненості окремих суспільств, що входять до глобальних структур. Критерієм належності до структуралістської парадигми є розгляд світової торгівлі, міграції капіталів, колонізації та інших світових процесів у контексті транснаціональних суспільних структур.

Світова система також розглядається як динамічна взаємодія економічної, військово-політичної і соціокультурної підсистем. Взаємодія міжнародних політичних, військових, економічних, науково-технічних, ресурсних чинників світового розвитку впливає на стан міжнародного співтовариства, співвідношення сил і внутрішнє становище окремих держав. Тривалий час військово-політична підсистема домінувала над економічною, однак з інституціоналізацією капіталістичних господарських структур економічна підсистема набуває вирішального значення, хоча гнучка комбінація військово-політичних і соціокультурних елементів продовжує відігравати важливу роль у функціонуванні світової системи.



Рушійною силою розвитку сучасної світ-системи, в основі якої лежить «капіталістичний світ-економіка» (КСЕ), є безупинне нагромадження капіталу, що самопідтримується (хоча для радикальних світосистемників цей процес триває багато віків, що припускає існування «вічного» капіталізму). Ігнорування територіальних кордонів з боку КСЕ додає йому яскраво вираженої універсальної властивості, здатної підтримувати взаємодію в господарській сфері різних країн, регіонів, континентів.

Великого значення у світосистемній парадигмі набувають відносини між центром і периферією. «Осьовий» поділ праці між ними створює певне напруження, що стимулює розвиток світ-системи в цілому. Він підсилюється нееквівалентним обміном і нерівноправними відносинами між ними. Незважаючи на це, вже наприкінці XIX ст., на думку І. Валлерстайна, не залишилося зон поза межами КСЕ. У його структурі периферії відводиться в цілому пасивна роль, оскільки її розвиток цілком залежить від центру. Під час вивчення динаміки КСЕ застосовують поняття «напівпериферія». Саме вона зосереджує в собі класові суперечності і конфлікти, виступає засобом перерозподілу світової додаткової вартості, слугує джерелом нових форм і способів виробництва. Таким чином, світова політика є відображенням постійної боротьби між центром і периферією сучасної світової системи, наслідком взаємозалежності держав і народів.

Біля витоків провідної неомарксистської *теорії світ-системного аналізу* стояв відомий представник французької історичної школи «Аннали» **Ф. Бродель**, який у своїй фундаментальній праці *«Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.»*, досліджуючи перехід від традиційного суспільства до сучасного, розробив і застосував концепцію *«тривалої часової протяжності»*. Капіталістична трансформація європейського суспільства відбувалася, як він доводить, дрібними кроками, починаючи із зародження елементів капіталізму в XIII ст. (епоха «передкапіталізму»).

На основі цієї концепції Ф. Бродель здійснює аналіз *«світів-економік»*, які формують загальну світову економіку і визначають динаміку світової системи. «Світ-економіка» розглядається Ф. Броделем як економічно самостійна частина планети, що може бути самодостатньою, чиї внутрішні зв'язки та обміни надають їй певної органічної цілісності. «Світи-економіки» існу-



вали з давніх-давен, подібно до цивілізацій, держав та імперій [4, 14].

Простір, який займає «світ-економіка», є передумовою його існування. При цьому передбачається наявність деякого центру, представленого мегаполісом – місцем зосередження інформації, капіталів, товарів. Це був центр сильної, агресивної, привілейованої, динамічної держави, яка породжувала водночас страх і повагу.

Центр держави необов'язково був пов'язаний з одним і тим самим містом. Зміна міста-центру порушувала хід історії і відкривали інші перспективи перед державою, при цьому завжди виявлялася хиткість нинішньої рівноваги і стійкість рівноваги, яка мала утвердитися.

Межі «світу-економіки» розташовуються там, де розпочинається інша економіка того самого типу, вздовж певної зони, перетинати яку було вигідно з економічного погляду лише у виняткових випадках. Зазвичай, ці кордони представлені малопожвавленими зонами. Ієрархічний характер простору сприяє виникненню різних видів нерівності, своєрідної різниці потенціалів, що зумовлює функціонування «світу-економіки». Простір будь-якого «світу-економіки» містить три зони: невеликий за площею центр, другорядні досить розвинені області і величезну за розмірами зону периферії, де практично відсутні економічні відносини та поділ праці. Ф. Бродель звертав увагу на те, що «будь-яке надто дешеве життя вже само по собі є показником слабкого розвитку».

Політичним відображенням європейського «світу-економіки» вчений вважав систему європейської рівноваги. Метою цієї системи було створення та підтримання периферійних та напівпериферійних районів, де ніколи остаточно не зникала взаємна напруженість, внаслідок чого ніщо не загрожувало могутності центру.

Культуру також можна представити як послідовність кіл: наприклад, в епоху Відродження культурним центром була Флоренція, другорядне значення мали інші міста Італії, решта ж Європи являла собою периферію. Культурна єдність Європи завжди сприяла економічним обмінам і навпаки. Проте якщо нанести на карту зони культури і економіки, то вони необов'язково збіжаться. Так, Флоренція, а не Венеція у XV–XVI ст., Рим чи Мадрид, а не Амстердам у XVII ст., Париж, а не Лондон у XVIII–XIX ст. були культурними центрами Європи.

З настанням нового часу першість економіки стає дедалі вагомішою. Вона надмірно посилює нерівність, спричинює бідність та багатство учасників «світу-економіки», надовго нав'язуючи їм певну роль. «Бідна країна бідна тому, що вона бідна», «експансія спричиняє експансію», «країна збагачується, оскільки вона вже є багатою». «Нерівний обмін – творець нерівності у світі, і, навпаки, нерівність світу, що невпинно створювала обміни, – це давні реальності», – зазначає Ф. Бродель. Співвідношення сил між націями іноді має давню історію. Виявляється, дуже складно розірвати хоча б один раз пережитий у минулому стан залежності. «Нерівність світу виявляє структурні реалії, що дуже повільно стверджуються і дуже повільно зникають» [4, 44].

Швидкому утвердженню капіталістичної системи сприяли війни: «якщо нова держава зростала, якщо в ній оселявся сучасний капіталізм, то знаряддям цього найчастіше була війна: війна всьому батько (*bellum omnium pater*)» [4, 55]. Ф. Бродель знаходить, починаючи з XV ст., приклади існування «авангардних» війн, які мобілізували кредити, інтелект, винахідливість учених настільки, що війни самі вдосконалювалися з року в рік. Така «авангардна» війна, за висловом Ф. Броделя, – «це дочка прогресу та його матір». Саме вона була рушійною силою розвитку «світів-економік».

Згідно з концепцією іншого представника світ-системного аналізу – *І. Валлерстайна*, вже наприкінці XV – на початку XVI ст. визначились основні контури «світової європейської економіки», основою якої було не військово-політичне примушення, характерне для попередніх «світів-імперій», а господарчі та культурні взаємозв'язки, що сприяли інтеграції національних держав, появі союзів міст тощо у межах світової системи. Великі наддержавні утворення, аналогічні європейській «світ-системі», які ґрунтувалися на переважанні економічного компонента, існували і раніше (Китай, Персія, Рим), проте згодом вони трансформувалися у жорстко централізовані «світи-імперії». Щоразу, коли ми маємо справу з імперією, це означає, що «світ-економіка», який лежить в її основі, не зміг розвинути, оскільки було зупинено його експансію. «Світи-імперії» домінували до XVI ст.

Близько 1500 р. один зі «світів-економік» – європейський – виявився менш хитким, ніж попередні. Він вступив у боротьбу зі «світом-імперією» Габсбургів і одержав перемогу. Євро-



пейський «світ-економіка» зміцнився як «капіталістичний світ-економіка». «Сучасний світ-система» (система, яка сама є світом) – це «капіталістичний світ-економіка» (КСЕ), що охоплює весь світ і не має жодних зовнішніх щодо нього історичних систем. КСЕ – це система постійного нагромадження капіталу, об'єктивна тенденція його розвитку – товаризація всього світу, об'єктами якої є насамперед робоча сила та земля. Водночас з нею розвиваються процеси комерціалізації та механізації.

Особливістю нового часу І. Валлерстайн вважає той факт, що сучасний тип світової системи, охопивши усю земну кулю, продовжує ґрунтуватися на економічному фундаменті, не виявляючи чітких тенденцій до формування єдиної імперської структури. «Капіталістичний світ-економіка», незважаючи на його ієрархічну побудову, не ліквідував політичного плюралізму і національних кордонів через значну маневреність економіки, яка дає можливість зберігати функціональну відокремленість політичної та господарської сфер.

Кожна історична система має свій кінець, який І. Валлерстайн визначає як «смугу» часу, «перехід», під час якого коливання будь-якої форми зміни стають значно сильнішими та непередбачуванішими, ніж звичайно; при цьому стрімко зростає роль свободи волі. Саме у такий період і вступає світ нині, коли значно збільшуються можливості свідомого вибору.

Альтернативу «капіталістичному світу-економіці» дослідник вбачає у соціалістичному ладі, покликаному стати третьою формою «світ-системи», що деякою мірою нагадує «світи-імперії», у межах якої під проводом «всесвітнього соціалістичного уряду» буде досягнуто вищої продуктивності праці та здійснено перерозподіл у глобальному масштабі.

Розвиток «сучасної світ-системи» зумовлюється, на думку І. Валлерстайна, змінами гегемонії. Вона означає, що одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного розподілу влади. Матеріальна база гегемонії – більша ефективність цієї держави в агропромисловому виробництві, торгівлі та фінансах, що забезпечує не тільки панування на світовому ринку, а й активне проникнення на внутрішні ринки інших країн.

Гегемонія – це не стільки стан, скільки кінцева фаза рухомого континууму, який характеризує відносини між великими

державами. На початку континууму відбувається гостра конкурентна боротьба в умовах відносної рівноваги сил. Гегемонія відображає здатність певної держави перетворити одну частину міжнародної системи на своїх клієнтів, а іншу – змусити захищатися.

Гегемонія виникає як елемент нормального функціонування КСЕ, історія якого налічує лише три гегемонії: Сполучені Провінції (Голландія) – 1620–1672 рр.; Велика Британія – 1815–1873 рр.; США – 1945–1973 рр. Голландська гегемонія зробила можливим саме існування КСЕ як історичної соціальної системи; британська – зміцнила її фундамент; американська – максимально розширила та поглибила КСЕ і водночас вивільнила сили, що мають призвести «сучасну світ-систему» до занепаду.

Гегемонія, згідно з І. Валлерстайном, характеризується такими особливостями:

1. Послідовність досягнення і втрати гегемонії: агропромислова сфера – торгівля – фінанси. При цьому період максимальної гегемонії припадає на її занепад в агропромисловій сфері. Втрата фінансової гегемонії є, як правило, втратою гегемонії взагалі або наближенням до цього станом.

2. Політико-ідеологічний захист усіма державами-гегемонами «глобального лібералізму»; перевага надається принципу «вільної торгівлі» на шкоду меркантилізмові.

3. Військово-морська перевага держави-гегемона; у період зростання гегемонії майбутній гегемон неохоче створював сухопутні армії, переважно у тому разі, коли стикався з противником, який прагнув перетворити КСЕ на «світ-імперію».

4. Гегемонія забезпечується під час світових війн, які тривають, як правило, не одне десятиліття. У Тридцятирічній війні (1618–1648) голландські інтереси взяли гору над інтересами Габсбургів, у революційних та наполеонівських війнах (1792–1815) французи зазнали поразки від англійців, а у тридцятирічних американсько-німецьких війнах США перемогли Німеччину.

Наслідком встановлення гегемонії в «сучасній світ-системі» є періоди миру між привілейованою групою держав – наддержавами, які мають досить великі розміри та кошти, щоб забезпечити міцну фінансову базу для розвитку військового сектору. Періоди гегемонії, або миру, нетривалі (25–50 років). Для



І. Валлерстайна безсумнівним є зв'язок циклів гегемонії з віковими трендами. Ці процеси є результатами тривалої конкурентної експансії, яка призводить до особливої концентрації економічної та політичної влади.

На думку І. Валлерстайна, сьогодні США вступили у фазу занепаду власної гегемонії, яку вони підтримували з 1945 р. Тиск на них стане значно сильнішим, ніж будь-коли в історії країни. Незважаючи на економічний занепад, США залишаються найсильнішою країною світу у військовому та політичному плані. «Гегемонія має свій жировий запас, за рахунок якого можна проіснувати деякий час».

Сучасні неомарксистичні вважають, що міжнародне середовище характеризується станом анархії за домінування єдиної наддержави. На їхню думку, держава зберігає своє значення у міжнародних відносинах, але це стосується здебільшого великих держав. Основною проблемою міжнародних відносин вони вважають несправедливий розподіл ресурсів між центром і периферією світової системи. Остання має конфліктний характер, зумовлений стратегією США та інших держав центру.

Головне поняття неомарксизму – «капіталістичний світ-економіка» як основа «сучасної світ-системи». КСЕ характеризується сьогодні такими основними рисами, як всесвітня організація виробництва, зростання ролі транснаціональних корпорацій (ТНК) у світовому господарчому розвитку, посилення координації виробничих комплексів, інтернаціоналізація капіталу, зменшення можливостей для державного втручання у сферу фінансів, панування ідеології «гіперлібералізму». Держави нині перетворюються на агентів, за допомогою яких національним економікам передаються вимоги КСЕ з метою адаптації до умов конкуренції на світовому ринку, який перебуває під впливом найрозвиненіших країн на чолі із США. Водночас неомарксистичні звертають увагу на характер диверсифікації економічних, політичних, соціокультурних структур, пошук інших шляхів розвитку.

Основна тенденція сучасного етапу міжнародних відносин полягає у посиленні асиметричності взаємозалежності. Процеси глобалізації збільшують розрив між багатими і бідними у світовому масштабі. Багаті не хочуть ділитися з бідними, а бідні вважають, що відокремлення є найкращим шляхом розв'язан-

ня їхніх проблем. Основним регулятором міжнародних відносин неомарксистичисти вважають боротьбу «держав-класів». Підкреслюючи, що міжнародні відносини набувають залежного характеру від США як єдиної наддержави, неомарксистичисти все ж не вважають цей стан речей фатальним. Подальшу еволюцію «сучасної світ-системи» вони пов'язують із політичною волею та здатністю країн периферії чинити опір нав'язаній стратегії суспільного і світового розвитку, а також з ефективністю опору цій стратегії «знизу».



Теми доповідей і рефератів

1. Державо-центристський підхід у сучасних теоріях міжнародних відносин.
2. Прогнозування розвитку міжнародних відносин (підхід Г. Кана).
3. Вплив політичного реалізму на сучасну міжнародну політику.
4. Міжнародно-політична концепція Г. Кіссінджера.
5. Міжнародно-політична концепція Зб. Бжезінського.
6. Полеміка між ідеалістами та реалістами у розвитку теорії міжнародних відносин.
7. Полеміка між традиціоналістами і модерністами у розвитку теорії міжнародних відносин.
8. Теорії транснаціоналізму та міжнародної взаємозалежності.
9. Перспективи розвитку сучасної науки про міжнародні відносини.
10. Становлення сучасних російських теорій міжнародних відносин.



Література

1. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000.
2. Балабаєва З. В. Идеология социального глобализма. Критический анализ доктрины Римского клуба. – К., 1989.
3. Бжезінский Зб. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI в. // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 4.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: В 3 т. – М., 1992. – Т. 3.
5. Валлерстайн И. Капиталистическая цивилизация // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит. Сер. 11. Социология. – 1993. – № 3–4.



6. *Гладкий Ю.* Глобалистика: трудный путь становления // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1994. – № 10.
7. *Карр Е. Х.* Двадцать лет кризиса: 1919–1939. Введение в изучение международных отношений // Теория международных отношений. Хрестоматия. – М., 2002.
8. *Киссинджер Г.* Рецепт хаоса // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 1.
9. *Киссинджер Г.* Будьте реалистами // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 7.
10. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1998.
11. *Кокошин А. А.* О буржуазных прогнозах развития международных отношений. – М., 1978.
12. *Кулагин В.* Современные теории международных отношений // Междунар. жизнь. – 1998. – № 1.
13. *Медоуз Х. Д.* и др. За пределами роста. – М., 1994.
14. *Мурадян А. А.* Буржуазные теории международной политики. Критический анализ. – М., 1988.
15. *Уткин А. И.* Американская футурология международных отношений в 20-м веке. – М., 1990.
16. *Хозин Г.* Джеймс Розенау как теоретик международных отношений // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 3.
17. *Цыганков П. А. Г.* Моргентау: взгляд на внешнюю политику // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 1.
18. *Цыганков П. А. Р.* Арон о политической науке и социологии международных отношений // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 5.
19. *Цыганков П. А.* Раймон Арон о политической науке международных отношений. Власть и демократия: Сб. статей. – М., 1992.
20. *Dongherty I., Pfaltzgraff R.* Contenting Theories of International Relations. – N. Y., 1971.
21. *Morgentau H.* Politics among nations: The Struggle for Power and Peace. – N. Y. 1961.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягають філософські підвалини полеміки між політичними ідеалістами та політичними реалістами?
2. Який політичний зміст полеміки між ідеалістами та реалістами?
3. Як можна оцінити тезу політичних ідеалістів про визначальну роль морально-правових норм та принципів у міжнародних відно-

- синах? Чи згодні ви із запереченням реалістами тотожності моралі конкретної нації з універсальними моральними законами?
4. Чи правомірно вважати політичний ідеалізм гуманістичнішою, етичнішою доктриною?
 5. Чому політичний реалізм було більш схвально прийнято у зовнішньополітичних колах?
 6. У чому полягає методологічний сенс виведення сутності міжнародних відносин та зовнішньої політики з категорії інтересу, вираженого у термінах влади?
 7. Наскільки об'єктивним можна вважати інтерес, виражений у термінах влади?
 8. Чим було спричинено заперечення з боку Дж. Модельські категорії «національний інтерес»?
 9. У чому полягає мета зовнішньої політики з погляду реалістів?
 10. Як політичні реалісти визначають характер впливу оточення та поглядів національних лідерів на політичну поведінку держави?
 11. Чи згодні ви з думкою Ф. Норсіджа, що соціальні та економічні перетворення навіть революційного характеру не можуть докорінно змінити зовнішню політику держави?
 12. У чому полягає сутність критики традиціоналістських напрямів з боку модерністів, якою була відповідь представників «класичного підходу»?
 13. Як слід розуміти висловлювання Х. Булла про те, що модерністи «стають на шлях інтелектуального пуританізму, який утримує їх... настільки ж далеко від сутності міжнародної політики, наскільки мешканки жіночого монастиря у вікторіанську епоху були далекі від вивчення питань сексу»?
 14. Чому Х. Булл вважав, що модерністські підходи неспроможні досягнути сутності міжнародних явищ?
 15. Наведіть приклади, що обґрунтовують відмінність між реалістичним та ідеалістичним (легалістсько-моралістським) підходами у зовнішній політиці держав.



Геополітика як сфера наукового знання

5.1

Актуальність геополітичної теорії

III

видкі геополітичні зміни глобального масштабу у період після другої «холодної війни» зумовили те, що Україна, Росія та інші держави на пострадянському просторі опинились у стані повної дезорієнтованості щодо визначення причин, характеру теперішнього стану, напрямів і перспектив свого стратегічного курсу. Дедалі більш очевидно, що найточнішим визначенням ситуації, в якій опинились пострадянські держави, буде словосполучення «геополітичний колапс». Перед дезінтегрованими, депресійними суспільствами, їх владними та інтелектуальними елітами в цих умовах постали питання, що стосуються фундаментальних аспектів існування у «всесвіті міжнародних феноменів».

Одним з таких фундаментальних аспектів є територіальний імператив людського буття, який традиційно привертав до себе увагу мислителів в усі часи. Звернення до нього є особливо актуальним для України сьогодні, адже, за словами Ю. В. Павленка, «визначення нашого можливого місця в світі передбачає з'ясування цивілізаційної ідентичності пострадянського простору та його окремих регіонів» [18, 175]. Дослідження територіального імперативу є предметом геополітичної науки, що виникла та розвивається на стику філософії історії, філософії політики, науки про міжнародні відносини та політичної географії.

Значення територіального імперативу визначається тим, що земля, простір зумовлюють найважливіші вияви людської діяльності.

Політичні рішення, що приймаються у людському суспільстві, є виявами його залежності від дій законів простору, від територіальних інтересів держав і народів, спричинених цими законами. За цих умов «геополітика є останньою розгадкою та поясненням багатьох цивілізаційних процесів, що залишаються непоясненими у суто політичних, економічних або натуралістичних термінах», зазначає О. Дугін [3, 19]. Масштабні геополітичні зрушення мають значно глибші причини, ніж звичайне міждержавне суперництво. У свою чергу, політична влада лише тоді має шанс стати усталеною, коли політичні лідери стануть мислити не локальними, короткостроковими категоріями, а панорамно, у далекоглядній перспективі, як того потребує фундаментальна геополітика. Геополітика досліджує найбільш істотні, універсальні вияви просторової, географічної зумовленості політики через розкриття просторових взаємовідносин політичних феноменів. Розглядаючи простір з погляду держави, геополітична наука є нині надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу розкрити та використати можливості активного застосування міжнародними акторами чинників простору як найбільш усталених та незмінних. Це переважно стосується сфери міжнародної політики.

Після «закриття ойкумени» в XX ст. значення територіального імперативу всупереч деяким твердженням не тільки не зменшилось, а навіть збільшилось. Це зумовлено зростанням просторової взаємозалежності, остаточним підривом традиційних уявлень про територіальний суверенітет держав, виникненням нових вимірів проблеми територіально-державного розмежування, загостренням проблеми нестачі «життєвого простору» в умовах демографічного вибуху у глобальному масштабі, багатьма іншими тенденціями. Тому таким актуальним є нині пошук оптимальних політичних рішень та механізмів їх реалізації, визначення напрямів та перспектив світового розвитку. Для встановлення та досягнення стратегічних цілей держави мають використовувати просторові чинники.

5.2

Сутність геополітичної науки

Спроби осмислити політичну організацію географічного простору робилися ще у давнину (*Геродот, Фукидід, Страбон, Полібій, Гіппократ, Арістотель*). У працях мислителів но-



вого часу міститься ґрунтовний підхід до оцінки впливу географічних чинників на соціально-політичне життя народів (**Ж. Боден, Ш.-Л. Монтеск'є, І.-Г. Гердер, К. Ріттер, І. Кант, Г.-В. Ф. Гегель, Г.-Т. Бокль, Е. Демолєн, Б. М. Чичерін, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, П. М. Мілюков** та ін.).

На рубежі XIX–XX ст. значного розвитку набуває геополітична свідомість і виникає геополітична наука, покликана задовольнити просторові потреби і вимоги держави, сприяти розробці державної політики з урахуванням впливу на неї природного середовища. Класиками геополітичної науки вважають **Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена, П. Савицького, К. Хаусхофера, К. Шмітта**. Великими геополітиками-практиками середини XX ст. були **Ф. Д. Рузвельт, У. Черчілль і Й. В. Сталін, Ш. де Голль**, з ім'ям яких пов'язаний повоєнний устрій Європи та світу, котрий можна вважати вершиною класичної геополітики. В цілому геополітику можна розглядати як особливу інтелектуальну парадигму, як певне світосприйняття, як певний вид діяльності, пов'язаний з політичним плануванням міжнародних відносин, зі специфічними проблемами і способами їх розв'язання.

Геополітична наука зазнала значного впливу *цивілізаційної теорії*, яка виникла у другій половині XIX ст. і представлена концепціями **М. Я. Данилевського, Ж.-А. Гобіно, О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Хантінгтона** тощо, та *військово-стратегічної теорії*, представниками якої є **Н. Макіавеллі, К. фон Клаузевіц, Х. фон Мольтке, А. Мехен**.

Геополітична наука визначається американським вченим **К. Греєм** як «наука про взаємозв'язок між фізичним середовищем у тому вигляді, як воно сприймається, змінюється та використовується людьми, та світовою політикою» [30, 5]. Британська енциклопедія дає більш вузьке тлумачення геополітики як «аналізу географічного впливу на силові відносини у міжнародній політиці». Відповідно до основного принципу геополітики цю науку визначають як «дисципліну, що досліджує відносини між континентальними та морськими ареалами і політикою з метою здійснення відповідної зовнішньої політики».

У цілому геополітична наука – це галузь наукового знання на стику філософії, політичної науки, теорії міжнародних відносин, яка досліджує просторову, географічну зумовленість по-

літики. На відміну від політичної географії, що досліджує політичні аспекти географічних феноменів, геополітика досліджує географічні аспекти політичних феноменів.

Політична географія досліджує державу і політику з погляду впливу на неї географічного середовища. Геополітична наука головну увагу зосереджує на розкритті та вивченні можливостей використання у політиці чинників фізичного середовища, тобто розглядає простір, фізичне середовище з погляду інтересів держави і політики.

Об'єктом геополітичної науки є світовий політичний простір, а предметом – міждержавні відносини у світовому політичному просторі. Геополітика, на відміну від політичної географії, завжди націлена на майбутнє. Її метою є наукове забезпечення зовнішньої та військової політики держави.

До сфери геополітичного знання належать просторові потреби та інтереси держав, тоді як політична географія фактично обмежується реєструванням географічних фактів політичного буття.

Класик геополітичної теорії **Х. Дж. Маккіндер** заявив на початку ХХ ст. про закінчення великої історичної епохи – «епохи Колумба», коли загарбники нових територій не зустрічали серйозного опору з боку решти країн світу. Тепер же світ «закритий», і ця закритість зумовлена не тільки глобалізацією ринку і комунікаційним «ущільненням ойкумени». У «післяколумбову епоху», коли невідкритих земель більше не існує, світ розподілений між державами, політика яких прирікає їх на зіткнення, втягуючи народи світу у всесвітню війну.

У 1904 р. Х. Маккіндер у свій знаменитий доповіді «Географічна вісь історії» попереджав: «Відтепер, у післяколумбову епоху, нам доведеться мати справу із замкнутою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу. Усякий вибух суспільних сил, замість того щоб розсіятися в навколишньому незвіданому просторі і хаосі варварства, відгукнеться голосною луною на протилежному боці земної кулі, так що в результаті будуть зруйновані слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі» [20, 166].

Сутність геополітики як феномену, на думку **К. В. Плешакова**, головним чином пов'язана з ідеєю контролю над простором. З'явившись на початкових стадіях розвитку людства як досить примітивна ідея (боротьба за прямий контроль над при-



кордонними територіями), нині контроль над простором є надзвичайно диверсифікованим і у більшості випадків не може бути описаний у категоріях прямого військового або політичного контролю. Через це геополітика визначається російським ученим не просто як об'єктивна залежність зовнішньої політики держави від її географічного місцезнаходження, а як об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних чинників, які дають йому змогу здійснювати контроль над простором.

Виділяють три основні підходи до визначення характеру контролю над простором, яким відповідають напрями геополітичної теорії і практики:

телурократичний – основним об'єктом дослідницького та політичного інтересу є контроль над материковою частиною земної кулі;

таласократичний – контроль над морями і океанами є необхідною передумовою забезпечення національних інтересів;

геоекономічний – контроль над сировинними ресурсами, фінансовими потоками та комунікаціями;

ефірократичний – визнання аерокосмічного простору як ключового для національних інтересів держави.

В умовах сучасного світу значення геополітичних чинників істотно змінилося. Ці зміни пов'язані з появою нових аспектів міжнародного життя, зумовлених процесами глобалізації, транснаціоналізації, зростанням взаємозалежності, впливом екологічної ситуації, науково-технічної, у тому числі інформаційно-телекомунікаційної, революції тощо. Тому завданням сучасної геополітичної науки є дослідження передумов та результатів впливу нових міжнародних феноменів на міжнародну, зокрема світову, політику.

За своєю природою геополітика є екзистенціальною наукою, яка розглядає цілісність буття людських спільнот з погляду їх основоположного сенсу та його втілення в характері простору і часу їх існування. Крім того, як зазначав А. Грабовські, сучасна геополітика є «методом історичного пізнання», яке охоплює дослідження як «світу ідей, так і економіки; як простору, так і клімату, і народу; як суспільного устрою, так і правової системи» [29, 60]. Відправною точкою наукового аналізу всіх цих явищ є простір.

Німецькі геополітики першої половини ХХ ст. так сформулювали *сутність геополітичної науки*:

«1. Геополітика є вченням про залежність політичних подій від землі.

2. Вона спирається на широкий фундамент географії, особливо політичної географії як вчення про політичні просторові організми та їхню структуру.

3. Сутність земних просторів, що досягається географією, визначає ті межі, всередині яких мають здійснюватися політичні події, для того щоб їм було забезпечено тривалий успіх. Носії політичного життя, зрозуміло, часом виходитимуть за ці межі, однак рано чи пізно залежність від землі неодмінно нагадає про себе.

4. У дусі такого розуміння геополітика прагне дати знаряддя для політичної дії та стати дороговказом політичного життя.

5. Отже, геополітика стає нормативною наукою, спроможною вести практичну політику до того пункту, де потрібно відірватися від твердого ґрунту. Тільки так можна здійснити стрибок від знання до вміння.

6. Геополітика прагне і має стати географічною совістю держави» [28, 43].

У структурі геополітичної науки можна виділити два рівня:

1) *фундаментальна геополітика*, яка вивчає загальні тенденції міжнародної політики та світового розвитку відповідно до політичного сенсу їх просторових аспектів;

2) *прикладна геополітика*, що розробляє принципові рекомендації щодо стратегічної поведінки держави у світовому просторі (геостратегії) згідно з її просторовими інтересами.

Понятійно-категоріальний апарат геополітичної науки складається з таких груп понять:

♦ загальнофілософські та загальнонаукові категорії (суперечність, протилежність, взаємодія, відносини, зв'язки, система, структура тощо);

♦ первинно-геополітичні поняття (Номоси Суші та Моря, телурократія, таласократія, хартленд, римленд, дисконтинуальний пояс тощо);

♦ вторинно-геополітичні поняття, запозичені з інших наук та перетворені на геополітичні поняття (геополітична революція, геополітична епоха, планетарний дуалізм, геоісторична фаза планетарного дуалізму, геополітична експансія тощо);



◆ міждисциплінарні поняття, що використовуються у філософсько-геополітичному контексті (світова система, архітектоніка світу, цивілізація, Схід та Захід, Північ та Південь, кордон тощо).

Більшість з них мають незрозумілий, приблизний зміст, нечіткий характер, що є передусім результатом необмеженості самої дійсності, яка не може внаслідок цього бути точно відображена у поняттях. Приблизність зростає з підвищенням рівня абстракції. Тому розуміння сенсу та значення досліджуваних феноменів залежить від тієї теорії та парадигми, яких дотримується дослідник.

Загальними положеннями переважної більшості геополітичних концепцій можна вважати такі тези:

закономірний характер міжнародних відносин, який можна пізнати, незважаючи на багатоваріантність та багатofакторність їх історії;

залежність розвитку держав, народів та міжнародних відносин від впливу географічного середовища, насамперед від природно-кліматичних та цивілізаційних чинників;

природний та постійний характер прагнення держав як живих організмів до максимально можливого збільшення їх могутності, що є важливим чинником світового розвитку;

суперечність між континентальними та морськими державами як стрижнева вісь світової історії;

системна суперечність між центром і периферією як неодмінна складова міжнародного життя;

залежність міжнародних відносин від ступеня освоєння людиною простору, оволодіння нею речовинним світом;

контроль над простором як центральна ідея геополітики, ускладнення його форм з розвитком людства.

Ці ідеї становлять ядро класичної геополітичної парадигми, без збереження якого в тому чи іншому вигляді не можна говорити про геополітичну науку як таку.

5.3

Тенденції розвитку геополітичної науки

Із закінченням «холодної війни» у західному світі розгорілася дискусія щодо напрямів подальшого розвитку геополітичної науки. Ця дискусія була зумовлена як актуалізацією значення

територіального імперативу в глобальних процесах сучасності, так і тими процесами, які К. Гаджиєв назвав «глобалізацією геополітики». Класичні форми геополітики впродовж останніх десятиліть істотно трансформувалися, накладаючись на складні вияви кризи модерну, формою заперечення якого є класична геополітика Ратцеля–Маккіндера–Хаусхофера–Савицького.

Якісно модифікувалися і самі геополітичні чинники світового розвитку, відкинувши традиційне розуміння національної безпеки і деякою мірою привівши до зменшення протиборства континентальних і морських держав. З появою міжконтинентальних балістичних ракет теза про перевагу одних держав над іншими з погляду вразливості або захищеності була переглянута. Канула в небуття доктрина про геополітичну невразливість США, оточених природними ровами – Атлантичним і Тихим океанами. Те саме стосується і євразійського хартленду. Найважливішого значення з воєнно-стратегічної погляду набули повітряний і космічний простори. З'явилися і швидко розвиваються принципово нові форми контролю над простором – гео-економічні та інформаційно-комунікаційні. Дослідники зазначають, що лінія фронту в традиційному розумінні втратила свою значущість. Події 11 вересня 2001 року стали наочним підтвердженням цього, започаткувавши еру глобального тероризму, що породжує «партизанські війни» нового типу.

Одночасно відбувається своєрідна «антропологізація» геополітики, на що звернув увагу ще А. Тойнбі. Це пов'язано з тим, що у століття повітря місцезнаходження центру ваги людської діяльності може бути визначено не фізичною, а людською географією: не розташуванням океанів і морів, степів і пустель, рік і гірських хребтів, доріг і стежок, а розподілом чисельності людства, його енергії, здібностей, майстерності і вдач. Насамперед це зумовлено пост-економічним поворотом у цивілізаційному розвитку, що позначилося заміною праці творчістю як ключовий чинник виробництва.

XX ст. пов'язане із «демографічним вибухом» у планетарному масштабі, а із зростанням кількості населення земля стає дедалі більш бажаною і коштовною, тому з кожним новим поколінням світова історія стає більш територіальною і геополітичною. Однак нові реалії виявляють і обмеженість теоретико-методологічних можливостей самої геополітичної науки в пізнанні «опростореного світу».



Нині відбувається трансформація геополітичної науки під впливом як об'єктивних процесів глобалізації, мондіалізації, науково-технічної революції, екологічної кризи, так і суб'єктивної неспроможності самої геополітичної науки стати «системним забезпеченням» зовнішньо- і внутрішньополітичних стратегій держав і світового співтовариства. Нагадаємо, що геополітика виконує функцію наукового забезпечення вироблення і реалізації політики держав, а сам термін «геополітика» був запропонований Р. Челленом для позначення галузі «загальної науки про державу».

На нинішньому етапі дедалі більший вплив на розвиток геополітики справляє геоекономічна наука, що розвивається впродовж останніх двох десятиліть на стику геополітики та економічної науки, у свою чергу, зазнаючи істотного впливу з боку соціальної філософії. Геоекономіку слід розглядати як багаторівневу систему економічних відносин у міжнародному просторі. Вона є різновидом економічної взаємодії, зумовленої територіальними інтересами економічних суб'єктів і спрямованої на використання умов, можливостей, ресурсів простору. Геоекономічна наука є галуззю економічної науки, що вивчає процес і результат впливу економічних суб'єктів, національних і глобальної економік на міжнародний простір з метою його використання у своїх інтересах. Разом з геополітикою, геоекологією, геокультурологією, геояurisпруденцією, геодемографією і геометодологією геоекономіка формує нову систему геосоціальних наук.

При стратегічному аналізі і плануванні розвитку потрібно враховувати новий геоекономічний світоустрій. В умовах бурхливої трансформації класичної економіки спостерігається конкуренція між різними геоекономічними концептами: неоліберальною метафізикою, що розвиває ідеї «невидимої руки ринку», стратегією «золотого мільярда», програмою структурної перебудови і фінансової стабілізації, концепціями неопротекціонізму, сталого розвитку, форсованого надрозвитку, активного регулювання ринку, автаркії і мобілізаційних схем управління, антисоціальною концептуалістикою демодернізації.

На нинішньому етапі світ – геоекономічно невіднована система, що характеризується спробами однієї з цивілізацій (Заходу) підірвати існуючу відносну геоекономічну рівновагу. При



цьому континентальні цивілізації намагаються, дотримуючись своїх національних інтересів, намітити інтеграційні альянси, а отже, запобігти стиранню своєї геоекономічної «пам'яті». Такі тенденції свідчать про те, що геоекономіка стала важливим «полем» цивілізаційного протистояння, що робить цивілізаційний вимір геоекономіки пріоритетним напрямом як з теоретичного, так і з практичного погляду.

Відбувається розподіл планети на окремі геоекономічні зони, що відіграють роль нових станів глобального універсуму. Розвиток масштабних технологій активного перерозподілу світового доходу на основі стягування геоекономічних «рентних платежів» зробив неможливим досягнення соціальної однорідності світу, закріплюючи нерівноважний стан світової економіки. Така сама ситуація спостерігається у всій схемі світового поділу праці і перерозподілу світового доходу, що найбільш наочно виявляється у феномені «ножиць цін». Це є доказом керованості світової економіки.

Зазначені процеси впливають на розвиток геоекономічної науки, яка так само, як і геополітична наука, має обмежений теоретико-методологічний арсенал. На думку відомого російського геоекономіста Е. Г. Кочетова, геоекономіка вже давно відтиснула геополітику на другий план. Проте ефективність геоекономічного аналізу і стратегії визначається насамперед їхньою орієнтацією на геополітичні процеси, що відбуваються. Геоекономічні механізми є чинником геополітичної взаємодії. Нівелювання значення геополітики негативно позначається на можливостях геоекономічної науки і практики в контексті цивілізаційних процесів сучасності.

При вивченні світового економічного простору особливу увагу привертають фінансовий простір і відносини, що виникають між політикою управління фінансовим простором і політикою, спрямованою на забезпечення розвитку країни-системи. Дослідженням цих проблем займається один з напрямів геоекономіки – геофінанси. З розвитком мондіалізації держава-нація втрачає здатність ефективно здійснювати незалежну валютну і фінансову політику. Водночас політична, економічна і культурна безпека дедалі більше залежить від явищ і процесів фінансового характеру. Глобалізація фінансового ринку спричинила неможливість визначення приналежності фінансових ресурсів,



тому геофінансова політика націлена не тільки на зміцнення національних джерел фінансових ресурсів, а й на збільшення можливостей країни щодо використання міжнародних фінансових ресурсів, тобто метою такої політики є одержання доступу до фінансових ресурсів.

Предметом дослідження геофінансів є: з'ясування того, розвиток яких технологій забезпечить країні найбільшу додаткову вартість «фінансової сировини, що переробляється», вплив різних форм спекуляції на грошову стабільність і відсоткові ставки, геоекономічна роль міжнародних капіталів, їхній прилив і відплив із країни, капіталовкладення за кордоном та їхня стратегічна значущість, проблеми відмивання «брудних грошей». Геофінанси допомагають розробити таку політику, за реалізації якої грошові і фінансові переміщення відповідають загальним політичним цілям держави.

5.4

Методологічні основи геополітики

Геополітичний тип мислення та побудована на його основі картина світу, яка є кардинальним переглядом історії міжнародних відносин, ґрунтуються на матеріалістичному розумінні історії. Втім було б неправильно услід за О. С. Панаріним стверджувати, що «геополітичний «екзистенціалізм» наполягає на принциповій самотності держав та народів в усьому світі» [19, 152] та заперечувати його можливість щодо створення картини впорядкованого, структурованого світу. Навпаки, геополітична парадигма має велике значення для систематизованого аналізу політичної історії, міжнародних відносин, стратегічного планування зовнішньої та внутрішньої політики.

Розглядаючи геополітичне мислення у контексті однієї з парадигм матеріалістичного бачення історії, слід зазначити, що «матеріалістичне розуміння історії, на думку Ю. Б. Черняка, логічно не пов'язане з філософським матеріалізмом, вони були штучно поєднані в межах марксистської теорії. Необхідність їх відокремлення зумовлена тим, що філософський матеріалістичний монізм є простою гіпотезою, перетвореною на аксіому» [26, 43–44].

Матеріалістичне розуміння суспільного розвитку є моністичним щодо визнання матеріального чинника, першопричиною всіх інших явищ цього процесу, проте його плюралістичний харак-



тер виявляється у наявності різних парадигм, що розглядають як першопричину різні матеріальні факти. Наприклад, концепція всесвітньо-історичного процесу І. М. Дьяконова ґрунтується на тезі, що вирішальним чинником зміни виробничих відносин є змінювання військової техніки та технології; соціал-дарвінізм розглядає принципи природного добору, боротьби за існування та виживання найпристосованіших як визначальні чинники суспільного розвитку, інші концепції дають змогу виявити різні аспекти закономірного характеру функціонування та розвитку людського суспільства. Серед них геополітична парадигма, побудована на тезі «географія як доля», виглядає дуже привабливо для дослідження алгоритму глобальних процесів та архітекτονіки світу, завдяки чому можна краще зрозуміти справжню сутність подій, що відбуваються нині, визначити адекватну стратегію поведінки та певною мірою свідомо творити власну долю.

Методологічною основою геополітичної науки є аксіоматичний підхід – універсальний метод пізнання світу, який лежить в основі інших дослідницьких методів. Він реалізується через перетворення неаксіоматичного констатування існування певних відносин на постулат про те, що такими ж мають бути відносини в усіх подібних випадках. «Трансформація неаксіом у не надані у досвіді аксіоми – магістральний шлях пізнання людиною зовнішнього світу. Розширювальне тлумачення емпіричних даних – неправомірний вихід за межі даної у досвіді реальності – виявляється єдино можливим засобом глибокого пізнання зовнішнього світу», – доводить Ю. Б. Черняк [26, 18].

Характерною рисою аксіоматизму є заперечення можливості створення всеосяжної, загальноновизнаної теорії суспільного розвитку, що зумовлює прагнення впорядкувати відносини між його сумісними та несумісними інтерпретаціями. Тобто аксіоматизм передбачає можливість вивчення об'єктів з позицій різних метатеорій. Наприклад, сучасна світова система може бути об'єктом дослідження геоекономічної, культурологічної, геополітичної, історичної, матеріалістичної та інших парадигм за допомогою інституціонального, структурно-функціонального, кібернетичного, біхевіористського підходів.

Методологічна зорієнтованість аксіоматизму допомагає йому подолати редуccionізм моністичного підходу макротеорій до суспільного розвитку і водночас створити умови для формування дійсно



всеосяжної картини суспільного розвитку. Фрагменти цієї картини утворюються через розгляд об'єкта під різними кутами зору.

Аксіоми, що належать до сфери соціально-гуманітарних наук, не мають аподіктичної (неспростованої) достовірності, не є самоочевидними, можуть заперечуватись не тільки за теоретичними, а й за позанауковими мотивами. Вони стосуються інтересів тих чи інших соціальних спільнот та окремих індивідів, не всіма ними визнаються і тому мають конвенційний характер. Особливо це стосується геополітики, теоретичні положення та висновки якої відрізняються політичною заангажованістю.

З позицій аксіоматичного підходу багато геополітичних феноменів належать до типу явищ, що дефінітивно не називаються у разі, коли неможливо довести істинність визначень, наданих нам у досвіді. Так, принципово неможливо перевірити визначення *планетарного дуалізму* як фіксуючого певні явища та процеси, тому воно є неверифікованим. Неверифікованість означає неможливість шляхом конклюдентного аналізу визначити, є дана аксіома істинною або хибною.

Відносини між Сушею та Морем, Сходом та Заходом не є єдино можливими у сфері міжнародного життя. Виокремлення планетарного дуалізму зі «всесвіту міжнародних феноменів» фіксує не наданий у досвіді вид зв'язків, який може згадуватися і в інших гіпотезах, що також не можуть бути піддані теоретичній або емпіричній перевірці, підтверджені або відкинуті досвідом. Таким чином, постулат планетарного дуалізму належить до несамоочевидних, альтернативних аксіом наукового пізнання.

Слід зазначати, що сфера геополітики – це сфера лише до певної міри достовірного знання, що включає як постульовану, так і верифіковану частини. Приблизна достовірність полягає у тому, що в різних випадках існує неоднаковий ступінь достовірності, від чого залежить її перетворення на істинне знання. Ось чому геополітичні висновки мають умовний характер, тобто такий, що належить до аксіоматики. Геополітична теорія не має шансів стати точною наукою щодо дослідження розмаїття геополітичних відносин та процесів і оцінювання значущості кожного з них у процесі розвитку.

Аксіоматичний підхід реалізується у межах геополітичної парадигми, яка має три складові: дослідження соціально-політичних ситуацій з погляду хорологічних умов їх розвитку, зіставлення ре-

альних даних з різними, а часто і протилежними, уявленнями про одну й ту саму територію, а також прогнозування та рекомендації щодо проведення політичної стратегії перетворення простору.

Геополітична парадигма взаємодіє зі світосистемною, яку розробляє школа світосистемного аналізу. В її основі лежить розгляд світових регіонів або світу в цілому як систем взаємодії, що історично сформувалися і в яких окремі країни, суспільства і цивілізації є результатом поєднання тих чи інших системних чинників. У межах цієї парадигми світосистеми розглядаються як мережі взаємодії між суспільствами (через торгівлю, війни, перехресні шлюби тощо), які є важливим чинником відтворення внутрішніх структур і суттєво впливають на зміни у локальних структурах.

Світосистемна парадигма відображає глобальне бачення сучасного людства, розуміння його як взаємопов'язаної спільноти, що формується через взаємодію політичних і господарчих структур. Особлива увага приділяється вивченню структури і складу компонентів світової системи, способу організації та характеру зв'язків. У структурі насамперед виділяють просторові одиниці. Базові структурні одиниці є взаємозв'язком океанічних та континентальних одиниць. На їх основі формуються макросоціальні утворення, кожне з яких має цивілізаційне ядро та периферію. Такими утвореннями виступають Євразія, Захід, Афразія (ісламський світ), конфуціансько-буддійський світ тощо, що, у свою чергу, можуть створювати регіонально-інтеграційні об'єднання, вищою формою яких є імперії.

Однак претензія світосистемного аналізу на глобальне охоплення через виявлення великомасштабних принципів, які визначають характер світових процесів, супроводжується у працях представників цього напрямку недостатнім врахуванням культурно-цивілізаційних аспектів як основного компонента соціальних відносин, залишаючи за ними лише допоміжну роль. Взята окремо світосистемна парадигма може наближатися до фаустівського бачення світу як арени необмеженого впливу на глобальний простір і всю людську історію, виходячи з уявлення про вищість західної культури. Вона має характер одностороннього економічного детермінізму.

Цивілізації зводяться в її межах до ролі ідейно-символічного атрибута світових імперій або ж продукту опору нерівноправним



світосистемним відносинам, тоді як їх слід розглядати як мережі відносин – культурних, політичних, господарчих, що формуються за умов наявності або усталеного вищого принципу, на який орієнтовано більшість компонентів конкретної цивілізації, або існування спадкоємності змін, що забезпечує усталеність символічних форм, притаманних цій цивілізації. Лише у цьому контексті цивілізація стає одним з ключових понять світосистемного аналізу. Поєднання ж світосистемної парадигми з геополітичною дасть змогу врахувати цивілізаційно-геополітичну специфіку окремих регіонів у межах світової системи, співвіднести багатий фактичний матеріал геополітичних та цивілізаційних досліджень з новими концептуальними підходами світосистемників.

Синтез геополітичної та світосистемної парадигм конкретизується у певній комбінації філософських (діалектичний), спеціально-наукових (історико-системний, структурно-діахронний) та конкретно-проблемних (метод сценаріїв) методів наукового пізнання, що забезпечує поєднання соціально-філософського, філософсько-історичного та геополітичного аналізів. Жоден з методів не є універсальним і неспроможний забезпечити повне відображення об'єктивної дійсності. Наближення до цієї мети можливо лише на основі застосування комплексу методів у їх єдності та взаємозв'язку. Це надає дослідженню планетарного дуалізму комплексного характеру, що зумовлює одержання нового знання. Комплексність передбачає цілісне бачення проблеми, що потребує використання концептуальних знань, засобів і методів різних наук.

Застосування цих методів ґрунтується на *принципі додатковості*, який відображає онтологічний «еклектизм», тобто «еклектизм» об'єктивного світового процесу. Адекватне відображення наукою онтологічного «еклектизму» (який слід відрізнити від епістемологічного еклектизму, внаслідок якого виникає викривлене відображення дійсності) можна розглядати як синкретичний синтез.

Діалектичний метод ґрунтується на розумінні об'єкта дослідження як такого, що перебуває у стані постійних закономірних змін, у стані розвитку, рушійною силою якого є суперечність. У контексті діалектичного методу геополітичні відносини та процеси, пов'язані з виявами планетарного дуалізму, розуміються у логіці «запитання – відповіді», «виклику – відгуку». Кожна геополітична дія є відповіддю на запитання, зада-

не простором, вона набуває сенсу лише через це запитання, а сенс останнього залежить від конкретної ситуації, в якій його було задано. Діалектичний метод ґрунтується на методологічних засадах об'єктивності, історизму та детермінізму, які визначають засоби пізнання сутності, загальних та відмітних рис, етапів становлення та розвитку планетарного дуалізму.

Значення *історико-системного* та *структурно-діахронного методів* полягає насамперед у тому, що їх застосування дає змогу виявити системний характер геополітичних відносин, які, у свою чергу, перебувають у системному процесі розвитку. Аналіз цього розвитку означає в цьому контексті аналіз геополітичних епох, трансформацій, закономірностей, тобто внутрішньої часової будови процесу геополітичного розвитку, що дає змогу визначати його перспективи.

Ці методи доповнюються прогностичним *методом сценаріїв*, який фактично є основним методом філософії історії. Реальний історичний процес завжди є багатоваріантним і альтернативним, у ньому закладено як ризики, так і можливості певною мірою впливати на спрямованість розвитку, підвищуючи шанси того з варіантів, який більше відповідає інтересам людини. Філософсько-історичним сценаріям належить важлива роль у забезпеченні цих можливостей.



Теми доповідей і рефератів

1. Географічний детермінізм та його вплив на формування геополітичних уявлень.
2. Політична географія та геополітична теорія: проблема міждисциплінарного кордону.
3. Основні підходи до визначення сутності геополітики.
4. Телурократичний підхід у геополітиці.
5. Таласократичний підхід у геополітиці.
6. Ефірократичний підхід у геополітиці.
7. Геоекономічний підхід у геополітиці.
8. Контроль над простором як центральна ідея геополітики.
9. Співвідношення фундаментальної та прикладної геополітики.
10. Аксиоматизм як методологічний принцип геополітики.
11. Специфіка геополітичного мислення.



Література

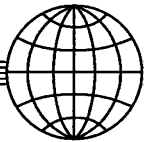
1. Гаджиев К. С. Геополитика. – М., 1997.
2. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме). – СПб., 2000.
3. Дугин А. Г. От сакральной географии к геополитике // Элементы. – 1992. – № 17.
4. Дугин А. Г. Консервативная Революция. – М., 1994.
5. Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1.
6. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // Полис. – 2001. – № 6.
7. Ильин В. В., Панарин А. С. Философия политики. – М., 1994.
8. Ильин М. В. Геохронополитика – соединение времен и пространств // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1997. – № 2.
9. Ионин Л. Г. Консервативная геополитика и прогрессивная глобалистика // Социс. – 1998. – № 10.
10. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. – М., 2002.
11. Кочетов Э. Г. Геоэкономика (Освоение мирового экономического пространства). – М., 1999.
12. Кузнецов В. Н. Геокультура как глобальная парадигма XXI века // Безопасность Евразии. – 2002. – № 4.
13. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории // Полис. – 1995. – № 4.
14. Моргачев С. Пространство, время и поле в мировой политике // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 7.
15. Неклесса А. И. Осмысление Нового мира // Восток. – 2000. – № 4.
16. Неклесса А. И. Новая картография мира // Экономические стратегии. – 2001. – № 1.
17. Неклесса А. И. Трансмутация истории // Вопр. философии. – 2001. – № 3.
18. Павленко Ю. В. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політ. думка. – 1997. – № 1.
19. Панарин А. С. Вызов (Геополитический пессимизм против цивилизованного оптимизма) // Знамя. – 1994. – № 6.
20. Плешаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен // Междунар. жизнь. – 1994. – № 10.
21. Поздняков Э. А. Геополитика. – М., 1995.

22. Пономарева И. Б. Геополитические факторы внешней политики: современное видение // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1990. – № 1.
23. Разуваев В. В. О понятии «геополитика» // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1993. – № 4.
24. Соловьев Э. Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra // Полис. – 2001. – № 3.
25. Цымбурский В. Геополитика как мировидение и род занятий // Полис. – 1999. – № 4.
26. Черняк Е. Б. Цивилиография. – М., 1996.
27. Шепелев М. А., Бариская А. Т., Шмелева М. И. Цивилизационное измерение геэкономки // Полис. – 2000. – № 3.
28. Bausteine zur Geopolitik. – Berlin, 1928.
29. Grabowsky A. Raum, Staat und Geschichte. – Berlin, 1961.
30. Gray C. S. The Geopolitics of the Nuclear Era Heartland, Rimlands and the Technological Revolution. – N. Y., 1977.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягає актуальність і значення геополітичного підходу в дослідженні зовнішньої політики сучасної України?
2. Як на підставі аналізу практики міжнародних відносин ХХ ст. можна охарактеризувати основні цінності та настанови геополітичного мислення цього століття?
3. Чи зберігає свою актуальність програма геополітичної науки, що була сформульована німецькими геополітиками на початку ХХ ст.?
4. У чому виявляється закономірний характер світової історії з геополітичного погляду?
5. Наведіть приклади залежності розвитку держав від впливу географічного середовища.
6. Яку роль відіграє контроль над простором у житті сучасної держави?
7. Як досягнення технологічної революції впливають на здійснення державою контролю над простором?
8. Як ви розумієте аксіоматичний характер геополітичної теорії?
9. Як співвідносяться геополітичний та геоекономічний підходи до вивчення міжнародних відносин і світового розвитку?
10. Як співвідносяться геополітична та світосистемна парадигми міжнародних досліджень?



Класичні геополітичні концепції

6.1

Дотеоретичний етап розвитку геополітичної думки

Перші геополітичні уявлення зародилися на Стародавньому Сході. У давньоіндійському трактаті «Артхашастра» видатний політичний діяч того часу Каутілья висвітлює питання відносин між дружніми та ворожими державами, які вперше розглядаються з геополітичного погляду.

Подальшого розвитку геополітичні уявлення набули у вченнях давньогрецьких філософів, котрі шукали відповіді на запитання щодо першопочатку (*arche*), яке всім керує та з якого виникли всі речі. Так, Ксенофан із Колофона стверджує, що «все є земля і вода, що народжується та виростає». У цей час формуються два протогоеополітичні підходи до оцінки значення та співвідношення сил Суші та Моря.

Один з них – таласократичний – бере свій початок у «Іліаді» Гомера, який називав Океан «прародителем богів», прославляючи його «велику міць». Фалес Мілетський стверджував, що «початок сутніх [речей] – вода», що «все з води і у воду все розкладається». Згодом Плутарх стверджуватиме: «якби не було моря, людина була б найдикішою та найжалюгідною з усіх тварин» [16, 226], що можна вважати вершиною античної апології таласократії.

Такої ж думки дотримувався і видатний афінський історик Фукідід, для якого основним критерієм історичного розвитку Еллади було освоєння морських комунікацій, влада над морем.



Особливого значення він надавав морській торгівлі, розширення якої сприяло зміцненню Еллади та збільшенню її багатств. Його описання боротьби Спарти з Афінами фактично можна вважати одним з перших історичних описань боротьби Сил Суші та Сил Моря, яка є основним законом геополітики. Фулідід фактично є основоположником концепції провідної ролі, яку відігравали морські комунікації, морська торгівля та морська сила у зростанні державної моці та авторитету. Саме ця концепція була покладена в основу геостратегії західних таласократій, що з XV ст. н. е. розпочали широку просторову експансію.

Представники телурократичного підходу з побоюванням ставилися до Сил Моря. Так, Піттак, син Герраса, наголошував: «[Що] надійно [?] – земля, [що] ненадійно [?] – море» [16, 93], а Геракліт з Ефеса констатував принципову відмінність існування на Суші від існування на Морі, непридатність Моря для людського існування: «морська вода для людей – огидне та отруйне питво, а для риб вона приємніша та питна».

Геракліт висунув революційну теорію походження Всесвіту з Вогню. Вогонь – першоеlement, і всі речі – відшкодування вогню. Періодичний вічний Вогонь має трансцендентний, божественний характер, це стихія богів. Тому полярність Землі та Вогню, яку пізніше сформулював Парменід (згідно з Арістотелем, «Парменід одвічно допускав два елементи – вогонь і землю, вважаючи проміжні тіла, тобто повітря та воду, їх сумішами» [16, 282]), не вписується у схему природної суперечності Суші та Моря. Трансцендентний Вогонь розганяє первісні води, щоб виникла Суша: «Парменід вважає вогонь тим, що рухає землю, тим, що ним оформлюється». Звідси особливе значення, що його набуває Вогонь для людей Суші, які ставлять його в центрі свого Дому, Храму, тіла та Всесвіту. Вже у найпримітивніших сухопутних культурах Вогонь є деміургом, що виникає із Сонця і є його земним представником. У трактатах індійських аріїв йдеться про Світла-двіпа, де розташована обитель Нараяни, того «Хто є Світло» і того «Хто стоїть над Водами».

Таким чином, «Дім – це відповідь на Сонце. Суша та її цивілізація – це продукт інтелектуального осмисленого Вогню» [7, 560]. Це стверджував і Псевдо-Гіппократ: «Тепліший та ос-



мисленіший вогонь, що над усіма панує, ... він править усіма завжди». «Філолай усередині, в центрі [космосу розміщує] вогонь, який він називає Вогнищем (Гестією) Всесвіту, «домом Зевса», «Матір'ю богів», «вівтарем», «зв'язком і мірою природи» [16, 239]. Безумовно, саме слово «вогнище» свідчить про безпосередній зв'язок традицій сухопутного існування з культом Вогню.

У О. Г. Дугіна слово «суша», в якому етимологічно міститься вказівка на якість сухості, асоціюється з теплом, жаром, вогнем. «Поки зв'язок між Вогнем та Землею усвідомлювався, океанічного виклику не існувало. Таласократія врівноважувалась телурократією, і римська Веста переможно трощила народжуваний з піни Карфаген кожного разу, коли той посягав на універсалізацію свого культурного та цивілізаційного послання. Коли священний вогонь згас у домішках людей, у серцях людей, в їхніх храмах, пролунало апокаліптичне ревіння Левіафана» [7, 560].

У Гераклітовій концепції вогонь є привілейованою світовою стихією, проте він ніколи не знищує інші світові стихії – воду і землю, бо в такому разі порушився б принцип, згідно з яким справедливість – у розбраті, а гармонія – у боротьбі протилежностей. Властивим для Геракліта є розуміння водної стихії як царини матеріального порядку, тоді як сухість є процес народження душі через випарування: чим менше у ній залишається вологи, тим вона мудріше. Таким чином, чим меншим є вплив водного принципу, таласократії, яка рівнозначна матеріалізації буття, тим більше зростає духовний потенціал людства.

Розвиток геополітичної думки в епоху середньовіччя пов'язаний насамперед з концептуальним обґрунтуванням імперської ідеї, оскільки це період становлення імперської державності та боротьба проти неї з боку васалів і папства. В Європі імперська ідея була нерозривно пов'язана з обґрунтуванням експансіонізму. Особливо це було характерно для Німеччини, де ще на початку становлення країни виявилися агресивні прагнення, пізніше оформлені у вигляді концепції «Дранг нах Остен» (прагнення на Схід). Вже у IX ст. абат Регіно Примський зазначає у своїй «Хроніці», що король має право роздавати слов'янську землю кому забажає.

Одним з ідеологів німецької експансії на Схід був *Відукінд*, автор «Діянй саксів» (X ст.), де експансіоністська політика

правлячої тоді Саксонської династії розглядалася як закономірне явище. Слов'янський світ Відукінд вважав нижчим, представленим варварськими племенами та язичниками, тоді як німецька держава була вищою, а її мешканці – сакси – давнім і шляхетним народом. Як доказ цього він наводив спорідненість саксів з англосаксами та їх рівноправність з франками. Ідея державної спадкоємності від франків до саксів зображена Відукіндом у формі розповіді про передачу франками мощей Св. Віта саксам, через що «вище благо» держави перейшло до саксів. Виходячи з цього, він ідеологічно обґрунтував боротьбу саксів за гегемонію над іншими європейськими народами.

Найбільшого розвитку імперська ідея набула у Візантії, яка була на той час могутньою державою і вважала себе єдиною легітимною імперією. З Візантії імперська ідея проникла на Русь, що знайшло втілення у концепсіях «Нового Києва», «Нового Царграда», «Нового Константинополя», «Нового Єрусалима» і, нарешті, у концепції «Москва – Третій Рим», окремі положення якої містяться у творах новгородського митрополита Зосіми, визнаного пізніше еретиком. У передмові до складеної ним «Пасхалії» (1492) не лише Іван III уподібнюється до візантійського імператора, а Москва – до Константинополя, а й обстоюється витиснення старого центру православ'я новим, московським.

В цих концепціях спостерігається значний вплив старозавітної есхатології. Найбільш помітним символом перетворення Московської держави на Святу Русь стала ікона «Благословення воїнства Небесного Царя», відома також під ім'ям «Церква войовнича». В ній символічно відтворено великий духовний сенс, який давноруські книжники надавали призначенню Руської землі. На цій іконі Іван Грозний зображений поряд з імператором Константином, який шанується як рівноапостольний святий. Головний її сюжет полягає у зображенні руського війська, очолюваного Володимиром Святим, Дмитром Донським, Олександром Невським, Георгієм Переможцем, яке рухається від палаючої фортеці (Казань) до Небесного Єрусалиму. Отже, із взяттям Казані розпочався богообраний шлях Російської держави як захисниці православної віри.

На відміну від релігійно-імперських ідей, що панували в Росії до XVIII ст., новоевропейська геополітична думка, чий розви-



ток відбувався під впливом загальних тенденцій розвитку міжнародних відносин, обґрунтовувала становлення держав-націй та здійснювану ними політику підтримання силової рівноваги на континенті. Так, швейцарський дипломат Емер де Ваттель зробив значний внесок у розуміння феномену балансу сил. Європа, на його думку, становить політичну систему, де-яку цілісність, в якій все пов'язано з відносинами та інтересами націй. Він використовує для характеристики цієї системи термін «*політична рівновага*», під якою розуміє такий стан речей, за якого кожна держава не здатна мати абсолютну перевагу над іншими та встановлювати для них закони. Найна-дійнішим засобом збереження рівноваги було б створення тако-го порядку, щоб жодна держава не переважала набагато інших, щоб усі вони або переважна їх більшість були б приблизно рівними за своєю силою. Е. Ваттель порушує питання щодо за-собів закріплення цієї рівності, підкреслюючи, що торгівля, про-мисловість, войовничість швидко призведуть до її зникнення.

Вагомий внесок у розвиток геополітичної думки зробив Г.-В. Ге-гель. Він виділив три «географічні відмінності» земної поверхні: 1) безводне плоскогір'я зі степами та рівнинами; 2) низини, пе-рехідні країни, що зрошуються ріками; 3) прибережні країни, що безпосередньо межують з морем. Саме цим він пояснює відмінності суспільного ладу тих чи інших країн. Г.-В. Гегель писав, що «скотарство є заняттям мешканців плоскогір'я, що землеробством та промисловою працею займаються мешканці ни-зин; нарешті, торгівля та судноплавство становлять третій прин-цип. Патріархальна самостійність тісно пов'язана з другим, а громадянська свобода – з третім принципом» [4, 95]. Таким чи-ном він доводив вищість таласократії над телурукратією.

6.2

Виникнення класичної геополітичної науки

Виникнення геополітичної науки відбувається наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., що пов'язано з початком нового етапу розвитку міжнародних відносин – завершенням територіально-го розподілу світу між великими державами та з боротьбою за його переділ. Провідну роль у цій боротьбі відігравала Німеч-чина, яка після свого об'єднання в 1871 р. перетворилася на ключову державу, яка значною мірою визначала характер ба-

лансу сил на континенті. Саме в Німеччині в цей час активно розробляються теоретичні обґрунтування мілітаризму та експансіонізму.

Г. Онкен писав на початку ХХ ст.: «Ми – країна Середини з незабезпеченими, рухомими суходільними кордонами... Ми – серце Європи, в яке спрямовані всі стріли». На цій тезі ґрунтувалася тодішня стратегія союзу з Австро-Угорщиною, спираючись на яку Німеччина мала проводити політику балансування між Англією та Росією, суперечності між якими вважалися непереборними. Таким чином, Німеччині відводилася миротворча місія підтримання рівноваги між державами: «сильна Середина, – зазначав Г. Онкен, – виявила себе як країна європейського миру. Останній можна забезпечити лише за умов постійного озброєння Німеччини, її політичної могутності».

У 1905 р. німецький історик Еріх Маркс писав про домінування «імперіалістичної ідеї сучасності» та відсунення на другий план «старого лібералізму» з його морально-політичними ідеалами і догмами. Водночас це була епоха сцієнтизму, позитивізму, коли наука була проголошена вищою цінністю. Тому не дивно, що саме у цей час здійснюються досить успішні спроби оформити геополітичне знання у науку.

Основоположником геополітичної науки вважають **Фрідріха Ратцеля** (1844–1904), німецького географа, праці якого присвячені «політичній географії» і який не використовував термін «геополітика»: Ф. Ратцель закінчив Політехнічний університет у Карлсруе та Гейдельберзький університет. Взявши участь як доброволець у франко-пруській війні та отримавши «Залізний Хрест» за хоробрість, він повертається до академічних занять. Працював викладачем географії у Мюнхені та Лейпцизі, а у 1886–1904 рр. був професором географії Лейпцизького університету.

Під впливом свого друга та вчителя професора Е. Геккеля, учня Ч. Дарвіна, Ф. Ратцель сприйняв багато дарвінівських ідей, що виявилось насамперед у його розумінні держави як живого організму, який бореться за своє існування. Саме цю ідею він розвиває у своїй головній праці **«Політична географія»**, надрукованій у 1897 р.

Держави на всіх стадіях їхнього розвитку Ф. Ратцель розглядає як організми, що зберігають зв'язок зі своїм ґрунтом і



тому мають вивчатись у географічному аспекті. Держави – це просторові явища, крім того, вони є «вищою точкою явищ експансії Життя». Просторова експансія – це природний живий процес, подібний до росту живих організмів.

Простір в органічному підході Ф. Ратцеля стає «життєвою сферою», «життєвим простором» держави, який надає їй «життєвої енергії». Народ, який природно почуває себе у своєму просторі, постійно відтворюватиме одні й ті самі характеристики, сформовані завдяки впливу простору. Ставлення Ф. Ратцеля до держави як до живого, просторового, вкоріненого у ґрунт організму стало головною ідеєю у геополітичній науці та стрижневою віссю геополітичної методики.

Такий підхід Ф. Ратцеля передбачав відмову від концепції непорушності кордонів, оскільки просторова експансія та контракція були природними процесами, пов'язаними з внутрішнім життєвим розвитком держав. Він надав війні характеру природного закону. Ф. Ратцель був впевнений, що потреба людини у більшому просторі та її здатність використовувати його ефективно стануть політичним принципом міжнародних відносин ХХ ст., що у майбутньому домінуватимуть великі держави, які займатимуть великі континентальні простори.

Ідея Ф. Ратцеля про те, що «держави мають тенденцію вrostати у природні замкнені простори» і що ця схильність може бути задоволена лише у кордонах континентів, заклала підвалини майбутньої концепції «Великого простору» (Grossraum), яка стала однією з центральних у геополітиці. Він перший дійшов висновку, що рано чи пізно географічний розвиток держави має прийти до своєї континентальної фази.

Ф. Ратцель вважав початком світової історії людства появу та поширення морських народів, для яких природним стає морське кочове життя. На відміну від морського середовища в континентальному просторі здатні розвиватися лише напівкультури. Справжня світова держава, на його думку, лише та, яка володіє морем, – це Рим, Іспанія, Англія.

Фактично «катехізисом для імперіалістів» стала книга Ф. Ратцеля *«Про закони просторового зростання держав»* (1901), у якій він сформулював сім законів експансії:

1) протяжність держав збільшується у міру розвитку їх культури;

2) просторове зростання держави супроводжується іншими проявами її розвитку у сферах ідеології, виробництва, комерційної діяльності, прозелітизму;

3) держава розширюється, поглинаючи політичні одиниці меншої значущості;

4) кордон – це орган, розташований на периферії держави (зрозумілої як організм і як такий, що є свідченням його росту або слабкості);

5) держава прагне охопити найважливіші для її розвитку регіони: узбережжя, басейни рік, долини і взагалі всі багаті території;

6) вихідний імпульс експансії приходить ззовні, держава провокується на розширення державою (або територією) з явно нижчою цивілізацією;

7) загальна тенденція до асиміляції або абсорбції слабших націй, розвиваючись, переходить від держави до держави і набирається сили, підштовхує до збільшення території у русі, який живить сам себе.

Основи концепції «Серединної Європи» заклад ще на початку XIX ст. **Е. М. Арндт**, у подальшому її розробляли **Й. Парч**, **Ф. Науманн**, **Г. Онкен** та інші. За словами Е. М. Арндта, «Бог помістив нас у центрі Європи, ми – серце нашої частини світу». Німецька геостратегія, згідно з цією концепцією, формулювалася у вкрай агресивному дусі. Відповідно до неї всі країни між Атлантикою та Перською затокою, Балтикою та Адріатикою мають спільну «географічну долю». В 1895 р. у книзі «Велика Германія та Середня Європа в 1950 році» ця ідея була сформульована так: «Неминуча війна між Німеччиною та Росією завершить справу об'єднання. Якщо вона завершиться сприятливо, то Німеччина приєднає балтійські губернії, Естляндію, Ліфляндію та Курляндію і створить Польську державу та Русинське (українське) королівство». Зрозуміло, що стосовно Польщі йшлося про створення маріонеткової держави на землях, які входили до складу Росії. Серед перших європейських мислителів, які висунули ідею створення незалежної України, був і **Макс Вебер**. Він був прихильником створення німецько-слов'янсько-балканської федерації, в якій мала знайти своє місце й Україна. М. Вебер обґрунтував це, зокрема, ідеєю протилежності українського та російського менталітетів. Однак ця доктрина ма-

ла швидше ідеологічний, а не науковий характер. Спроба обґрунтувати місце геополітики в системі наукового знання була здійснена пізніше.

Термін «геополітика» було введено у науковий обіг шведським ученим **Юханом Рудольфом Челленом** (1864–1922) – юристом і державознавцем. Р. Челлен був професором історії і політичних наук Гетеборзького (1901–1916) та Упсальського університетів (1916–1922). Крім того, він брав активну участь у політичній діяльності, обирався членом риксдагу.

Геополітика розглядається Р. Челленом як частина загальної науки про державу, що охоплює п'ять складових – територію (геополітика), господарство (екополітика), народ (демополітика), суспільство (соціополітика) та владу (кратополітика). Геополітика визначається ним так: «наука про Державу як географічний організм, втілений у простір». Вона складається з трьох частин:

1) топополітики (від гр. *topos* – місце), що вивчає зовнішнє положення державної території, політичне оточення конкретної держави. Ключовим питанням є питання про тиск, що чинять на державу сусіди, який посилюється або зменшується геополітичними союзами;

2) морфополітики (від гр. *morphos* – форма) – вчення про форму державної території, що зосереджує головну увагу на вивченні зовнішніх контурів території, тобто державного кордону, а також самої території, що ним оточується, її розмірів, шляхів сполучення, які посилюють цілісність території;

3) фізіополітики (від гр. *physis* – природа) – вчення про державну територію з погляду її змісту.

Одним із загальних принципів розвитку держав Р. Челлен вважає силу держави. Держави піднімаються тому, що вони сильні. Сила є більш важливим чинником підтримання існування держави, ніж закон, оскільки сам закон може підтримуватися тільки силою. У силі Р. Челлен вбачає доказ своєї головної тези про те, що держава є живим організмом. Сила надає державі природного органічного імпульсу.

У книзі **«Великі держави»** (1910) Р. Челлен доводить, що через географічне положення малі країни приречені на підпорядкування великим державам, які внаслідок своєї географічної долі мають об'єднати їх у великі географічні та господарські комплекси.

Головною працею Р. Челлена є видана у 1916 р. книга **«Держава як форма життя»**, написана під впливом ідей Ф. Ніцше та В. Зомбарта у дусі німецького організму. Держава – це вияв того ж фундаментального типу, яким є сама людина, їй властивий органічний ріст, вона є живою істотою, найімпозантнішою серед усіх життєвих форм на землі. Р. Челлен наділяє державу інстинктом до самозбереження, тенденцією до зростання, прагненням до влади. Вся історія людства розглядається ним як боротьба за простір (вияв боротьби за існування). Розширення території є категоричним політичним імперативом для життєздатних держав.

Р. Челлен формулює та обстоює *принцип автаркії*, сутність якої полягає в тому, що виробництво в державі не має бути ані суто аграрним, ані суто індустріальним, проте має забезпечувати економічну самодостатність держави. Якщо такої самодостатності не можна забезпечити, тоді держава не спроможна вести війни за нові території, джерела сировини та ринки. Автаркія є протилежністю *політиці «відчинених дверей»*.

6.3

Геополітична концепція А. Т. Мехена

Американський адмірал **Альфред Тайєр Мехен** (1841–1914) брав участь у Громадянській війні в США у 1861–1865 рр., потім був викладачем і президентом Військово-морського коледжу в м. Ньюпорт, членом Військово-морської ради, членом американської делегації на Першій Гаазькій конференції. В 1902 р. його було обрано президентом Американського історичного товариства.

У 1890 р. А. Мехен надрукував свою першу працю **«Вплив морської сили на історію (1660–1783)»**, яка була перевидана всіма європейськими мовами і принесла йому величезну популярність. Через два роки вийшла друга праця А. Мехена **«Вплив морської сили на Французьку революцію та імперію (1793–1812)»**, а пізніше – праці **«Зацікавленість Америки у морській силі нині та у майбутньому»**, **«Проблема Азії та її вплив на міжнародну політику»**, **«Морська сила та її відношення до війни»**. Фактично в цих працях А. Мехен заклав теоретичний фундамент подальшої діяльності ідеологів і практиків морської моці упродовж ХХ ст. Поняття морської могутності ґрунтується в нього на свободі морської торгівлі, а військово-морський флот



виступає гарантом цієї торгівлі. Морська цивілізація асоціюється з торговельною цивілізацією, оскільки головна перевага моря полягає в тому, що перевезення товарів водним шляхом завжди було легшим та дешевшим, ніж сухоходом. Проте морська торгівля потребує підтримки з боку військово-морського флоту, особливо під час війни, і в цьому – прямий зв'язок між поживленням торгівлі та розвитком військово-морського флоту.

У своїх працях А. Мехен проаналізував досвід морських, у тому числі торговельних, війн XVII–XVIII ст., що велися за панування на морі. Він підкреслив особливе значення в цих війнах військово-морського флоту як знаряддя захоплення колоній та колоніальної торгівлі. Історія морської сили для нього це переважно військова історія. Не дивно, що у працях американського адмірала, який звернувся до аналізу процесу становлення морської гегемонії Англії, багато військових та державних діячів вбачали рецепт досягнення світового панування.

А. Мехен зосереджував увагу на необхідності відмови від політики ізоляціонізму і переходу до активної, агресивної зовнішньої політики. Важливою передумовою цього він вважав будівництво Панамського каналу, до того ж він активно підтримував анексію Гавайських островів, підкреслюючи їх величезне стратегічне значення для боротьби за Тихий океан.

На думку А. Мехена, в Сполучених Штатах «морська доля» передбачає насамперед стратегічну інтеграцію всього Американського континенту, а потім встановлення світового панування США. Він першим наголосив на планетарній долі США, на її утвердженні в ролі провідної морської держави. Для цього, на його думку, потрібно насамперед встановити необмежений контроль над Карибським басейном, який є ключем до контролю над Атлантичним і Тихим океанами. Головною небезпекою для «морської цивілізації» американський теоретик вважав континентальні держави Старого Світу, насамперед Росію і Китай, а також Німеччину.

Будівництво великого флоту, боротьба за монопольне володіння Панамським каналом, захоплення Гавайських островів і Філіппін А. Мехен розглядав як початок великої експансії США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. На його думку, саме Тихий океан мав стати найбільшим центром торгівлі та аре-

ною боротьби між Сходом і Заходом. А. Мехен активно підтримував політику «відчинених дверей» як важливий інструмент встановлення американського контролю над східними ринками, насамперед китайським.

На думку А. Мехена, міць держави визначається її потенціями щодо перетворення на морську силу. Головними умовами, які впливають на морську силу держави, він вважав такі: географічне становище, фізичну організацію, в тому числі природний виробничий потенціал і клімат, розмір території, чисельність населення, національний характер, характер урядування. За сприятливого поєднання цих чинників у дію вступає формула: Військовий флот + Торговельний флот + Військово-морські бази = Морська Сила.

Аналізуючи першу умову, А. Мехен наголошував на тому, що коли держава розташована так, що їй не потрібно ні захищати себе з боку суші, ні розширювати свою територію шляхом війни на суші, то із самої орієнтації на море випливає її перевага порівняно з державою, яка має хоча б один континентальний кордон. Саме в цьому полягала перевага Англії над Францією та Нідерландами. Географічне становище держави також може сприяти або концентрації морських сил, як у випадку Англії, або їх деконцентрації, як у випадку Франції.

6.4

Геополітична концепція Х. Маккіндера

Хелфорд Маккіндер (1861–1947) у 1893 р. заснував географічну асоціацію, а через два роки став її президентом. У період з 1903 по 1908 р. Х. Маккіндер очолював Лондонську школу економічних та політичних наук, у 1900–1926 рр. був професором географії Лондонського університету. Під час громадянської війни у Росії він був призначений на посаду британського верховного комісара на півдні Росії, яку обіймав у 1919–1920 рр. Інтерес до взаємозв'язку географії та політики виник у нього фактично від самого початку наукової діяльності. У статті «Фізичні основи політичної географії» (1890) він обґрунтовує зв'язок між просторовими відносинами та історичною причинністю, а у 1904 р. у статті «Географічна вісь історії» наведено вже цілісну концепцію.



Головна теза Х. Маккіндера зводиться до того, що для держави найвигіднішим є серединне, центральне положення. Він дійшов висновку, що існує «*вічна географічна вісь історії*», яка проходить крізь материкову серцевину «*Світового острова*».

«Світовий острів» – це частина суші, штучно розділена на Азію, Африку та Європу. Її серцевиною, яка визначає і спрямовує розвиток історії, є територія власне Росії, Центральної Азії, частково Ірану та Пакистану – це *хартленд*. Пізніше він включив до складу хартленду Тибет і Монголію на Сході та Центрально-Східну Європу на Заході. З ним межує *внутрішній півмісяць прибережних територій* – *римленд*, куди входять території Євразійського континенту, що не належать до хартленду. Решта території планети утворює *зовнішній півмісяць*, території Австралії та Американського континенту розглядались ним як острівні території. Вся територія землі тяжіє до Світового острова, а отже, і до хартленду. Звідси гуни, алани, монголи поширили свій вплив на народи Європи й Азії та їх культуру, причому саме завдяки тиску варварів було створено європейську цивілізацію.

Спочатку як осьова сфера історії виділилась Центральна Азія, а в епоху великих географічних відкриттів баланс сил змінився на користь океанічних країн, насамперед Великої Британії. Однак поява нових засобів транспортних комунікацій, насамперед залізниць, знову змінила баланс сил на користь сухопутних держав.

За Х. Маккіндером, історія географічно обертається навколо континентальної осі. Історичні зрушення, хід історії найбільш наочно виявляються в просторах римленду, тоді як у хартленді панує «застиглий» архаїзм, а у «зовнішньому півмісяці» – цивілізаційний хаос. Кордони хартленду визначаються зоною, неприступною для морських держав. Він доводить непереможність хартленду на прикладах Карла XII та Наполеона.

Монографія Х. Маккіндера «Британія та британські моря» (1901), в якій він подає аналіз британської географії та історії, містить висновок про обмеженість ресурсів прибережної чи острівної держави, а також про те, що імпульсом до формування британської держави стали зовнішні сили, які прийшли з глибин континенту.

Основні тези геополітичної концепції Х. Маккіндера:

1. Фізична географія має безпосередній вплив на політичні процеси.

2. Політична міць кожної держави залежить від її географічного розташування.

3. Розвиток технології змінює розміщення політичних сил, оскільки технологія змінює фізичне середовище.

4. Хартленд справляє стратегічний вплив на політичні процеси, що відбуваються.

5. Світ у ХХ ст. перетворився на закриту систему у масштабах земної кулі.

Великою популярністю серед британських та американських політиків користувалася книга Х. Маккіндера *«Демократичні ідеали та реальність»* (1919), де він розвиває основні положення своєї концепції. В ній розглядається як аксіома теза про нерівний розподіл земних ресурсів, результатом чого є неоднакові можливості різних держав. Саме в цій праці була сформульована його головна геостратегічна формула: *«Хто управляє Східною Європою, той управляє хартлендом. Хто управляє хартлендом, той командує Світовим островом. Хто командує Світовим островом, той панує над усім світом»* [21, 12].

На прикладі історичного розвитку Європи Х. Маккіндер дійшов висновку, що розвиток держав та культур римленду можливий лише як наслідок потужного руху людських потоків з глибин хартленду, постійного тиску так званих «розбійників Суші» (скіфи, гуни, алани, монголи тощо). Росія замінила Монгольську імперію, а її тиск на країни «внутрішнього півмісяця» замінив набіги кочівників. Зміни внутрішнього контролю Росії не можуть применшити значущості її осрової позиції.

Ототожнюючи свої інтереси з інтересами англосаксонського світу, Х. Маккіндер вважав за необхідне всіляко перешкоджати створенню євразійського континентального блоку Німеччини і Росії, сприяти максимальному ослабленню хартленду та посиленню впливу «зовнішнього півмісяця» на «внутрішній» (римленд). У своєму посланні учасникам Версальської конференції 1919 р. він обстоював ідею створення смуги буферних держав у Східній Європі для розмежування Німеччини та Росії. Подібна система виявилась неефективною, що й призвело до другої світової війни, однак ідея геополітичної регулятивної зони і досі не втратила свого значення (її вплив відчувається, наприклад, у концепціях Чорноморсько-Балтійського союзу).



У 1943 р., у самий розпал війни, Х. Маккіндер у статті «Круглий світ та завоювання миру» стверджував, що в разі перемоги над Німеччиною Радянський Союз перетвориться на величезнішу сухопутну державу. Він висунув «другу географічну концепцію», згідно з якою хартленд тепер включав також Сахару, пустелі Центральної Азії, Арктику і субарктичні землі Сибіру та Північної Америки. У цій схемі Північна Атлантика стала «середземним океаном», який Х. Маккіндер розглядав як опорний регіон Землі, відділений від іншого головного регіону – «мусонних територій» Індії та Китаю, які у міру нарощування їхньої моці можуть перетворитися на протизагуг «атлантичної цивілізації».

6.5

Геополітична концепція Н. Спайкмена

Професор Єльського університету *Ніколас Спайкмен* (1893–1943), який деякий час був директором Інституту міжнародних відносин при цьому університеті, по праву вважається не лише продовжувачем геополітичної традиції Мехена – Маккіндера, а й архітектором американської повоєнної геостратегії, яка забезпечила перемогу США у «холодній війні».

Для Н. Спайкмена геополітика була не стільки філософською рефлексією, скільки важливим інструментом конкретної міжнародної політики. В своїй праці *«Американська стратегія в світовій політиці. Сполучені Штати та баланс сил»* (1942) він писав: «У світі міжнародної анархії зовнішня політика має насамперед переслідувати мету поліпшення або щонайменш збереження силової позиції держави. Сила має спроможність вести успішну війну, і саме географія є ключем до військово-політичної стратегії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, що її вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником зовнішньої політики держав, оскільки цей чинник – найбільш постійний. Міністри приходять і уходять, вмирають навіть диктатори, але гірські пасма залишаються непохитними».

Розвиваючи ідеї А. Мехена, він виділив *десять критеріїв визначення геополітичної могутності держави*: поверхня території, природа кордонів, обсяг населення, наявність або від-



сутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова міць, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність і національний дух.

Основна ідея Н. Спайкмена полягає в ревізії тези Х. Маккіндера про вирішальне значення контролю над хартлендом для світового панування. На думку вченого, Х. Маккіндер переоцінив значення хартленду, який є лише потенційним простором, що одержує культурні імпульси з прибережних зон і не виконує жодної самостійної геополітичної місії.

Не хартленд, а римленд – «маргінальний півмісяць» прибережних територій, що охоплює морські країни Європи, Близький та Середній Схід, Індію, Південно-Східну Азію і Китай, – є ключем до світового панування. Замість геополітичної формули Х. Маккіндера Н. Спайкмен висунув свою формулу: *«Хто контролює римленд, той панує над Євразією; хто панує над Євразією, той контролює долю світу»* [22, 15].

Н. Спайкмен виділив *три великі центри світової моці*: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європейське узбережжя і Далекий Схід. Він також припускав можливість появи четвертого центру – Індії. Як щодо хартленду, так і щодо римленду США займають вигідне центральне положення: через Атлантичний і Тихий океани вони контактують з римлендом, а через Північний полюс – з хартлендом.

США мають зберігати трансатлантичні й транстихоокеанські бази на ударній дистанції від Старого Світу, щоб контролювати баланс сил усього римленду. На думку Н. Спайкмена, досконалий контроль над римлендом з боку морських держав приведе до остаточної та незворотної перемоги над континентальними державами, які відтоді будуть цілком підконтрольними їм.

Іншим важливим доповненням до геополітичної картини світу було введення Н. Спайкменом для визначення сучасної ролі Атлантики поняття «серединний океан», який він називає «внутрішнім морем», на кшталт того, як називали Середземне море в часи античності та середньовіччя. Він виділив особливу геополітичну реальність – «Атлантичний континент», країни якого об'єднані спільністю культури, ринковою економікою, ліберальною ідеологією, демократичним режимом та спільністю історичної долі.



Політична суверенність європейських держав має поступово скорочуватись, влада переходитиме до особливої інстанції, яка об'єднає представників усіх атлантичних просторів та підпорядковуватиметься США. Н. Спайкмен концептуально обґрунтував процес створення НАТО, встановлення планетарної гегемонії США та обмеження суверенітету європейських держав у повоєнному світі. Разом з А. Мехеном його по праву можна вважати «батьком атлантизму».

6.6

Геополітична концепція євразійства

Європейська геополітична думка представлена насамперед російською та німецькою геополітичними школами. Серед російських геополітиків провідне місце посідають мислителі російського зарубіжжя – представники школи євразійства – *П. М. Савицький, М. С. Трубецькой, М. М. Алексєєв, Г. В. Вернадський, П. П. Сувчинський, Л. П. Карсавін* та ін.

Їх об'єднувала ідея, що Росія є особливим світом, особливим цивілізаційним утворенням – Євразією. Вона становить особливий «місцез розвиток» – якісно відмітний простір, неповторне географічне середовище, в якому відбувається становлення людських спільнот. Євразія – це географічно замкнений і самодостатній культурний світ, за межами якого розташовані як власне Європа, так і власне Азія. Євразія не є мостом між ними.

Згідно з поглядами євразійців, споконвічна боротьба між «лісом» (слов'яни лісової зони) і «степом» (урало-алтайські кочівники) закінчилася у монгольський період перемогою «степу», проте у XV ст. «ліс» (Московія) взяв історичний реванш. Із заснуванням у 1452 р. васального татарського князівства у Касимові Москва продемонструвала, що вона бере на себе роль спадкоємниці Золотої Орди. Руська експансія на південний схід поновила владу лісової зони над степовою культурою кочівників. Поступово територія Російської держави збільшується до природних кордонів Євразії, остаточно об'єднуються в єдине економічне, культурне і політичне ціле лісова і степова зони.

– Євразійці вважали, що Росію-Євразію населяють не європейці, не азіати, а євразійці, які успадкували від монголів державність, а від Візантії – православну її складову. Інші складові

цієї державності відрізнялись як від ісламської, так і від західної (католицької) цивілізації та державності: вічовий устрій та його протистояння князівській владі, козаче коло, громадські форми самоврядування, земські собори. Навіть церковний розкол у XVII ст., політика європеїзації Романових не знищили євразійський православний дух, що дало змогу протистояти натиску католицизму, протестантизму, масонства, атеїзму.

Головним виразником геополітичних ідей євразійства був **Петро Миколайович Савицький** (1895–1967), чи не єдиний російський геополітик у повному розумінні цього слова. П. М. Савицький закінчив економічний факультет Петроградського політехнічного інституту, в 1916–1917 рр. працював у російському посольстві у Норвегії. У 1920 р. він був секретарем П. Б. Струве – голови зовнішньополітичного відомства уряду Врангеля. Після поразки Білого руху він працював приват-доцентом Російського юридичного факультету в Празі, а з 1928 р. – також і Російського інституту сільськогосподарської кооперації.

У 1921 р. П. М. Савицький разом з М. С. Трубецьким очолив євразійський рух. Незважаючи на симпатії до Радянського Союзу, після взяття радянськими військами Праги у 1945 р. його було заарештовано та засуджено на 10 років таборів. Там він познайомився з Л. М. Гумільовим, який став його учнем. У 1956 р. П. М. Савицького було реабілітовано, і він повернувся до Праги. Основні його ідеї викладено у статтях «Географічні та геополітичні основи євразійства», «Степ та осілість», «Географічний огляд Росії-Євразії» і праці «Географічні особливості Росії».

Головна теза П. М. Савицького полягає в тому, що *серединність місцезорташування Росії є основою її історичної ідентичності, що Росія – не частина Європи і не продовження Азії, а самостійний світ, особлива духовна і геополітична реальність – Євразія*. Він висуває концепцію, яка відповідає геополітичним конструкціям Х. Маккіндера щодо хартленду. Однак, на відміну від англійського вченого, який вважав, що з пустель хартленду виходить лише механічний поштовх, що змушує прибережні зони («внутрішній півмісяць») творити культуру та історію, П. М. Савицький стверджував, що Росія-Євразія є синтезом світової культури і світової історії, розгорнутим у просторі та часі. «Росія-Євразія є центр Старого Світу.



Усуньте цей центр – і всі інші його частини, уся ця система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться нібито на «розсипану храмину» [14, 507]. Водночас він зазначає, що тільки при виконанні Росією-Євразією об'єднуваної ролі у межах Старого Світу вся сукупність його різноманітних культур може перетворитися на органічне ціле і зникне протистояння між Сходом і Заходом.

Природа євразійського світу не сприяє політичному, економічному чи культурному сепаратизму, на відміну від «мозаїчно-дробленого» географічного рельєфу Європи та Азії. Жити лише власними інтересами в Євразії практично неможливо, саме її природа зумовлює необхідність політичного, економічного та культурного об'єднання.

Росію П. М. Савицький розуміє як особливий тип цивілізації, що склався під впливом арійсько-слов'янської культури, тюркських кочівників і православної традиції. Великоросів він розглядає як особливе імперське етнічне утворення, в якому поєднуються слов'янський і тюркський субстрати. Завдяки монголам Росія здобула свою геополітичну самостійність, зберегла свою духовну незалежність від агресивного романо-германського світу. Ключовою формулою євразійства стала теза П. М. Савицького: «без татарщини не було б Росії». Росія для нього є спадкоємицею Великих Ханів, продовжувачкою справи Чингіза і Тимура, об'єднувачкою Азії.

Євразійська держава має будуватись на основі духовного імпульсу згори донизу. Уся її культура має формуватись, виходячи з пріоритету ідей, очолювати її має особливий клас духовних вождів. Такий режим П. М. Савицький називає «*ідео-кратією*» – владою ідей, ідеалів. Він передбачає зверхність непрагматичного, нематеріального підходу до державного устрою, поєднуючи всі форми недемократичного, неліберального правління. Ідеократія формує ієрархію в суспільстві та стимуляцію праці за неекономічними принципами. Цей режим може втілюватись у теократичній соборності, народній монархії, національній диктатурі, партійній державі радянського типу.

Таке розуміння є спробою якнайточніше виразити інтуїтивну волю континенту. Отже, принцип ідеократії остаточно прояснює ідеологічні терміни, в яких виявлялося протистояння телурократії і таласократії. Якщо перша – це ідеократія, «ієрар-

хічне правління», домінація релігійного ідеалу, то друга – ліберальна демократія, «торговельний лад», прагматизм. Геополітична концепція П. М. Савицького є в цьому контексті прямою антитезою поглядам «таласократів» А. Мехена, Х. Маккіндера та ін.

На відміну від монархічно налаштованої російської еміграції, євразійці вбачали у трагедії революції та громадянської війни глибокий історичний сенс, а Росію вони уявляли не європейською державою, а лідером антиєвропейського руху, що робило їх погляди подібними до радянської геополітичної доктрини протистояння з капіталістичним Заходом та об'єднання з національно-визвольним рухом народів Сходу. На думку євразійців, всесвітньо-історична місія Росії полягає в тому, щоб бути головною силою у протистоянні глобальній експансії Заходу.

Однак євразійство як ідейна течія було досить суперечливим: деякі з євразійців вважали, що Росія неминуче позбудеться вади більшовизму, відродить православ'я, інші розглядали радянську владу як компроміс між більшовизмом і російським народом, який скористався більшовизмом, щоб врятувати територіальну цілісність держави та відродити імперію. Деякі з них передбачали неминучий крах більшовизму, згортання російської держави до його слов'янського або навіть великоруського ядра, хоча і не вважали, що це призведе до національної катастрофи.

6.7

Німецька геополітична школа

Основоположником німецької геополітичної думки був **Карл Хаусхофер** (1869–1946), який вважав, що «геополітика підготовляє інструменти для політичної дії та директиви для політичного життя в цілому».

К. Хаусхофер був добре ознайомлений з працями Х. Маккіндера і засвоїв багато з принципів англосаксонської геополітики. Під час своєї служби військовим аташе посольства Німеччини у Японії у 1898 р. він мав змогу спостерігати геостратегічну політику у дії. Після Першої світової війни бригадний генерал К. Хаусхофер усвідомив повну неспроможність німецьких політичних концепцій і поставив собі за мету створити вітчизняну школу геополітики, адекватну завданням, що стоять перед країною.



У 1919 р. К. Хаусхофер став професором географії Мюнхенського університету. У 20-х роках веде бурхливу громадську діяльність, зокрема відкриває у Мюнхені Інститут геополітики. Він впроваджує поняття «вірогідна карта» і впродовж 20 років друкує такі карти великим тиражем, обстоюючи ідею про необхідність геополітичного мислення.

З 1919 по 1945 р. К. Хаусхофер написав близько 40 книг і 400 статей. Серед його головних праць – «Японська імперія в її географічному розвитку», «Геополітика Тихого океану», «Геополітика панідей», «Воєнна геополітика», «Світова політика сьогодні».

Головною рушійною силою розвитку держави є, на думку К. Хаусхофера, забезпечення і розширення життєвого простору, що сприятиме зростанню економічної автаркії або самодостатності, незалежності від сусідів, що є показником справжньої великої держави. Занепад Великої Британії та інших морських держав створював сприятливі умови для формування нового європейського порядку, в якому домінуючу роль К. Хаусхофер відводить Німеччині.

Важливою умовою цього К. Хаусхофер вважав «відкритість Сходу», що означало необхідність спільних цивілізаційних зусиль двох континентальних держав – Німеччини та Росії – щодо перерозподілу континентального простору Світового острова, для того щоб повністю звільнити його від впливу морських держав. Розширення німецького життєвого простору планувалось К. Хаусхофером не через колонізацію російських земель, а шляхом освоєння гігантських азійських просторів і реорганізації земель Східної Європи. Майбутня організація світової системи мала ґрунтуватись на так званих «панідеях», до яких він відносив панамериканську, паназійську, панросійську, пантихоокеанську, панісламську і панєвропейську ідеї. «Панідеї» він розумів як «ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі». На його думку, панідеї, котрі він поділяє на еволюційні та революційні, існують з давнини. Інакше він трактує еволюційні панідеї як морські, а революційні – як континентальні.

Ще у роки Першої світової війни ад'ютантом К. Хаусхофера був Рудольф Гесс, майбутня «друга людина» в ієрархії Тре-

тього рейху. З 1934 по 1939 р. К. Хаусхофер був президентом Німецької академії з вивчення та збереження германізму і навіть після офіційного переобрання продовжував керувати цією установою. У 1938 р. він засновує «Національну спілку німців, що мешкають за кордоном» і стає її директором.

До 1941 р. К. Хаусхофер брав активну участь у формуванні німецької зовнішньої політики, яка була досить ефективною. Основним ворогом Німеччини К. Хаусхофер вважав Велику Британію, а основним союзником – Росію. Вся його геостратегічна діяльність була спрямована на створення єдиного континентального блоку проти Великої Британії. Розуміючи важливість геополітичного положення Росії, він розглядав його як з'єднувальну ланку між Європою та Тихоокеанським регіоном: «Росія поєднає Європу і Далекий Схід у єдиний простір». Для К. Хаусхофера вона була засобом реалізації геополітичних амбіцій Німеччини. Якщо б російські трансконтинентальні комунікації стали б доступними для Німеччини, то це ліквідувало б переваги морських комунікацій. Він називав російські комунікації «вільним від англосаксонського впливу маршрутом».

У статті «Континентальний блок» К. Хаусхофер писав: «Євразію неможливо задушити, доки два найбільших її народи – німці та росіяни – всіляко прагнуть уникнути міжусобного конфлікту, подібного до Кримської війни або війни 1914 року: це аксіома європейської політики» [17, 34]. Створення «континентального блоку» або осі Берлін–Москва–Токіо він вважав єдиною повноцінною та адекватною відповіддю на стратегію табору морських держав, який не приховував, що найбільшою небезпекою для нього було б створення євразійського альянсу Німеччини, Росії та Японії.

Запропонована К. Хаусхофером трансконтинентальна геополітична конфігурація (на чолі з Німеччиною) отримала назву «внутрішня лінія». Цю концепцію К. Хаусхофер вважав своїм чи не найбільшим досягненням. Формування континентального блоку для нього означало вихід до Світового океану і єдиний шанс для Німеччини, яку він порівнював з «людиною, яку залишили у посудній лавці у повній темряві».

Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною був тріумфом діяльності К. Хаусхофера, однак його грандіозним намірам щодо створення умов для геополітичного домінування Німеччини



не судилося здійснитися. Похмурі пророцтва глави німецької геополітичної школи щодо згубності для Німеччини конфлікту з Росією справдилися повною мірою. На відміну від Гітлера він не вважав, що технологічний чинник спроможний змінити геополітичні закономірності.

К. Хаусхофер виділяє у світі три панрегіони – Пан-Америка – з центром у США, Євро-Африка – з центром у Німеччині, Пан-Азія на чолі з Японією. Пізніше до цих трьох панрегіонів він додав Радянський Союз, до сфери впливу якого відносив Іран, Афганістан та Індостан. У 1943 р. К. Хаусхофер виступив з прогнозом повоєнного розвитку світу по осі Північ–Південь. У статті *«Геополітична динаміка меридіанів і паралелей»* він обґрунтував, що доля повоєнного світу залежатиме від протистояння азійського Великого простору, що тяжіє до розвитку по осі Північ–Південь, і панамериканського «Великого простору», який вже геополітично об'єднаний на основі доктрини американського президента Дж. Монро і прагне колонізувати Євразійський материк. Через це розвиток меридіанної динаміки Великих просторів К. Хаусхофер вважав обов'язковою умовою запобігання загрозі третьої світової війни і одним з важливих гарантів подолання широтної орієнтації геостратегії США.

Подальша доля К. Хаусхофера склалася трагічно. В останні роки нацистського режиму зростала напруженість у відносинах між ним і владою, яка посилилась через участь його сина Альбрехта у заколоті полковника Штауффенберга у 1944 р. Генерал був заарештований, його звільнили західні союзники. Пізніше К. Хаусхофера спробували притягнути до відповідальності як ідеолога нацизму на Нюрнберзькому процесі. Він був заарештований і в ув'язненні написав працю, покликану довести несправедливість звинувачень на адресу геополітичної науки. Його виправдали. Проте коли над ним нависла загроза нового арешту, генерал скінчив життя самогубством. Саме «завдяки» К. Хаусхоферу та його школі на геополітиці лежало тавро «агресивної лженауки».

Іншим видатним представником німецької геополітики є *Карл Шмітт* (1888–1985), голова школи геояurisпруденції, філософ, політолог, юрист. Як і у випадку з К. Хаусхофером, відносини К. Шмітта з нацистським режимом були складними: з одного бо-

ку, його теорії вплинули на націонал-соціалістичну ідеологію, а з другого – К. Шмітт зі своєю теорією «прав народів», згідно з якою за всіма народами зберігається право на культурну суверенність, духовну, історичну і політичну ідентичність, піддався жорсткій критиці, особливо з боку ідеологів нацизму.

Хоча спроба притягнути К. Шмітта до відповідальності за «теоретичне обґрунтування легітимності воєнної агресії» на Нюрнберзькому трибуналі не вдалась, все ж на кілька десятиліть він став «персоною нон грата» у світовому науковому співтоваристві, і тільки у 70-х роках К. Шмітт стає визнаним авторитетом європейської політико-правової та філософської думки. Його головні праці – «Земля і море», «Номос Землі», «Політична теологія», «Поняття політичного», «Простір і великий простір у праві народів» – присвячені геополітичній проблематиці.

У дусі геополітичного розуміння світу К. Шмітт розглядав первісний зв'язок політичної культури та всієї соціальної реальності з простором, з його якісною організацією. Він обґрунтував типологію людських цивілізацій на основі їх відношення до якості простору, систематизувавши дані за чотирма характеристиками, які давньогрецькі космологи називали «елементами», або стихіями, – Земля, Вода, Повітря та Вогонь (або Ефір).

К. Шмітт висунув концепцію «*номосу*» як форми організації буття, що встановлює найгармонійніші відносини всередині соціальних ансамблів та між ними. «Номос» – це відображення особливого синтезу суб'єктивних і об'єктивних чинників, що органічно поєднуються при створенні та розвитку політичних та юридичних систем. У «номосі» виявляються природні та культурні особливості людського колективу через поєднання з навколишнім середовищем.

Досліджуючи Номос Землі, К. Шмітт зіткнувся з його сутнісною протилежністю Номосові Моря. Це дві ворожі цивілізації, а не варіанти єдиного цивілізаційного комплексу, які не можна звести одну до одної. Номос Землі існує безальтернативно впродовж більшої частини людської історії. Скупність версій Номосу Землі є історією традиційного суспільства. Символом суходільного існування є Дім, а морського – Корабель. Море – це різновид природного середовища,



різко відмітний від Суші, воно є більш відчуженим і ворожим, тому подолання людиною енергійного опору природи, що становить сутність культурної, цивілізаторської діяльності, відрізняється у випадку освоєння Моря і Суші.

Суша – це найбільш фіксований простір, що зумовлює найвищий ступінь впорядкованості, тобто наявність досить суворих норм, які відділяють територію однієї держави від території іншої, встановлюють кордони та формують основу міжнародного права, чинного як у періоди миру, так і у періоди війни.

Зіткнення на Суші між двома конфліктуючими сторонами завжди підпорядковані певним правилам, *Jus Belli*, свого роду закону війни. Це зумовлено тим, що суходільна цивілізація завжди розглядає майбутні території для завоювання як потенційно свої і тому при веденні війни вона керується принципом вибіркового враження противника, де головними мішенями стають лише регулярні військові формування, а самі землі і мирне населення суходільний завойовник прагне не стільки спустошити або розорити, скільки освоїти, інтегрувати.

К. Шмітт вважає, що саме суходільні цивілізації мають найсуворіші моральні норми, які відбивають у соціально-етичному плані фіксованість елемента Земля. Специфіка сухопутного існування зумовлює такі його конкретні нормативи, як житло, власність, шлюб, спадщина. Нерухомість, фіксованість Суші породжує сутнісний консерватизм у соціальній, культурній і технічній сферах.

Вода є менш фіксованим елементом, ніж Земля. Водні кордони та морські володіння значно важче піддаються поділу на «свої» та «чужі», ніж суходільні кордони. Відповідно змінюється й логіка бойових дій. Найчастіше морські держави практикують колонізацію і піратство, тобто грабіжницькі й малоетичні (із суходільного погляду) напади на територію, яка розглядається ними лише як тимчасове джерело збагачення та експлуатації, оскільки морську колонію та метрополію розділяє рідка стихія, вода, яка перериває однорідність простору.

Водні цивілізації мають й етичні відмінності – для них властива більша гнучкість у питаннях моралі, її норми менш суворі й більш розпливчасті. Якщо Дім – це спокій, то Корабель – це рух, і саме природа морського існування породжує можливість технічного прогресу. Море є периферійним цивілізаційним

явищем, і лише в епоху великих географічних відкриттів людство починає звикати до морського існування, усвідомлювати себе Кораблем, Островом.

Англія відповіла на виклик Світового океану і довела до логічного завершення перехід до суто морського існування, отже, вона дала історичну відповідь на запитання, поставлене епохою великих географічних відкриттів. Настання нового часу і промислова революція були зумовлені переходом до морського існування, що перетворює техніку на самостійну та самодостатню силу.

Проте К. Шмітт не погоджується з тим, що нині за допомогою технічних засобів розпочинається прорив у нові нескінченні простори космосу, що сама планета поступово перетворюється на космічний корабель, який пливе у Всесвіті. Він наголошує, що розкріпачена техніка може скільки завгодно «вгризатися» у космос, але при цьому не виникне жодного нового історичного виклику і тим більше відповіді на нього.

Породження сучасною технікою штучних потреб свідчить лише про її здатність давати штучну відповідь на таке ж штучне запитання. Сучасна техніка зробила нашу Землю до смішного маленькою, тому нові простори, звідки з'явиться новий виклик, мають знаходитись на нашій Землі, а не поза нею, у відкритому космосі.

К. Шмітт розробив ще одну важливу геополітичну теорію — *теорію «Великого простору»*, яка розглядає процес розвитку держав як прагнення до максимального розширення її території. «Великий простір» він визначав як сферу планіфікації, організації та людської діяльності, що коріниться в актуальній та обсяжній тенденції майбутнього розвитку. Сенс концепції «Великого простору» полягає в окресленні географічних регіонів, у межах яких розмаїття політичного самовияву конкретних народів та держав, що входять до складу цього регіону, може отримати гармонійне і не суперечливе узагальнення, виражене у «Великому Геополітичному Союзі».

Прикладом вольового створення «Великого простору» К. Шмітт вважає реалізацію американської доктрини Монро, яка передбачала економічну та стратегічну інтеграцію американських держав у природних кордонах Нового Світу. Хоча «Великий простір» можна повною мірою ототожнювати з Державою, а точ-



ніше – з Імперією, ця концепція виходить за межі звичайної держави, обґрунтовуючи нову форму наднаціонального стратегічного об'єднання, оснований на стратегічному, геополітичному та ідеологічному чинниках. Етапи територіального розширення держави відповідають етапам розвитку людського духу до універсалізму. Створення нового «Великого простору» залежить лише від політичної волі, яка визначає історичну необхідність такого геополітичного кроку.

«Великий простір», організований у гнучку політичну структуру імперсько-федерального типу, на думку К. Шмітта, має компенсувати розмаїття національних, етнічних та державних волевиявів, слугувати регулятором можливих локальних конфліктів. Для того, щоб бути органічними та природними утвореннями, «Великі простори» мають бути телурократичними утвореннями, континентальними масами.

Слідом за Х. Маккіндером і Ю. Челленом К. Шмітт протиставляє таласократичні імперії (Фінікія, Англія, США тощо) телурократичним (Римська, Австрійська, Російська та ін.). На його думку, гармонійна та органічна організація простору можлива тільки у випадку телурократичних імперій. Таласократії, виходячи за межі свого Острова і розпочинаючи морську експансію, вступають у конфлікт з телурократіями і завдяки геополітичній логіці починають дипломатично, економічно та мілітаристично підривати підвалини континентальних «Великих просторів».

Загальна геополітична картина світу, змальована К. Шміттом, зводиться до напруженого *планетарного дуалізму Сил Суші та Моря, Землі і Води*. Те, що ми сьогодні називаємо Сходом, є єдиною масою твердої суші, а те, що ми іменуємо Заходом, є одним зі світових океанів. «Протистояння морського і континентального світів – ось та глобальна істина, яка лежить в основі пояснення цивілізаційного дуалізму, що постійно породжує планетарне напруження і стимулює весь процес історії», – наголошує К. Шмітт [20, 550]. Отже, німецький мислитель дуже близько підійшов до розуміння глобального історичного протистояння між цивілізаціями Суші і цивілізаціями Моря.

У праці «Поняття політичного» К. Шмітт висловив тезу про те, що «народ існує політично тільки в тому випадку, якщо він

утворює незалежну політичну спільність і якщо він при цьому протиставляє себе іншим політичним спільнотам в ім'я збереження своєї специфічної спільності». У протистоянні континентальних і морських макроінтересів виявляється волевиявлення континентальних імперій, «Великих просторів». Море кидає виклик Суші, але саме через відповідь на цей виклик Суша найчастіше повертається до глибин своєї континентальної самосвідомості.

До найстрашніших наслідків призводить не реалістичне визнання якісної специфіки політичного існування народу, яка завжди передбачає поділ на «своїх» та «чужих», а, навпаки, прагнення до насильницької універсалізації, до втиснення націй та держав у межі утопічних концепцій «єдиного та однорідного людства», позбавленого будь-яких органічних та історичних відмінностей. Наслідком утопічної універсалістичної ідеології, покладеної в основу нової світової диктатури, є тотальна війна, котра може призвести до знищення людства. К. Шмітт вважав, що сучасне людство неминуче рухається у цьому напрямі.

Логіка «тоталітаризації» планетарних відносин на стратегічному, військовому та дипломатичному рівнях, згідно з К. Шміттом, ґрунтується на таких засадах:

1. Починаючи з часів Першої американської революції та Великої французької революції відбувається прогресивне віддалення від історичних, юридичних, національних і геополітичних констант, які забезпечували раніше гармонію на континенті, слугували «Номосом (законом) Землі».

2. На юридичному рівні почала складатися штучна, кількісна концепція «прав людини», що витиснула органічну концепцію «прав народу», «прав держави».

3. На національному рівні органічні імперсько-федеративні принципи стали замінятися двома протилежними, але однаково штучними концепціями – яacobінською ідеєю «Держави-Нації» та комуністичною теорією повного відмирання держави і початку тотального інтернаціоналізму. Імперії, що зберегли залишки традиційних органічних структур, почали швидко руйнуватися під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

4. На геополітичному рівні таласократичний чинник настільки посилювався, що відбулася глибока дестабілізація юридичних відносин у сфері «Великих просторів».



Поширення на планеті юридичної та геополітичної дисгармонії супроводжувалося прогресуючим відхиленням панівних політико-ідеологічних концепцій від реальності, перетворенням їх на химерні, ілюзорні і врешті-решт облудні. Чим більше йшлося про «універсальний мир», тим страшнішими ставали війни та конфлікти, чим «гуманнішими» були гасла, тим жакливішою ставала соціальна дійсність. Саме цей процес К. Шмітт називав початком «войовничого миру», тобто станом, який є ні війною, ні миром у традиційному розумінні. «Войовничий мир» знайшов відображення у мондіалістській концепції американського «Нового світового порядку», який у прагненні до «тотального миру» веде планету до «тотальної війни».

Освоєння повітряного простору К. Шмітт вважав важливою геополітичною подією, яка символізувала відхід від легітимного впорядкування простору, оскільки повітряний простір ще менш піддається «впорядкуванню», ніж морський простір. Розвиток авіації також був кроком до «тоталізації» війни. Саме повітряні види озброєнь характеризуються максимальною руйнівною силою. Перехід техносфери до стихії повітря ще більше, ніж води морів, відриває людство від його земних, традиційних коренів, супроводжується ще більшим ослабленням моральних критеріїв у суспільстві. Освоєння космосу поставило у цьому процесі ілегітимної «тоталітаризації» останню крапку.

Ефірократія і космічна зброя спрямовані не просто на зруйнування, а на знищення всього людства. У зоряних війнах людство має зникнути не тільки в результаті можливого конфлікту, сама роботронна стихія зоряних війн залишає людині дуже мало місця. Зоряні війни, що мають покласти край решткам цивілізаційного Закону, будь-якій регулярності, впорядкованості, етиці, є військово-стратегічним виявом мондіалізму. З космосу відмінності між Сушею та Морем, між народами й расами, державами й релігіями непомітні. Людські істоти організуються найраціональнішим чином. Уся влада від «нераціональних» правителів, які керуються такими застарілими поняттями, як «незалежність держави», «релігійна істина» та ін., переходить до Світового Уряду.

Символом останнього опору телурократії та її останнім захисником К. Шмітт вважав нову фігуру історії – фігуру «партизана», яка втілює у собі «вірність Землі». Партизан у свій бо-

ротьбі нехтує всіма правилами ведення війни. Він є відверто ілегітимною відповіддю на замасковано ілегітимний виклик сучасного «права». Партизанська війна – це іррегулярна війна народу, який не складає зброю навіть тоді, коли армія здає свої позиції і влада переходить до ворога. Партизан, маленький захисник Великої Суші, воює проти логіки техносфери, проти ентропії цивілізації.

Особливе місце серед класичних геополітичних концепцій посідає геомарксизм *Георга Енгельберта Графа* (1881–1952), учня Карла Каутського. Він вважав за необхідне включити результати й методи географічних досліджень у систему історичного матеріалізму, яка без цього є недосконалою. Г. Граф підкреслював, що географічні проблеми, відносини між земним простором і розвитком культури були неприйнятними для К. Маркса. На відміну від Ф. Енгельса К. Марксу було невласне географічне мислення. Ідея Г. Графа про синтез геополітики та неомарксизму є винятково актуальною для нашого суспільства в умовах, коли його наукова еліта опинилася в стані теоретико-методологічної розгубленості.

Класичною геополітичною наукою були встановлені такі основні закономірності взаємовідносин простору і політики:

- ♦ ті геополітичні утворення, які не мають необхідних можливостей для завоювання та утримання території, не мають необхідних ознак самодостатності, втрачають контроль над простором;

- ♦ втрата контролю над простором одним геополітичним суб'єктом завжди означає його отримання іншим;

- ♦ стабільність, усталеність та безпека геополітичного суб'єкта досягаються певним оптимумом підконтрольного простору, бо чим ширший простір, тим важче управляти ним;

- ♦ іноді переваги одержує той геополітичний суб'єкт, який контролює ключові геостратегічні точки простору, а сила чи слабкість суб'єкта залежить від ступеня самодостатності та контролю над ключовими точками.

Таким чином, основне значення класичних геополітичних концепцій полягає в розробці таких фундаментальних для геополітики проблем, як планетарний дуалізм, формування «Великих просторів», в обґрунтуванні взаємодії політики та простору, у визначенні геостратегії великих держав.



Теми доповідей і рефератів

1. Геополітичні ідеї Каутільї.
2. Вплив дарвінізму на формування класичної геополітичної теорії.
3. Органіцизм та класичні геополітичні уявлення про державу.
4. Експансіонізм і класична геополітична думка.
5. Концепція провідної ролі Морської Сили А. Мехена та її вплив на зовнішню політику США.
6. Геополітична роль хартленду в концепції Х. Маккіндера.
7. Геополітична роль римленду в концепції Н. Спайкмена.
8. Концепція «Континентального блоку» К. Хаусхофера.
9. Геополітична концепція євразійства і радянська геополітика.
10. Концепція «Великих геополітичних просторів» і тенденції розвитку міжнародних відносин у XX–XXI ст.



Література

1. *Артхашастра*, или наука политики. – М.; Л., 1959.
2. *Бациева С. М.* Историко-социологический трактат Ибн Хальдуна «Мукаддима». – М., 1965.
3. *Ваттель Э.* Право народов. – М., 1960.
4. *Гегель Г.-В.* Сочинения: В 14 т. – М., 1958. – Т. 8.
5. *Гегель Г.-В. Ф.* Философия права. – М., 1990.
6. *Дугин А. Г.* Консервативная Революция. – М., 1994.
7. *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
8. *Ерасов Б. С.* Социокультурные и геополитические принципы евразийства // Полис. – 2001. – № 5.
9. *Книга правителя области Шан.* – М., 1993.
10. *Мечников Л. И.* Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория развития современных обществ. – М., 1924.
11. *Мячин А. Г.* Константин Леонтьев, русский консерватизм и Восточный вопрос // Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 1.
12. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981.
13. *Россия глазами русского: Чаадаев, Леонтьев, Соловьев.* – СПб., 1991.
14. *Савицкий П. Н.* Географические и геополитические основы евразийства // Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.

15. *Фихте И. Г.* Замкнутое торговое государство // И. Г. Фихте. Сочинения: В 2 т. – СПб., 1993. – Т. 2.
16. *Фрагменты* ранних греческих философов. – М., 1989. – Ч. 1.
17. *Хаусхофер К.* Континентальный блок // Элементы. – 1996. – № 7.
18. *Хаусхофер К.* О геополитике. Работы разных лет. – М., 2001.
19. *Хевролина В. М.* Внешнеполитические взгляды славянофилов конца XIX века // Новая и новейшая история. – 1998. – № 2.
20. *Шмитт К.* Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря // Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
21. *McKINDER H. I.* The Democratic Ideals and Reality. A Study of the Politics of Reconstruction. – N. Y., 1944.
22. *Spykman N.* The Geography of Peace. – N. Y., 1944.



Питання для самостійного опрацювання

1. Як класики геополітики обґрунтовували тезу про те, що держава за своєю природою подібна до живого організму?
2. Як ідея «Великого простору», запропонована Ф. Ратцелем, вплинула на подальший розвиток геополітики?
3. Що спільного у характеристиці ролі хартленду згідно з концепціями Х. Маккіндера, німецьких та російських геополітиків?
4. У чому полягав вплив ідей А. Мехена на реальну зовнішню та воєнну політику США в XX ст.?
5. Охарактеризуйте місце та роль України згідно з геополітичними концепціями Х. Маккіндера, К. Хаусхофера та П. Савицького.
6. Як виявляється тенденція «тоталітаризації» глобальних відносин, установлена К. Шміттом, в сучасному міжнародному житті?
7. У чому, на вашу думку, може полягати евристичність синтезу геополітики і неомарксизму?



Сучасні геополітичні концепції

7.1

Сучасна англосаксонська геополітика

Співробітництво німецьких геополітиків з нацистами значною мірою дискредитувало геополітичну науку. Для того щоб дистанціюватися в очах громадськості від «людоненависницької» теорії К. Хаусхофера та його школи, американські геополітики навіть запропонували використати для позначення англосаксонського, прагматичного її напрямку англійське слово «geopolitics», а для позначення континентального варіанта, що зазнав значного впливу метафізичних чинників, – німецьке слово «geopolitik». Головним недоліком німецької геополітичної школи вважалося використання її для вирішення завдань нацизму, і в перші повоєнні роки було поставлено мету – відділити «зерна геополітичної істини» від «нацистських плевел».

Після Другої світової війни радикально змінилася геополітична карта світу. Це зумовило необхідність оновлення геополітичної науки. Нова роль США як лідера «вільного світу» західних демократій потребувала осмислення нової геополітичної реальності і розробки практичних рекомендацій щодо того, як Вашингтон має встановлювати, зберігати, зміцнювати своє лідерство на Заході і «звільняти поневолені народи» на Сході.

Розробка нової глобальної стратегії США у 40-х роках ХХ ст. пов'язана з іменами Н. Спайкмена, Р. Страуса-Хюпе, В. Стефансона, О. Латімора, Г. Уайджерта, С. Хантінгтона, які гео-

політично та ідеологічно обґрунтовували гегемоністські зазіхання США. Так, Р. Страус-Хюпе спробував довести, що в інтересах не тільки Сполучених Штатів, а й людства, щоб існував один центр, з якого б здійснювався балансуєчий і стабілізуєчий контроль, сила арбітра, і щоб цей балансуєчий і стабілізуєчий контроль знаходився в руках Сполучених Штатів.

В англосаксонській геополітичній науці після Другої світової війни виділяються два основні напрями – атлантизм і мондіалізм.

Атлантизм

Атлантизм є розвитком основних положень А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена, деталізацією та уточненням окремих аспектів їх концепцій.

У 1956 р. учень Н. Спайкмена *Д. Мейнінг* надрукував працю *«Хартленд і римленд у євразійській історії»*, де він розділяє весь простір євразійського римленду на три типи за функціонально-культурною орієнтацією:

1. Простори, що органічно тяжіють до хартленду, – Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Афганістан, Бангладеш, Східна Європа (в тому числі Пруссія), Прибалтика, Карелія.

2. Геополітично нейтральні простори – Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак, Сирія, Югославія.

3. Простори, схильні до таласократичного блоку, – Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд.

Аналізуючи просторову експансію, Д. Мейнінг виділив дві її моделі залежно від мотивації: перша, притаманна Заходу, насамперед Великій Британії, визначається військово-стратегічною мотивацією. Друга – притаманна Росії і характеризується цивілізаційно-культурною мотивацією.

У 1965 р. *У. Кірк*, інший послідовник Н. Спайкмена, у книзі, що відтворювала назву знаменитої статті Х. Маккіндера *«Географічна вісь історії»*, розвинув тезу про центральне значення римленду для геополітичного балансу сил. Спираючись на аналіз Д. Мейнінга, він побудував історичну модель, в якій головну роль відіграють прибережні цивілізації, від яких культурні імпульси надходять усередину континенту з більшим або меншим ступенем інтенсивності. При цьому вищі культурні форми та історична ініціатива характерні для тих секторів «внутрішньо-



го півмісяця», які Д. Мейнінг визначив як таласократично орієнтовані.

У нових геополітичних конструкціях враховано, що з появою авіації та ядерної зброї і засобів її доставки традиційні геополітичні уявлення потребуватимуть коригування. Згідно з **А. П. Северські**, існують два великих кола повітряної моці, сконцентровані відповідно навколо індустриальних центрів США і СРСР. Американське коло охоплює більшу частину Західної півкулі, а радянське – більшу частину Світового острова. Обидві країни мають приблизно однакову повітряну міць над Північною Америкою та Північною Євразією, які, на думку А. П. Северські, є ключем до світового панування.

У 50-х роках ХХ ст. з'являється нова геополітична теорія – *теорія вакууму*. Сутність її була викладена адміралом П. Німіцем у промові 15 січня 1953 р. у Сан-Франциско. Він заявив, що знищення німецької та японської військової моці внаслідок політики демілітаризації призвело до створення геополітичного вакууму. Для підтримання балансу сил у світі потрібно постійно заповнювати вакуум, що виникає в окремих регіонах світу.

Розвиваючи думку адмірала П. Німіца, **Ганс Флейг** у статті «Геополітична спадщина переможців» пише про «закон геополітичної спадщини», згідно з яким західні держави мають вступити у володіння геополітичною спадщиною фюрера і мікадо і захищати її від СРСР. Але вони забули природний закон життя: «пустий простір притягує людей». Західні держави, згідно з теорією вакууму, не зуміли захистити свою геополітичну спадщину, і це коштувало їм мільярдних витрат на утримання НАТО і озброєння ФРН.

Сол Б. Коен у книзі *«Географія і політика у розділеному світі»* розвинув таласократичну геополітичну концепцію. Він виділив два геостратегічні регіони: «залежний від торгівлі світ морських держав» та «євразійський континентальний світ», а також *потенційний геостратегічний регіон Північної Азії та Індійського океану*.

До світу морських держав С. Коен відносить Англо-Америку, Карибський басейн, Західну (морську) Європу і Магриб, острівну Азію та Океанію, Південну Америку та Африку на південь від Сахари, які утворюють окремі геополітичні регіони.



До євразійського континентального світу належать два геополітичні регіони – хартленд разом зі Східною Європою та Східна Азія.

Кожний із геополітичних регіонів складається з однієї великої держави та кількох малих. Два геостратегічні регіони розділені *хиткими поясами Близького Сходу і Південно-Західної Азії*, які характеризуються відсутністю об'єднаних геополітичних стрижнів, постійними зовнішніми тисками з боку морського та континентального світів.

На підставі геополітичної характеристики світу С. Кoen запропонував розділити основні геополітичні реальності на «*ядра*» та «*дисконтинуальні пояси*». Кожен конкретний регіон має, на його думку, чотири складові:

- 1) зовнішнє морське (водне) середовище, залежне від торгівельного флоту і портів;
- 2) континентальне ядро, тотожне «Hinterland» (віддаленим від узбережжя внутрішнім регіонам);
- 3) дисконтинуальний пояс (прибережні сектори, орієнтовані або всередину континенту, або назовні);
- 4) регіони, геополітично незалежні від перших трьох.

Сьогодні, зазначає С. Кoen, у політичному відношенні світ можна уподібнити серіям концентричних кіл з комуністичним блоком у центрі Євразії, із Заходом, що частково облямовує цей регіон, та нейтральними країнами, що займають проміжне положення між ними. Під розміщенням сил на міжнародній арені він розуміє протиборство двох центрів сили на Заході і Сході, і в цьому його модель структури світу подібна до класичних геополітичних моделей.

У 1991 р. С. Кoen вносить деякі корективи до своєї концепції, позначаючи країни Східної Європи як «*країни-ворота*» між хартлендом і значною частиною світу морських держав, завданням воріт є відновлення рівноваги в світі.

С. Кoen виділив *п'ять геополітичних центрів світу (держав першого порядку)* – це США, Росія, Японія, Китай та Європа (ЄС). Кожен з них має свій регіон геополітичного впливу. Інші геополітичні регіони визначаються державами другого порядку, що домінують у цих регіонах, – такими, як Індія, Бразилія, Нігерія. Існують ще країни третього, четвертого і п'ятого порядків, виділення яких здійснюється на основі розмірів



сфери геополітичного впливу. В результаті виникає динамічна система, що складається з багатьох районів впливу, які частково збігаються.

Геополітичні структури всіх рівнів – це результуюча балансу сил, що постійно змінюється, тому вони не можуть бути усталеними, чітких геополітичних кордонів не існує, а є лише широкі перехідні зони. Однак геополітичні зміни не є випадковими, вони відбуваються вздовж особливих ліній-розламів – культурних і релігійних рубежів, старих політичних кордонів. Історія не визнає різких геополітичних змін, нові геополітичні елементи і відносини змінюють стару систему, в свою чергу, зазнаючи на собі її вплив.

Після перемоги в «холодній війні» атлантизм вступив у новий етап свого розвитку, пов'язаний з осмисленням нової геополітичної ситуації, що виникла в світі, і місця Заходу в ній. Професор **Семюел Хантінгтон**, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті, у програмній статті **«Зіткнення цивілізацій»** висунув консервативну версію геополітичного майбутнього. Її сутність полягає у тому, що перемогу Заходу не можна вважати остаточною, оскільки при цьому оголилися глибинні культурно-релігійні пластини. Цивілізаційна ідентичність набуватиме дедалі більшого значення, і обличчя світу значною мірою формуватиметься взаємодією семи-восьми основних цивілізацій, які С. Хантінгтон виділяє в основному за релігійною ознакою.

Ідеологічне протистояння заміняє конфлікт цивілізацій, коли лінії розламів між локальними цивілізаціями стають лініями фронтів. Найімовірнішими противниками Заходу Хантінгтон вважає Китай та ісламський світ. До актуальних завдань, які стоять перед західними країнами, належать: стримування антизахідних настроїв у світі, запобігання об'єднанню опозиційних Заходу геополітичних центрів, тісна співпраця між США та Європою; інтегрування в західну цивілізацію суспільств Східної Європи і Латинської Америки, культура яких близька західній; обмеження воєнної експансії ісламської та конфуціанської цивілізацій; використання труднощів й конфліктів у взаємовідносинах ісламських та конфуціанських країн для досягнення своїх цілей; підтримка груп, які орієнтуються на західні цінності та інтереси, в незахідних цивілізаціях; підсилення

міжнародних інституцій, що відображають і легітимізують західні цінності та інтереси, залучення незахідних держав до цих інституцій.

Мондіалізм

Впливовою течією американської геополітичної науки є мондіалізм, який передбачає злиття усіх держав в єдине планетарне утворення з керівним органом – Світовим Урядом, знищення расових, релігійних, етнічних, національних і культурних кордонів.

Витоки цих ідей коріняться у деяких утопічних і хіліастичних вченнях середньовіччя, творці яких прагнули прискорити встановлення тисячолітнього Царства Божого на Землі. Поряд із містичними версіями мондіалізму у новий час розробляються його раціоналістичні версії, наприклад, вчення Огюста Конта про «Третю Еру» та гуманістична есхатологія Г. Е. Лессінга.

Розрізняють *правий мондіалізм*, що є глобалізацією атлантизму, який передбачає остаточну перемогу Заходу у геополітичній дуелі зі Сходом, а також *лівий мондіалізм*, представники якого пропонують включити до єдиної держави євразійський сектор, передбачаючи конвергенцію двох ідеологічних і геополітичних таборів зі створенням нового типу цивілізації, проміжного між капіталізмом і соціалізмом, чистим атлантизмом і чистим континенталізмом.

Перші організації правомондіалістського напрямку виникли на рубежі XIX–XX ст. Вони були пов'язані з іменами таких представників великого бізнесу, як Сесіл Родс – організатор групи «Круглий стіл», члени якої мали сприяти становленню системи безперешкодної торгівлі в усьому світі та створенню єдиного Світового Уряду.

Дещо раніше у середовищі європейських, насамперед англійських, соціалістів та комуністів виникли лівомондіалістичні організації. Суто соціалістичні мотиви їх діяльності поєднувалися з ліберал-капіталістичними, до складу мондіалістичних організацій поряд із соціалістами входили і представники фінансово-промислового капіталу. Свідченням посилення впливу мондіалізму було створення Ліги Націй у 1919 р. і Організації Об'єднаних Націй у 1945 р.

Нині основними мондіалістськими організаціями є *Рада з міжнародних відносин (КФР)*, створена у 1921 р. за підтрим-

ки Дж. П. Моргана як філіал «Фонду Карнегі за всесвітній мир»; *Більдеберзький клуб*, заснований у 1954 р. за участю американських та європейських політиків, фінансистів, аналітиків та інтелектуалів; *Тристороння комісія* або «*Трилатераль*», створена у 1973 р. активістами Більдеберзького клубу, штаб-квартири якої розташовані у США, Європі та Японії. Вона покликана об'єднати під егідою США три великих простори – американський, європейський та тихоокеанський.

Мондіалістські ідеї лягли в основу розробленої у 70-х роках минулого століття групою «лівих» аналітиків на чолі зі **Збігневом Бжезінським** «теорії конвергенції», яка передбачала подолання ідеологічного і геополітичного дуалізму холодної війни через створення нового культурно-ідеологічного типу цивілізації – проміжного між соціалізмом і капіталізмом, між чистим атлантизмом і чистим континенталізмом, який би ґрунтувався на традиціях Просвітництва і гуманізму.

Предбачалося, що до Світового Уряду ввійде СРСР, який разом із США керуватиме планетою. Внаслідок цього настала б епоха загального миру. Концептуальною базою для глобальної конвергенції був «єврокомунізм» – поміркована, ревізіоністська, соціал-демократична версія марксизму. Теорія конвергенції була ідеологічною основою політики перебудови в СРСР.

Неомондіалізм

Розпад СРСР і перемога Заходу в «холодній війні» зумовили появу *неомондіалізму*, представленого насамперед доктринами **Френсіса Фукуями** і **Жака Атталі**. Американський дослідник Ф. Фукуяма на початку 90-х років ХХ ст. у статті «*Кінець історії*» запропонував свою версію світового історичного процесу, згідно з якою людство від темної епохи «закону сили» і нерационального менеджування соціальної реальності рухалось до найраціональнішого ладу, втіленого у сучасній західній цивілізації, капіталізмі, ринковій економіці, ліберально-демократичній ідеології. Розпад СРСР для Ф. Фукуями – це падіння останнього бастиону «ірраціоналізму» і початок особливого планетарного існування під знаком Ринку і Демократії, що перетворюють світ на налагоджену раціонально функціонуючу машину.



Французький геоекономіст Ж. Атталі, колишній директор Європейського банку реконструкції та розвитку, зазначає у книзі **«Лінія горизонту»**, що після завершення боротьби економіки з антиекономікою перемогою останньої утворюється єдиний світ без кордонів. Світ втрачає свою архаїчну багатоякісність і стає тотально однорідним. Лише в такому гомогенному просторі може настати «ера грошей» – загального еквівалента, який не відрізняє вище і нижче, моральне та аморальне, автентичне і неавтентичне.

Ж. Атталі наголошує, що панування ліберально-демократичної ідеології та ринкової системи в планетарному масштабі поряд із розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій призводить до того, що світ стає єдиним і однорідним. Геополітичне і цивілізаційне структурування світу замінюється геоекономічним, за якого найважливішим стає розташування фінансових, інформаційних центрів, людських та природних ресурсів. Геополітичний і цивілізаційний дуалізм зникає.

Геополітична концепція Зб. Бжезінського, викладена ним у працях – «Велика шахівниця», «Поза контролем», «Велика невдача», «План гри», «Влада і принцип», спрямована на пошук нової стратегії світового панування США по закінченні «холодної війни». Колишній помічник президента США з питань національної безпеки вважає, що відмітною рисою американського світового панування є швидкість його становлення, глобальні масштаби і засоби досягнення.

В результаті розпаду СРСР, зумовленого, на думку Зб. Бжезінського, внутрішніми чинниками – процесами дезінтеграції, загостренням економічних і соціальних проблем – США перетворилася на першу і єдину насправді світову державу. Америка не тільки контролює всі океани і моря, а й здійснює прибережний контроль силами морського десанту, що дає їй можливість панувати на суші. Збільшилася кількість американських васалів і залежних від неї держав на Євразійському континенті.

Зб. Бжезінський визнає, що Росія і Китай вкрай негативно сприймають гегемонію США, але вважає, що вони не мають засобів для того, щоб здійснювати постійний політичний вплив в усьому світі і неспроможні найближчим часом знайти такі засоби. Американська перевага у ключових сферах світової влади – у військовій галузі, в економіці, у сфері технологій і в га-

лузі культури – створила новий міжнародний порядок, характерною рисою якого є відтворення в інших країнах головних рис американської системи.

Основні ознаки нового міжнародного порядку такі:

система колективної безпеки, що передбачає об'єднані командування і збройні сили (НАТО, Американо-японський договір безпеки та ін.);

регіональне економічне співробітництво (АПЕК, НАФТА) і спеціалізовані глобальні організації співробітництва (МВФ, МБРР, ВТО);

спільне прийняття рішень, навіть за домінування США; демократичне членство в ключових союзах;

наявність рудиментарної глобальної конституційної та юридичної структури (наприклад, Міжнародного суду, спеціалізованого трибуналу з розгляду військових злочинів у колишній Югославії тощо).

Головним геополітичним вирашем для Америки Зб. Бжезінський вважає Євразійський континент, звідки, як він стверджує, походять усі потенційні політичні та/або економічні виклики американському пануванню. Євразію він порівнює із шахівницею, на якій триває боротьба за світове панування між кількома гравцями, кожен з яких має різний ступінь влади.

Установлення контролю над усім Євразійським континентом він розглядає як ключ для глобального панування, бо саме звідси може з'явитися потенційний суперник Америки. Зб. Бжезінський зазначає: «Три великих обов'язки імперської геостратегії полягають у запобіганні змові між васалами і збереженні їх залежності від загальної безпеки; збереженні покірності підлеглих та забезпеченні їх захисту і запобіганні об'єднанню варварів». Саме такою має бути, на думку американського професора, сучасна євразійська геостратегія США.

Для забезпечення тривалої та стабільної провідної ролі США у світі життєво важливе значення, вважає Зб. Бжезінський, має те, як США керують головними геостратегічними фігурами на євразійському континенті. Головне завдання Америки щодо Європи він вбачає у зміцненні і розширенні існуючого демократичного плацдарму на західній окраїні Євразії. Геостратегічний консенсус з Китаєм розглядається ним як умова для отримання політичного опорного пункту в Азії. Територію пост-

радянського простору він вважає «чорною дірою» в геополітичному плані. Регіон на південь від Росії Зб. Бжезінський назвав «євразійські Балкани». Цей регіон загрожує перетворитись на джерело етнічних конфліктів і великодержавного суперництва.

7.2

Сучасна європейська геополітика

Розвиток континентально-європейської геополітичної думки відбувається насамперед у рамках ідеології Консервативної Революції, яку не можна вважати ні правою, ні лівою. Нині лише дві ідеологічні течії є інтелектуально та геополітично активними – це «атлантистські» праві та «євразійські» консервативні революціонери.

У повоєнній Франції в умовах гострої боротьби з німецькою геополітикою розвивався поміркований атлантистський геополітичний напрям. Ще у 1932 р. **Жак Ансель** піддав гострій критиці книгу К. Хаусхофера «Кордони», в якій містилися геополітичні плани щодо всього басейну Рейну.

У своїй книзі «**Геополітика**» (1932) Ж. Ансель обґрунтовував ідею щодо абстрактності концепції «природних кордонів». Єдиний *природний кордон* – це відсутність людей, рубіж Ойкумени, як, наприклад, північний кордон Росії. «Насправді кордон – це результат рівноваги між життєвими силами двох народів. Він не має абсолютної цінності. Кордон має лише відносну цінність відповідно до функції, що її він має виконувати згідно з рішенням груп людей, яких він охоплює і які прагнуть його підтримувати» [12, 55].

Так само, як і Відаль де ла Блаш, Ж. Ансель розуміє кордон як живий, такий, що усвідомлюється, а не зумовлений «зовнішніми» рамками держави або безпосередньо фізико-географічними чинниками. Ж. Ансель, який загинув у нацистському концтаборі в 1942 р., намагався виокремити геополітичну науку від німецької школи геополітики, яку він вважав ідеологією німецької експансії.

Основою для франко-німецького примирення у повоєнні роки стала відмова на певний час від самого терміна «геополітика», відкидання її як «науки про підготовку війни», як це зробив, зокрема, **Жан Готман**. Його книга «**Політика держав та**



їх географія» (1952) була однією з небагатьох праць, присвячених філософським аспектам геополітики.

Ж. Готман прагнув довести, що масштаби території держави не пропорційні її могутності. Головне значення мають насамперед географічне розташування держави, її організація, наявність комунікацій на її території. Важливою характеристикою території є її розташування щодо моря та континентальних просторів. Більшість цивілізацій зародилися на узбережжі. Нарощування морської сили було однією з пріоритетних цілей Німеччини з часів О. Бісмарка, Росії – з часів Петра Великого.

Незважаючи на критику класиків геополітичної науки, Ж. Готман визнавав основний закон геополітики – планетарний дуалізм. Характерними рисами морських держав він вважав більшу свободу, толерантність, меншу схильність до автократичного правління, ніж у континентальних держав. Морські держави, на відміну від континентальних, мають розвиненіші та інтенсивніші контакти. Найбільші переваги, на його думку, – у острівних держав, які мають більшу свободу щодо вибору відносин з різними державами.

Водночас відбувалося і відродження німецької геополітики: в 1951 р. поновився випуск журналу «Цайтшріфт фюр геополітик», а в 1954 р. було відроджено Союз геополітики. Було надруковано книгу сина К. Хаусхофера – Альбрехта «Загальна політична географія і геополітика» (1951), де вперше в історії німецької геополітики було введено новий чинник – людину та її навколишнє середовище. Підкреслювалося, що географічне середовище і зовнішня політика можуть взаємодіяти лише через людину, її психологію. Це був своєрідний «переворот» у геополітичній науці. За словами Р. Хіндера, сучасна геополітика «перетворилася з геополітики простору на геополітику людини».

Тривалий час громадська думка практично ігнорувала *консервативно-революційний напрям* як «пережиток фашизму», але, починаючи з 70-х років ХХ ст., він поступово підсилював позиції в європейському інтелектуальному співтоваристві, незважаючи на свій «дисидентський» характер.

Спадкоємці геополітичної традиції німецької школи одержали назву «*нових правих*». Серед них – **Ален де Бенуа, Мішель Понятовські, Робер Стойкерс, Карло Террачано, Жан Парвулеско, Клаудіо Мутті**. Вони підтримували класичні геополі-

тичні концепції протистояння Суші та Моря, неоімперську ідею «Великого простору». Їх концепція покликана була «озброїти народи Європи усвідомленням їх долі і прагненням до більш великого майбутнього». Цю свою місію вони розглядали як культурну революцію.

Геополітичні конструкції «нових правих» ґрунтуються на ідеї «континентальної долі Європи», згідно з якою протиставляються Європа і Захід. Захід для них – геоісторичне поняття, пов'язане із сучасним світом, що заперечує духовні та етнокультурні традиції Континенту. Зразком західної цивілізації є США.

«Нові праві» вважають, що європейські народи мають спільне індоєвропейське походження згідно з принципом «спільного минулого». Проте загальні інтеграційні тенденції, відповідно до яких умовою реального геополітичного суверенітету є континентальна інтеграція, роблять необхідним об'єднання сучасних європейців, вони «приречені» на «спільне майбутнє». Європа має інтегруватись у федеральну Імперію, яка протистоятиме США, при цьому слід заохочувати регіоналістські тенденції в Європі, оскільки регіони та етнічні меншини зберегли більшість своїх специфічних рис. Почавши з тези «не Захід, не Схід, але Європа», «нові праві» поступово еволюціонували до тези «насамперед Європа, але краще зі Сходом, ніж із Заходом». Набули поширення погляди поміркованих «советофілів», ідеї союзу Європи та СРСР.

Найрадикальнішим представником «лівої» лінії Консервативної Революції у повоєнний час був **Жан Франсуа Тіріар**, керівник загальноєвропейського радикального руху «Юна Європа», автор книги **«Хай живе Європа!»**, в якій було сформульовано основні постулати Третього Шляху щодо геополітичної ситуації після Другої світової війни.

Свою політичну кар'єру Ж. Тіріар розпочав у лавах бельгійських комуністів, згодом він перейшов на бік націонал-соціалістів. Разом з Ю. Еволю і Х. Ортегою-і-Гасетом у 40-ві роки ХХ ст. він бере участь у виданні СС, спеціально призначеному для європейського юнацтва, – «Юна Європа» і належить до «лівих», «антигітлерівських» кіл СС. Після поразки Третього Рейху і тюремної денацифікації у його кар'єрі розпочинається етап «націонал-європейської» політики – від співробітництва з ОАС – до відвертої «советофілії» і маоїзму. О. Дугін назвав



Ж. Тіріара «останнім героєм Європи», духовні, інтелектуальні і фізичні сили якого були підпорядковані одному об'єкту – Європі. Він розробив навіть своєрідний спосіб мислення – «мислити, виходячи із Європи». Під Європою Ж. Тіріар розумів той позачасовий континентальний культурний ансамбль, який на певні проміжки часу втілювався у величні форми Римської імперії та Священної Римської імперії під скіпетром Гогенштауфенів. Імперська справжня Європа тривалий час перебуває у занепаді. Теперішня роздроблена, торгашеська, капіталістична, таласократична Європа – це, на думку Ж. Тіріара, Анти-Європа, закована у міцні політичні, економічні і геополітичні кайдани. Ж. Тіріар вважає сучасну Європу несвободною, економічно не самодостатньою, геополітично (стратегічно) поневоленою. Метою його життя було звільнення Європи шляхом здійснення європейської Революції. Найкращим засобом економічного звільнення Європи від свавілля капіталістичного утилітаризму він вважав комунізм. Свою теорію Ж. Тіріар назвав у 60-ті роки націонал-комунотаризмом. Він був послідовником К. Хаусхофера та Е. Нікіша, вважав себе європейським націонал-більшовиком, будівельником «європейської імперії».

Ж. Тіріар протиставляв «економіці прибутку» (капіталізм) та «економіці утопії» (марксизм) «економіку потенцій», тобто природний розвиток регіональних економічних можливостей. Він проголошував «федеральний націоналізм», тобто духовне і геополітичне об'єднання незалежних диференційованих етнічних систем у поліцентричну Імперію незалежних етносів.

Політична концепція Ж. Тіріара ґрунтувалася на ідеї *«автаркії великих просторів»*, розвиненій німецьким економістом Фрідріхом Лістом ще у середині XIX ст. Згідно з нею лише великі геополітичні утворення здатні в сучасних умовах повноцінно розвиватися, бути незалежними в економічному та ідеологічному відношеннях. Використовуючи цю тезу щодо сучасної ситуації, він дійшов висновку, що держави Європи остаточно втратять своє світове значення, якщо не об'єднаються в єдину Імперію, яка має протистояти США. Така федеральна Імперія має бути надуніфікованою, централістичною державою-нацією, що відповідає яacobінській моделі.

Однак аналіз геополітичної ситуації у другій половині 70-х років XX ст. привів бельгійського вченого до висновку, що мас-

штаб Європи вже недостатній для звільнення від американської таласократії і що головною умовою «європейського звільнення» є об'єднання Європи з СРСР. Так з'явився проект «Євrorадянської Імперії від Дубліна до Владивостока». Ним був сформульований один з основних законів політичного простору – *закон просторової прогресії*, сутність якого полягає у формулі: «від міст-держав через держави-території до держав-континентів». Згідно з ним держава постійно намагається збільшити масштаби життєвого простору, тобто мінімального територіального обсягу, потрібного для реалізації історичних та політичних прагнень головних учасників світової політики.

Ж. Тіріар вважав, що ідея К. Хаусхофера щодо «континентального блоку Берлін–Москва–Токіо» досі є актуальною. СРСР він розглядав як спадкоємця Третього рейху в геополітичній сфері, подібно до того, як США є спадкоємцями Великої Британії з її антиконтинентальними, антиєвропейськими традиціями. На його думку, на Далекому Сході геополітичні кордони Європи збігаються з кордонами Росії. Економіки Європи та СРСР, за його твердженням, добре доповнюють одна одну. На відміну від СРСР, який для того, щоб вижити, потребує підтримки з боку Західної Європи, що входить до радянського блоку на паритетних засадах, США не мають потреби в Європі. Більше того, об'єднання Європи поклато б край американській гегемонії у світі.

Геополітичні і геостратегічні цілі змушують СРСР або створити євrorадянську імперію, або перестати існувати як велика держава, зазначав Ж. Тіріар ще у 1975 р. Він не знаходив жодних виправдань для тверджень з боку США про загрозу радянського вторгнення. Навпаки, проамериканське оточення СРСР – це не пропагандистська, а військова і політична реальність.

Аналізуючи сильні та слабкі сторони СРСР, Ж. Тіріар наголошував, що «не війна, а мир виснажує СРСР. Власне Радянський Союз створено лише для того, щоб воювати». В свою чергу, для реалізації ідеї об'єднаної Європи потрібна допомога Радянської Армії, а для утримання Сибіру – допомога реорганізованої Європи. Раніше за інших Ж. Тіріар побачив у СРСР, його устрої сучасну форму справжньої континентальної федеральної Імперії, основаної на транснаціональних, просторових, колективістських засадах.



Серед інших видатних сучасних геополітиків – австрійський генерал *Генріх Йордіс фон Лохаузен*, прямий продовжувач геополітичних ідей К. Хаусхофера, який, однак, не бере безпосередньої участі у політичній діяльності, обмежуючись геополітичним аналізом. У своїх працях, головними серед яких є «Стратегія виживання» і «Мужність владарювати. Мислити континентами», він аналізує концепцію «європейської Імперії», вперше сформульовану Ж. Тіріаром.

Г. Лохаузен вважає, що політична влада тільки тоді має шанс стати тривалою і усталеною, коли володарі мислять не локальними і короткотерміновими категоріями, а «тисячоліттями і континентами». Глобальні територіальні, цивілізаційні процеси стають зрозумілими лише у далекоглядній перспективі, тому геополітичні знання є необхідним елементом для визначення стратегії влади. Г. Лохаузен пропонує таку формулу влади: «Могутність = Сила × Місцеположення», з якої випливає, що лише сприятливе географічне положення дає можливість внутрішнім силам повністю реалізуватися. Таким чином, влада безпосередньо залежить від простору.

Австрійський генерал виокремлює долю Європи від долі Заходу, вважаючи Європу континентальним утворенням, що тимчасово перебуває під контролем таласократії. У структурі світового простору він виділяє три пояси, що охоплюють планету з півночі на південь, – Америка, Євро-Африка, Австрало-Азія. Між Євро-Африкою і Австрало-Азією (ближче до останньої) розташований на півночі Російсько-Сибірський регіон, а на півдні – Близький Схід, який утворює центр Старого Світу. Регіон Перської затоки – точка перетинання основних силових ліній, що зв'язують Далекий Схід з Африкою і Європу з Індією. Г. Лохаузен наголошує, що той, хто контролюватиме цей регіон, може створити захист або загрозу за усіма напрямками на флангах або тилах не тільки Середнього Сходу, а й Європи, Індії та Африки і матиме можливість організувати третій фронт проти Росії. Війну у Перській затоці він розглядає як «війну проти Європи» з боку США. На його думку, той, хто має владу над арабо-перською нафтою, має її і над Західною Європою та Японією.

Майбутнє Європи у стратегічній перспективі неможливе без Росії, і, навпаки, Росії Європа потрібна, оскільки без неї вона



геополітично незавершена і вразлива для США, чиє місцезнаходження значно краще. Тільки прагнення за будь-яку ціну перетворити Європу на «союзну і дружню» може поліпшити геополітичну ситуацію СРСР і ознаменувати початок нового етапу геополітичної історії – євразійського.

7.3

Сучасне євразійство

Відродження євразійства у пострадянській Росії пов'язане з діяльністю **Олександра Дугіна**, редактора журналу «*Элементы. Евразийское обозрение*» і радника голови Державної Думи Російської Федерації Г. Селезньова, а також редактора газети «*Завтра*» (до 1993 р. – «*День*») **Олександра Проханова**. Вони та їхні прибічники спираються на ідеї класиків євразійства, протиставляючи тезу національної ідеократії імперського континентального масштабу як ліберальному західництву, так і вузькоетнічному націоналізму.

Росію вони розглядають як вісь геополітичного великого простору, її історична місія однозначно ототожнюється зі створенням імперії. На думку О. Дугіна, євразійці зняли суперечність між білими (ультраконсерватори) та червоними на основі широкого цивілізаційного проекту. Згідно з О. Дугіним, імператив геополітики і стратегії Росії полягає в тому, щоб повернути втрачені регіони близького зарубіжжя, відновити союзницькі відносини з країнами Східної Європи і включити у новий євразійський стратегічний блок держави континентального Заходу (насамперед франко-німецький блок) і континентального Сходу (Іран, Індія, Японія).

Якщо Росія негайно не розпочне повертати до сфери свого впливу втрачені території, то, на думку євразійців, їй і усім народам «Світового острова» загрожуватиме катастрофа. Континентальну місію хартленду переберуть на себе нові держави або блоки держав, і у такому разі простори Росії стануть основною стратегічною метою для тих сил, які проголосять себе новою «цитаделлю Євразії». Це може бути Китай, Серединна Європа або ісламський блок. Непереборна логіка простору і геополітична пасивність Росії спричинять нову континентальну інтеграцію.

Нині євразійство – дуже популярна і авторитетна течія в російських інтелектуальних і владних колах. Росія ніколи не



була «державою-нацією», коли вона була близька до такого перетворення, це спричиняло катастрофи. Росія майже споконвічно була потенційно або реально імперською державою. Євразійство, що ґрунтується на компромісі між лівими та правими, перетворилося на імперську ідеологію, не будучи націоналістичною і шовіністичною.

Нинішні євразійці наголошують на нереальності як ліберально-реформаторського проекту, який передбачає поступове зникнення національних особливостей росіян у космополітичну еру «планетарного ринку», так і «радянсько-царистського» проекту відродження нації і держави саме в тих історичних формах, які й призвели до її краху. Цим двом проектам вони протиставляють власний ідеологічний проект – «Третій шлях».

На думку О. Дугіна, «Нова імперія повинна:

бути ні матеріалістичною, ні атеїстичною, ні економіко-центристською;

мати або морські кордони, або дружні блоки на прилеглих континентальних територіях;

мати гнучку і диференційовану етнорелігійну структуру внутрішнього політико-адміністративного устрою, яка враховуватиме локальні, етнічні, релігійні, культурні, етичні та інші особливості регіонів, надавши цим елементам юридичного статусу;

зробити участь держави в управлінні економікою гнучкою і обмежити її лише стратегічними сферами, різко скоротити соціальний цикл, добитися органічної співучасті народу у питаннях розподілу благ

(перші чотири пункти впливають з аналізу причин краху Радянської імперії);

наповнити релігійно-монархічну формулу істинно сакральним змістом, втраченим під впливом світського Заходу на романівську династію, здійснити православну «консервативну революцію» з метою повернення до витоків дійсно християнського світогляду;

перетворити термін «народність» з уваровської формули на центральний аспект соціально-політичного устрою, зробити народ головною політичною і правовою категорією, протиставити органічну концепцію народу кількісним нормам ліберальної і соціалістичної юриспруденції, розробити теорію «прав народу»;

замість слов'янофільської геополітики повернутися до євразійських проектів, що відкидають антинімецьку політику Росії

на Заході і антияпонську – на Сході, покінчити з атлантистською лінією, замаскованою під «російський націоналізм»;

перешкоджати процесам приватизації і капіталізації, а також біржовій грі та фінансовим спекуляціям у Імперії, орієнтуватися на корпоративний, колективний і державний контроль народу над економічною реальністю, відкинути сумнівну химеру «національного капіталізму»;

замість губернського принципу перейти до створення етнорелігійних областей з максимальним ступенем культурної, мовної, економічної та юридичної автономії, суворо обмеживши їх у політичному, стратегічному, геополітичному та ідеологічному суверенітеті

(ці п'ять пунктів впливають з критики царистської моделі)» [3, 211].

Відомим теоретиком сучасного євразійства є також лідер КПРФ **Г. А. Зюганов**. Як зазначив Ч. Кловер, «Зюганов навів міст між білими та червоними у російському суспільстві, спочатку прив'язавши «національну ідею» Росії до популярних традицій та російського православ'я, а потім загорнувши це в комунізм». Якщо його книга *«За горизонтом»* була спробою поєднати комунізм з євразійськими традиціями, то інша його праця – *«Географія перемоги»* – стала спробою співвіднести класову боротьбу з протистоянням Сходу і Заходу. В ній він доводить неможливість входження Росії у західну цивілізацію.

«Хоча Росія і була підкорена Заходом і перетворилася на просте джерело сировини, Росія ніколи не буде буржуазною», – пише лідер російських комуністів. Для нього політична філософія Заходу побудована на афінському уявленні про демократію, яке передбачало поділ суспільства на громадян та рабів. Цей поділ він вважає головною пасткою західного світогляду: країни «золотого мільярда» залишаються вільними від обов'язків щодо решти людства. Для того щоб вести всесвітню класову боротьбу, Росія насамперед мусить згуртувати православний світ у єдиний блок і налагодити тісні відносини з ісламським світом.

У цілому тенденції розвитку сучасної геополітичної теорії є відображенням тих загальних суперечностей, які притаманні нинішньому етапу розвитку міжнародних відносин. Зростання значення територіального імперативу у міжнародному житті підсилює боротьбу за контроль над простором і над світовими



ресурсами. В цих умовах перед сучасною геополітикою постає завдання вдосконалення зовнішньополітичних стратегій держав та пошуку оптимальних механізмів регулювання балансу сил та балансу інтересів у світі, що глобалізується.



Теми доповідей і рефератів

1. Геополітична концепція атлантизму і зовнішня політика США у період «холодної війни».
2. Геополітична доктрина Зб. Бжезинського.
3. Геополітична доктрина Г. Кіссінджера.
4. Геополітика цивілізацій С. Хантінгтона.
5. Дискусія навколо геополітичної концепції С. Хантінгтона.
6. Проблема контролю над Євразією в сучасних американських геополітичних концепціях.
7. Місце і роль України в сучасних американських геополітичних концепціях.
8. Сучасне євразійство про пріоритети геополітики Росії.
9. Геополітичні ідеї «нових правих» і процеси європейської інтеграції.
10. Геополітична концепція мондіалізму в контексті формування системи глобального управління.



Література

1. Бжезинский Зб. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI в. // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 4.
2. Дугин А. Г. Консервативная Революция. – М., 1994.
3. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
4. Евстафьев Д. Г. Збигнев Бжезинский как зеркало американской геополитики // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 5.
5. Киссинджер Г. Рецепт хаоса // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 1.
6. Киссинджер Г. Будьте реалистами // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 7.

7. *Киссинджер Г.* Дипломатия (главы из книги) // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 5.
8. *Купренюк Т.* Ідея трансатлантизму в сучасній політичній думці // Спостерігач. – 1996. – № 25.
9. *Плешаков К. В.* Геополитика в свете глобальных перемен // Междунар. жизнь. – 1994. – № 10.
10. *Пономарева И. Б.* Геополитические факторы внешней политики: современное видение // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1990. – № 1.
11. *Фукуяма Ф.* Конец истории // Вопр. философии. – 1990. – № 3.
12. *Ancel J.* Geopolitique. – Paris, 1936.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягають принципові відмінності між класичною та сучасною геополітикою?
2. Який вплив мала атлантична геополітична думка на формування стратегії зовнішньої політики проти Заходу в часи «холодної війни»?
3. Обґрунтуйте тезу Ж. Тіріара про залежність Європи від радянської сили і простору. Як ідея «євро-радянської імперії» відбивається в сучасних геополітичних конфігураціях?
4. Наскільки обґрунтованою є думка Й. фон Лохаузена про вирішальне геостратегічне значення району Перської затоки?
5. В чому полягають ідеологічні засади сучасного євразійства?
6. Яке місце відводиться Україні в сучасних концепціях неоатлантизму і неомондіалізму?
7. Охарактеризуйте евристичні можливості сучасних геополітичних концепцій під час здійснення геополітичного моделювання глобального світу майбутнього.



Політичний простір міжнародних відносин

8.1

Сутність і структура політичного простору

Політичний простір – це територіально-функціональна сфера дії політики, влади, політичних інституцій, відносин, процесів та ідей. Територіальний вимір зумовлений просторовою організацією політики, тоді як функціональний – організацією сфери політичних відносин.

Нерозривний взаємозв'язок суб'єктів політики, чиї дії мають численні явні і неявні, прямі і непрямі, короткочасні і віддалені наслідки, що зачіпають усю планету, свідчить про те, що вони діють у єдиному світовому політичному просторі. Будь-яка держава у будь-який момент впливає на політичне середовище у будь-якій частині світового політичного простору, хоча й з різною силою. Водночас вона постійно відчуває на собі вплив інших суб'єктів політики, що діють у цьому просторі.

Розрізняють такі *рівні політичного простору*: локальний (у межах певної держави або її частини), регіональний і глобальний. Регіональний рівень – це асоціації близько розташованих державних утворень, однорідних за економіко-географічними, національно-культурними, суспільно-політичними, цивілізаційними ознаками. Регіони як полідержавні ареали є синтезом хорологічних (території, акваторії) та культурних, цивілізаційних рис. У просторовому аспекті вони становлять геоморфологічну, кліматичну, гідрологічну єдність. У цивілізаційному – вони ви-

значаються релігійною, лінгвістичною, етнічною, ментальною, історичною, соціальною, виробничою спільністю.

Головним елементом аналізу політичного простору і критерієм його структурування є кордон. Взагалі будь-яка річ є те, що вона є, завдяки кордонам, оскільки саме вони відділяють її від іншої речі. Кордон є дещо священне. У міфології давніх римлян існував навіть бог Термінус, який означав кордон, межу. «Бог сам по собі безмежний, трансцендентний, проте він виявляє свою божественність саме через відсутність кордону, яку Він же і стверджує у бутті, щоб відрізнити Себе від не-себе і «бути пізнаним» не-собою хоча б почасти».

К. Хаусхофер виділив п'ять різновидів кордону: 1) *наступальний*, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) *високоорганізований*, насичений комунікаціями, який постійно розвивається і розширюється («кордон напоготові»); 3) *рівноваги*, який можливий завдяки спільному розумінню обох сторін; 4) *укріплений* кордон в стані оборони; 5) кордон *напередодні розпаду* – роззброєний, відкритий для проникнення та вторгнення.

Чим більша протяжність кордону, тим універсальніше та повноцінніше поняття, яке він виражає. Розширення кордону речей та понять – це динамічний процес розгортання єдиної сутності. Плем'я або рід мають територіальні, культурні, лінгвістичні та інші кордони, які розширюються до понять «народ», «нація», «державна». В свою чергу, вищою формою традиційної держави є імперія, величезні кордони якої вміщують максимально можливу кількість природних людських утворень від племен до квазідержав (наприклад, домініонів). Святість імперії впливає з якості її кордонів, що мають містити в собі деяку абсолютну, універсальну вісь, деяку глобальну місію, яка і становить сутність імперської держави як історичної та національної спільноти. Експансія кордонів відкриває деяку нову, більш універсальну ідею, раніше приховану.

Політичний простір має складну і неоднорідну структуру, що ґрунтується на політичних просторах держав, чії відносини становлять ядро міжнародних відносин. Система політичних полів, включає такі поля:

ендемичне поле – це простір, що контролюється державою упродовж такого часу, який достатній для того, щоб державний на-



род та інші спільноти розглядали цей простір як безперечно належний цій державі. Саме на цій території відбувалось формування державності конкретного народу. Як і решта, ендемічне поле не має чітких кордонів і переходить в інші форми політичного поля;

прикордонне поле – це простір, що перебуває під контролем держави, але не освоєний ним у демографічному, економічному і комунікаційному відношенні настільки, щоб злитись з ендемічним полем, яке є серцевиною держави. Право контролю держави над прикордонним полем може оспороватись національними меншинами, що мешкають на цій території, однак сусідні держави не мають на нього історичних претензій. Проте за умов слабого контролю держави над прикордонним полем, інші держави можуть прагнути поширити свій контроль на нього в тій чи іншій формі;

перехресне поле – це простір, на який претендують дві чи більше держав і який не освоєний державою настільки, щоб злитися з ендемічним полем. На відміну від прикордонного поля, воно може бути розташоване не тільки на периферії державної території, а й усередині ендемічного поля (наприклад, Нагірний Карабах розташований хоча й неподалік від кордону Азербайджану та Вірменії, проте оточений азербайджанською ендемічною територією). Друга відмінність полягає в тому, що інші держави мають історичні права на перехресне поле, що зумовлено історичною приналежністю, етнорелігійним складом населення тощо (наприклад, Ельзас і Лотарингія, які кілька разів переходили від Франції до Німеччини і навпаки, або Трансільванія);

тотальне поле – це весь безперервний простір, що перебуває під контролем держави (наприклад, для колишнього СРСР тотальним полем були континентальна Євразія, а також Східна Європа, Монголія).

У разі розташування залежної території поза межами тотального поля (тобто коли комунікації, що ведуть до неї, не контролюються державою), така територія є *геополітичною опорною точкою*, контроль над нею ослаблений, а її режиму надається значна автономія. Як правило, вона розглядається як засіб протидії противнику.

Особливим видом політичного поля, який виник у XX ст., є *метополе* – простір, що спільно освоюється кількома державами у

військовому, політичному, економічному відношенні, причому під час освоєння всі учасники мають потенційно однакові можливості.

Структуруювальними осями, навколо яких організується світовий політичний простір, є такі *геостратегічні лінії*:

- ◆ лінії конфліктів між державами (наприклад, щодо Східного питання – це памірська, персидська, вірменська, балкано-константинопольська);

- ◆ основні напрями вантажопотоків (наприклад, Великий шовковий шлях чи Китайсько-Східна залізниця);

- ◆ лінії перекидання військ;

- ◆ напрями поширення культурних зразків.

Функції політичного простору – це насамперед значення окремих територій в аспекті міждержавних відносин. Крім того, функції політичного простору зумовлюють форми суперництва між державами. Розрізняють такі форми суперництва:

1. *Фронтальна*, за якої формуються дві безперервні, майже паралельні фронтові лінії, що подібно хвилям накочуються одна на одну, між якими формується буферна смуга, розвиток якої штучно стримується для збереження її функції і виключення можливості самостійного розвитку.

Так, у 1900 р. Росія уклала договір із Персією, за яким остання зобов'язувалася не надавати дозволу на будівництво залізниць нікому взагалі, в тому числі Росії. Буферні зони також можуть виконувати функції «хвилеріза», як, наприклад, Тибетська держава на початку ХХ ст., щодо якої Росія та Велика Британія домовились у 1907 р., що жодна з них не намагатиметься поширити свій вплив на неї. Ідеальною формою буфера-«хвилеріза» є агресивне державне утворення, створене у безпосередній близькості від фронтової лінії суперника і покликане слугувати ударною силою для її зруйнування. Так, Велика Британія у ХІХ – на початку ХХ ст. використовувала Туреччину в своєму протиборстві з Росією.

2. *Лінійна*, тобто суперництво стратегічних і торгівельних комунікацій, що контролюються тими чи іншими державами. Протягом століть таке суперництво мало місце у боротьбі за панування на морі. Так, Англія цілеспрямовано захоплювала всі морські підступи до Індії.

Завдяки розвитку залізничного транспорту ця форма суперництва набуває поширення на суші. Це стосується і Багдадської

залізниці, і Китайсько-Східної залізниці, навколо яких структурувався простір таким чином, щоб забезпечити безпеку і нормальне функціонування цих стратегічних шляхів. Буфери у цих умовах були особливими політико-економічними утвореннями, на які покладалась функція господарчого розвитку території.

Ланцюг буферних зон уздовж магістралей пов'язував у єдине ціле найважливіші стратегічні райони і визначав організацію всього простору залежно від напрямку основної комунікаційної лінії. При континентальному лінійному суперництві виникають також територіальні утворення, що замикають певні стратегічні шляхи – буфери-блокатори (проголошення у 1901 р. англійського протекторату над Кувейтом перекрило Німеччині шлях до Перської затоки і зробило марними її зусилля із будівництва Багдадської залізниці).

Функцію контролю зацікавленими державами шляху з Центральної Європи на Близький Схід мали виконувати Балканські країни, через які він проходив.

3. *Осередкова*, за якою напроти «вежі», що належить одній державі, виникає «вежа», що належить іншій, і ці «вежі» ведуть між собою перестрілку, намагаючись одержати перемогу або переваги у регіоні. Класичним її прикладом є протистояння на Близькому Сході Ізраїлю, за яким стояли США, і Сирії, яку підтримував СРСР. Ліван, розташований між ними, набув значення «поля битви». Суперництво такого типу передбачає глобальне протистояння держав, якщо його ареною є весь світ. Через посередництво агента-«агресора», роль якого може виконувати абсолютно довільно обрана країна, основний світовий конфлікт немовби сублімується.

Структурування політичного простору зумовлене неоднаковістю, нерівномірністю розподілу політичних структур у планетарному масштабі, характерною векторністю переміщень, наявністю ізоляційних бар'єрів, тобто певними властивостями політичного простору.

8.2

Основні властивості політичного простору

До головних властивостей політичного простору відносять такі:

1. *Неоднорідність* – нерівноцінність політичних просторів, автономність, що визначається відмінностями у політичних аре-



алах. Основними засадами політичної диференціації простору є такі:

- ♦ центру (особлива організуюча роль столиць – Парижа, Москви);
- ♦ силова (легітимні і нелегітимні політичні структури, що контролюють політичний простір за допомогою закону і сили – Грузія та Абхазія, Азербайджан і Нагірний Карабах, Росія і Чечня);
- ♦ історична (територіальні вимоги на історичній основі – Трансільванія, Куріли);
- ♦ етнічна (наголошення на національно-, родоплемінній приналежності – англо-шотландські відносини, відносини пуштунів, таджиків, хазарейців у Афганістані);
- ♦ територіальна (земляцтво, регіональна клановість особливо яскраво виявляються у Таджикистані, Киргизстані, Казахстані, Узбекистані, сепаратизм на Корсиці, Сицилії);
- ♦ індустріальна (нерівномірність індустріального розвитку, що зумовлює конфлікт центру та периферії, Півночі та Півдня);
- ♦ релігійна (підкреслення релігійної приналежності – англо-іранські відносини).

2. *Анізотропність* – нерівноправність напрямків рухів, наявність виділених, привілейованих векторів переміщень. Основні вияви анізотропності політичного простору: рух варварів зі Сходу (континентальний світ) на Захід, з Півдня (доіндустріальний, патріархально-архаїчний світ) на Північ (високорозвинений у цивілізаційному та індустріальному відношенні світ). Колонізація, навпаки, відбувалася із Заходу на Схід, з Півночі на Південь.

Отже, існують меридіональна і широтна форми переміщення політичної речовини під виглядом експансії, колонізації, переселень народів. *Меридіональна експансія* є основною умовою територіальної і стратегічної стабільності держави, тоді як *широтна експансія* – це агресивна тенденція, що породжує конфліктні ситуації у міжнародних відносинах (експансію слід відрізняти від інтеграції, реінтеграції і мирної колонізації, пов'язаної із заповненням геополітичного вакууму).

Основні позиційні конфронтації – планетарний дуалізм Сил Суші (телурократії) та Сил Моря (таласократії) і відповідно Сходу та Заходу – також є виявом анізотропії, як і зворотні геовектори, які діють згідно з правилом «подібне вороже до по-



дібного» (Франція і Німеччина XIX–XX ст., Англія та Голландія XVII ст.). Існують численні базові преференції, тобто ціннісно-зумовлені привілейовані системи відліку: так, у сучасному югославському конфлікті, багато в чому детермінованому історично, очевидні паралелі-зв'язки: хорвати-німці, серби-росіяни, боснійські мусульмани-турки та американці.

Спостерігається також певна регулярність у розвитку країн, які в процесі онтогенезу політичних систем рекапітулюють стани розвитку первісних, зразкових форм: країни соціалістичної співдружності проходили ті самі етапи, що й СРСР, подібно до того, як країни, що «імпортували» демократію, відтворювали етапи розвитку традиційних західних демократій.

Еволюційні перетворення політичних утворень різних країн можуть відрізнятися на одній і тій самій стадії: наприклад, створення держав-двійників (Німеччина, Корея, Йемен), розпад держав-метрополій, загибель імперій, об'єднання та роз'єднання провінцій, колоній (Нідерланди – Бельгія, Індія – Пакистан). Політичні утворення також мають властивість розширювати свої стани. Так, дестабілізація однієї точки політичного простору спричиняє дестабілізацію інших його точок (Східна Європа кінця 80-х років XX ст., Індокитай 60–70-х років XX ст.).

Наявність сфер впливу свідчить про блоковість, політичну гетерогенність світу. Нині існує п'ять геостратегічних центрів – США, Росія, Європейський Союз, Китай, Японія. Потенційним шостим центром можна розглядати Індію.

3. *Розмірність*, що виражається у фазовому характері політичного простору. До особливостей фазового простору належать: усталеність: динамічні політичні системи відхиляються від ліній оптимального руху при збурюваннях, проте з часом повертаються до первісного стану;

збереження фазових характеристик при збурюваннях законів руху;

реставрування: властивість систем під час руху набувати первісних конфігурацій (наприклад, схильність євразійського геополітичного простору відновлювати свою політичну цілісність у складі однієї держави після чергових дезінтеграційних збурювань).

4. *Упорядкованість*, тобто внутрішня структурованість політичного простору, його стійкість щодо зовнішніх впливів. По-

рядок зумовлює ступінь свободи переміщень політичної речовини у географічному просторі, обмежуючи цю свободу межами ustalених геополітичних регіонів. Так, римська, європейська ідея зі своїми політико-правовими інституціями не може виходити за межі євроатлантичного простору, не зазнавши при цьому руйнівного зіткнення з іншими, наприклад, з російською ідеєю. Таким чином, можна дійти висновку про глибоку залежність політичної речовини від геоідеократичної визначеності.

5. *Зв'язність* – інтегральний параметр політичних утворень, що описує їх існування з позиції міцності сутнісних відносин приналежності. Вона має три виміри: державний – упорядкованість пріоритетів у послідовності «державні (національні) – регіональні-глобальні інтереси»; геополітичний – цілеорієнтація на збереження і примноження життєвого простору; духовний – генерація архетипів, що сприяють солідарним колективним цілям.

Зв'язність порушується внаслідок зовнішньої агресії, революційних сплесків, внутрішнього компрадорства. Крім того, зв'язність виявляється в тому, що політичні структури здатні поширювати одна на одну свої стани, що зумовлює взаємозв'язок характеру і темпів політичного розвитку будь-якої держави із загальносвітовими тенденціями та процесами.

8.3

Контроль політичного простору

Важливим елементом організації політичного простору є його контроль. Розрізняють такі форми контролю:

1. *Політичний* у прямій чи опосередкованій формі, що ґрунтується на політичній інфраструктурі (партійний, державний апарат, договірні чи владно-делеговані інституції).

2. *Військовий*, тобто контролювання певної території військовими засобами (агресія, окупаційний режим, розташування військових баз, втягнення у військові альянси). Різновидом опосередкованого військового контролю, спрямованим на консервацію геополітичної ситуації, є ракетно-ядерний контроль.

3. *Цивілізаційний* здійснюється через культурні архетипи та різні ціннісні системи, від поведінкових до світоглядних. Наприклад, США як лідер західної цивілізації після Другої світо-



вої війни здійснюють інтенсивну цивілізаційну експансію у світовому масштабі, встановлюючи через нав'язування американського способу життя цивілізаційний контроль над світом, потрібний для реалізації їхніх планів.

4. *Ідеологічний*, який фактично є контролем над простором, оскільки ідеологія внаслідок своєї природи, постулюючи необхідність перетворення світу, призводить до геополітичної експансії. Сама ідеологія теж може контролювати простір, про що свідчать історичні приклади комуністичної та фашистської ідеологій (можливо, сюди можна віднести і західну ідеологію лібертаріанства). Контролювати простір здатні тільки надзвичайно сильні та агресивні ідеології. Ідеологічний контроль політичного простору може бути віднесений до ширшої категорії цивілізаційного контролю.

5. *Комунікаційний* – це найбільш пряма, безпосередня, архаїчна форма контролю політичного простору. Приклади цього контролю – створення морських фортець, блокування торговельних шляхів, контроль над нафтогазопроводами тощо.

6. *Інформаційний* – найдосконаліший різновид комунікаційного контролю.

7. *Демографічний* здійснюється щодо кількісних та якісних показників демографічного становища суспільства.

8. *Економічний* полягає у впливі на політичні структури та відносини за допомогою економічних засобів (таких, як надання економічної допомоги, що пов'язується з відповідним коригуванням політичного курсу, або впровадження економічних санкцій проти небажаних режимів).

9. *Контроль над простором* здійснюється на наземному, океанічному, повітряному та космічному рівнях. Це пов'язано з використанням відповідно наземного, океанічного, повітряного та космічного просторів у геостратегії з метою геополітичної експансії.



Тєми доповідей і рефератів

1. Роль збройних конфліктів у структуруванні політичного простору.
2. Удосконалення методів військового контролю в сучасній геополітиці.

3. Роль цивілізаційного контролю в геополітиці.
4. Ідеологічний контроль політичного простору.
5. Комунікаційний контроль політичного простору.
6. Структура геополітичного простору України.
7. Центр і периферія світового простору.



Література

1. Бжезинский Зб. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI в. // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 4.
2. Дугин А. Г. Консервативная Революция. – М., 1994.
3. Евстафьев Д. Г. Збигнев Бжезинский как зеркало американской геополитики // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 5.
4. Жильцов С. С., Зонн И. С., Усиков А. М. Геополитика Каспийского региона. – М., 2003.
5. Ильин В. В., Панарин А. С. Философия политики. – М., 1994.
6. Ильин М. В. Геохронополитика – соединение времен и пространств // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1997. – № 2.
7. Каганский В. Советское пространство: конструкция, деструкция, трансформация (структурно-геополитический анализ) // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 7.
8. Киссинджер Г. Рецепт хаоса // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 1.
9. Киссинджер Г. Будьте реалистами // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 7.
10. Киссинджер Г. Дипломатия (главы из книги) // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 5.
11. Крестовые походы и проблема взаимоотношений Востока и Запада (Реферативный обзор) // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 5. История. – 1986. – № 1.
12. Купренюк Т. Идея трансатлантизму в сучасній політичній думці // Спостерігач. – 1996. – № 25.
13. Лурье С., Казарян Л. Принципы организации геополитического пространства (введение в проблему на примере Восточного вопроса) // Обществ. науки и современность. – 1994. – № 4.
14. Моргачев С. Пространство, время и поле в мировой политике // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1989. – № 7.



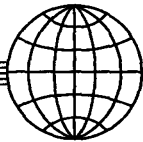
15. *Плешаков К. В.* Геополитика в свете глобальных перемен // *Международ. жизнь.* – 1994. – № 10.
16. *Пономарева И. Б.* Геополитические факторы внешней политики: современное видение // *Мировая экономика и междунар. отношения.* – 1990. – № 1.
17. *Разуваев В. В.* О понятии «геополитика» // *Вестн. Моск. ун-та.* Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1993. – № 4.
18. *Романюк А., Черниш Н.* Схід – Захід: компроміс чи конфронтація? // *Філософ. і соціол. думка.* – 1995. – № 3–4.
19. *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003.
20. *Сорокин К. Э.* Геополитика постбиполярного мира // *Полис.* – 1995. – № 1.
21. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти* / За ред. Ф. М. Рудича. – К., 2002.
22. *Центр и периферия в древнем мире* // *РЖ. Обществ. науки за рубежом.* Сер. 5. История. – 1989. – № 2.
23. *Цымбурский В. Л.* Россия – Земля за Великим Лимптрофом: цивилизация и ее геополитика. – М., 2000.



Питання для самостійного опрацювання

1. Як ви розумієте тезу В. В. Ільїна: «простір і час – впорядковувачі схеми, що виражає порядок співіснування і послідовного існування явищ світу»?
2. Як ви розумієте зв'язок опозицій «територія – спосіб життя», «географія – культура»?
3. Чим відрізняється поведінка політичних структур, диференційованих відповідно до основних типів просторових систем?
4. Охарактеризуйте роль політичних центрів у соціально-політичному житті Франції, Росії, США, Німеччини, Японії, України. Чим зумовлені її відмінності у різних країнах?
5. Як у політичному житті України взаємодіють основні засади політичної диференціації політичних ареалів?
6. Проілюструйте прикладами із світової історії вияви анізотропності політичного простору.
7. Якими є характер і наслідки нееквівалентного обміну між Північчю та Півднем, Заходом і Сходом?
8. Як можна довести наявність численних базових преференцій у міжнародних відносинах, чим вони зумовлені?

9. Що означає закон регулярності у розвитку країн, встановлений В. В. Ільїним, яким є його прогностичне значення для України?
10. У чому полягає сутність геополітичних хвиль і як дестабілізація в одній точці простору може спричинити дестабілізацію в інших точках?
11. Наведіть приклади, що підтверджують правило агресивності автономій.
12. Як «хвилі демократизації» впливають на трансформацію світового політичного простору?
13. У чому полягає значення ендемічного поля в структурі політичного простору держави?
14. Яка територія утворює ендемічне поле України, наскільки чіткими є його кордони?
15. У чому відмінність прикордонного поля від перехресного?
16. Чи існують в Україні території, що становлять перехресне поле? Якщо так, то чим зумовлена їх наявність?
17. Якими є геополітична природа і значення кордону?
18. Якою мірою кордон впливає на геополітичну долю України?
19. Як геополітичний дуалізм впливає на геополітичну природу України?



Цивілізаційний вимір міжнародних відносин

9.1

Сутність цивілізаційного підходу

Цивілізація – система детермінації суспільної життєдіяльності через духовне виробництво, тобто через соціально значущі функції культури. Статус цивілізації визначається ступенем універсалізації духовних принципів буття, що утвердилися у суспільстві. Єдність світової історії полягає у співіснуванні цивілізацій у просторі та часі, їх взаємозв'язку і взаємодії. З погляду цивілізаційного підходу, як зазначає Ю. В. Павленко, «на перший план висувається проблема осмислення руху людства до дискретної (насамперед у цивілізаційному, а також етнічному, державно-політичному тощо відношеннях) єдності, до формування глобальної, всесвітньої макроцивілізаційної системи».

Цивілізація – це певна історична соціально-культурна спільнота, що склалася в результаті територіальної, економічної та духовної спільності соціального розвитку. Розрізняють поняття «світова цивілізація» та «окремі локальні цивілізації», взаємодія останніх утворює світову цивілізацію.

Це найширша людська культурна спільнота, вона також є найширшою сферою, з якою людина себе ідентифікує: людина, що проживає, скажімо, в Полтавській області, водночас може називати себе полтавчанином, українцем, слов'янином, європейцем, нарешті, православним.

Цивілізація – це найбільше «ми», де людина відчуває себе у культурному відношенні вдома, і водночас те, що відділяє нас

від «них». Хоча кордони між цивілізаціями рідко бувають чіткими, вони реально існують, взаємодіючи одна з одною. Вони еволюціонують, адаптуються, переживають політичні, соціальні, економічні та ідеологічні революції, підйоми та спади, залишаючись найпостійнішими людськими утвореннями.

Цивілізація у певному сенсі є якісною специфікою великомасштабного суспільства, із властивою йому своєрідністю соціального і духовного життя, його базовими цінностями і регулюючими принципами життєустрою, тобто самотутності, що формується досвідом історичного розвитку і стає основою його самосвідомості й усвідомлення відмінностей від інших суспільств. *Самотутність*, виражаючи щось загальне, значуще для конкретного суспільства навіть при внутрішніх розбіжностях, виражає єдність особистості і колективу, прагнення до стійкості, інтеграції і гармонізації.

Завдяки одночасному існуванню різних цивілізацій у світовий історичний процес привноситься плюралізм, почасти збігаючись зі світовими релігіями як цілісними системами соціокультурної регуляції. Власне, саме в самотутності як ядрі культури нині вбачається один із рушійних принципів історії, завдяки якому здійснюється самотійний розвиток суспільств. В основі цивілізації як найвищого вияву наднаціональної культури лежать універсальні цінності, виражені у світових релігіях, системах моралі, праві, мистецтві, що поєднуються з комплексом практичних і духовних знань та розроблених символічних систем, які сприяють подоланню локальної замкненості.

Цивілізація є інтегрованою соціокультурною спільністю, хоча ступінь інтеграції складових частин цивілізації може бути різним, змінюючись з часом. Основою цивілізації є система вірувань, зумовлена традицією, метою якої є влаштування суспільства. Саме в духовних принципах виявляється сутність цивілізації, а за допомогою передачі духовних досягнень здійснюється її поширення в просторі і часі. Глибинний механізм цивілізації полягає у визнанні і постійній підтримці усталених цінностей.

Охоплюючи багато культур і мов, цивілізація завжди обмежена певними рамками, в яких можна виявити її власний зміст, відмінний від змісту інших цивілізацій. Складові частини цивілізації взаємодіють між собою, при цьому якщо до однієї



цивілізації належать кілька держав, взаємодія між ними є більш тісною, ніж з державами інших цивілізацій.

Втім ступінь інтеграції складових частин цивілізації може змінюватися з часом, проте вони ніколи не досягають повної інтеграції. Взагалі відносини між групами з різних цивілізацій майже ніколи не бувають дружніми, досить часто вони є ворожими. Подібні відносини можна охарактеризувати такими термінами, як «холодна війна» (вперше цей термін ввели в обіг іспанці у XIII ст. для опису свого «нелегкого співіснування з мусульманами Середземномор'я»), «холодний мир», «квазівійна», «нелегкий мир», «заплутані відносини», «гостре суперництво», «співіснування-змагання».

Величезний адаптивно-асиміляційний потенціал цивілізацій, їхній вплив на великі, диференційовані в етнокультурному відношенні території, власна культурна пластичність у поєднанні зі стійкістю до зовнішніх впливів дають змогу розглядати їх як «хребет» і одночасно як ефективний механізм просторово-часової соціокультурної взаємодії. Завдяки цьому вони є визначальною силою глобальних процесів сучасності, а проблеми управління світовими цивілізаційними процесами, забезпечення цивілізаційної безпеки як на локальному, так і на глобальному рівнях набувають актуального значення.

На відміну від поняття «народ», для цивілізації характерна не просто самодостатність розвитку, а й підвищена стійкість до різних історичних катаклізмів. Приналежність до цивілізації формує цивілізаційну ідентичність, що є найвищою формою соціальної ідентичності, якщо не враховувати «загальнолюдську» ідентичність. Цивілізаційна ідентичність є усвідомленням культурно-історичної спільності групи народів або одного народу, що протиставляється іншим подібним спільностям. Тим самим вона створює політичні протилежності, надаючи міжнародним відносинам характеру політичних відносин, тобто відносин «друг – ворог». На думку німецького геополітика К. Шмітта, політична протилежність – це найінтенсивніша, найбільш крайня протилежність. Цивілізаційна ідентичність формується в результаті екзистенціального протиставлення «друг – ворог», набуваючи тим самим статус політичної реальності. За К. Шміттом, ворог – це не конкурент і не противник, до якого відчуваєш антипатію. Це тільки сукупність людей, що змагається і протистоїть іншій сукупності.

Ворог є тільки публічний ворог, бо все, що співвіднесено з такою сукупністю людей, а надто з цілим народом, стає публічним.

В основі цивілізаційної ідентичності лежить усвідомлення культурної спільності – єдності цінностей, традицій, способу життя. Як правило, цивілізаційна ідентичність збігається з релігійною, однак вона може ґрунтуватися і на інших типах ідентичності (ідеологічній, лінгвістичній тощо) в умовах, коли релігія втрачає інтеграційну функцію в конкретному суспільстві.

Оскільки цивілізаційна ідентичність є вищою формою соціальної ідентичності, в якій втілюється екзистенціальне політичне протиставлення «друг – ворог», то і всі політичні поняття, уявлення і феномени, відображені нею, набувають цивілізаційного виміру. На думку К. Шмітта, такі поняття, як «державна», «республіка», «суспільство», «клас», «суверенітет», «правова держава», «абсолютизм», «диктатура», «план», «нейтральна держава», «тотальна держава» тощо незрозумілі, якщо невідомо, хто конкретно має бути переможений, що заперечується або спростовується. При цьому цивілізаційна ідентичність виключає екзистенціальний нейтралітет, хоча й не передбачає, що певні суспільства завжди перебуватимуть у стані дружби або ворожнечі. Реальний екзистенціальний нейтралітет у цивілізаційних відносинах означав би заперечення як самої цивілізаційної ідентичності, так і нейтралітету і політики як такої.

К. Шмітт вважав можливим встановлення мондіалістського світового порядку. На його думку, економічно фундирований імперіалізм, звичайно, спробує ввести на Землі такий стан, за якого він зможе безперешкодно застосовувати свої господарські засоби влади: ембарго на кредити, ембарго на сировину, зруйнування чужої валюти тощо, і зможе обходитися цими засобами. Володіючи технічно досконалою сучасною зброєю, він зможе використовувати її, прикриваючись новим пацифістським словником, «якому більше невідома війна, але відомі лише екзекуції, санкції, каральні експедиції, утихомирення, захист договорів, міжнародна поліція, заходи щодо підтримки миру». Противник зватиметься не ворогом, а порушником миру, оголошеним поза законом.

Розвиток класичних цивілізацій був тісно пов'язаний з імперіями як соціополітичними утвореннями, що виконували ключові інституційні та символічні функції. До виникнення цивілізації модерну з її національно-державними утвореннями імперії

визначали обличчя світової системи, будучи цілком функціональним, сталим елементом цивілізаційної регуляції, який перебуває у процесі еволюції. Криза держави-нації, зокрема порушення принципу державного суверенітету, робить актуальним питання щодо можливості інституціоналізації неоімперських структур сил, які визначатимуть світовий порядок постмодерну. Альтернатива полягає в тому, чи буде майбутнє обличчя світу формуватися взаємодією самодостатніх «світ-імперій», чи він визначатиметься відносинами на кшталт «цивілізація-варварство». Постає питання: «Якщо нова гобсіанська епоха, в яку вступає світ у новому тисячолітті, стане епохою неоварваризації світу, провідниками якої будуть нові «хрестоносці», чи знайдуться у людства сили протистояти цій інволюційній тенденції?»

Цивілізаційний підхід до вивчення світового розвитку та окремих міжнародних феноменів набуває сьогодні великої актуальності. Він сформувався у рамках філософії історії на ґрунті протиставлення концепції єдності світової історії біологічній моделі історичного процесу, згідно з якою єдність людства – це фікція, фактично ми маємо справу з розмаїттям специфічних видів культури, що нагадує багатство форм органічного світу.

Цей підхід увів в обіг **Жан-Антуан Гобіно**, який у книзі **«Досвід про нерівність людських рас»** фактором розвитку цивілізації визначив чистоту раси. Немоżliвiстю її збереження він пояснює нетривалість періодів розквіту вогнищ цивілізації. Етнічні суміші руйнують єдність стилю життя і призводять до дегенерації людини. Хоча відвертий біологізм концепції Ж.-А. Гобіно не знайшов підтримки у ХХ ст., сама ідея плюралістичної моделі світового розвитку привернула увагу.

9.2

Теорія культурно-історичних типів М. Я. Данилевського

Найбільш послідовно уявлення щодо самодостатньої замкненості дискретних культурних організмів, які фаталістично підкоряються біологічній необхідності народження, розквіту, старіння та вмирання, захищав Освальд Шпенглер. Але багато в чому теоретичні побудови О. Шпенглера були випереджені видатним російським мислителем М. Я. Данилевським. Він був

автором російської геополітичної версії панславізму, що ґрунтувалася на:

месіансько-глобалістичній концепції «Москва – Третій Рим» ченця Філофея;

антизахідницьких концепціях XVIII ст., зокрема князя М. М. Щербатова;

історіософській та політичній концепції М. М. Карамзіна, викладеній у «Записці про давню та нову Росію»;

вченнях ранніх слов'янофілів (О. С. Хомякова, І. С. Аксакова, І. В. Кіреєвського та ін.).

Основними працями М. Я. Данилевського є «Дарвінізм» (у двох томах) і більш відома «Росія та Європа», а серед публіцистичних статей – «Горе переможцям»; «Протоки» та «Константинополь». Він заперечує існування загальнолюдської цивілізації, єдиного потоку світової історії, піддає критиці географічний поділ світу (насамперед поділ на Європу та Азію) і поділ на стародавню, середньовічну та нову історію. Вищим виявом соціальної єдності людського суспільства він вважає культурно-історичні типи, окремі риси яких не можуть передаватись один одному. Можливі лише другорядні та випадкові впливи.

Російський учений виділяє одинадцять культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, ассіро-вавілоно-фінікійський (халдейський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський (аравійський), германо-романський (європейський) та слов'янський. Кожен з них у своєму розвитку проходить етапи зростання, розквіту, а також занепаду і загибелі. Перемога одного з цих культурно-історичних типів була б величезною трагедією. Крім того, М. Я. Данилевський виділяє негативних персонажів світової історії (до них він відносить кочівників – гунів, татар та ін.), а також етнографічний матеріал (примітивні народності).

Несумісність і ворожість європейського та слов'янського типів – один з головних висновків концепції М. Я. Данилевського. Європа, на його думку, – це не частина світу, а цивілізація. Росія ж не є частиною Європи, у політичному сенсі вона – Анти-Європа.

У розділі III книги «Росія і Європа», яка має символічну назву – «Європейничание как болезнь российской жизни», М. Я. Данилевський визначає три форми «європейничання»:



1) викривлення народного побуту і заміна його іноземними формами;

2) запозичення різних іноземних установ і перенесення їх на російський ґрунт;

3) погляд як на внутрішні, так і на зовнішні явища російського життя з позиції іноземця.

Учений робить висновок про те, що коли в центрі російської політики перебувають національні інтереси, Росія досягає найбільших успіхів, а коли вона починає відстоювати «загальноєвропейські інтереси», то всі її успіхи обертаються проти неї. Хибна політика підлесливості перед Європою, нехтування своїми інтересами свідчать про сумніви щодо цілей історичного буття Росії. Джерелом цієї духовної немочі є інтелігенція, над якою тяжіють забобони «європейництва». Росія має якомога швидше звільнитись від добровільно накладених на себе ланцюгів і скористатись помилками Європи та її внутрішніми негараздами.

Головним принципом російської політики має стати російсько-слов'янський егоїзм. Росія та слов'яни, прагнучи досягти своїх цілей, не повинні враховувати їх наслідки для Європи та людства. Фактично М. Я. Данилевський пропонує своєрідний російський варіант доктрини Монро, на засадах якої ґрунтується зовнішня політика США. Єдиною протипагою об'єднаній Європі він вважає Всеслов'янський союз у вигляді федерації на чолі з Росією та зі столицею у Константинополі. Крім слов'ян, до цього союзу мають увійти також греки, мадяри та румуни.

Ідеї, висунуті М. Я. Данилевським, мали великий вплив як на російську, так і на українську та європейську суспільно-політичну думку. Фундатор української політології М. П. Драгоманов піддав критиці М. Я. Данилевського як російського націоналіста, але використовував його концепцію у боротьбі з українськими націоналістами, які протиставляли українську та російську культури.

9.3

Цивілізаційна теорія О. Шпенглера

Під впливом ідей М. Я. Данилевського німецький філософ, представник «філософії життя» *Освальд Шпенглер* (1880–1936) розробляє філософсько-історичні підвалини цілісного відображення історичної формотворчості народів. Слідом за російським

філософом О. Шпенглер протиставляє постулатам про європоцентризм та лінійну спрямованість світового розвитку вчення про наявність численних рівноцінних за рівнем зрілості культур: єгипетської, індійської, вавилонської, китайської, аполонівської (греко-римської), фаустівської (західноєвропейської) та майя.

У розвитку кожної з них він виділяє такі фази: міфосимволічну, ранню культуру; метафізично-релігійну високу культуру та пізню, закостенілу культуру, що переходить у цивілізацію, яка є симптомом та виявом відмирання всього культурного світу як організму.

О. Шпенглер намагається довести «паралельно-одночасний» характер проходження фаз розвитку всіма історичними культурами. *Стадія глибокої давнини* характеризується відсутністю «політики» та державності. Їй відповідають «паралельні» епохи: тинітів – у єгипетській культурі, мікенська – в античній, Шань – у китайській та франків – у західній культурі.

Стадія культури визначається впливом іманентної державної ідеї і наявністю груп народів єдиного світовідчуття – «націй». У розвитку культури О. Шпенглер виділяє такі епохи:

1. Рання епоха, характерними рисами якої є феодальні засади ведення господарства, рицарсько-релігійні ідеали, боротьба васалів між собою і проти сюзеренів, згодом – криза та розпад патріархальних форм, перехід від феодального союзу до станової держави. Їй відповідають Давнє царство у єгипетській культурі (2600–2200 рр. до н. е.), дорична епоха – в античній (1100–650 рр. до н. е.), рання епоха Чжоу – в китайській (1300–800 рр. до н. е.), готична епоха у західній культурі (900–1500 рр.).

2. Пізня епоха, що визначається реалізацією зрілої державної ідеї, боротьбою між містом і селом, виникненням третього стану, «перемогою грошей над майном». У цей час спершу виникають світ держав «суворої форми», потім вища форма державності – абсолютизм, після цього відбувається руйнація державної форми (революція і наполеонізм), місто перемагає село, «народ» – привілейовані верстви, інтелігенція – традицію, гроші – політику. Їй відповідають Середнє царство в єгипетській культурі (2040–1790 рр. до н. е.), іонічна епоха – в античній (650–300 рр. до н. е.), пізня епоха Чжоу – в китайській (800–500 рр. до н. е.) та епоха бароко у західній культурі (1500–1800 рр.).



3. Стадія цивілізації характеризується «розчиненням народного тіла, схильного відтепер головним чином до життя у великих містах, у безформних масах», виникненням «світового міста» і «провінції» та їх протистоянням, пануванням космополітизму та «четвертого стану» – маси. Саме період 1800–2000 рр. відповідає першій фазі цивілізації у розвитку західної культури, яка визначається пануванням грошей («демократії»), проникненням господарчих сил до політичних форм та структур влади. Відповідну фазу пройшла єгипетська культура у 1675–1530 рр. до н. е. (епоха гіксосів), антична культура – у 300–1000 рр. (політичний еллінізм).

Наступна фаза, за О. Шпенглером, визначається перемогою політики сили над грошима, цезаризмом, дедалі примітивнішим характером політичних форм, внутрішнім розпадом націй і перетворенням їх на безформне населення в імперії, яка поступово набуватиме примітивно-деспотичного характеру. Вона триватиме з 2000 до 2200 рр. У єгипетській культурі ця епоха існувала у період 18-ї династії (1550–1328 рр. до н. е.), в античній – у період з 100 р. до н. е. до 100 р. н. е., у китайській культурі – у період з 250 р. до н. е. до 26 р. н. е. Лише після 2200 р. західна культура вступить в останню фазу цивілізації, коли відбудеться «позаісторичне залякнення імперського механізму на фоні хижацької радості юних народів або чужоземних загарбників», як це відбувалося у період 19-ї династії в єгипетській культурі (1328–1195 рр. до н. е.), у період від Трояна до Авреліана – в античній (100–200 рр. н. е.), у період східної династії Хань – у китайській культурі (25–220 рр. н. е.).

Сутність філософії політики О. Шпенглера можна відобразити формулою: «Світова історія – це історія держав. Історія держав – це історія війн». Він наголошував на існуванні народів, сильна раса яких зберегла властивості хижака, народів – панів-добувачів, які ведуть боротьбу з іншими народами. До таких «народів-панів» він відносить насамперед німців. Його погляди відрізнялися відвертим пангерманізмом, поєднаним з англофобією, і ґрунтувалися на традиційному для німецької думки протиставленні англійського меркантилізму і німецького героїзму. Ще у 1906 р. А. Мьоллер ван дер Брук проголосив: «Світ належить герою, а не торговцю».

У книзі *«Роки рішення»* (1933) О. Шпенглер висунув тезу про те, що світ «вступив в епоху світових війн». Наслідком

«білої революції» стала переоцінка всіх цінностей, що було передбачено Ф. Ніцше та виявилось у тотальній вульгаризації та деморалізації європейського суспільства, яке відмовилось від традиційних, суворо регламентованих форм політичного і духовного порядку на користь гуманітарних ідей загальної рівності. Це спричинить «кольорову революцію» – нове і остаточне зруйнування Європи кольоровими расами.

Перша світова війна, на думку О. Шпенглера, стала поразкою білої раси, яка втратила повагу кольорових народів. «Сьогодні вони ведуть переговори там, де вчора вони панували, а завтра повинні будуть лестити, щоб бути спроможними вести переговори», – пише О. Шпенглер. Його політичні погляди мали великий вплив на формування ідеології Консервативної Революції і нині великою мірою впливають на ідейні концепції європейських «нових правих».

9.4

Теорія локальних цивілізацій А. Дж. Тойнбі

Подальший розвиток наукової традиції дослідження локальних цивілізацій пов'язаний з ім'ям англійського філософа історії **Арнольда Джозефа Тойнбі** (1889–1975), головною працею якого є дванадцятитомне **«Дослідження історії»**. У своїх спробах з'ясувати сутність історичного процесу він дотримується ідеї культурологічного плюралізму, тобто наявності різних форм соціальної організації людства, кожна з яких має власну систему цінностей. Суспільне життя розглядається ним як сукупність дискретних одиниць соціальної організації – цивілізацій, що займають властиве тільки їм середовище існування – ареал.

Згідно з класифікацією А. Тойнбі, до *повністю розвинених цивілізацій* належать:

1. Цивілізації, не споріднені з іншими, – центральноамериканська (майя, мексиканська, юкатанська), андська, шумеро-аккадська (в т.ч. вавилонська), єгипетська, егейська (мінойська та елладський варіант егейської), індська і давньокитайська.

2. Цивілізації, споріднені з іншими – сирійська (споріднена з шумеро-аккадською, єгипетською, егейською та хетською), еллінська (споріднена з егейською) та індійська (споріднена з індською), які утворюють першу групу; православно-хрис-



тиянська, західна та ісламська (споріднені із сирійською та еллінською), що утворюють другу групу.

До *сателітних цивілізацій* А. Тойнбі відносить міссісіпську і південно-західну (сателіти центральноамериканської цивілізації); північноандську та південноандську (сателіти андської цивілізації); еламську, хетську, урарту та іранську (сателіти шумеро-аккадської цивілізації); корейську, японську та в'єтнамську (сателіти давньокитайської цивілізації); італійську (сателіт еллінської цивілізації); південно-східну азійську (сателіт спочатку індійської, пізніше в Індонезії і Малайзії – ісламської цивілізації); тибетську (сателіт індійської цивілізації); російську (сателіт спочатку православної, а потім – західної цивілізації). До недорозвинених цивілізацій належать: перша сирійська (часів гіксосів), несторіансько-християнська, далекозахідна християнська (кельтська), монофізитсько-християнська та скандинавська.

Генеza цивілізацій розглядається А. Тойнбі як результат існування людей у складних умовах життя. До головних стимулів розвитку цивілізації він відносить:

- ◆ стимул сурових країн (долини річок Янцзи, Хуанхе, Тігру, Євфрату, Нілу, гірські умови Аттики та Анд тощо);

- ◆ стимул нової землі («цілинна земля» породжує потужніші відгуки, ніж земля, вже оброблена попередніми «цивілізованими» поселенцями);

- ◆ стимул ударів (несподівана й розгромна поразка, як правило, стимулює того, хто її зазнав, підготуватися до переможного реваншу);

- ◆ стимул тиску (порівняння прикордонної з турецькими землями Австрії з більш захищеною Баварією свідчить про те, що люди, які мешкають на кордоні і зазнають постійних ворожих нападів, досягають значно більших успіхів у розвитку);

- ◆ стимул гноблення (пригноблені прошарки або раси звичайно відповідають виявами виняткової енергії і демонстрацією виняткових талантів у тих сферах, де їх не обмежують, – так, у середовищі римських рабів виникають нові релігії, в тому числі християнство, яке стало духовною основою нової цивілізації).

Однак не всі виклики навколишнього середовища спроможні спричинити адекватний відгук: наприклад, «еллінське вторгнення» у сирійський світ зумовило цілий ряд невдалих відгуків –

зороастризм, єврейський повстанський рух (Маккавеї), несторіанство і монофізитство, і лише п'ятий відгук, ісламський, виявився успішним.

Виклик максимальної сили не завжди зумовлює оптимальний відгук: норвезькі вікінги блискуче відповіли на суворий виклик Ісландії, але зазнали поразки в боротьбі зі ще суворішим викликом Гренландії. Стимул ударів може виявитися надмірним, якщо довго триває, що підтверджує приклад руйнівного впливу на Італію війни з Ганнібалом.

Не кожна цивілізація, яка виникла, може успішно розвиватися: деякі цивілізації зіштовхнулися з викликом, який за своєю суворістю був проміжним між таким, що спричиняє успішний відгук, і таким, що виключає можливість успішного відгуку. У випадках полінезійців, ескімосів та кочівників подібний виклик надходив від фізичного середовища, і відповіддю на нього був надпотужний ривок такої сили, що виснажував усю енергію, і сил на подальший розвиток у них не залишалося.

Розвиток відбувається тоді, коли відгук на той чи інший виклик є не лише успішним, а й спричиняє наступний виклик, на який знову надходить успішний відгук. Задовільним критерієм реального розвитку не може бути ані політична чи мілітарна експансія, ані вдосконалення техніки. Мілітарна експансія — це наслідок посилення мілітаризму, що, у свою чергу, є симптомом занепаду. Досягнення у сфері техніки дуже мало або взагалі не пов'язані з реальним розвитком. Вдосконалення техніки може відбуватися водночас із занепадом цивілізації і навпаки.

Реальний поступ А. Тойнбі ототожнює з так званим процесом «ефірізації», тобто подолання матеріальних перешкод, що вивільняє енергію суспільства і робить його здатним відгукуватися на виклики, які є скоріш внутрішніми, ніж зовнішніми, скоріш духовними, ніж матеріальними.

Будь-який розвиток починається в середовищі творчих особистостей, які виконують подвійну місію: по-перше, самі досягають натхнення: роблять відкриття, по-друге, переконують все суспільство «ступити на цю нову стежку життя». Після цього маси наслідують зовнішні ознаки творчої меншості, тобто вдаються до *мімесісу*. А. Тойнбі зазначає, що всі основні раси, крім чорної, брали активну участь у створенні цивілізацій, продукуючи творчу меншість як рушійну силу суспільного розвитку.



Діяльність творчих меншостей він описує як подвійний рух «*відходу – і – повернення*»: відходу – з метою власного самовдосконалення, повернення – для того, щоб освітити своїх співвітчизників. Мотив відходу – і – повернення досягає свого найбільшого духовного змісту в концепції Другого Пришестя. На думку А. Тойнбі, сплеск інтуїтивного прозріння, під час якого її було створено, виник у відповідь на конкретний виклик, пов'язаний з відповідним часом і відповідним місцем подій.

Яскравим прикладом відходу – і – повернення вчений вважає поведінку афінян під час кризи, що виникла в еллінському суспільстві, коли воно постало перед мальтузіанським викликом у VIII ст. до н. е. Афіни не стали колонізувати заморські землі або захоплювати сусідні поліси, вони відійшли від решти еллінського світу й жили усамітнено протягом майже двох століть, упродовж яких вони сконцентрували енергію на оригінальному власному розв'язанні загальноеллінської проблеми. Повернувшись на арену активного історичного процесу, Афіни кинули виклик Перській імперії і зуміли надати всій давньогрецькій культурі аттичного відтінку.

Природу *занепаду цивілізацій* А. Тойнбі пояснює трьома основними причинами:

- втратою творчої снаги творчою меншістю, яка відтоді перетворюється на «панівну меншість»;
- відмовою більшості підкорятися «панівній меншості» і наслідувати її поведінку через мімесис;
- втратою соціальної єдності суспільством у цілому.

Погіршення техніки і зменшення географічної території, спричинене вторгненням зовнішніх ворогів, не є причиною чи задовільним критерієм занепаду. Зовнішня агресія проти суспільства, яке перебуває у процесі розвитку, стимулює його посилити свою активність.

Історія свідчить, що групі, яка успішно відгукується на один виклик, рідко щастить так само успішно відповісти на наступний. Євреї, успішно відгукнувшись на виклики Старого Заповіту, не змогли відповісти на виклик Нового Заповіту.

Після того як цивілізація починає хилитися до занепаду, вона не обов'язково розпадається. Деякі цивілізації, увійшовши в стадію занепаду, загальмували свій розвиток і на тривалий період мовби скам'яніли. Класичним прикладом такої цивілізації

є давньоєгипетське суспільство у період боротьби проти гіксосів у першій чверті XVI ст. до н. е. і до V ст. н. е., коли зникла єгипетська культура. Іншим прикладом є релікти мертвих цивілізацій: джайни – в Індії, буддисти-хінаяни – на Цейлоні, в Бірмі, Таїланді та Камбоджі.

Головним критерієм *розпаду цивілізацій* є розкол суспільства на три частини: *панівну меншість, внутрішній і зовнішній пролетаріат*. Кожна така частина згодом виконує певну творчу роботу: панівна меншість створює *універсальну державу*, внутрішній пролетаріат – *вселенську церкву*, а зовнішній пролетаріат – *варварські збройні ватаги*.

Явище розпаду цивілізацій відображає типовий для людської історії рух через війну до миру, через Ян до Інь. Сам по собі розкол є результатом двох негативних рухів: панівна меншість намагається силоміць утримати привілейоване становище, на яке вона вже не заслуговує, втративши свої моральні переваги; пролетаріат відповідає на несправедливість обуренням, на залякування – ненавистю, на насильство – насильством. Але в цілому ці рухи спричиняють позитивні акти творення, будучи процесом *«розколу – і – регенерації»*.

Хоча відмінною ознакою панівної меншості є певна застиглість і одноманітність етосу, що виявляється у корпоративному дусі, все ж вона на може обійтися без творчої діяльності, що виявляється як у створенні філософських шкіл, так і у заснуванні світової держави. Характерними типами панівної меншості є мілітарист та експлуататор, але слідом за ними йшли колоністи – чиновники, які почасти загладили грабіжницькі вчинки своїх попередників, відіграючи певну альтруїстичну роль і тим самим підтримуючи подальше існування гинучого суспільства.

Внутрішній пролетаріат – це соціальний елемент або група, яка в певний історичний період «існує» у конкретному суспільстві, але «не належить до нього». Найхарактернішою ознакою пролетаря є не бідність, не низьке походження, а свідомість того – і ненависть, розбуджена цією свідомістю, – що тебе позбавили твого законного місця в суспільстві.

Зовнішній пролетаріат складається з позбавлених спадщини та викорінених із рідної землі членів того ж суспільства, почасти із позбавлених спадщини представників чужих цивілізацій та примітивних суспільств, завойованих і визискуваних, чие на-

селення не відривається від землі, а також із двічі позбавлених спадщини рекрутів, котрих набирають із тих самих підкорених за допомогою зброї народів, яких не тільки відривають від землі, а й перетворюють на рабів. Усіх їх об'єднує те, що вони були позбавлені своєї суспільної спадщини і перетворені на визискуваних паріїв.

Як зовнішній, так і внутрішній пролетаріат виникає внаслідок занепаду, але він не тільки відчужується у моральному плані від панівної меншості, а й виокремлюється від неї кордоном, який можна провести на географічній карті. Поки цивілізація перебуває в процесі розвитку, вона не має постійних і виразно означених кордонів, за винятком тих випадків, коли вона стикається з іншою цивілізацією. «Світло цивілізації» поширюється на таку відстань, на яку дозволяють закони природи, але як тільки цивілізація зупиняє свій розвиток, її культура втрачає привабливість.

Поки цивілізація розвивається, її внутрішня територія захищена від натиску навколишніх дикунів буферною зоною. Коли ж вона починає хилитися до занепаду, ця зона зникає або перетворюється на *limes*, тобто воєнний кордон, який має довжину, але не має ширини. Цей кордон – глуха стіна, що не пропускає жодної суспільної інформації, крім тієї, що стосується застосування військової техніки, тобто суспільний обмін між двома протилежними світами віднині працює на війну, а не на мирні відносини. Війна стає головною справою зовнішнього пролетаріату. Характерним продуктом творчості переможних зовнішніх пролетаріатів стає епічна поезія, що увічніює Героїчну Добу.

Розпад відбувається не безперервно, а через чергування занепадів і пожвавлень. Наприклад, заснування універсальної держави – це пожвавлення після занепаду доби лихоліття, а загибель світової держави – останній занепад. Нормальний *ритм розпаду* виглядає як занепад – пожвавлення – занепад – пожвавлення – занепад – пожвавлення – занепад, тобто включає три з половиною «такти».

Так, занепад православної християнської цивілізації розпочався із візантійсько-болгарської війни 977–1019 рр., а остаточне відновлення Рах Оесменіса (Вселенського миру) А. Тойнбі датує османським завоюванням Македонії в 1371–1372 рр.

Між цими двома часовими межами православно-християнської доби лихоліття він виділяє період пожвавлення, що тривав від часів правління імператора Олексія Комніна (1081–1118) і далі протягом одного століття. Наступний Рах Осменіка зазнав краху після поразки у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Універсальні держави виникають після надломів цивілізацій, чийм суспільствам вони надають політичної єдності. Ці держави є породженням панівних меншостей. Вони також відображають тимчасове, але дуже помітне, піднесення під час розпаду, який відбувається з чергуванням занепадів і пожвавлень. Таким чином, з одного боку, ці держави є відображенням суспільного розпаду, з другого – вони є спробою взяти цей розпад під контроль і протистояти йому. На думку А. Тойнбі, кожна універсальна держава хоча й виявляє сильну тенденцію «поводитися так, ніби вона є метою для самої себе», проте насправді вона є лише фазою суспільного розпаду.

Громадяни не тільки в більшості випадків вітають виникнення універсальних держав, а й вірять, що ці держави безсмертні. Вони не відступають від своєї віри і тоді, коли універсальна держава зникає, внаслідок чого ця інституція виникає знову як «привід» самої себе. Так, Багдадський халіфат Аббасидів відродився у вигляді Каїрського халіфату, Римську імперію заступила Священна Римська імперія на заході і Східна Римська імперія православного християнства, імперію династії Цінь і Хань відродили династії Суй і Тан у межах далекосхідної цивілізації.

Крім того, відбиток ілюзорного безсмертя часто спонукав варварів визнавати свою не менш ілюзорну залежність від цих універсальних держав. Приміром, Хлодвіг Франкський, навернувшись до католицької віри, дістав від імператора Анастасія в далекому Константинополі титул проконсула з усіма консульськими регаліями. Інституція універсальної держави, врешті-решт, виявляється неспроможною зберегти власне існування, але водночас вона слугує цілям інших інституцій, зокрема вищих релігій внутрішніх пролетаріатів.

Універсальні держави, встановлюючи лад і однорідність, стають посередником високої провідності і не тільки географічної – між частинами, що раніше були окремими локальними державами, – а й соціальної – між різними суспільними класами. Елій Арістид писав: «Як поверхня землі тримає на собі все люд-



ство, так і Рим приймає всіх людей світу в своє лоно, неначе річки, що їх убирає в себе море». Терпимість, яку володарі універсальних держав вважають за потрібну для власної підтримки, сприяє поширенню релігій вищого порядку («саме провидіння створило Римську імперію на користь християнській церкві»). Водночас ця терпимість у формі антимілітаризму є вигідною для агресивних зовнішніх сил – варварів та сусідніх цивілізацій.

Ключовою інституцією, від якої залежить саме існування універсальної держави, є засоби сполучення як знаряддя не лише її військового панування над своїми володіннями, а й політичної влади. Так, державна поштова служба була частиною урядового механізму ще в III тисячолітті до н. е. в шумеро-аккадському царстві, подібні інституції існували в універсальних державах від Китаю до Перу.

Невід'ємною частиною державної системи засобів сполучення є поселення прихильників державного режиму, які підтримують необхідну безпеку. Частиною цієї ж системи є прикордонні пости. Та крім облаштування застав, що слугують політичним та оборонним цілям, універсальна держава може заснувати свої колонії з метою відбудови руїн, що їх залишила по собі спустошлива боротьба за владу протягом попереднього лихоліття.

Як зазначає А. Тойнбі, порівняно конструктивна й гуманна політика колонізації є однією з характерних ознак світових держав. Але застави та колонії слугують також загальному «перемішуванню» та пролетаризації, від чого отримують користь варварські збройні ватаги і вищі релігії.

А. Тойнбі виявив виразну тенденцію центральних урядів універсальних держав із часом змінювати своє місцеперебування. Первісна столиця завойовника, що заснував універсальну державу, не завжди виявляється придатною з позиції зручності управління імперією або оборони від можливого нападу ззовні. В універсальних державах, заснованих чужинцями чи варварами, існує тенденція переміщувати столицю від кордону до центру, хоч її розташування поблизу кордону може зумовлювати те, що прикордонне населення має виконувати свої первісні функції.

В універсальних державах, заснованих «своїми», столиця спершу, як правило, розміщується в центрі, хоча згодом може й переміститися ближче до кордону, якщо країні загрожує напад. Столиці універсальних держав є зручними осередками для по-

ширення всіх видів культурного впливу, тому історична місія столиць часто виявляється саме в релігійній сфері.

Цивілізації контактують між собою як у просторі, так і в часі. Контакти між цивілізаціями у просторі набувають форми зіткнень.

А. Тойнбі виділяє такі *типи реакцій цивілізацій, що зазнали нападу*:

підкорення або знищення об'єкта нападу без ефективного опору з його боку, як це було з багатьма примітивними суспільствами. При цьому після тривалої стадії занепаду цивілізації можуть знову відродитися, як сирійська цивілізація після зруйнування її еллінським суспільством;

відповідь силою на силу, як у випадках індуїстської та православної цивілізацій, що стали жертвами агресивного іранського і мусульманського мілітаризму (відповідь сикхів і маратхів моголам, грецьких і сербських націоналістів – туркам);

мирна відповідь на мілітаристський виклик, як у випадку оточення вавилонського світу сирійською цивілізацією в епоху Ахеменідів, що було наслідком культурного навернення іранських варварів, які стали правителями універсальної держави: місіонери сирійської культури перемогли своїх вавилонських завойовників;

самоізоляція як відповідь на пригнічення, прикладами якої можуть бути євреї, абіссінці, тантрійський махаянський релікт індської цивілізації у Тибеті. Вона може набувати форми географічного або психологічного ізоляціонізму.

Оцінюючи сучасний стан західної цивілізації, А. Тойнбі доходить висновку про наявність симптомів кризи, але вважає, що існує можливість уникнути або віддалити сумний кінець шляхом духовного єднання через світову релігію. Він наголошує на інтегруючій функції вищих релігій, які є єдиною основою зближення народів і втілюють духовну єдність цивілізацій.

9.5

Концепція «зіткнення цивілізацій»

С. Хантінгтона

У статті *«Зіткнення цивілізацій»*, яка являла собою резюме великого геополітичного проекту «Зміни у глобальній безпеці та американські національні інтереси», і у наступних публікаціях **С. П. Хантінгтон**, директор Інституту стратегічних досліджень



ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті, сформулював відповідну концепцію, в якій він розвиває філософсько-історичні побудови А. Тойнбі і надає їм суто геополітичного контексту. На його думку, у XX ст. відносини між цивілізаціями змінилися від переважання односпрямованого впливу західної цивілізації на всі інші до усталеної взаємодії всіх цивілізацій. При цьому С. Хантінгтон стверджує, що «ера Заходу» закінчилась і почався «бунт проти Заходу». Міжнародна система цивілізацій розширилася за межі Заходу і перетворилася на мультицивілізаційну. Водночас припинилися конфлікти між західними державами, що тривали впродовж століть. Наприкінці XX ст. Захід розпочав рух від фази «воюючих держав» до фази «універсальної держави»: держави Заходу об'єднуються у дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці, пов'язані між собою складною мережею формальних і неформальних зв'язків.

Якщо універсальними державами попередніх цивілізацій були імперії, універсальна держава західної цивілізації найімовірніше буде сполученням міжнародних організацій, федерацій або конфедерацією, оскільки її політичною формою є демократія.

Майбутнє людства у цих умовах визначатиметься взаємодією семи-восьми основних цивілізацій: західної, конфуціанської, японської, ісламської, індуїстської, слов'яно-православної, латиноамериканської і, можливо, африканської.

Цей підхід не зовсім відповідає класичній тойнбіанській концепції цивілізаційного процесу, згідно з якою створення універсальної держави, хоча і є симптомом надлому цивілізації, все ж може розглядатись як певне піднесення.

У міру того, як світ виходить зі своєї західної фази, ідеології, що знаменували пізній час західної цивілізації, приходять у занепад зазначає С. Хантінгтон, а їх місце займають релігії та інші форми ідентичності та переконань, в основі яких лежить культура. Виокремлення релігії від міжнародної політики, яке відбулося після Вестфальського миру, доживає свої дні, і релігія дедалі більшою мірою втручається в міжнародні відносини. Навряд чи можна погодитися з універсальним характером твердження про заміну ідеології релігією як визначально-го чинника цивілізаційного процесу, і, зокрема, міжнародних

відносин. Ця теза досить справедлива для цивілізацій, які переживають духовне відродження (насамперед ісламської, конфуціанської, індуїстської). Що ж до західної та православної цивілізацій, то тут спостерігається криза традиційних релігій, яка загрожує останній зруйнуванням цивілізаційної ідентичності.

Проти тези про конфлікт цивілізацій як про домінанту міжнародних відносин ХХІ ст. висувався, зокрема, такий аргумент: люди втомилися від боротьби в ім'я принципів і віри, вони прагнуть забезпеченого і щасливого життя; економіка, а не політика править світом. Він дійсно характеризує стан цивілізації модерну – цивілізації сучасного Заходу. Але саме криза цієї цивілізації і породженої нею сучасної світової системи і робить актуальною тему зіткнення цивілізацій, розміщуючи її у площині конфлікту модерну і постмодерну. У цьому сенсі С. Хантінгтон правий, коли зазначає, що «центральною віссю світової політики майбутнього, очевидно, буде конфлікт між Заходом і рештою світу».

Якщо у роки «холодної війни» країни встановлювали зв'язки з наддержавами як союзники, сателіти, залежні, нейтральні країни або країни, що не приєдналися, то по її закінченні країни вже встановлюють зв'язок з цивілізаціями як країни-члени, серцевинні держави, самотні, «надтріснуті» і розколоті країни.

Серцевинна держава – це наймогутніша або основна у культурному відношенні держава певної цивілізації. Як правило, в ній існують місця, які вважаються головними джерелами культури цієї цивілізації. Кількість серцевинних держав та їхня роль відрізняються у різних цивілізацій і у процесі розвитку цивілізації. Японська цивілізація майже ідентична з єдиною японською серцевинною державою. Конфуціанська, православна та індуїстська цивілізації мають по одній домінуючій серцевинній державі. У західній цивілізації історично існувало кілька серцевинних держав. Ісламська, латиноамериканська та африканська цивілізації не мають серцевинних держав. Субцивілізаційні відмінності заважають шиїтському Ірану та португаломовній Бразилії взяти на себе таку роль.

Країни-члени повністю ідентифікують себе з певною цивілізацією: наприклад, Франція – із західною, Сербія – із православною. У самотніх країн відсутня культурна спільність з



іншими країнами. Ефіопія, наприклад, ізольована через панівну амхарську мову і коптський шрифт, через панівну релігію – коптське православ'я, через своє імперське минуле і релігійну відмінність від сусідів-мусульман.

Майже всі країни внутрішньо різномірні і містять більше однієї релігійної, расової або етнічної групи. Якщо відмінності занадто великі, це може загрожувати існуванню держави, особливо у випадках, коли культурні відмінності збігаються з географією розселення. Країни з особливими культурними групами, приналежними до тієї самої цивілізації, можуть перетворюватися у глибоко розділені з реально здійсненою (Чехословаччина) або можливою (Канада) сецесією (виокремленням).

Імовірність появи глибоких розколів значно вище у *«надтріснутих» країнах*, де великі групи населення належать до різних цивілізацій. Сили відштовхування віддаляють їх і вони тяжіють до цивілізаційного магніту в іншій державі. Такі країни мають проблеми зі збереженням єдності. *Розколоти* країни відрізняються від *«надтріснутих»* тим, що в них переважає одна цивілізація, але їх лідери прагнуть змінити цивілізаційну ідентичність.

Характер міжцивілізаційних відносин, що формуються сьогодні, коливатиметься, на думку С. Хантінгтона, від стриманості до застосування сили, проте в більшості випадків буде чимось середнім. Він зазначає, що більшість держав будь-якої цивілізації при формуванні своїх відносин з державами інших цивілізацій, як правило, наслідує приклад серцевинних держав. Спільні інтереси (зазвичай наявність спільного противника у третій цивілізації) можуть зумовити співробітництво між державами різних цивілізацій.

Нині міжцивілізаційні конфлікти набувають двох форм: на локальному рівні – конфлікти на лініях розломів (між сусідніми державами, що належать до різних цивілізацій, між різноцивілізаційними групами всередині держави або між групами, які намагаються створити нові держави на уламках старих), на глобальному – конфлікти між серцевинними державами різних цивілізацій.

Найістотніша розподільна лінія в Європі збігається зі східними кордонами західного християнства, що склалися близько

1500 р. – з історичним кордоном між Габсбурзькою та Османською імперіями. Конфлікти також загострюються вздовж північного кордону поширення ісламу – від Югославії до Сінцзяну. За словами С. Хантінгтона, «майбутня світова війна, якщо вона розпочнеться, буде війною між цивілізаціями».

Першою необхідною умовою для підтримання миру у багаточивілізаційному світі є утримання серцевинних держав від втручання у конфлікти всередині інших цивілізацій. Другою – необхідність ведення переговорів між серцевинними державами про припинення війн на лініях розламів між державами або групами, що належать до їх цивілізацій. С. Хантінгтон наголошує, що Росія як серцевинна держава православної цивілізації несе особливу відповідальність за підтримку порядку і стабільності серед православних держав і народів.

С. Хантінгтон вважає також, що динамізм ісламу є постійним джерелом багатьох відносно малих війн на лініях розламу, а піднесення Китаю – це потенційне джерело великої міжцивілізаційної війни між серцевинними державами. Поява Китаю як домінуючої сили Східної та Південно-Східної Азії суперечить американським інтересам. При цьому він визнає, що в разі об'єднання Китай та Росія могли б вирішальним чином змінити баланс сил на шкоду Заходу. Для обох країн російсько-китайське зближення означає протидію західній моці та універсалізму.

Розглядаючи відносини між Заходом та ісламським світом, С. Хантінгтон наголошує на їх глибоко конфліктному характері, зумовленому природою обох релігій. На нинішнє загострення багатовікового конфлікту впливають такі чинники, як:

1) демографічний бум у країнах ісламу, який спричинив збільшення кількості безробітних і невдоволених молодих людей, котрих рекрутують ісламісти, або які переселяються на Захід;

2) ісламське відродження надало мусульманам впевненості в особливості і вищості їх цивілізації та їх цінностей над західними;

3) постійні спроби Заходу перетворити свої цінності та інституції на світові, підтримувати свою військову та економічну зверхність, а також втручатися у внутрішні конфлікти ісламського світу спричинили дуже сильне невдоволення серед мусульман;



4) з крахом комунізму зник спільний ворог Заходу та ісламу, проте кожен з них перетворився на відчутну загрозу для іншого;

5) розширення контактів між мусульманами та населенням Заходу зміцнюють у них відчуття власної ідентичності і того, що вона роз'єднує їх, загострилися суперечності щодо розуміння прав представників однієї цивілізації у країні, де чисельно переважають представники іншої.

У контексті цивілізаційних зіткнень С. Хантінгтон наголошує на помилковості, аморальності та небезпечності віри в універсальність західної культури, на існуванні безпосереднього зв'язку між універсалізмом, імперіалізмом та експансією. Він застерігає, що західний універсалізм може призвести до міжцивілізаційної війни між серцевинними державами, в якій Захід може зазнати поразки. С. Хантінгтон пропонує США ретельно уникати крайнощів, зробивши при цьому головний акцент на атлантистську політику розширення співробітництва з Європою для захисту інтересів та цінностей унікальної західної цивілізації.

9.6

Цивілізаційна концепція О. Кузнецова

Російський учений О. Кузнецов створив нову модель традиційних цивілізацій, яка стала відповіддю на концепцію С. Хантінгтона. На противагу релігії як визначального критерію класифікації цивілізацій у концепції С. Хантінгтона О. Кузнецов висуває критерій писемності (табл. 1). На його думку, в умовах ліквідації неписьменності системи писемності стають більш репрезентативними дескрипторами цивілізацій, ніж релігійні системи, позиції яких значно ослабли у процесі секуляризації суспільства. Більше того, на відміну від релігій, існуючі писемності не припиняли свої культурні функції. До того ж вони мають давнішу історію, а тому справляють більш глибокий вплив на формування основних рис та розвиток цивілізацій.

Зіставлення концепцій С. Хантінгтона і О. Кузнецова свідчить про те, що в основному вони подібні, але підхід О. Кузнецова дає змогу поглибити уявлення про «сузір'я» небагатолюдних цивілізацій, у яких слід шукати коріння земної цивілізації.

Таблиця 1. Виникнення цивілізацій

Писемність	Час виникнення	Релігія або інша ознака	Час появи
Латиниця	VI–IV ст. до н. е.	Християнство західне	I ст. (1054)
Кирилиця	IX ст.	Християнство православне	I ст. (1054)
Арабіка	VI ст.	Іслам	VII ст.
Індійська	Середина I тис. до н. е.	Індуїзм і буддизм	I тис. до н. е.
Китайська	Кінець III тис. до н. е.	Конфуціанство	VI ст. до н. е.
Японська	VIII та X ст.	Синтоїзм, буддизм	VI ст.

Крім того, О. Кузнецов виділяє додатково на основі критерію писемності такі цивілізації: грецьку (до VIII ст. до н. е.), іврит (V–II ст. до н. е.), вірменську (IV ст.), ефіопську (IV ст.), грузинську (V ст.), монгольську (XIV ст.) і корейську (XV ст.).

Торкаючись проблеми «зіткнення цивілізацій», О. Кузнецов зазначає, що міжцивілізаційні конфлікти нині набувають характеру «війни абеток», і підтверджує це відповідними прикладами. Як правило, в усіх міжрелігійних конфліктах суб'єкти мають різну писемність. Це конфлікти між сербами (кирилиця; православ'я) і хорватами (латиниця; католицтво), між сербами і албанцями (іслам; латиниця), між ізраїльтянами (іврит; іудаїзм) і палестинцями (арабське письмо; іслам), між кіпріотами-греками (грецька писемність; православ'я) і кіпріотами-турками (латиниця; іслам), між Нагірним Карабахом (вірменська писемність; православ'я) і рештою Азербайджану (переходить з кирилиці на латиницю; іслам).

Крім того, спостерігаються численні конфлікти між групами, що мають спільне віросповідання, але різну писемність:

1) між православними абхазами (кирилиця) і грузинами (грузинська писемність), грузинами та південними осетинами (кирилиця), греками (грецька писемність) та македонцями (кирилиця), а також між Придністров'ям (кирилиця) та правобережною Молдовою (латиниця);

2) між мусульманами у Таджикистані, де опозиція переходить з кирилиці на арабіку;

3) між буддистами-тибетцями (індійська писемність) та китайцями (ієрогліфи; конфуціанство є етико-політичним вченням);

4) між індуїстами хінду, пенджабцями, бенгальцями, тамілами, які мають різні давні писемності.

Особливо загрозливою є ситуація у тих державах, де на офіційному рівні використовуються дві чи більше писемності. Це насамперед арабські країни – Алжир, Єгипет, Сомалі, Мавританія та деякі інші, де офіційний статус мають арабіка та латиниця. Вони руйнуються тероризмом зсередини, оскільки держави, які містять дві цивілізації, нестабільні.

Застосування критерію писемності дає змогу зробити досить оптимістичні прогнози щодо територіальної цілісності Росії та Китаю. Росія – це однорідний простір кирилиці. Це визначає і цивілізаційні риси України, а отже, створює відповідні пріоритети міжнародної політики. Щодо Росії не може не викликати занепокоєння можливість переходу Татарстану з кирилиці на латиницю. Китай також є країною з однією писемністю. Діалекти китайської мови відрізняються так сильно, що вона як єдина мова реалізується лише у писемності.

9.7

Сучасні тенденції розвитку цивілізаційної теорії

Нині для тих, хто займається цивілізаційною теорією, стає дедалі проблематичнішим питання щодо самотності окремих цивілізацій, оскільки практично не залишилося цивілізацій, які б не зачепив процес взаємодії і трансформації. Набувають поширення ідеї про становлення загальнолюдської, світової цивілізації. Універсальна, загальносвітова цивілізація передбачає об'єднання людства на основі культури і сприйняття населенням світу спільних цінностей, традицій, порядків та інституцій. У дослідженнях спостерігається зрушення у бік вивчення взаємодій між цивілізаціями і розвитку єдиної світової цивілізації, що свідчить про істотну трансформацію цивілізаційної парадигми. З багатьох причин саме цивілізаційна проблематика стала розглядатися як ключ до розуміння сутнісних проблем глобалізації і шляхів їх розв'язання.

Ідея світової цивілізації відображає процес культурного зближення людства і визнання існування загальнолюдських цінностей, орієнтацій, форм діяльності та інституцій. Проте уявлення, що акцентують увагу на наявності деяких подібних фунда-

ментальних цінностей та інституцій, і свідчать тим самим про наявність деяких постійних рис у людській поведінці, все-таки неспроможні пояснити світову історію як процес змін. Не можна не враховувати і те, що концепція світової цивілізації сприяє виправданню західного культурного домінування над іншими суспільствами.

Інтерес науковців до тенденцій розвитку світової цивілізації виявляється і в тому, що дедалі більша увага приділяється передумовам та ознакам кризових процесів у її розвитку. Наголошується на турбулентному, біфуркаційному характері сучасного етапу світового цивілізаційного процесу. Зокрема, О. І. Неклеса вважає, що епоха, в яку вступає світ, – це існування суспільства у вигляді стійкої, але нерівноважної (дисипативної) системи. Стійкість прийдешнього нового світу багато в чому ґрунтується на величезній кількості нагромаджених цивілізацією ресурсів, на їх перманентному, динамічному перерозподілі, проте водночас це робить його досить уразливим щодо можливості тотальної деструкції. Її джерело він вбачає в тому, що в людському світі потенційно (а іноді й реально) існує особливий, «нічний» стан послідовного руйнування системи – Світ Розпаду, тобто своєрідний код антиісторії. Така «поліфонічна» конструкція є одночасно простором складної взаємодії історичних епох, фундаментальні коди яких у латентній або актуальній формі зберігаються і співіснують упродовж усієї історії людства як основа цивілізаційних, типологічних розходжень у структурі соціуму. Зміна епох, подібно до неспокоїного стану прикордонних поясів цивілізаційних розламі, супроводжується хаотизацією соціуму, періодами смуту.

На думку М. О. Чешкова, нинішні глобальні процеси пов'язані з кризою, самовичерпанням домінантної ролі соціального начала глобальної спільності. Свідченням цього російський учений вважає виникнення тупикових, і таких, що спустошуються, одновимірних (різні види тоталітаризму, втрата колективної ідентичності в розвинених суспільствах) феноменів десоціалізації та маргіналізації як в окремих суспільствах, так і у світі в цілому (тероризм, торгівля наркотиками), бестіалізацію індивіда, руйнування його генетичних засад (СНІД), нарешті, загрозу ядерної катастрофи і спадної еволюції людства. Водночас, на думку М. О. Чешкова, змінюється і суспільна свідомість, сві-



тові релігії розпадаються, створюючи ситуацію духовного вакууму, що заповнюється окультними та езотеричними вченнями.

Концепція С. Хантінгтона і полеміка навколо неї спричинили висування парадигми діалогу як альтернативу моделі конфлікту цивілізацій. З ініціативи Президента Ісламської Республіки Іран С. М. Хаттамі ООН проголосила 2001 рік Роком діалогу культур і цивілізацій. Діалог культур є важливим, якщо не єдиним засобом пізнання себе, своєї власної культурно-цивілізаційної основи. Кожна цивілізація має використати в цьому діалозі досвід інших культур. Головне завдання політичного діалогу цивілізацій, що має ґрунтуватися на гуманістичних засадах, самореалізація партнерів. Такий підхід дає змогу кожній цивілізації перебороти свій соціокультурний егоцентризм, зберігаючи при цьому свої особливості та відмінності.

Діалог розглядається як надійний інструмент для побудови нової парадигми глобальних відносин. Він передбачає існування спільних, універсальних цінностей, а також прагнення до гідного спілкування і взаємопорозуміння, відкидання як абстрактного універсалізму і гегемоніального контролю, так і сліпої відданості своєму етносу, релігійної винятковості і культурної нетерпимості.

Елементами нової парадигми глобального діалогу є рівноправ'я, переосмислення поняття «ворог», децентралізація влади (її перехід до багатьох груп та організацій, поширення від центру до периферії, збільшення можливості окремих людей впливати на світовий розвиток), зацікавленість у причетності до глобальної спільноти, особиста відповідальність за власні дії та спільне майбутнє, створення союзів на основі вирішення конкретних проблем як природний наслідок зацікавленості у майбутньому нашої планети.



Теми доповідей і рефератів

1. Генеза цивілізацій (за А. Тойнбі).
2. Розвиток цивілізацій (за А. Тойнбі).
3. Запад цивілізацій (за А. Тойнбі).
4. Розпад цивілізацій (за А. Тойнбі).
5. Контакти між цивілізаціями у просторі (за А. Тойнбі).

6. Контакти між цивілізаціями в часі (за А. Тойнбі).
7. Перспективи західної цивілізації (за А. Тойнбі та О. Шпенглером).
8. Слов'янсько-православна цивілізація.
9. Цивілізаційні теорії С. Хантінгтона та О. Кузнецова: порівняльний аналіз.
10. Закони розвитку культурно-історичних типів М. Я. Данилевського.
11. «Европейничание» як хвороба російського життя (за М. Я. Данилевським).
12. Цивілізаційний вимір українсько-російських відносин.



Література

1. Аринин А. Н., Михеев В. М. Самобытные идеи Н. Я. Данилевского. – М., 1996.
2. Василенко И. А. Политическая глобалистика. – М., 2000.
3. Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? – М., 2002.
4. Горин Н. Глобализация и локальные цивилизации // Власть. – 2000. – № 1.
5. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. – М., 1993.
6. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – М., 1991.
7. Древние цивилизации / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М., 1989.
8. Ионов И. Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 2.
9. Карамзин Н. М. Записки о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношении. – М., 1991.
10. Киркпатрик Дж., Уинс А., Бартли Р. и др. Ответ С. Хантингтону // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 3.
11. Кузнецов А. О новой модели локальных цивилизаций // Междунар. жизнь. – 1995. – № 4, 5.
12. Малашенко А. В. Мусульманская цивилизация: движение и инерция // Восток. – 1994. – № 4.
13. Маркарян Э. С. О концепции локальных цивилизаций. Критический очерк. – Ереван, 1962.



14. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ. – СПб., 1989.
15. Неклесса А. И. Конец эпохи Большого Модерна // Знамя. – 2000. – № 1.
16. Неклесса А. И. Реквием XX веку // Мировая экономика и международ. отношения. – 2000. – № 1, 2.
17. Неклесса А. И. Глобальный Город: творение и разрушение // Новый мир. – 2001. – № 3.
18. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. – К., 2002.
19. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998.
20. Поздняков Э. А. Формационный и цивилизационный подходы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5.
21. Самуйлов С. М. Неизбежны ли столкновения цивилизаций? // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 1, 2.
22. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1922.
23. Столкновение цивилизаций? (Реф.) // Свободная мысль. – 1993. – № 17, 18.
24. Титаренко М. Л. Взаимодействие восточной и западной цивилизаций – условие прогресса человечества // Проблемы Дальнего Востока. – 1991. – № 1.
25. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К., 1995.
26. Тойнбі А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – М., 1995.
27. Хантингтон С. Если не цивилизации, то что? // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 6.
28. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и что это может означать для России // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 3.
29. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К., 2002.
30. Цымбурский В. Л. Борьба за «евразийскую Атлантиду»: геоэкономика и геостратегия. – М., 2000.
31. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. – М., 1993.
32. Экономическая цивилизация и научная экономика. – М., 2000.
33. Юрошевич Д., Казаков В. Югославський конфлікт: зіткнення цивілізацій? // Політол. читання. – 1994. – № 4.



Питання для самостійного опрацювання

1. Чому цивілізаційний вимір міжнародних відносин набув особливої актуальності саме наприкінці ХХ ст.?
2. Чи можна вважати цивілізаційний підхід протиставленням концепції держави-нації?
3. Що спільного в основних положеннях концепцій М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та С. Хантінгтона?
4. Чому локальні цивілізації вважаються вищим рівнем соціальної інтеграції людства?
5. Чи згодні ви з твердженням М. Я. Данилевського про неможливість суттєвих міжцивілізаційних обмінів, про випадковість та другорядність впливів цивілізацій одна на одну?
6. Які приклади контактів між цивілізаціями у просторі та часі наводить А. Тойнбі?
7. Які чинники сприяли процесу вестернізації у Росії на думку М. Я. Данилевського?
8. Якими, з позицій М. Я. Данилевського, можуть бути наслідки встановлення глобального домінування західної цивілізації?
9. Чому М. Я. Данилевський вважав несумісними європейські та російські цінності?
10. Охарактеризуйте соціально-політичні та наукові наслідки створення О. Шпенглером теорії цивілізацій.
11. Чим модель генези цивілізацій А. Тойнбі відрізняється від моделі О. Шпенглера?
12. Як можна застосувати тойнбіанську модель «виклику-і-відгуку» до аналізу генези та розвитку руської цивілізації?
13. Як ви розумієте слова А. Тойнбі про те, що цивілізації розвиваються через «життєвий порив»?
14. Чому не всі виклики спричиняють успішні відгуки?
15. У чому сутність проблеми занепаду цивілізації?
16. Чому, на думку А. Тойнбі, помирають цивілізації?
17. У чому виявляються симптоми розпаду західної цивілізації?
18. На якій стадії розвитку, згідно з А. Тойнбі, перебуває нині західна цивілізація?
19. Яким, на думку А. Тойнбі, має бути майбутній світовий лад?
20. Чому, згідно з С. Хантінгтоном, зіткнення цивілізацій є неминучим і чи можна погодитися з його думкою?
21. Як лінії розламу між цивілізаціями впливають на долі держав?

22. Які чинники сприяють конфронтації між Заходом та ісламським світом?
23. Як ви розумієте слова Ден Сяопіна: «нова «холодна війна» між Китаєм та Америкою триває»?
24. Як в епоху «зіткнення цивілізацій» виявляється «синдром братніх країн»?
25. Як С. Хантінгтон характеризує роль та місце Заходу в сучасному світі?
26. Чому саме конфлікт між Заходом та рештою світу стане центральною віссю світової політики і яких форм він набуватиме?
27. На якій підставі і наскільки правомірно С. Хантінгтон стверджує, що відбувається формування «конфуціансько-ісламського блоку»?
28. Як цивілізаційна ідентичність України впливає на її історичну долю і геополітичну роль, наскільки фатальним можна вважати цивілізаційний розкол України?
29. Наскільки адекватною є релігія як критерій ідентифікації цивілізацій? Чи існують інші, більш оптимальні критерії?

Міжнародні системи

10.1

Виникнення і сутність системного підходу

Термін «теорія систем» був запропонований біологом **Людвігом фон Берталанфі** у 1932 р. У 1951 р. теорію систем розробляли вчені Чикагського університету, зокрема **Анатоль Рапопорт**. У 1954 р. її розробкою займалося вже спеціальне товариство досліджень у цій галузі. Загальна теорія систем – це сукупність загальних ідей, принципів і понять, а також інваріантних форм, абстрактних моделей, що дають змогу використовувати методи формалізованого дослідження у будь-якій галузі наукового знання.

Будь-який організм, у тому числі соціальний, на думку Л. фон Берталанфі, є складним утворенням, у якому кожен елемент у своїй поведінці та розвитку залежить від відносин з іншими подібними елементами, що у складних сполученнях утворюють систему. Отже, під *системою* розуміють сукупність елементів та відносин між ними. За А. Рапопортом, система – це не просто сукупність одиниць (часток, індивідів), коли кожна одиниця керується законом критичного зв'язку, що діє на неї, а сукупність відносин між цими одиницями. При такому підході особлива увага приділяється організованій складності, тобто тій обставині, що додавання нової одиниці вводить не тільки відносини цієї одиниці до всіх інших, але також змінює відносини між усіма одиницями. Чим тісніше взаємопов'язані відносини, тим організованіша система, утворена цими відносинами.

Система є динамічною єдністю, організованою у деяку цілісність процесом взаємодії, що зазнає постійної зміни. Ці зміни стосуються як самих елементів системи, так і зв'язків та відносин між ними. Основою системи є зв'язки між елементами, але в ній існують також відносини, що не є зв'язками.

Змінюваність і стабільність є діалектично пов'язаними характеристиками системи. Відображенням стабільності системи у процесі розвитку є *структура* як реалізація певних відносно усталених відносин. Структура не існує поза її сприйняттям: зрозуміти світ – означає побудувати в уяві структуру з матеріалу цього світу.

Структура формує відносини порядку, композиції елементів. Головною ознакою структури є усталена впорядкованість. Структура забезпечує цілісність і тотожність об'єкта самому собі, збереження його основних властивостей за різних зовнішніх та внутрішніх змін. Вона також породжує та організує взаємозв'язок системи із зовнішніми умовами.

Характеризуючи відносно усталене та стабільне, здійснюючи вплив на характер змінення системи, її структура сама є результатом певної зміни, результатом розвитку. В цьому полягає зв'язок структури з розвитком. Будь-яка наявна структура є чимось сталим, вона має свою історію. Розкриття саме генетичних зв'язків, відносин структур, причин їх виникнення має велике значення для вивчення історії систем. У свою чергу, розвиток як незворотний процес є системою змін і має свою структуру.

Система функціонує і розвивається у певному середовищі. *Середовище системи* – це певний взаємозв'язок решти світу з системою, без розгляду якого досліджувати цю систему неможливо. До середовища належать зовнішні щодо системи об'єкти, що беруть участь у формуванні її інтегрованих властивостей опосередковано. Структурна усталеність системи зберігається лише в межах обмеженої зміни середовища.

У системі можна виділити окремі підсистеми як її складові частини за такими критеріями:

цілісність у межах системи, що виражається в особливій підсистемній структурі та змісті;

органічний структурний, функціональний і генетичний зв'язок і взаємодія окремих підсистем.

Соціальні системи мають поліструктурний характер, тобто містять різні структури з притаманними їм елементами і відно-

системами. Кожна історично конкретна структура відображує певна відносина конкретної соціальної системи, спільну природу і детермінацію процесів, що в ній відбуваються.

Вираження властивостей, якостей системи у взаємодії з іншими об'єктами, певної та відносно усталеної реакції системи на зміни її внутрішнього стану та зовнішнього середовища, реакції на подразники всередині і ззовні, своєрідний специфічний спосіб поведінки системи, засіб розв'язання постійної суперечності між системою та середовищем є *функціями системи*.

Поліструктурність системи породжує й чисельність її функцій, тобто поліфункціональність. Функції системи можуть перехрещуватись, збігатися, здійснюватися у різних напрямках, суперечити одна одній або взаємовиключати одна одну. Функції елементів є відносно самостійними щодо системи в цілому. Передумовою функціонування та розвитку реальної системи є її неоднорідність, суперечливість, динамічна рівновага, взаємодія в ній сил конклюдентності та конфронтаційності.

Будь-яка система ґрунтується на певних загальносистемних засадах, а саме:

специфікації – об'єкти, що входять до системи, набувають нової специфікувальної функції або властивості, що перетворює їх на компонент системи;

спільності – специфікація елементів системи здійснюється системоутворювальним чинником; спільність властивостей є джерелом синтезу системи;

відмінності – система неможлива без спільності, але утримується вона як ціле відмінністю, яка породжується ототожненням; для розвитку системи потрібна відмінність як його джерело;

узгодження – процес будь-якого узгодження у системі, що забезпечує її існування як єдиного цілого;

цілісності – цілісність інтегративної властивості полягає у тому, що вона не може бути реалізована жодним компонентом системи окремо, і це відрізняє систему від конгломерату; цілісність є не передумовою, а результатом розвитку системи, будь-яка система лише розвивається у напрямі цілісності;

системного розподілу – окремі частини не зберігають властивостей цілого; системний розподіл здійснюється винятково за системоутворювальним чинником;



адаптивний розподіл – адаптивним називають розподіл, що здійснюється за деякою довільною ознакою, коли окремі частини зберігають властивості цілого.

Виявивши формальні системні властивості, притаманні будь-якій сутності як системі, організованому цілому, Л. фон Берталанфі сформулював низку системних законів. Серед них:

закон оптимальних розмірів системи (обмеження розмірів зростанням комунікативних мереж);

закон неусталеності (відсутність усталеної рівноваги через циклічні флуктуації, зумовлені взаємодією систем);

закон олігополії (існує можливість для співіснування багатьох малих систем, що суперничають, але за наявності навіть двох величезних конфліктуючих систем відбувається свого роду «вибух» і, можливо, самознищення обох систем).

Засадою формування загальносистемних принципів і законів є *ізоморфізм*, або формальна відповідність систем, з якими мають справу різні науки. Ізоморфний опис дає змогу повернути увагу до нових і несподіваних сторін того чи іншого фрагмента дійсності. Застосування принципу ізоморфізму законів дає можливість робити узагальнений опис різноякісних явищ.

10.2

Системний підхід у міжнародних дослідженнях

Розробка загальних і спеціальних проблем міжнародних відносин, що розглядаються як система, спроби конструювання різних моделей міжнародних систем є завданням багатьох досліджень у науці про міжнародні відносини. Системний підхід використовується при вивченні різноманітних міжнародних явищ і процесів, зокрема міжнародної інтеграції, прийняття зовнішньополітичних рішень, міжнародних конфліктів. Він застосовується також на рівні системних моделей, на якому вивчають принципи міждержавних взаємодій і створюють теорії міжнародних систем.

Міжнародна система – це сукупність міжнародних акторів та відносин між ними. Метою міжнародної системи є підтримання внутрішнього стабільного стану. Структурно вона складається з незалежних і залежних змінних, взаємодія яких визначає загальний стан цієї системи.

Незалежними змінними вважаються міжнародні актори (держави та міжнародні організації, транснаціональні сили), структура міжнародної системи (різні типи союзів і коаліцій), форми та види взаємодії між основними елементами системи (взаємодія за військовими, дипломатичними, економічними, ідеологічними каналами в умовах конфлікту або співробітництва). До *залежних змінних* відноситься державна міць (здатність впливати на поведінку інших дійових осіб), управління силою (застосування сили однією державою щодо іншої), стабільність існуючої структури та процесів у міжнародній системі та їх зміна.

Міжнародна система перебуває у взаємодії з навколишнім середовищем. Поведінка у межах однієї внутрішньої системи (держави) впливає на іншу систему і на міжнародну систему в цілому. Розвиток сучасної техніки, засобів масової комунікації робить політичні та економічні системи прозорішими з погляду зовнішнього впливу. У свою чергу, внутрішня напруженість та насильство у державі також здатні істотно вплинути на стан міжнародної системи.

Теорії міжнародних систем визначають закономірний характер міжнародної взаємодії, зумовленість поведінки держав характером взаємовідносин між великими державами як найбільш сильними і впливовими, констатують, що загальною рисою всіх міжнародних систем є їх олігополістичний характер, тобто домінування невеликої групи провідних держав.

Важливою проблемою системного аналізу міжнародних відносин є типологізація міжнародних систем. Розрізняють стабільні та нестабільні, конфлікти та кооперативні, гомогенні та гетерогенні системи. За ознакою випадковості та детермінованості британський дослідник М. Ніколсон виділяє: 1) повністю випадкову систему, яка є абсолютно непередбачуваною; 2) повністю детерміновану систему, яка є протилежністю першої; 3) структуровану систему, якій властивий високий ступінь передбачуваності, але яка може зазнавати серйозних трансформацій під впливом незначних змін в її оточенні. Втім такі елементи невизначеності, як правило, є нечисленними. Зі збільшенням кількості цих елементів зростає ймовірність втручання учасників системи в її функціонування, при цьому змінюється перебіг подій.



10.3

Теорія міжнародних систем

М. Каплана

Одним з перших теоретиків міжнародних систем був американський учений **Мортон Каплан**, який виклав основні положення своєї теорії у працях «Система і процес у міжнародній політиці» та «Макрополітика». *Міжнародні відносини*, за М. Капланом, – це єдина ультрастабільна система, що має своє «Я», не залежне від часу. У різні історичні періоди ця система проходить низку послідовних станів, опис яких означає фактично опис змінних величин систем (чисельності, типу, поведінки держав, їх військового та економічного потенціалів, інформаційних процесів).

На цій основі визначаються основні правила системи, правила переходу, класифікаційні змінні акторів, їх потенціали та інформаційні змінні. *Основні правила системи* – це правила, що описують загальні взаємовідносини між акторами або задають їм певні системні ролеві функції. *Правила переходу системи* – це закони зміни динамічної системи, що пов'язують теперішній стан системи з минулим. *Класифікаційні змінні* визначаються внутрішніми структурними характеристиками акторів, що впливають на їх поведінку на міжнародній арені (національна держава, союз чи міжнародна організація).

Міжнародна система – це найзагальніша система, в її межах діють національні і наднаціональні міжнародні актори як її елементи. Їх внутрішні системи – це параметри міжнародної системи, їх «виходи» – це її змінні.

М. Каплан розрізняє *шість макромоделей міжнародних систем*, які можуть розглядатись як ідеальні типи, оскільки лише дві з них є історично реальними – система балансу сил і вільна біполярна система. Є також жорстка біполярна, універсальна та ієрархічна системи і система з індивідуальним правом вето. Різновидами цих моделей є дуже вільна біполярна система, система ослабленої напруженості, неусталена система блоків, система неповного поширення ядерної зброї.

Основними ознаками *системи балансу сил*, яка існувала в Європі у XVIII–XIX ст., є такі:

- ♦ наявність єдиних учасників – національних держав;

- ◆ цільова орієнтація основних акторів на досягнення оптимальної безпеки;
- ◆ відсутність ядерної зброї;
- ◆ дія в системі щонайменше п'яти основних акторів;
- ◆ потреба для кожного актора мати союзників і потенційних партнерів по коаліції.

Основними правилами поведінки в цій системі є такі:

дій так, щоб збільшити свій бойовий потенціал, але починай переговори кожного разу, щоб уникнути війни;

починай війну, якщо немає іншої можливості збільшити свій бойовий потенціал;

припиняй бойові дії, якщо виникла загроза ліквідації основного актора, протидій будь-якому акторові або коаліції, що прагнуть заволодіти панівним становищем у системі;

здійснюй стримуючий вплив на акторів, що керуються наднаціональними організаційними засадами;

дозволяй переможеним або тим, що стримуються, з числа основних акторів приєднатися знову до системи як прийнятні ролі партнери, або допомагай підвищити свій статус кому-небудь із неосновних акторів.

У цьому випадку коаліції утворюються на основі конкретних інтересів і мають нетривалий характер. Сторони, які воюють, намагаються дотримуватись основних правил системи і переслідують обмежені цілі. Додержуються також такі норми міжнародного права, як невтручання у внутрішні справи іншої держави.

Вільна біполярна система, що відповідає міжнародній ситуації періоду холодної війни, характеризується такими основними ознаками:

- ◆ система містить два блоки, очолювані акторами-лідерами;
- ◆ відбувається диференціація ролей – крім блоків і членів блоків система включає держави, що не приєдналися до них і, міжнародні організації;
- ◆ наявність ядерної зброї.

Для певної системи характерні такі *правила поведінки акторів*:

блоки прагнуть змінити співвідношення бойових потенціалів на свою користь;

блоки готові піти на деякий ризик, щоб ліквідувати ворожий блок;



блоки готові краще вступити в ядерний конфлікт, ніж дати супернику зайняти панівне становище;

блоки схильні підпорядковувати цілі універсального актора (ООН) цілям власного блоку, а цілі ворожого блоку – цілям універсального актора;

актори, що не приєднались, схильні надавати спільну підтримку універсальному акторові, особливо якщо справа стосується ворожих намірів одного з блоків;

актори, що не приєднались, схильні робити все можливе для зменшення небезпеки військового зіткнення між блоками.

У цій системі коаліції, засновані на незмінних інтересах, включають ідеологічні компоненти і мають тривалий характер. Страхіття ядерної війни утихомирено діє на збройні конфлікти. Універсальний актор схильний підтримувати посередницьку та конфліктознижувальну діяльність. На думку М. Каплана, втрачають силу стимули щодо невтручання у внутрішні справи інших держав.

Щодо неіснуючих, абстрактних моделей міжнародних систем, то *жорстка біполярна система* як модифікація вільної біполярної системи характеризується або відсутністю, або нівелюванням ролі універсальних акторів та акторів, що не приєднались, неусталеністю (якщо блоки не будуть організовані ієрархічно), відсутністю інтеграційних і посередницьких функцій, високим ступенем дисфункціональної напруженості.

Універсальна міжнародна система характеризується М. Капланом як інтегрована і високо солідарна система, особливістю якої є наявність «політичної підсистеми» на кшталт конфедерації. Зіткнення інтересів у ній розв'язувались би на основі певних політичних правил системи. Передбачається також існування певного органу, який би обстоював насамперед інтереси міжнародної системи, а потім вже її територіальних підсистем. Усталеність цієї системи залежить від співвідношення її збройного потенціалу зі збройними потенціалами її акторів, а також від доступності для неї різних ресурсів та засобів.

Ієрархічна система відрізняється панівним становищем одного з блоків, всередині її існують функціональні підрозділи («політична система»), більш міцні, ніж географічні. Високо інтегрований характер цієї системи сприяє її високій усталеності.

Система з індивідуальним правом вето характеризується наявністю у багатьох країн ядерної зброї за умови, однак, що перший ядерний удар не повністю знищить сили ворога. Хоча такий напад істотно зашкодив би боєздатності ворога, але державі, яка здійснила напад, у свою чергу, загрожував би напад з боку третьої держави, що є стримувальним моментом для плану нанесення першого ядерного удару. За цих умов немає потреби у створенні коаліцій, але якби вони виникли, то мали б неідеологічний характер.

За такої системи війни в основному були б неядерними, обмеженими географічно і щодо засобів озброєння. Ядерна зброя могла б використовуватись лише для суворо обмеженої цілі. Роль універсального актора істотно зменшується і перетворюється на посередницьку. Зовнішня політика великих ядерних держав мала б ізоляціоністський характер, прагнення до гегемонії було б значною мірою ослаблене через неможливість її встановлення, зменшується також втручання у внутрішні справи держав через ефективність ядерних систем і відносно незначну роль коаліції.

Серед різновидів вільної біполярної системи і системи з індивідуальним правом вето особливо близькою до ситуації 60–70-х років ХХ ст. М. Каплан вважає *дуже вільну біполярну систему*. В ній зростаюча ядерна рівновага приводить до того, що загроза центральної війни зменшується, а міжнародні кризи класичного військового типу пом'якшуються. Водночас це перешкоджає партизанським діям і «мікровійнам».

У цій системі деякою мірою ослабли б існуючі блоки, відбулося б часткове поширення ядерної зброї, діяльність універсального актора відповідала б прагненням більшості акторів, що не приєднались. Блоки боролися б за підтримку акторів і в цьому змаганні блок, що виступав би за збереження статус-кво, зазнавав би поразки. Правило невтручання порушуватиметься ще частіше, ніж у вільній біполярній системі.

Щодо *системи ослабленої наруженості*, то вона представляє певний варіант теорії конвергенції, передбачаючи «лібералізацію» у СРСР та «демократизацію» у США, ослаблення напруження і укладення угоди про обмеження озброєнь, збільшення значення універсального актора. Війни матимуть локальний характер, переслідуватимуть суворо обмежені цілі та відбуватимуться між малими неядерними державами. Не виключається й обмежене



співробітництво наддержав для запобігання загрозі ядерної ескалації.

У *неусталеній системі блоків* напруження зростає, у галузі обмеження озброєнь досягнуто лише мінімальної угоди, набули поширення конфлікти у «третьому світі», ядерні системи стають дешевшими і легкодоступними. Міцність коаліції залежить від військового потенціалу та військової політики. Політика наддержав відображатиме докорінну суперечність між ними, більша частина зіткнень між ними мала б прямий характер. Система неповного поширення ядерної зброї є варіантом цієї системи.

Корисність моделей М. Каплана визначається тим, наскільки вони порівнювані з конкретними міжнародними ситуаціями і поведінкою в них міжнародних акторів.

10.4

Теорія міжнародних систем С. Хоффмана

Серед провідних теоретичних концепцій міжнародних систем на особливу увагу заслуговує теорія американського вченого **Стенлі Хоффмана**, найповніше викладена у його книзі *«Труднощі Гулівера, або Контекст американської зовнішньої політики»*. Він поділяє усі міжнародні системи на два типи – *помірковані* та *революційні*, розглядаючи їх як інтелектуальні конструкції або ідеальні типи, що дають змогу зрозуміти реальні конкретні системи. Основним критерієм віднесення системи до того чи іншого типу є природа цілей, які вона має на меті, і засоби, що використовуються для її досягнення.

Ідеальним типом поміркованої системи С. Хоффман вважає систему балансу сил. Для цієї системи характерно, що головні актори поведуть себе так, щоб «приборкати амбіції та можливості один одного, зберегти приблизну рівновагу сил між ними і зменшити рівень насильства». Основними умовами її функціонування є мультиполярність і «кодекс міжнародної законності» (хоча б у вигляді узгоджених правил суперництва). Головні союзи в цій системі мають тенденцію переслідувати «помірковані цілі» за допомогою «поміркованих засобів». Війнам у ній властивий обмежений характер. Перевагою системи балансу сил С. Хоффман вважає те, що малі держави перебувають під свого роду колективною опікою з боку великих

держав. Останні розділені конфліктними амбіціями, але не ворогують постійно і навіть пов'язані спільними інтересами. Завдяки своїй однорідності система діє без урахування внутрішньої політики та ідеології.

Революційні системи С. Хоффман характеризує як такі, що вирізняються «широким масштабом національних цілей, тираниєю міжнародної політики над внутрішньою, використанням радикальних засобів, відсутністю нейтральності у режимах, жорсткістю союзів, перебільшенням і знищенням міжнародної ієрархії».

Ідеальним типом революційної системи Хоффман вважає біполярну систему. На його думку, в ній кожна з двох основних держав прагне досягти своїх великих амбіційних цілей всіма існуючими в її арсеналі засобами. За цих умов суперники мають обмежений вибір, проводячи політику ворожості щодо іншої сторони. Загальне суперництво призводить до постійної боротьби за союзників, що руйнує ієрархію, роблячи кожную з двох наддержав залежною від підтримки чи нейтральності третіх країн. Це також збільшує ризик зіткнення між наддержавами. Ідеологічні засади протистояння призводять до загального втручання у міжнародні конфлікти. Результатом «непомірності цілей та засобів» є нестабільність, що, на думку С. Хоффмана, притаманна біполярній системі в цілому та становищу великих держав зокрема.

Найімовірнішою майбутньою міжнародною системою С. Хоффман вважав *багатоієрархічну систему*, в якій, як і у мультиполярних системах минулого, кілька великих держав відіграватимуть традиційну роль головних акторів, проте сама ієрархія буде значно складнішою. Сила, хоча й залишатиметься вирішальним аргументом, однак не зможе вже слугувати єдиним критерієм міжнародної ваги та авторитету держав.

Існуватимуть різні ієрархії для розв'язання різних проблем, що С. Хоффман визначав як «функціональне розмаїття ієрархії». Відбуватиметься регіональна децентралізація міжнародної системи (тобто автономія різних підсистем) перед загрозою ядерної настрашки.

Багатоієрархічна система може бути нестабільною. Існуватимуть конфлікти, особливо гострі у третьому світі. Поширення ядерної зброї збільшить ризик ядерної війни у «сірих районах», на периферії систем союзів. Можуть мати місце нові тури гон-



ки озброєнь між провідними державами. Водночас поширення ядерної зброї здатне розколоти міжнародну систему на нестабільні підсистеми.

10.5

Теорія міжнародних систем Р. Роузкранца

Спроба розробити новий підхід, сутність якого полягає у порівняльно-історичному аналізі міжнародних систем, до теорії міжнародних систем була здійснена американським дослідником **Річардом Роузкранцем** у книгах *«Дія та взаємодія у світовій політиці. Міжнародні системи у перспективі»*, *«Біполярність, мультиполярність і майбутнє»* та інших.

У центрі уваги Р. Роузкранца – питання щодо стабільності різних типів міжнародних систем. *Стабільність системи* він розглядає як здатність «регулятора», в ролі якого виступають: механізм балансу сил, дія систем союзів, міжнародних організацій чи неформальна згода великих держав, придушувати будь-які збурювання, що загрожують існуючому розподілу силових центрів. Чим вище рівень збурювань, які «регулятор» здатний придушити, тим вище стабільність системи.

Концентруючи увагу на внутрішніх джерелах міжнародної поведінки, Р. Роузкранц висуває тезу про те, що внутрішня неусталеність, яка загрожує існуванню владної еліти, обов'язково супроводжується посиленням нестабільності у міжнародній системі. Почуття внутрішньої небезпеки серед еліти неминуче призводить до нестабільності у міжнародній системі. Основними детермінантами стабільності міжнародної системи він вважає відношення еліт, ступінь контролю еліти, ресурси, доступні для контролю елітою, здатність еліти стримувати збурювання системи.

Узагальнюючи історичний процес розвитку міжнародних відносин, Р. Роузкранц виділяє *дев'ять історичних типів міжнародних систем*, що існували, на його думку, в період з 1740 по 1960 рік:

- 1) «вісімнадцяте століття» (1740–1789 рр.);
- 2) «революційна імперія» (1789–1814 рр.);
- 3) «європейський концерт» (1814–1822 рр.);
- 4) «урізаний концерт» (1822–1848 рр.);
- 5) «зруйнований концерт» (1848–1871 рр.);

- 6) «бісмарківський концерт» (1871–1890 рр.);
- 7) «імперіалістичний націоналізм» (1890–1918 рр.);
- 8) «тоталітарний мілітаризм» (1918–1945 рр.);
- 9) «повоєнний період» (1945–1960 рр.).

Ці системи він об'єднує у дві узагальнені моделі – стабільну та нестабільну.

У *стабільних системах*, до яких Р. Роузкранц відносив «вісімнадцяте століття», «європейський концерт», «урізаний концерт», «бісмарківський концерт» та «повоєнний період», обсяг збурювань був мінімальним, а регулятори були здатні впоратися з їх джерелами. Еліти були задоволені існуючим статус-кво всередині своїх держав та у міжнародній системі, вони прагнули розв'язувати існуючі проблеми невоєнними засобами і не бажали мобілізувати ресурси для зміни міжнародної системи. Водночас держави могли вдатися до поліпшення своїх позицій без зруйнування системи, за рахунок однієї чи кількох держав, не завдаючи шкоди іншим.

У моделі *нестабільних систем*, що охоплює «революційну імперію», «зруйнований концерт», «імперіалістичний націоналізм» і «тотальний мілітаризм», регулятор не може впоратися зі збурюваннями, оскільки має лише мінімальні засоби. Еліти не задоволені статус-кво і відчувають небезпеку, вони прагнуть поліпшити свої внутрішні та міжнародні позиції. Для реалізації цієї мети вони мобілізують ресурси, звертаючись до націоналізму.

Піддавши критиці біполярну та мультиполярну системи, Р. Роузкранц розробив нову модель *«бімультіполярної системи»*, яка поєднала позитивні риси обох типів систем. У цій системі дві провідні держави діятимуть як регулятори конфлікту у зовнішніх сферах, а мультиполярні держави – як посередники і буфери між біполярними державами. Конфлікт не виключається, однак його можна тримати під контролем. Посилення рис мультиполярності сприятиме поліпшенню відносин між наддержавами.

10.6

Інші теорії міжнародних систем

Не претендуючи на універсалізм, властивий розглянутим вище теоріям, деякі американські спеціалісти намагались зосередити увагу на окремих аспектах міжнародних систем, зокрема на моделях їх стабільності.

Так, **Кеннет Уолц**, фундатор школи неореалізму, доводив, що біполярна система стабільніша, ніж мультиполярна, оскільки у ній нерівність між наддержавами та малими державами дуже велика. Біполярна система характеризується спільним контролем двох найсильніших держав та їх взаємним антагонізмом. Вони мають можливість наносити удари і контролювати насильство, тому можуть утримувати інші держави від насильства і гасити дестабілізуючі зміни, що спричиняються насильством у разі неможливості його контролю. Дві наддержави однаковою мірою прагнуть з почуття самозбереження підтримувати баланс сил у системі, який може ґрунтуватись на різних можливостях, включаючи військову та технологічну міць.

Видатний французький політолог та соціолог Раймон Арон у книзі «Мир та війна між націями» виклав свою досить оригінальну теорію міжнародних систем. Міжнародною системою він називає «сукупність політичних одиниць, що підтримують між собою регулярні відносини і здатні бути втягнені у загальну війну» [1, 109]. Специфічним елементом міжнародної системи є «стан постійної боротьби» між її акторами.

За типом *конфігурації співвідношення сил* Р. Арон розрізняє біполярні та мультиполярні системи. Для якісної характеристики міжнародної системи він вводить поняття «*гомогенність*» та «*гетерогенність*». Гомогенною є така система, в якій держави належать до одного типу і підпорядковуються одним принципам політики, гетерогенною – система, в якій держави організовані за різними принципами і проголошують протилежні цінності. Гомогенні системи стабільніші за гетерогенні. Конфігурація співвідношення сил, гомогенність і гетерогенність є основними змінними величинами будь-якої міжнародної системи.

Структуру міжнародної системи Р. Арон розглядав, виходячи з концепції рівноваги сил. Загальним правилом є те, що будь-яка держава, що прагне зберегти рівновагу сил для підтримки свого суверенітету, має зайняти позицію проти тих держав чи коаліцій, які становлять загрозу для її суверенітету.

Біполярну систему Р. Арон вважав не більш нестабільною чи здатною спричинити війну, ніж мультиполярну, хоча вона швидше може призвести до загальної війни. Кожен локальний конфлікт у ній розхитує всю систему. Для збереження рівно-

ваги в ній глави коаліцій мають намітити між собою демаркаційну лінію, розподілити сфери впливу, а також заборонити відхід учасників від умов системи. Ставкою у конфлікті між наддержавами є доля акторів. Іноді поведінка малих акторів може призвести до втягнення коаліцій у загальну війну, для запобігання якій наддержави мають заборонити перехід держав з однієї коаліції до іншої.

Мультиполярна система, за Р. Ароном, є історичним компромісом між природним станом та пануванням закону. Держави взаємно визнають право на існування, прагнуть зберегти рівновагу, але при цьому дипломатія в цій системі має цинічний характер, не визнаючи ні ворогів, ні друзів. Рівновага не є самоціллю для її акторів, які прагнуть до оволодіння максимальними ресурсами, навіть якщо це призведе до війни чи спричинить крах союзів. Якою б не була конфігурація системи, загальний закон рівноваги проголошує, що мета головних акторів полягає в тому, щоб не здатися на милість суперника. Дипломатія рівноваги не залежить від обміркованого вибору державних діячів, вона визначається обставинами.

Загальною рисою міжнародного співтовариства, на думку Р. Арона, є відсутність інстанції, в руках якої була б зосереджена монополія на застосування законної сили. Це відрізняє його від внутрішньодержавної політичної системи.

У цілому застосування системного підходу в дослідженні міжнародних відносин сприяло значному поживавленню інтересу до моделювання міжнародних процесів з метою пошуку чинників, здатних відіграти стабілізуючу, гармонізуючу роль у взаєминах міжнародних акторів. Дослідження міжнародних систем виявили багато «вузьких місць» у різних моделях міжнародних відносин, проте пропозиції та прогнози, які вони містили, мали важливе значення для формування зовнішньополітичних стратегій провідних держав світу.



Теми доповідей і рефератів

1. Структурний аналіз міжнародних систем.
2. Взаємодія світових політичної та економічної систем.
3. СНД як регіональна міжнародна система.

4. ЄС як регіональна міжнародна система.
5. Зміст закономірностей міжнародних відносин.
6. Вестфальська система (1648–1789 рр.).
7. Віденська система (1815–1877 рр.).
8. Берлінська система (1878–1914 рр.).
9. Версальсько-Вашингтонська система (1919–1939 рр.).
10. Ялтинська система (1945–1989 рр.).
11. Особливості сучасної трансформації глобальної міжнародної системи.



Література

1. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000.
2. Богатуров А. Д. Кризис миросистемного регулирования // Междунар. жизнь. – 1993. – № 7.
3. Богатуров А. Д. Системный подход и изучение международных отношений // Мир между двумя войнами: Избранные документы по истории международных отношений 1910–1940-х годов. – М., 1997.
4. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814–1878: В 2 т. – Ростов н/Д, 1995.
5. Завалько Г. А. Возникновение, развитие и состояние миросистемного подхода // Обществ. науки и современность. – 1998. – № 2.
6. Критика миросистемного подхода и концепции капитализма И. Валлерстайна. – М., 1992.
7. Кулагин В. Рождение мирового порядка // Междунар. жизнь. – 1996. – № 4.
8. Манькин А. С. Системность в международных отношениях: причины формирования и этапы развития // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 1992. – № 5, 6.
9. Монбриаль Т. де Память настоящего времени. – М., 1997.
10. Поздняков Э. А. Системный подход и международные отношения. – М., 1976.
11. Примаков Е. Международные отношения накануне 21 века: проблемы, перспективы // Междунар. жизнь. – 1996. – № 10.
12. Система, структура и процесс развития современных международных отношений / Отв. ред. В. И. Гантман. – М., 1984.
13. Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. – М., 1958.

14. Федотов А. Глобальный кризис мировой системы // Междунар. жизнь. – 1994. – № 4.
15. Цыганков П. А. Международный порядок: между прошлым и будущим // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 12.
16. Чернов С. А. Системный анализ во внешней политике // США: Экономика, политика, идеология. – 1998. – № 6.
17. Шергін С. Світовий порядок: концепції і реальність // Політика і час. – 1997. – № 1.
18. Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. – 1990. – № 9.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягає евристичне значення системного підходу для дослідження міжнародних відносин?
2. Яке поняття є головним у дефініції системи?
3. Як співвідносяться поняття «система», «структура», «функція», «середовище», «кордон» у системному підході?
4. Як співвідносяться поняття «структура» і «процес»?
5. У чому полягає сутність поняття «структура процесу розвитку»?
6. Яку мету переслідував М. Каплан при створенні теорії міжнародних систем?
7. Як, за М. Капланом, відбувається трансформація міжнародних систем?
8. Як ви розумієте поняття «стабільність» і «динамічна рівновага» системи та їх співвідношення? Порівняйте погляди щодо стабільності міжнародної системи М. Каплана та Р. Роузкранца.
9. Визначте основні відмінності системи балансу сил і вільної біполярної системи. Якій з них М. Каплан віддавав перевагу?
10. Які умови існування ієрархічної системи та системи з індивідуальним правом вето, в чому полягають їх особливості?
11. Чому М. Каплан вважає, що ядерні системи добре захищені проти випадковостей?
12. Порівняйте роль універсального актора в різних моделях міжнародних систем. У чому полягають його функції?
13. У чому полягає сутність теорії міжнародних систем М. Каплана?
14. Що спільного між теоріями міжнародних систем М. Каплана і С. Хоффмана?

15. Чому С. Хоффман вважає систему балансу сил поміркованою і стабільною, а біполярну систему – революційною і нестабільною?
16. У чому сутність та відмінності тенденцій до поліцентризму і мультиполярності у розумінні С. Хоффмана?
17. Чим С. Хоффман мотивує тенденцію до формування багатієрархічного типу міжнародних відносин, наскільки правомірно його твердження?
18. У чому сутність бімультиполярної системи Р. Роузкранца, чи була вона реалізована у сучасній світовій історії?
19. Якій моделі міжнародної системи відповідає світ на рубежі ХХ–ХХІ століть?
20. Чи дійсно світова система розвивалася у напрямі трансформації від мультиполярності через біполярність до уніполярності, як це стверджує А. Страус?
21. Чи існують альтернативи уніполярному світу Рах Americana?
22. Якою має бути геостратегія України в сучасних умовах в контексті відносин між глобальними центрами сили?



Міжнародні актори

11.1

Держава як міжнародний актор

Держави є головними міжнародними акторами – діючими особами міжнародних відносин. Держава – єдина універсальна організація, що виконує функції соціального арбітра та знаряддя легалізованого примусу.

Головними елементами держави є територія, народ і суверенна публічна влада. Держава є політично оформленим суспільством, союзом громадян. На горизонтальному рівні держава – це координація громадян, товариський союз, а на вертикальному – підпорядкованість громадян державній владі, союз панування.

Головними ознаками держави є такі:

- ◆ територіальна організація населення;
- ◆ здатність до інтеграції суспільства за наявності соціальних і класових відмінностей;
- ◆ суверенність – володіння найвищою та необмеженою владою щодо суб'єктів, які діють у межах її кордонів, і незалежність у міжнародних відносинах;
- ◆ примусовість – належність до держави є соціальною необхідністю, відображеною у правових актах, при цьому державний примус є керівним і пріоритетним щодо інших органів у межах окремої держави;
- ◆ загальність – держава охоплює сферою свого впливу всіх людей, що проживають на її території.



Територія держави – це матеріальна основа здійснення державної влади. Повноцінний стратегічний та економічний розвиток держави можливий лише за умов достатніх геополітичних масштабів і великих територіальних можливостей. Держави світу можна поділити за територіальною (просторовою) ознакою на дві групи: до першої належить невелика кількість суб'єктів міжнародних відносин, які володіють реальною незалежністю, до другої – країни, які змушені підкорятися умовам та вимогам світового порядку, що формують великі держави. На справжній суверенітет можуть претендувати лише ті країни, які у межах своєї державності зуміли розв'язати проблему самодостатності, тобто геополітичної самостійності.

Класичні парадигми міжнародних відносин розглядають їх як взаємодію держав, що уподібнюються більярдним кулям, оскільки кожна держава розглядається як замкнена суверенна одиниця, яка діє на міжнародній арені відповідно до національних інтересів і яку представляють державні лідери. Відносини між державами можуть змінюватися від непримиренної ворожнечі та війни до крайніх виявів дружби, коли країни навіть ліквідовують прикордонні служби. Головні цілі, які переслідують держави на міжнародній арені, – розвиток, безпека і співробітництво. Це потребує від країни втрати частини суверенітету заради свого і спільного виживання.

Держави відрізняються масштабами свого впливу і ступенем могутності. В процесі міжнародної взаємодії утворюються силові поля різної інтенсивності. Фактично кожна держава є своєрідним «центром сили» – глобальним, регіональним, субрегіональним або локальним. Центри сили формують зони стратегічної відповідальності, масштаби яких – від власної території до світу в цілому, при цьому передбачається втягнення держав де-факто і де-юре у діяльність блоків, союзів, укріплення впливу центру сили в лояльних угрупованнях, створення систем колективної безпеки, спроби розвалити або переорієнтувати на власний бік потенційно або реально ворожі союзи. У сучасному світі до таких центрів сили належать США, ЄС, Японія, Китай, Росія, хоча їх силовий потенціал є неоднаковим і виявляється непропорційно в різних сферах. Вирішальні силові позиції, що дають змогу здійснювати глобальний стратегічний вплив, мають лише США. Центросилові відносини є визначальними для функціонування сучасної світової системи.

11.2

Світове лідерство

Для відносин між державами характерна ієрархічність, що зумовлює появу міжнародних лідерів. Лідер об'єднує держави, керує їхніми діями.

Серед міжнародних лідерів виділяються наддержави (світові лідери), великі держави, регіональні лідери. Крім міжнародних лідерів, виділяються також держави-партнери і держави-аутсайтери. Ці статуси не мають формального офіційного характеру. На відміну від поняття «велика держава» (його запровадив Ш. М. Талейран у ході Віденського конгресу) поняття «наддержава» є порівняно молодим, оскільки воно пов'язане з біполярним протистоянням другої половини ХХ ст. Сутність цих досить умовних термінів передбачає, що у світі одночасно можуть існувати 1–2 наддержави і кілька (5–7) великих держав. До поняття наддержави близьким є поняття «світовий лідер», вживання якого значною мірою зумовлене глобалізаційними процесами.

Головними рисами світового лідера є такі:

спроможність держави вести за собою інші країни світу;

перевага у військовій стратегії;

перевага за економічними показниками, тобто більш інтенсивне економічне зростання;

наявність технологічного потенціалу;

здатність взяти на себе відповідальність за нейтралізацію джерел нестабільності та підтримання безпеки у світі;

спроможність здійснювати прогресивний вплив на світовий розвиток;

стабільна політична та економічна ситуація в державі.

Світове лідерство слід відрізнити від *світового панування*, коли держава контролює діяльність інших країн, тобто робить їх залежними від себе. Інтереси суб'єктів світового панування через універсалізацію перетворюються на інтереси об'єктів лідера.

Сутність світового панування полягає у перетворенні інтересів великих держав на інтереси всього світового співтовариства та привласненні всіх вигід від монополії на встановлення світового порядку. Хоча за своєю сутністю світове лідерство та світове панування відрізняються, вони можуть функціонально поєд-



нуватись в одній державі. У світовій історії цю функцію переважно виконували світові імперії.

Після завершення Другої світової війни за роль світового лідера змагалися Сполучені Штати Америки і Радянський Союз. «Холодна війна» між ними, яку називають ще Третьою світовою війною, закінчилася перемогою США. Останні розпочали реалізовувати стратегію, спрямовану на встановлення однополярного світу, що передбачає світову перевагу США над будь-якими силами у будь-якому поєднанні з метою контролю за світовим розвитком. У своїй діяльності вони керуються тезою Дж. Ная про те, що «лідерство наймогутнішої держави зміцнить глобальну взаємозалежність». Ця теза була розвинена у так званій *теорії гегемоніальної стабільності*, згідно з якою чим сильнішою є держава-гегемон, тим стабільнішим буде міжнародний порядок. Колишній державний секретар США М. Олбрайт проголошувала: «Ми зберігатимемо нашу присутність всюди, де є необхідність у захисті наших інтересів».

Особливістю світового лідерства США є те, що воно здійснюється у формі «коаліційного лідерства». Однак досвід останніх років свідчить, що США дедалі складніше знайти партнерів для підтримки своїх позицій щодо міжнародних кризових ситуацій. Військова акція проти Іраку продемонструвала зростання суперечностей між країнами-учасницями НАТО – організації, яка ще зовсім недавно претендувала на роль «світового жандарма». До того ж США зіткнулись з проблемою легітимності їхніх дій, внаслідок чого вони зайняли агресивнішу дипломатичну і військову позицію щодо зовнішнього світу.

Зростання напруженості у відносинах «центр – периферія» послаблює позиції США як світового лідера внаслідок збільшення розриву в рівнях їхнього розвитку; міжнародної боргової кризи; кризових тенденцій у світовій фінансовій системі, оскільки світовою валютою нині є американський долар; існування потенційних претендентів на цю роль. До того ж на периферії нагромаджено негативний надлишок капіталів усієї світової системи. США неспроможні запобігти погіршенню стану навколишнього середовища, навпаки, вони є найбільшим порушником екологічної рівноваги у світі.

Потенційними противниками США як світового лідера називають «крайніх націоналістів, трайбайлістів, терористів, пред-

ставників організованої злочинності, заколотників, тих, хто бажає повернути країни, які нещодавно стали вільними, до минулого стану». У США посилюється побоювання втратити контроль над ключовими регіонами і тому на перший план висувається ідея встановлення контролю над тими країнами, які потенційно здатні стати опозиційними. Республіканська адміністрація Дж. Буша-молодшого офіційно проголосила головними противниками США міжнародний тероризм і країни так званої «осі зла» – Ірак, Сирію, Іран і КНДР. Однак США розуміють, що основна небезпека американській гегемонії може бути з боку могутніх континентальних держав і блоків, тому головною метою американської геостратегії є встановлення геополітичного контролю над Євразією.

11.3

Імперія як міжнародний актор

Імперія – це вища форма традиційної державності. Як наддержавне утворення, яке об'єднує кілька народів і країн під егідою універсальної ідеї релігійно-етичного характеру, імперія є вищою, головною та найефективнішою формою інтеграції.

Згідно з іншим трактуванням, імперія – це держава, яка вбачає себе організатором і інтегратором ойкумени, декларує свою особливу цивілізаційну місію та об'єднує світ на основі імперської ідеї. У політичній системі імперії центр, втілений як в особі імператора, так і у центральних політичних інституціях, утворює автономну одиницю. Імперська система зберігає свою ідентичність і існує доти, доки існує імперський центр.

Основними ознаками імперії є такі:

- територія більша за середню для певної епохи та певного регіону території держави;

- етнічна та історична неоднорідність складових частин за наявності домінуючого етносу або групи етносів;

- поєднання етнокультурної різноманітності в структурі імперії та універсалізму в її політичній будові;

- монополізація влади, тяжіння до особистої влади правителя;
- сакральний характер влади, що зазвичай здійснюється без посередництва проміжних між правителем та народом органів та установ;



прагнення до необмеженої гегемонії і претендування на роль світового лідера;

виникнення в результаті військового підкорення та/або економічного і політичного підпорядкування одним народом інших, які включаються до складу імперії;

включення підкорених народів і території до державної структури;

наявність центру, периферії, окраїн, провінцій (метрополії та колонії);

важлива роль армії і взагалі військового елемента, яка зумовлює особливий ідеологічний імідж імперської державності.

Формування імперії передбачає існування єдиного «простору норми», куди інтегруються локальні групи, втрачаючи свій суверенітет. В основі цієї інтеграції лежить наявність єдиної сили, єдиної влади, яка утворює цей «простір норми».

Імперська свідомість характеризується ретрансляцією вихідних ціннісних домінант, які мають релігійне походження і сприяють формуванню конкретної імперії, а впродовж її існування приховано визначають її характерні риси.

Поеднання культурного універсалізму з політичним ізоляціонізмом і сакралізацією державного та суспільного життя за сприятливих зовнішніх умов сприяє перетворенню держави на імперію, як це було у випадку Римської імперії, політичний устрій якої знецінював значення етнічних відмінностей.

Сутність головного принципу Римської імперії не була суто латинського походження, це свого роду симбіоз грецької та римської культур, що зумовило формування поняття «перенесення імперії» («*translatio imperii*»). Рим був частиною елліністичної цивілізації, яка сприймалась ним як суто цивілізація, а Греція – як її перша хранителька. Локальна грецька політична модель держави-поліса була перетворена на універсальну модель вселенської імперії.

Візантійська імперія ґрунтувалася на ідеї про те, що земна імперія є копією Царства Небесного, а імператорська влада – це вираження Божественної влади. Політична думка Візантії виходила з того, що імператор – це «космократ», який має верховний статус у християнському світі. Принцип, згідно з яким імператор представляв єдиного Бога, був розроблений у IV ст., підсиливши римську ідею універсальності ідеєю християнської вселенськості.

Християнська імперія у певному розумінні передувала Царству Христа. Підпорядкування імператорові було зумовлене його православністю. Принцип православ'я був головним в імперії, зумовлюючи легітимність будь-яких її установлень.

Населення прилеглих до імперії територій розглядалося нею як «корисне» або «шкідливе» для неї. Головним завданням Візантійської дипломатії було змусити варварів слугувати імперії, щоб запобігти загрозі нападу з їхнього боку.

Росія запозичила у візантійців, а через них – у римлян найважливіші компоненти центрального принципу імперії. До Флорентійської унії 1439 р. Росія розглядала себе частиною Візантійського світу. Ідея зверхності візантійського імператора над усім християнським світом була невід'ємною частиною руського світогляду. Константинопольський імператор правив за символ світової християнської єдності.

Після падіння Константинополя у 1453 р. росіяни вирішили, що вони залишились єдиним православним народом у світі, і це зумовило усвідомлення їхньої відповідальності за збереження чистоти православ'я. Втрата довіреної росіянам на зберігання віри означала б загибель істинної доброчесності і воцаріння на землі Антихриста. Отже, Росія не механічно запозичила традицію духовного універсалізму та політичного ізоляціонізму, а пережила її як власний драматичний досвід.

Особливістю російської імперської моделі було те, що російський ізоляціонізм мав суто психологічний характер. Імперія була не стільки знаряддям експансії, скільки знаряддям відгородження православного і потенційно православного простору. Зазначимо, що до XVIII ст. у Росії місіонерство не було цілеспрямованою державною діяльністю, так само, як і у Візантії. Для росіян державний кордон відгороджував приєднані регіони від решти світу.

На Заході падіння Рима не означало ліквідації імперії де-юре, вона залишалася політичною реальністю, як римське право – юридичною.

У 1533 р. у преамбулі до «Акта про обмеження звернень у Рим» Томас Кромвель висунув тезу «що королівство Англія є однією з імперій». Він розвивав принцип «імператора у королівстві своєму», вперше сформульований у 1391 р. Отже, було проголошено новий статус Англії як суверенної тери-



торіальної держави. За іншими країнами визнавалося право на статус як держави-нації, так і імперії.

Англія здійснювала імперську експансію через приватні компанії, корпорації та колонії, що підтримувалися короною. Імперія набула значення не закритої, а відкритої системи; не держави, а системи, яка розширялася і умови асоціації в якій не були надійно закріплені.

Американські колонії як корпорації-республіки (commonwealth) опинилися поза межами Великої Британії як держави-нації, але у складі Британської імперії. В результаті, за словами М. В. Ільїна, у США склалася досить логічна і послідовна концепція союзу (імперії) націй-держав із сильним федеральним (імперським) урядом на основі послідовної реалізації республіканського принципу представницького правління.

Особливість колоніальних імперій полягає в тому, що в них немає цивілізуючого Світового Граду, він заміщений державою-нацією, концептуалізованою як метрополія. Держава-нація, що перетворюється на імперію, претендує на визнання як велика держава. Поєднання рецесивних імперських і домінантних національних засад знайшло відображення у сфері інтересів, що давало змогу контролювати суперечність між імперською місією та національними інтересами метрополії.

На думку **Ш. Н. Айзенштадта**, виникнення централізованих історичних бюрократичних імперій – таких, як Стародавній Єгипет, Вавилон, імперії Цінь і Хань, держави Сасанидів та Ахеменидів у Персії, елліністичні царства, Рим, Візантія, держави Маур'їв, Гунтів та Моголів, Арабський халіфат Аббасидів та Фатимідів, Османська імперія, Іспанія – зумовлене формуванням у період загострення соціальних конфліктів і кризи традиційних політичних механізмів новаторської еліти, яка прагне до відновлення, а не реставрації соціального ладу.

Умовами формування імперії є такі: стратегія держави спрямована на територіальне розширення; соціокультурна мозаїчність території держави, відсутність або обмеженість асиміляції народів, що входять до її складу, збереження ними своїх етнокультурних особливостей.

Кожне нове приєднання території означає виникнення нового джерела культурного, релігійного та інших впливів. Як правило, ступінь культурних відмінностей зростає пропорційно

до географічної віддаленості, а можливості централізованого контролю та управління скорочуються через нерозвинені інфраструктуру та засоби комунікації. Включення правлячої еліти приєднаних територій до складу правлячої верхівки держави створює суперечності всередині панівного класу, у кризових ситуаціях руйнує його монолітність та усталеність. Неоднорідність і внутрішня суперечливість політичної культури суспільства також створюють загрозу стабільності імперії.

Створення імперської структури зумовлене такими чинниками:

1) прагненням володарів імперій правити у більш централізованій країні, де вони могли б монополізувати право на прийняття політичних рішень та одноосібно визначати політичні цілі, нехтуючи традиційними групами;

2) перетворенням місцевих еліт на ефективний «транслятор» імперської політики шляхом надання їм разом з іншими привілеями права входження до центральної еліти, що сприяє підтриманню стабільності, зменшенню прагнень місцевих еліт до автономізації, розширенню потенційного елітного резерву, створенню своєрідного буфера між імперською елітою та приналежними до іншої політичної культури підданими.

Стабільність імперії безпосередньо залежить від того, якою мірою та як різні елітні групи ототожнюють свої приватні інтереси з інтересами всієї імперії: імперія є міцною доти, поки гармонізовані відносини між центральною та периферійною елітами.

Імперська система є формою розв'язання конфліктів, які виникають при зіткненні у конкретному геополітичному просторі універсалістських орієнтацій з дисгармонійним розмаїттям етнічних культур.

Наявність різних моделей імперських систем зумовлює відмінності між західним та євразійським (російським) поглядами на імперію. Якщо для більшості західних учених імперія – це «продукт» взаємодії між силами та інституціями метрополії та периферії, то для російських – це складно організована універсальна система, створення якої можливо лише на високому зльоті людського духу і яка підносить найнижчого зі своїх підданих на недосяжну онтологічну вершину.

Російські дослідники визнають культурно-детермінований тип імперської експансії, а західні – прагматично-детермінований, або місіонерський комерційний та імперіалізм.



Якщо термін «імперія» має давню історію, то термін «імперіалізм» є досить новим: його ввели в обіг лише у 90-х роках XIX ст. Британська енциклопедія розглядає імперіалізм як «політику держави, що має на меті встановити контроль за межами своїх кордонів над народом, який звичайно не бажає цього контролю» [56, 58]. До такого трактування близьке визначення, наведене у німецькій енциклопедії Бокгауза, згідно з яким імперіалізм – це «взагалі будь-яке прагнення до панування і поширення влади держави на сусідні чи віддалені області» [56, 58]. Відповідно до «Американської енциклопедії», це «національна політика з тенденцією до експансії національного панування та національної ідеї на географічний регіон, розташований за межами національних кордонів» [56, 58]. Але найадекватніше щодо сутності поняття «імперія» визначення імперіалізму запропоноване французькою енциклопедією «Лярусс»: «імперіалізм – це тенденція до формування імперій, тобто до об'єднання етнічно і культурно різних народів в одному економічно-політичному цілому під авторитарним керівництвом центральної влади панівного народу» [56, 58]. Водночас це і «доктрина, яка виправдовує цю тенденцію», і «прагнення, колективне чи індивідуальне, експансії та панування». У такому трактуванні імперіалізм є настільки ж давнім, як і соціальна організація людства.

Імперіалізм може бути цілеспрямованою політичною тенденцією, а також мати випадковий та оборонний характер. *Випадковий імперіалізм* – це політика, зумовлена не прагненнями до завоювань, а сприятливими ситуаціями, коли зовнішнє середовище саме підштовхує державу до експансіоністських акцій. *Оборонний імперіалізм* – це політика, спрямована на захист своїх кордонів, для чого держава має постійно вести війни проти суперників, які загрожують їй, або захоплення (приєднання) нових територій для гарантування безпеки вже завойованих (приєднаних) територій.

11.4

Сучасна держава-нація

Імперський універсалізм, який домінував у середньовічному християнському світі, у XVI ст. замінила європейська система держав-націй. Її утвердженню сприяло протистояння імператорів

Священної Римської імперії та римських пап, що зумовило ідею поділу влади як одну із засад сучасної демократії. Протистояння світської і духовної влад давало змогу феодалним володарям зміцнювати свою автономію, вимагаючи поступок з обох сторін. У міру віддалення від центру зменшувалася можливість центральної влади впливати на своїх підданих. Претензії на імператорську владу різних династій мінімізували її реальне значення. В результаті жодного володаря і жодну державу не можна було вважати суверенними щодо володіння верховною владою над усім населенням на конкретній території. Феодалні володарі могли навіть ігнорувати збройні конфлікти між своїми васалами, якщо останні виконували свої обов'язки щодо сюзерена. Хоча імператори дотримувалися традиційних поглядів на універсальність правління, вони не мали можливості реалізувати їх на практиці. Франція, Англія, Шотландія, Іспанія, Португалія, належачи до універсальної церкви, не визнавали влади Священної Римської імперії. Лише завдяки зусиллям імператорів династії Габсбургів – Максиміліана I та його сина Карла V – було відроджено імператорську владу в першій половині XVI ст., однак ослаблення папської влади під тиском Реформації зробило неможливою появу універсальної європейської імперії-гегемона. Розрив протестантських правителів з Римом означав відмову від ідеї християнського універсалізму, звільнення від збереження вірності імператорові. За новим реформаційним принципом право суверена на владу в державі обов'язково супроводжується вимогою дотримуватися певної релігії.

Новими регулятивними принципами міждержавних відносин в Європі після зруйнування «міжнародного християнського суспільства» (за термінологією Х. Булла) стали *raison d'etat* і рівновага сил. Перший передбачав, що благо держави виправдовує застосування будь-яких засобів для забезпечення національних інтересів, а другий – що егоїстична політика кожної держави так чи інакше сприятиме безпеці і прогресу всіх інших. Утвердження цих принципів було сутністю дипломатичної революції, здійсненою Францією кардинала А. де Рішельє. Саме його можна вважати основоположником сучасної міжнародної системи – системи держав-націй. Будучи князем католицької церкви, А. де Рішельє мав би підтримувати зусилля германського імператора щодо відновлення католицького універ-



сализму, проте він поставив національні інтереси Франції вище від релігійних цілей. Контрреформаційну політику Габсбургів А. де Рішельє розглядав як геополітичну загрозу безпеці Франції, що полягала у встановленні гегемонії в Центральній Європі та відведенні Франції ролі другорядної держави. Для того, щоб запобігти цьому, він виступив на боці протестантських держав. Фінансова підтримка шведського короля-протестанта Густава Адольфа французьким королем-католиком Людовиком XIII у війні проти католицького імператора Священної Римської імперії мала глибокий революційний сенс.

Мислителі того часу вважали, що із зіткнення конкуруючих інтересів можуть виникнути гармонія і справедливість. Філософи епохи Просвітництва розглядали міжнародну систему рівноваги сил як частину «налагодженого гігантського годинникового механізму Всесвіту». Зокрема, Ш.-Л. Монтеск'є вважав рівновагу сил засобом перетворення розмаїття на єдність.

Нова, Вестфальська, міжнародна система вперше в історії ґрунтувалася на засадах суверенної рівності всіх держав, що входили до її складу. Кожна з них самостійно визначала власну форму правління і не визнавала над собою жодної іншої верховної влади. Тільки держави мали право формувати і здійснювати міжнародну політику. Всі інші організації, групи та окремі особи цього права були позбавлені. Територіальні кордони держави збігалися з єдиною системою політичного правління, спостерігалися централізація державної влади, формування єдиної для держави фінансової системи, постійних професійних національних армій, а також формалізація міждержавних відносин шляхом інституціоналізації професійної дипломатичної служби. Будь-які інциденти і суперечності, що виникали між ними, відтепер були справою самих цих держав. Кожна держава ставила свій національний інтерес вище від інтересів усіх інших держав, а найважливішим аргументом у спорах між державами була сила. Вищою цінністю вважалася максимально можлива свобода кожної держави в реалізації її національних інтересів. Найяскравіше це виявилось у колоніальній експансії провідних європейських держав. Незважаючи на те, що таку міжнародну систему часто називають «анархічною», вона створила певний міжнародний порядок. Встановлений нею міжнародний порядок можна описати як моделі «війна всіх проти

всіх» і «ненадійний мир». Суверенітет держав не виключав їхньої взаємозалежності. Міжнародні відносини розглядались як середовище існування сил, які сформувалися внаслідок спільних інтересів і здатні гарантувати мінімум порядку. Держави дотримувалися зобов'язань щодо взаємоповаги та взаємодопомоги, війна ж розглядалася як результат зловживання суверенітетом і завдавала загальної шкоди. Проте визнавалося, що війни практично неминучі. Міжнародний порядок – це такий устрій міжнародних відносин, який покликаний забезпечувати основні потреби держав, створювати і підтримувати умови їх існування, безпеки і розвитку. Отже, сучасний міжнародний порядок від самого початку мав державоцентричний характер.

Взаємні зобов'язання держав визначаються, за Г. Моргентау, трьома принципами: незалежністю, рівністю та однастайністю. Незалежність означає, що кожна держава має право самостійно розробляти і здійснювати свою внутрішню і зовнішню політику, не питаючи чийогось дозволу. Рівність передбачає, що всі держави відповідно до норм міжнародного права і міжнародних традицій рівні між собою незалежно від розмірів, могутності і впливу. Однастайність означає, що будь-яка держава має дотримуватися міжнародних норм і правил гри лише в тому разі, якщо вона погодилася з ними.

Система держав-націй створила міжнародний порядок, проте не створила порядок світовий. Відносини взаємної поваги між державами існували при повному ігноруванні внутрішніх справ одна одної, і навіть конфлікти між державами виникали і закінчувалися без будь-якого впливу на внутрішньодержавну діяльність кожної зі сторін. Як зазначає Г. Кіссінджер, «принцип *raison d'etat* лежав в основі поведінки окремих країн, але не відповідав на настійні вимоги створення світового порядку. Концепція вищих інтересів держави могла призвести до претензій на першість або до встановлення рівноваги сил. Але сама рівновага сил рідко виникала внаслідок наперед продуманих дій. Звичайно вона була результатом протидії спробам якоїсь конкретної країни панувати над іншими: наприклад, європейська рівновага стала наслідком зусиль із стримування Франції».

Міжнародний порядок системи держав-націй ґрунтувався на політичному розумінні нації як інтегрованого поліетнічного



суспільства, ознаками приналежності до якого слугують самоідентифікація і статус громадянства. Членів політичної нації об'єднують почуття національної приналежності, національної єдності, національної свідомості і духовності, національної гордості, національної безпеки і національної перспективи. Політична нація і держава пов'язані між собою як зміст з формою. Такий підхід утвердився насамперед в англосаксонському світі, звідки він поширився на решту світу, знайшовши відображення у назві універсальної міжнародної (міждержавної) організації – Організації Об'єднаних Націй. За такого підходу національні інтереси – це головний чинник розвитку нації, руйнівна сила її діяльності у напрямі реалізації національної ідеї, вони збігаються із загальнодержавними інтересами.

Концепція держави-нації, що виникла в Західній Європі в період становлення цивілізації модерну, поєднала в собі елементи двох доктрин: державного (верховенство і незалежність) і національного (народовладдя) суверенітету, що продовжували домінувати й у ХХ ст. Однак протягом цього сторіччя обидві доктрини істотно трансформуються, що дає підстави говорити про зміну підвалин державності епохи модерну.

У ХХ ст., а особливо на рубежі ХХ–ХХІ ст., під впливом збільшення кількості учасників міжнародних відносин та якісного ускладнення міжнародної системи, відбувається модифікація параметрів державного суверенітету. Монополію держави на суверенне право визначати внутрішньосуспільний і міжнародний порядок заперечують міжнародні організації і транснаціональні міжнародні актори. Суверенітет держав-націй розмивається одночасно на двох рівнях: верхньому, наднаціональному, і нижньому, пов'язаному з діяльністю суспільних груп, організацій, індивідів. Індивідуалізм, який утверджується як вища етична цінність нової глобальної культури, стає чинником, що руйнує легітимність держави-нації і лояльність щодо неї з боку громадян.

Нині велика увага приділяється проблемі економічного суверенітету, при цьому замовчується загроза втрати соціокультурного суверенітету деякими країнами. Постає питання про дедалі більшу умовність політичного суверенітету. Пропонується нове трактування суверенітету як влади, розподіленої між національними і міжнародними акторами, що внаслідок цього

є обмеженою і скованою. Національні держави вже практично передали наднаціональним структурам функцію гарантування фізичної безпеки своїх громадян, а отже, не є більше гарантами виживання. Глобалізація призводить до зникнення межі між внутрішньою і зовнішньою політикою держави, що зумовлено впливом світових процесів у фінансовій, економічній, соціальній, комунікаційній та інших сферах. Підсилюється залежність держав від раптових фінансових та інших потрясінь.

Автори доповіді Комісії з глобального управління і співробітництва прямо заявляють, що «в дедалі більш взаємозалежному світі колишні поняття територіальної цілісності, незалежності і невтручання втратили первісний свій зміст». Вони стверджують, що «держavam слід визнати, що у певних сферах суверенітет має здійснюватися колективно, особливо щодо загального надбання» [35, 83]. Світове співтовариство переконують, що влада держави має бути обмежена фундаментальними інтересами людства, що суверенітет не може далі використовуватися як щит проти міжнародних акцій у випадку серйозної загрози безпеці людей. Використовуючи як критерії політики безпеки «планетарну безпеку і безпеку людей», автори доповіді наголошують на тому, що особливу увагу слід приділяти превентивним акціям, на необхідності вчасно реагувати на кожен кризу чи навіть на загрозу кризи.

Обґрунтовуючи тезу про те, що вимога необмеженого суверенітету як реального вираження і підтвердження незалежності давно вже стала анахронізмом, автори доводять, що в умовах загальної взаємозалежності такі вимоги фактично обертаються на обстоювання надмірних амбіцій і необґрунтованих домагань різних елітарних груп, а то й силових формувань напівкримінального типу.

Сучасному світові притаманні дві глобальні суперечності: по-перше – між поліетнічним складом нинішнього суспільства і територіальною формою його політичної організації, по-друге – між глобалізацією відносин у межах світового співтовариства і суверенною формою структуризації останнього. На схрещенні цих суперечностей виник югославський конфлікт, що порушив перед світовим співтовариством питання щодо припустимості чи неприпустимості зовнішнього втручання в етнічний конфлікт на території суверенної держави. Боротьба між прихильниками

втручання і його противниками відображала протистояння доктрини «прав людини» і принципу державного суверенітету.

Боротьба проти державності, зокрема проти державного суверенітету, означає по суті прагнення транснаціональної еліти знищити нормативні, законодавчі обмеження. Саме в транснаціоналізації способу життя еліт слід шукати корені мондіалізації і політики деєтатизації світової системи.

Спостерігається тенденція до встановлення і зміцнення міжнародних режимів, які виконують функцію узгодженого менеджменту процесів, що відбуваються у світовому співтоваристві. Це порушує суверенітет держави, який не потребує присутності «верховного арбітра» у міжнародних справах. На завершальному етапі «холодної війни» сформувався глобальний керуючий центр — «Велика сімка» — прообраз Світового Уряду. Хоча її рішення мають, як правило, стратегічний характер і розраховані в основному на довгострокову перспективу, дедалі очевидніше, що саме ця структура перетворюється на універсальний центр регулювання світової політики й економіки. Діяльність «сімки» спрямована на створення єдиного глобального правового простору на основі універсалізації пріоритету принципу прав людини, ліквідації «авторитарних» політичних режимів, розвиток місцевого приватного сектору з метою формування підприємницького класу як головної опори демократії і правової держави. Водночас відбувається глобалізація військових функцій «сімки» шляхом перетворення НАТО, останнім часом — англосаксонської групи держав (США, Велика Британія, Австралія) на ядро міжнародних сил безпеки.

Нині, за словами О. Г. Білоруса [4, 107], «глобальне насильство над слабкими державами та їх громадянами зростає». Є підстави вважати, що фактично відбувається підміна легітимності суверенної державної влади легалізацією глобального тероризму єдиної наддержави, що привласнює собі право за власним розсудом судити народи за будь-які порушення запропонованих стандартів і виконувати вирок.

Ослаблення економічної потенції національних держав без зростання могутності міждержавних і наднаціональних утворень, що її компенсує, є головною причиною того, що процес зростання взаємозалежності національних економік супроводжується різким посиленням їхньої уразливості. Всесвітня рецесія чи де-

пресія можуть спричинити прагнення покінчити із взаємозалежністю, що є результатом процесу глобалізації, як це сталося в період Великої депресії 30-х років ХХ ст., призвести до впровадження різних форм протекціонізму.

З розвитком транснаціональних відносин загострюється породжувана цим процесом проблема відповідальності за майбутнє світового співтовариства, за спрямованість його розвитку. Принципова відмінність міжнародно-політичного статусу акторів-суверенів від статусу квазісуб'єктів транснаціональних відносин полягає саме в інституті відповідальності (правової, політичної, моральної і загальноцивілізаційної). Багато хто із квазісуб'єктів не визнає принципу відповідальності і у своїй діяльності фактично виходить за межі дії національних чи міжнародних інституцій.

Нині саме держава несе головну відповідальність за гарантування основних прав особистості або за компенсацію порушень таких прав, навіть якщо вони виникли в результаті транснаціональних відносин, не підконтрольних державі. У держав практично немає важелів впливу на квазісуб'єкти транснаціональних відносин для того, щоб мати можливість контролювати їхню діяльність. До того ж держава втрачає монополію на легітимне використання насильства: відбуваються «корпоративізація» і «приватизація» військової сили, озброєння населення, тобто етнічних, конфесіональних, лінгвополітичних тощо спільнот. Балканський, абхазо-грузинський, придністровський та інші конфлікти свідчать про те, що військова сила є не тільки засобом досягнення та утримання влади, а й вирішення таких завдань, як забезпечення національної рівноправності, можливість здобути освіту рідною мовою, свобода вибору місця проживання тощо. Подібну роль військова сила відіграє під час міжнародних конфліктів і підготовки до ведення війни між широкими соціальними спільнотами.

Водночас є підстави вважати, що в умовах глобалізації зростає значення національної держави. Цьому сприяють як величезний розрив у рівні доходів багатих і бідних країн, так і та обставина, що внутрішні господарські зв'язки сильніші за зовнішні. У провідних західних державах відбувається не згорання економічної діяльності держави, а заміна її більш активною участю країни у боротьбі за світогосподарчі функції



«своїх» глобальних корпорацій. Регуляторні функції дедалі більше перебирають на себе регіональні наднаціональні структури.

У розвинених країнах роль держави в економіці неухильно зростає. З початку 80-х до середини 90-х років ХХ ст. частка державних витрат у ВВП передових країн збільшилася з 42,6 % до 47,2 %. Якщо в Японії і США ці витрати становлять 35–40 %, то у великих європейських державах (ФРН, Франція, Велика Британія) – перевищують 50 %. Участь держави в інноваційному процесі набула таких масштабів, що в США з'явився термін «напівдержавна (semipublic) економіка», що відображає тісні зв'язки між приватними фірмами та органами влади на федеральному і місцевому рівнях. Розвиток високотехнологічного «сонячного поясу» (Південна Каліфорнія, Техас, Флорида) відбувається певною мірою завдяки прямій і непрямій підтримці держави, її субсидіям, фінансовим гарантіям та імміграційній політиці, спрямованій на залучення інтелектуального потенціалу.

Держава стимулює створення міжнародних технологічних альянсів шляхом політичної і правової підтримки, надання фінансових гарантій і страхування ризиків. Зокрема, стратегія держав Європейського союзу спрямована на зміцнення могутності «євробізнесу», в тому числі через підтримку створення альянсів європейських компаній і дослідницьких центрів. Прикладом може бути часткове державне фінансування програми співробітництва в галузі промислових досліджень «Єврика», в якій зайнято понад дві тисячі учасників з 25 країн.

Дерегулювання теж є формою державного втручання в економічне життя і спрямовано на руйнування суспільного сектору і знищення митних бар'єрів. На практиці підтримка відкритості ринків так само потребує активності з боку державної влади, як і здійснення протекціоністської політики. Те саме стосується реагування на зростаючу розмитість меж внутрішньої та зовнішньої політики. Так, В. Ю. Полянська, аналізуючи реформування зовнішньополітичного відомства ФРН, зазначає, що «сьогодні ті політичні сфери, якими раніше опікувалася суто внутрішня політика держави, розглядаються з погляду зовнішньої політики, а саме: податкове та екологічне законодавство, сільське господарство. Серед повноважень керівників відповід-

них міністерств, а також органів управління земель є механізми взаємодії у сфері зовнішньої політики з питань насамперед економічних. До завдань зовнішньополітичного відомства ФРН входять впорядкування та адекватне зіставлення відомчих інтересів із загальнодержавними, визначення методології та меж такої взаємодії, контроль за дотриманням законодавства, координація тих чи інших заходів, ініційованих внутрішніми політичними акторами за кордоном» [43, 46, 103].

Зменшення владних можливостей державного апарату не відбувається, про що переконливо свідчать результати «політики реформ» у пострадянських державах. Не спостерігається навіть скорочення чисельності апарату, оскільки скорочення одних відомств супроводжується розширенням інших і створенням нових. Особливо це стосується репресивного апарату, функції якого розширюються через зростання соціальної напруженості, зумовленої зокрема скороченням соціальних видатків. На вдосконалення і поглиблення репресивних та контрольних функцій держави особливо впливає розвиток високих технологій. Помилковими є уявлення про те, що розвиток комунікаційних технологій сам по собі підвищив мобільність капіталу та обмежив можливості його регулювання з боку держави. Насправді ж сучасні високі технології можуть використовуватися як для переміщення капіталу, так і для ефективнішого державного контролю за цими переміщеннями залежно від обраних політичних цілей. Чи не ключовим чинником «вивільнення» фінансового капіталу стали соціально-політичні катаклізми останніх десятиліть ХХ ст., насамперед розпад СРСР і поразка комуністичної моделі розвитку, а також криза соціал-демократії та національно-визвольного руху.

Взагалі при оцінюванні долі держави необхідно враховувати, що сучасна глобалізація кінця ХХ – початку ХХІ століть є третьою хвилею в історії капіталістичної світ-економіки, причому з першою хвилею ХVІ – ХVІІІ ст. її споріднює трансформаційна криза держави як політичного способу організації суспільства, на відміну від другої хвилі кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли процеси капіталістичної експансії та зміцнення держави взаємодоповнювали один одного. Те, що ми спостерігаємо нині, свідчить про виникнення суперечності між нинішніми формами державності та інтересами капіталу. Можна сказати, що

у кризовому стані перебуває не держава взагалі, а лише ті її структури й елементи, які в своєму розвитку вийшли за межі капіталізму, і саме цим пояснюється нинішня «соціальна реакція».

Держава відіграє подвійну роль: з одного боку, вона змушена пристосовуватися до умов глобалізації і може вживати заходів, що гальмують співробітництво, якщо це не відповідає національним інтересам, а з іншого – сама створює передумови для його подальшого розвитку, виходячи з того, що інтереси окремої країни в умовах глобального світу можуть бути захищені лише на наднаціональному рівні (наприклад, у галузі охорони навколишнього середовища, встановлення «правил гри» в інформаційній сфері, охорони інтелектуальної власності тощо).

Держави, пристосовуючись до нових реалій, шукають нові шляхи і засоби реалізації своїх національних інтересів. Виникають гнучкі способи збереження державного суверенітету, серед яких безвізовий обмін, взаємне надання статусу найбільшого сприяння у торгівлі тощо; приєднання до певного міжнародного договору і прийняття міжнародних обмежень з метою захисту інтересів своєї країни (наприклад, при вступі до МАГАТЕ – взяття на себе зобов'язання гарантувати ядерну безпеку, не перешкоджати інспекції МАГАТЕ щодо використання ядерних матеріалів у мирних цілях); гнучкий підхід щодо територіального суверенітету в інтересах регіону чи своєї країни (наприклад, урегулювання Китаєм територіального спору щодо островів Наньша за принципом «відкласти територіальні спори і вести спільне освоєння»); інша інтерпретація випадків, які у минулому визнавалися такими, що зачіпають державний суверенітет (наприклад, зниження митних тарифів більше не вважається таким, що шкодить державному суверенітету).

Одним із шляхів адаптації держав до умов глобалізації є їхня участь у діяльності міжнародних організацій, які створюються самими державами для розв'язання проблем співробітництва, безпеки та розвитку. Держави звертаються до міжнародних організацій по допомогу з метою налагодження відносин і врегулювання певних проблем. Наприклад, якщо дві держави не можуть досягти взаєморозуміння, вони виносять розгляд питання у міжнародний суд для арбітражного рішення. При ви-

никненні збройних конфліктів між двома країнами ООН за їх згодою направляє миротворчі сили у спеціально визначений район. Уряди окремих держав можуть запрошувати до своєї країни представників міжнародних організацій для спостереження за проведенням виборів. Однак основна влада зосереджується в руках держави. Силовий чинник нині зберігає своє значення у внутрішньодержавній діяльності і на міжнародній арені.

11.5

Міжнародні організації

Сучасною формою відносин між державами та відображення їхньої взаємозалежності є *міжнародні (міждержавні) організації*. За визначенням Г. Фітцмориса, міжнародна організація – це засноване на договорі співтовариство держав, що має установчий акт і колективні органи, правоздатність, відмінну від правоздатності держав-членів, є суб'єктом міжнародного права і наділене правом укладати міжнародні угоди.

У міжнародно-політичному аспекті міжнародну (міждержавну) організацію можна визначити як об'єднання держав, засноване міжнародним договором для досягнення спільних цілей на основі співробітництва і спільних дій при поважанні суверенітету держав-членів, що має компетенцію діяльності та постійні органи, а також інші специфічні організаційні інституції (статут, процедуру роботи і прийняття рішень).

Головними елементами міжнародної організації є: договірна основа, постійний характер діяльності, внутрішньоорганізаційний механізм, володіння міжнародною правосуб'єктністю.

Основними ознаками міжнародної організації є такі:

постійна участь щонайменше трьох держав;

наявність постійної правової основи у вигляді установчого документа (статуту), що має характер багатостороннього договору;

наявність основних органів, з яких хоча б один функціонує постійно і розміщений у місці розташування міжнародної організації;

чіткі та постійні параметри процесу прийняття рішень органами міжнародної організації (склад органів, юридичне значення рішень та процедура голосування).

Юридичною основою існування і діяльності міжнародної організації є багатосторонній договір між державами-членами,



в якому виражено формальну згоду, єдину волю та відповідність їх інтересів у межах відносин, що входять до компетенції міжнародної організації. Головна роль статуту – надати правових форм процесу діяльності органів міжнародної організації. Ступінь обмеження свободи дій органів залежить від точності формулювання статутних норм.

Політичний характер міжнародної організації зумовлений складом членів, який впливає на розстановку політичних сил усередині неї. Тому держави-члени організації надають великого значення можливості контролювати її склад і особливо прийняття нових членів. Як правило, для прийняття нових членів до універсальних міжнародних організацій потрібна згода 2/3 членів, а до групових організацій – одностайне рішення. Отже, жодна міжнародна організація не є повністю відкритою.

Органи міжнародних організацій класифікують залежно від членства на три групи: міжпарламентські, міжурядові та адміністративні. *Міжпарламентські органи* виникли порівняно недавно і їх завдання – здійснення деяких функцій політичного контролю за діяльністю міжурядових та адміністративних органів, а також нормативного регулювання у межах компетенції організації, у тому числі консультативно-організаційна діяльність щодо узгодження законодавства держав-членів. До цієї групи належать Рада Європи (1949), Північна Рада (1953), Європарламент (1958), Міжпарламентська асамблея СНД (1992).

До складу *міжурядових органів* входять держави, яких уособлюють представники, призначені урядами. Це основні органи міжнародної організації, до яких належать пленарний та оперативний органи.

У *пленарному органі* представлені всі члени організації, він має статус вищого представницького органу, збирається відносно рідко і на короткий строк. Функції пленарних органів (конференцій, асамблей та ін.) полягають у прийнятті рішень з найфундаментальніших для міжнародної організації питань (прийняття у члени або виключення, перегляд статуту, затвердження бюджету та договорів з державами і міжнародними організаціями), визначенні загальних принципів та напрямів політики міжнародної організації, здійсненні загального нагляду та політичного контролю за діяльністю інших органів на основі їх періодичних звітів та шляхом визначення їх складу.

Оперативний постійно функціонуючий орган діє на рівні постійних представників, акредитованих при міжнародній організації (наприклад, Рада ОЕСР, Рада НАТО). Функції оперативного органу полягають у вирішенні поточних питань у період між сесіями пленарного органу, здійсненні безпосереднього керівництва роботою допоміжних та адміністративних органів, підготовці та внесенні пропозицій з програмних та інших питань, які входять до повноважень пленарного органу.

Саме оперативні органи відіграють вирішальну роль в узгодженні позицій членів міжнародної організації, є головною ланкою процесу прийняття рішень. Це особливо стосується спеціалізованих організацій системи ООН, пленарні органи яких збираються на сесії відносно рідко. Спостерігається тенденція й до формального розширення компетенції та повноважень оперативних органів.

Адміністративні органи здійснюють технічне забезпечення функціонування органів міжнародної організації та виконання їх рішень, до їх складу входять посадові особи, юридичний статус яких характеризується формальною незалежністю від будь-якої влади за межами міжнародної організації.

Міжнародні організації створюються державами для розв'язання спільних завдань, вирішити які власними засобами вони не в змозі.

Політичними умовами виникнення міжнародних організацій є такі:

усвідомлення зацікавленими державами спільності інтересів своїх країн у певній галузі;

впевненість у необхідності та корисності взаємного співробітництва;

досягнення згоди щодо цілей і принципів функціонування міжнародної організації.

Держави-члени розглядають міжнародну організацію як інструмент своєї політики, покликаний сприяти реалізації їх власних цілей. Кожна держава прагне, щоб діяльність міжнародної організації відповідала її інтересам. У разі істотного розходження інтересів держав-членів прагнення кожної з них використувати організацію як засіб реалізації виключно власних інтересів неминуче призведе до колізії.

Організація може припинити свою діяльність, якщо відмінності у позиціях її членів призведуть до невиконання умов, передбачених процедурою прийняття рішень. Вона також може

стати інструментом політики певної групи держав-членів, що контролює процес прийняття рішень її органами і не враховує інтересів інших держав або діє врозріз з ними. У такому випадку міжнародна організація перетворюється на арену суперництва між її членами (наприклад, ООН у 40-ві – 50-ті роки ХХ ст.), а отже, стає непотрібною.

При створенні міжнародної організації ніколи не ставлять собі за мету застосування її як механізму суперництва між її членами, але можливість виникнення суперництва або використання організації як інструменту суперництва між державами є цілком імовірним. У разі спільності інтересів держав-членів міжнародна організація може бути насамперед знаряддям узгодження політики та механізмом їх співробітництва.

Основними напрямками діяльності міжнародних організацій є такі:

1. Розв'язання у системі відносин «людина – природа» проблем:
 - ◆ населення Землі та його життєзабезпечення (продовольчої, енергетичної, сировинної, демографічної та ін.);
 - ◆ захисту навколишнього середовища (екологічних);
 - ◆ освоєння Світового океану та космічного простору;
 - ◆ запобігання стихійним лихам і боротьби з їх наслідками.
2. Розв'язання у системі відносин «людина – людина» проблем:
 - ◆ ліквідації відсталості (економічної, культурної тощо) країн, що розвиваються;
 - ◆ захисту і розвитку духовного середовища, примноження духовної культури;
 - ◆ вдосконалення освіти, інформатики, науково-технічного потенціалу;
 - ◆ боротьби зі злочинністю, наркоманією та іншими негативними соціальними явищами, зокрема з міжнародним тероризмом;
 - ◆ боротьби з найнебезпечнішими захворюваннями, голодом;
 - ◆ збереження миру, розв'язання міжнародних конфліктів, роззброєння;
 - ◆ забезпечення прав та свобод людини, подолання її відчуженості від природи, суспільства.

До основних функцій міжнародних організацій належать: регулятивна, контрольна та оперативна функції, які взаємно координуються.

Регулятивні функції здійснюються міжнародними організаціями при встановленні правил поведінки їх членів. Реалізація цієї функції – це політичний процес досягнення державами-членами згоди з питань щодо норм, які мають регулювати взаємовідносини міжнародних акторів. Деякі норми регулюють відносини між державами, і вони чинні тільки щодо тих держав, які погодилися на це; інші норми регулюють відносини між організацією та державою або між самими міжнародними організаціями, а також між ними та їх персоналом.

При розробці міжнародних договірних норм перевага надається міжнародній організації замість скликання з цією метою зацікавленими державами міжнародної конференції, оскільки міжнародна організація краще обізнана із ситуацією, що є об'єктом урегулювання, а також має відповідний механізм для розробки таких норм.

Оскільки міжнародні організації беруть участь у створенні міждержавних конвенцій, вони дуже часто виступають їх депозитарієм, стежать за їх виконанням, здійснюють їх інтерпретацію, перегляд і уточнення через додаткові протоколи. Типовим прикладом здійснення регулятивних функцій, що мають, нормотворчий характер, є діяльність ООН у галузі кодифікації міжнародного права. Після набуття чинності конвенція стає самостійним юридичним актом у відносинах між державами, які визнали його імперативність. Участь міжнародної організації у розробці конвенції може дати деякі підстави визнати за нею певні повноваження у галузі інтерпретації цієї конвенції, або такі повноваження безпосередньо визначаються у самому документі. У свою чергу, відповідна інтерпретація певних норм міжнародною організацією може стати прецедентом для розширення практики, що, врешті-решт, набуває обов'язкового характеру.

Контрольні функції міжнародної організації полягають у з'ясуванні фактичного стану справ та його оцінці з погляду відповідності певній правовій нормі або політичному зобов'язанню. Контрольна функція завершується констатацією виконання або невиконання обов'язку. Міжнародний контроль, що застосовується до суб'єкта міжнародного права, ґрунтується на формальному міжнародному договорі і здійснюється міжнародним органом.

Контрольні еталони, що застосовуються міжнародними організаціями, рідко набувають форми юридичних норм, як правило,



це політичні та моральні стандарти поведінки. Члени контрольних органів дуже часто відкрито керуються у своїх оцінках і реакціях власними державними інтересами.

Процес контролювання – це завжди політичний процес, в основі якого лежать суб'єктивні оцінкові судження. Він складається з таких етапів: 1) з'ясування фактичного стану справ; 2) зіставлення фактичного стану з вимогами, які визначаються зразками; 3) встановлення вини та відповідальності за порушення зразків практики.

Перший етап контролю проводиться міжнародною організацією у формі спостереження або інспекції, а інші етапи – у формі політичного та судового контролю, відмінність між якими полягає насамперед у методах впливу на поведінку держав.

Політичний контроль зазвичай не виходить за межі процесу консультацій, у результаті якого приймаються рішення у формі рекомендацій та пропозицій. Здійснення політичного контролю покладається на комісії із розслідування, спостережні місії, інспекційні місії, групи міжнародної інспекції. *Судовий контроль* – це розгляд справ арбітражною комісією або міжнародним судом, коли встановлення вини та відповідальності за порушення зразків практики здійснюється у формі винесення обов'язкових рішень.

Оперативні функції є специфічним методом діяльності міжнародної організації. На відміну від інших функцій, при їх здійсненні вона сама реалізує свої завдання за допомогою засобів, що є в її розпорядженні. Зовнішні оперативні функції, що полягають у наданні безпосередніх послуг державам або окремим особам та установам усередині держав, фактично виникали лише після Другої світової війни, проте їх розвиток має характер тенденції, що постійно посилюється. Процес здійснення оперативних функцій складається з двох фаз: 1) прийняття рішень, що мають характер виконавчих розпоряджень; 2) втілення у життя цих розпоряджень персоналом міжнародної організації з використанням засобів, що є в її розпорядженні.

Одним з основних виявів оперативних функцій міжнародних організацій є операції ООН з підтримання миру, тобто введення міжнародних збройних сил на деяку територію з метою прямої протидії загостренню конфліктів, які загрожують миру. Вони можуть також полягати у передачі під управління ООН пев-

ної території (наприклад, створення Тимчасової виконавчої влади ООН у Західному Ірані у 1962–1963 рр.), а також у співробітництві збройних сил ООН з органами державної влади на території, де здійснюються військові операції. Операції ООН з підтримання миру виконуються лише тоді, коли за рекомендацією чи на підставі обов'язкового рішення Ради Безпеки ООН держави надають у розпорядження ООН військові засоби, які підпорядковуються керівництву ООН та використовуються відповідно до рішень Ради Безпеки ООН.

До основних принципів операцій ООН з підтримання миру належать: згода сторін; надання державам-членам військ, які підпорядковуються Генеральному секретарю ООН; мінімальне використання сили; колективне фінансування.

Під час проведення цих операцій на збройні сили ООН покладаються, як правило, такі функції:

- 1) роз'єднання військ конфліктуючих сторін;
- 2) забезпечення порядку в зоні контролю;
- 3) патрулювання демаркаційної лінії з метою контролю за дотриманням перемир'я.

Запорукою успіху операцій з підтримання миру є співробітництво сторін, чіткий і реальний мандат, послідовна підтримка з боку Ради Безпеки та адекватна організація фінансування.

Діяльність міжнародних організацій полягає переважно у прийнятті рішень, зміст яких залежить від складу членів, співвідношення сил усередині органів, правил процедури голосування. Якщо для прийняття рішення потрібна більшість голосів, то зміст рішення залежатиме від того, яку позицію займе ця більшість. Від формування відповідної більшості в органах може залежати й те, чи отримають і в якому обсязі конкретний член або група членів нові права та вигоди, чи переберуть на себе певні обов'язки, чи зазнають політичних втрат. Тому члени міжнародних організацій прагнуть зменшити ризик, що полягає у можливості прийняття органами рішень, які суперечать їхнім інтересам. Найдієвішою гарантією від такого ризику є вимога безумовної одностайності при прийнятті рішень, що висувалася майже усіма міжнародними організаціями у період до Другої світової війни; однак у критичних випадках це могло паралізувати діяльність міжнародних організацій. Розвиток міжнародних орга-



нізацій після Другої світової війни відбувся у напрямі заміни принципу одностайності принципом прийняття рішень більшістю голосів. Принцип одностайності зберігся у невеликих організаціях з великою згуртованістю та збіганням інтересів членів, особливо у групових організаціях, до компетенції яких входять питання, пов'язані з життєвими інтересами держав. Вимоги до процедури голосування змінюються залежно від важливості рішень, що приймаються, та їх юридичних наслідків.

Найпоширенішим засобом зменшення ризику, пов'язаного з прийняттям рішень, є зведення значущості цих рішень до юридично необов'язкових рекомендацій – як правило, у питаннях, що мають велике значення для держав. Проте це не усуває небезпеки того, що за певної структури міжнародної організації прийняття рішень стане політичним знаряддям однієї частини членів, спрямованим проти інших членів, оскільки рекомендації мають політичну і певною мірою юридичну силу, в них відображуються позиція міжнародної організації, воля і оцінка поведінки держав, тому уряди держав мають врахувати ці рекомендації. Їх значення залежить від того, які реальні політичні сили виступають за прийняття рекомендацій та підтримують їх здійснення.

11.6

Роль суб'єктивного чинника у міжнародних відносинах

Міжнародні відносини персоніфікуються у вчинках і заявах індивідів, що діють від імені та на основі повноважень, отриманих від міжнародних акторів, що накладає на відносини між останніми відбиток особистих якостей людей, тобто суб'єктивний чинник значною мірою впливає на міжнародні відносини.

Суб'єктивний чинник у міжнародних відносинах – це вплив людей, їх формальних і неформальних об'єднань та створених ними інституцій на прийняття рішень з метою досягнення певних цілей, реалізації своїх інтересів та задоволення потреб. Розрізняють такі форми вияву суб'єктивного чинника:

зовнішньополітична діяльність держави, спрямована на досягнення певних цілей;

міжнародна політична діяльність інших міжнародних акторів;

стихійні соціальні, політичні процеси, учасники яких не є суб'єктами міжнародних відносин і не діють цілеспрямовано; внутрішньодержавні соціальні та політичні процеси, що впливають на зовнішню політику держави або є наслідком цієї політики;

діяльність окремих людей, які приймають політичні рішення та персоніфікують певних міжнародних акторів, здійснюють акції від їх імені.

Отже, врахування конкретних виявів суб'єктивного чинника має посідати важливе місце в усіх теоретичних та практичних дослідженнях міжнародних відносин.

Викривлена перцепція у відносинах між державами може негативно позначитися на політичних рішеннях, оскільки вона впливає на престиж держави, репутацію певних політичних сил, окремих діячів, оцінки цілей, намірів, практичних можливостей міжнародних акторів. Це зазначають прихильники *теорії перцепцій* Е. Еріксон, О. Клайнберг, К. Боулдінг.

11.7

Міжнародні відносини як особливий вид спілкування

Міжнародні відносини можна розглядати як специфічну форму спілкування. *Спілкування* – це процес встановлення та підтримання цілеспрямованого безпосереднього чи опосередкованого контакту між людьми. Здійснення цього контакту дає змогу змінювати характер, спрямованість спільної діяльності людей, певним чином впливати на формування та зміну окремих особистостей або безпосередньо на їх поведінку в процесі соціально опосередкованої діяльності.

Спілкування водночас виступає як акт, процес і результат комунікацій, воно містить у собі інформаційний та соціальний аспекти і передбачає наявність знакових та технічних можливостей для реалізації спілкування. Ці критерії розуміння спілкування стосуються всіх його форм: міжособистісної, міжгрупової, у тому числі, міжнародної, хоча кожна з них має свою специфіку щодо суб'єктів, засобів та механізмів, практичних результатів і можливостей спілкування, форм соціального контролю за його процесом та результатами.

Міжнародні комунікації охоплюють широкий комплекс феноменів: від туризму й імміграційних потоків та інших персональних контактів до культурних обмінів, дипломатичних, політичних і військових контактів, а також мас-медіа та технологічні канали комунікацій. У міжнародному комунікаційному просторі формуються і функціонують міжнародні інформаційні потоки (наприклад, глобальні потоки інформації, які виробляють і поширюють міжнародні агентства новин).

Дослідниця глобальних інформаційно-комунікаційних процесів О. В. Зернецька зазначає, що «у формуванні процесу міжнародного потоку інформації беруть участь урядові, транснаціональні та індивідуальні актори як джерела інформації і як реципієнти інформації» [7, 622]. Вона виділяє такі типи міжнародних потоків інформації:

- від урядових акторів до урядових реципієнтів;
- від урядових акторів до транснаціональних реципієнтів;
- від урядових акторів до індивідуальних реципієнтів;
- від транснаціональних акторів до урядових реципієнтів;
- від транснаціональних акторів до транснаціональних реципієнтів;
- від транснаціональних акторів до індивідуальних реципієнтів;
- від індивідуальних акторів до урядових реципієнтів;
- від індивідуальних акторів до транснаціональних реципієнтів;
- від індивідуальних акторів до індивідуальних реципієнтів.

Зміни, спричинені міжнародними потоками інформації, приводять до різноманітних впливів на індивідуальному, інституційному, міжгруповому, етнічному, державному та глобальному рівнях.

Поза межами спілкування відносини у людському суспільстві взагалі неможливі. У процесі спілкування відбувається реалізація суспільних відносин між людьми. Тільки у спілкуванні, яке безпосередньо включене в діяльність ці відносини стають, за словами К. Маркса, «дійсними відносинами». Лише через спілкування відбуваються розвиток кожного з його суб'єктів, розвиток та ускладнення форм взаємодії між людьми.

Спілкування має бути обов'язковим для всіх його учасників, інакше хтось самовиключається з процесу спілкування. Це не зумовлює негайні зміни у структурі спілкування, оскільки сам факт такого самовиключення є актом спілкування, який дає змо-

гу іншим учасникам робити на його основі певні висновки, координувати свою поведінку.

Комунікаційний аспект невіддільний від міжнародних відносин. Між учасниками міжнародного спілкування відбувається обмін інформацією, включаючи політичні заяви і документи, інформаційне забезпечення економічних та науково-технічних зв'язків, діяльність засобів масової інформації та пропаганди, стихійні інформаційні потоки тощо. Виключення будь-якого з цих каналів інформаційного обміну істотно збідніло б міжнародні відносини, а в деяких випадках унеможливило б їх.

Міжнародні комунікації містять, крім інформаційного, ще й емоційний аспект, який зумовлений наявністю в учасників певних поглядів щодо цих відносин. Динаміка міжнародних відносин спричинює емоційну реакцію з боку окремих індивідів, соціальних груп, інституцій, держав. При цьому конкретні міжнародні актори по-різному розуміють як власні потреби, так і потреби міжнародної системи.

Міжнародним відносинам як особливому виду спілкування притаманні власні засоби та форми спілкування. Приміром, найменше відхилення від дипломатичної мови та протоколу саме по собі розглядається як політична акція певного значення. Специфічна особливість міжнародного спілкування полягає в тому, що воно здійснюється у різноманітному соціально-культурному середовищі, де відсутній єдиний загальновизнаний центр влади. Це потребує дотримання певних традицій і норм міжнародних відносин, їх вдосконалення та розвитку. Однак і досі зберігаються норми та звичаї деструктивного конфліктогенного характеру, що ускладнює міжнародне спілкування.



Теми доповідей і рефератів

1. Теорія виникнення держави через завоювання.
2. Класова теорія походження держави.
3. Держава як актор міжнародної системи.
4. Державний і національний інтерес: співвідношення понять.
5. Міжнародно-правові гарантії та обмеження державного суверенітету.
6. Національні держави і транснаціональні корпорації.



7. Націоналізм у сучасному світі і перспективи держав-націй.
8. Імперія як тип континентальної держави.
9. Велика Британія як світовий лідер ХІХ ст.
10. США як сучасний світовий лідер.
11. Роль міжнародних неурядових організацій у сучасних міжнародних відносинах.



Література

1. Алимов Ю. И. Неприсоединение: история, теория, проблемы. – М., 1990.
2. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000.
3. Беттати М. Право на втручання: зміст і значення // РЖ. Соц. і гуманіт. науки. Зарубеж. лит. Сер. 4. Государство и право. – 1993. – № 1.
4. Белорус О. Г. Экономическая система глобализма. – К., 2003.
5. Білінський А. Народ, нація, держава // Віче. – 1994. – № 9.
6. Войтович С. А. Класифікація міжнародних економічних організацій як суб'єктів міжнародного права // Государство и право. – 1992. – № 5.
7. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус та ін. – К., 2001.
8. Гуменюк Б. Міжнародні організації: загальні питання // Політика і час. – 1998. – № 2.
9. Гумплович Л. Общее учение о государстве. – СПб., 1910.
10. Движение неприсоединения. – М., 1985.
11. Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. Международно-правовые, экономические и гуманитарные аспекты. – М., 1991.
12. Зайцева О. Г. Международные организации: принятие решений. – М., 1989.
13. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масових комунікацій і міжнародні відносини. – К., 1999.
14. Ильин М. В. Империя // Полис. – 1994. – № 2.
15. Илюхина Р. М. Лига Наций. 1919–1934. – М., 1989.
16. Игошкін Г. Нова дійсність нейтралітету // Політика і час. – 1997. – № 10.
17. Кагарлицкий Б. Н. Глобализация и левые. – М., 2002.

18. *Кеннеди П.* Возвышение и падение великих держав. Экономические изменения и военные конфликты с 1500 до 2000 г. // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 5. История. – 1991. – № 5.
19. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1999.
20. *Ковлер А. И., Крылова Н. С.* Европарламент // Парламенты мира. – М., 1991.
21. *Красин Ю.* Национальные интересы: миф или реальность? // Свободная мысль. – 1996. – № 3.
22. *Крылова Н. С.* Европейский парламент. – М., 1987.
23. *Кудряченко А.* Європейське співтовариство: концепції та реалії інтеграції // Спостерігач. – 1996. – № 24.
24. *Левин А.* Основы деятельности международных организаций // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 4. Государство и право. – 1991. – № 4.
25. *Лоцилин А. А.* Всемирный банк: программы поддержки российских реформ // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 3.
26. *Маккей Д., Скотт Г. М.* Возвышение великих держав. 1648–1815 // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 5. История. – 1986. – № 2.
27. *Марков К. А.* Переселенцы и их организации в Западной Германии. – Днепропетровск, 1992.
28. *Матвиенко В.* Центр и регионы во внешней политике России // Междунар. жизнь. – 1996. – № 8.
29. *Международные неправительственные организации и учреждения:* Справ. – М., 1982.
30. *Международные организации системы ООН:* Справ. – М.: Междунар. отношения, 1990.
31. *Межуев Б. В.* Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической жизни // Полис. – 1997. – № 1.
32. *Моравецкий В.* Функции международной организации. – М., 1976.
33. *Морозов Г. И.* ООН: время испытаний // США: Экономика, политика, идеология. – 1996. – № 5.
34. *НАТО:* Довідник. – К., 1997.
35. *Наше глобальное соседство:* Докл. Ком. по глобальному управлению и сотрудничеству. – М., 1996.
36. *Невоенные аспекты деятельности НАТО (Обзор)* // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 4. Государство и право. – 1991. – № 5.
37. *Нельсон Д. Н.* Великие державы и международный мир // Междунар. жизнь. – 1993. – № 9.
38. *Нестеренко А.* Потенциал ООН // Междунар. жизнь. – 1990. – № 5.



39. *Организация Варшавского Договора: Документы и материалы.* – М., 1986.
40. Орлов А., Спирин Д. Грядущие рубежи ООН // *Международ. жизнь.* – 1997. – № 6.
41. Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства // *Обществ. науки и современность.* – 1993. – № 5.
42. *Основные сведения об Организации Объединенных Наций.* – М., 1991.
43. Полянська В. Ю. Внутрішні та зовнішні чинники реформування зовнішньополітичного відомства ФРН // *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Світова економіка і міжнародні відносини.* – 2003. – Вип. 1.
44. *Принципы структуры и функционирования международных парламентских организаций (Свободный реферат)* // РЖ. *Обществ. науки за рубежом. Сер. 4. Гос. и право.* – 1991. – № 1.
45. Разуваев В. В. Внешняя политика и национальная идентичность // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед.* – 1994. – № 2.
46. Сискос Е. Європейський Союз: вчора, сьогодні і завтра // *Спостерігач.* – 1996. – № 29.
47. Смальников С. В. Слагаемые лидерства // *Международ. жизнь.* – 1991. – № 8.
48. Соловьев О. Масонство в мировой политике // *Международ. жизнь.* – 1994. – № 5, 10.
49. Софіщенко І. Світовий банк // *Політика і час.* – 1994. – № 1.
50. Страус А. НАТО: с Россией или без нее? // *Международ. жизнь.* – 1998. – № 4.
51. *Суверенитет* в государственном и международном праве // *Сов. государство и право.* – 1991. – № 5.
52. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., 1995.
53. Уранов Г. В. ЮНЕСКО: К 40-летию деятельности. – М., 1986.
54. Фарушкин М. Х. Субъекты федераций в международных отношениях // *Полис.* – 1995. – № 6.
55. Федоров Ю. И. О правосубъектности членов федерации в международном праве // *Моск. журн. междунар. права.* – 1994. – № 4.
56. Циркин Ю. Б. «Империализм» и «империалистские» войны в древности // *Категории исторических наук: Сб. ст.* – Л., 1985.
57. Шарова А. Я. США и ООН: концепции и реальности (40–80-е гг.). – М., 1991.
58. Эмин В. Г. Региональные конфликты и международные организации. – М., 1991.
59. Юдін Я. Західноєвропейський Союз // *Політика і час.* – 1993. – № 2.

60. 40 лет НАТО: Эволюция, преемственность, перспективы (Свободный реферат) // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 4. Государство и право. – 1991. – № 6.



Питання для самостійного опрацювання

1. Чому можна вважати імперії одним з первісних типів державності у світі?
2. У чому полягало історичне призначення традиційних імперій?
3. Якими були передумови процесу формування держав-націй?
4. Як європейська концепція держави набула поширення в усьому світі?
5. У чому полягають соціально-психологічні особливості відносин між імперіями та державами-націями?
6. Які аргументи наводять прихильники тези про занепад ролі держав-націй? Який характер мають ці аргументи? Чи підтверджуються вони на практиці?
7. Чим зумовлене поширення в сучасному світі тверджень про відсутність у держави права на монополію легітимного застосування насильства?
8. Наскільки роль недержавних міжнародних акторів порівнянна з роллю держав?
9. Якими аргументами можна підтвердити транснаціональний характер глобальної політики?
10. Чи зазнає державний суверенітет певних трансформацій у сучасну епоху? Який характер матимуть ці трансформації?
11. Чи правильно, що держава сьогодні є відображенням найвищого ступеня громадянської ідентичності та лояльності?
12. Визначте політико-правову природу міжнародних організацій. Якою мірою вони здатні виконувати покладені на них функції в умовах конфліктних відносин між їх провідними членами?
13. Що показали події навколо Югославії та Іраку щодо значущості та ефективності діяльності ООН у міжнародних кризах?
14. Чи можливо реформувати ООН? Які реформи здатні модернізувати цю установу?



Інструменти міжнародної політики: сила, дипломатія, пропаганда

12.1

Вайолентологія як наука. Філософські підвалини силового підходу

Вайолентологія – наука про природу сили та насильства, причини, зміст та форми їх вияву у сфері міжнародних відносин. Питання про силу нині вважається одним з центральних у науці про міжнародні відносини. Дослідження сили та насильства ґрунтуються на вченнях Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Б. Спінози, Ф. Ніцше, Р. Нібура, соціальній етології, фрейдизмі та неофрейдизмі.

В основі вайолентологічних концепцій лежить філософська рефлексія над сутністю людини, чия схильність до застосування сили пояснюється її природою. На думку німецького філософа **Карла Ясперса**, в усіх нас міститься те насильство, внаслідок якого ми завжди живемо під загрозою війни, і це наша людська доля.

Цікавою є думка **Ріхарда Куденхове-Калергі** про те, що людина є водночас і миролюбною, і войовничою. Людина сумує за миром, але притягується війною як метелик світлом свічки, яка його зпалює. Війна і мир – це два політичні аспекти первісного дуалізму світу, який виявляється у протилежності часу і простору, сили і форми, енергії та гармонії, чоловіка та жінки, зазначає німецький філософ у книзі «Від вічної війни до великого миру». Мир – це бажання, війна – це факт, який зумовлений невід’ємними властивостями людської натури. Людська історія ніколи не опікувалась людським бажанням та

ідеалами, і доки існує людський розвиток, доти існуватимуть і війни.

Вирішальним чинником збереження миру є сила. Мир – це порядок сили, і у міжнародних відносинах чинник сили відіграє головну роль. Як зазначив *Герман Раушнінг*, «від сили нікуди не подінешся. Сутність держави – сила. Політика і сила нероздільні. Політика є за своєю сутністю політикою сили, вона не може бути нічим іншим. Силу не можна ліквідувати. Її можна у кращому випадку ушляхетнити».

Без сили, на думку її теоретиків, не може існувати мирної політики. Проблема роззброєння вважається через це утопічною, оскільки сутність проблеми полягає не у знищенні озброєння, а у знищенні насильства, яке супроводжує нас усюди і яке є фактично «людською долею». За словами *Рейнхольда Нібура*, постійний мир та братерство можуть бути бажаними, проте вони ніколи не здійсняться у реальній історії.

З позицій вайолентології міжнародні відносини – це відносини сили. Головна мета міжнародної політики – це боротьба за могутність, боротьба за силу. Всесвітня історія складається з підготовки країн до війн, їх активної участі у війні та повоєнного відродження.

Сила, за визначенням Г. Моргентау, є сукупністю всіх можливостей, що ними користується політичний суб'єкт для задоволення своїх інтересів. Отже, сила є вирішальною умовою могутності як здатності нав'язувати свою волю і примушувати інших йти на поступки.

Чинник сили у міжнародних відносинах є надчасовим, вічним, він коріниться у глибинній сутності людської природи. Німецький етолог *К. Лоренц* доводить, що насильство зумовлене природою людини, внутрішньовидова агресія у людей є цілком таким же довільним інстинктивним прагненням, як і в інших вищих хребетних тварин, тобто агресивна поведінка людей пояснюється її біологічною мотивацією. На думку М. Левіна, в усіх випадках, коли агресивність сприяє досягненню бажаних цілей, вона виступає безспірною позитивною цінністю.

Насильство – сутність хижакства, а останнє – один із засобів існування, незалежно від його форм. В основі усіх форм насильства лежить об'єктивна функція перерозподілу життєвих ресурсів у межах соціальних систем, а результатом її здійснення

є внутрішня динаміка соціальних систем і, врешті-решт, їх розвиток.

Агресію як явище О. Г. Дугін визначає як «наси́льницьке переступання кордонів», у тому числі кордону соціальної етики, моральної та фізичної цілісності людини. До агресії відносять також наси́льницький злам ідеологами усталених ментальних кліше та стереотипів мислення і наси́льницьке порушення збройними силами кордонів противника.

Соціальні підвалини силової детермінації міжнародних відносин пов'язані з тим, що людство за своєю природою є носієм гріховності і зла, а з усіх видів людського зла найнебезпечнішим і домінуючим є інстинктивна та нездоланна воля до влади. Зовнішня політика, як і будь-яка інша, є боротьбою за владу; її здійснюють суверенні держави, що прагнуть до національної зверхності та домінування. Будь-яка політика зводиться до прагнення «зберегти або збільшити, або продемонструвати силу», зазначав Г. Моргентау.

12.2

Сутність і параметри сили. Співвідношення понять сили та могутності

Головним обов'язком держави є задоволення державного інтересу, яке досягається насамперед через забезпечення самозбереження. Відмінною рисою міжнародної політики є взаємна недовіра держав, тому кожна з них прагне до збільшення своєї сили. Оскільки усі держави прагнуть до самозбереження і домінування, мир та стабільність у світі забезпечуються балансом сил, в основі якого лежить система союзів.

Сила є «остаточним арбітром» у міжнародних відносинах. Маючи потенціал для здійснення впливу, тиску на інших, сила є багатокомпонентним явищем, що складається з комплексу взаємодіючих чинників.

Елементами національної сили, за Г. Моргентау, є такі:

1. Географічне положення.
2. Природні ресурси.
3. Виробничий потенціал.
4. Військова підготовленість.
5. Населення.
6. Національний характер.

7. Національна мораль.
8. Дипломатичне мистецтво.
9. Якість уряду.

А. Бакен виділяє такі *параметри сили*:

1. Військовий потенціал.
2. Економічна міць.
3. Національна воля як здатність виділити ресурси для досягнення зовнішньополітичних цілей та готовність бути втягнутими у справи інших держав.
4. Якість дипломатії, тобто здатність своєчасно і гнучко реагувати на ситуацію, що змінюється, правильно співвідносити свої цілі та можливості.

У свою чергу, **Д. Ніхтерлейн** визначає такі елементи сили держави:

1. Економічна та технологічна сила, оснащеність сучасною зброєю збройних сил, їх здатність до наступальних і оборонних операцій.
2. Технічна підготовленість і рівень освіти населення.
3. Географічне розташування та природне середовище.
4. Доступ до природних ресурсів.
5. Стабільність політичної системи.
6. Ефективність керівництва країною.

Для кожної держави характерна власна волонтаристська система співвідносної значущості основних компонентів її силового потенціалу.

Силу неможливо звести як до військового потенціалу, так і до матеріальних чинників взагалі, проте саме військова сила, що може бути застосована на практиці або використана як загроза, є найважливішим чинником, який забезпечує могутність держав. Визнання зростаючих обмежень на використання воєнної сили не означає заперечення її фундаментальної ролі у міжнародних відносинах, проте у випадку силового втручання слід віддавати перевагу швидкому використанню сили, а не поступовій ескалації силових дій.

Військова сила, що використовується як інструмент настраш-ки, за **Р. Снайдером**, складається з таких елементів:

а) сили, здатної стримувати противника від військових акцій, оскільки ціна за ризик перевищує вигоди, на які сподівається противник;



б) сили, здатної розв'язати війну у випадку, коли перший елемент відсутній.

Саме здатність до ведення війни (елемент «б») робить настрашку значущою та вагомою. Стримання шляхом настрашки передбачає використання військової сили як політичного інструменту. Взаємна настрашка може стримувати дії держав.

Сила не може бути ліквідована, тому люди мають прагнути не до знищення сили, а до управління нею. Проте світове співтовариство характеризується відсутністю інстанції, яка б володіла монополією на застосування законної сили. В свою чергу, сила міжнародних організацій та транснаціональних сил завжди менша від військової сили суверенних держав. Глобальне управління силою можливе лише через вплив на характер балансу сил.

Сила є підвалиною могутності держави, яка є результуючою балансу сил у конкретній геополітичній ситуації. Могутність залежить від здатності держави маніпулювати конфліктними та кооперативними відносинами у світовому співтоваристві, могутність – це результат взаємодії держав, а не їх атрибут або фізична властивість.

Держава є настільки могутньою, наскільки це дозволяють їй інші міжнародні актори. В сучасних умовах йдеться про сукупну групову могутність, що є якісно новим явищем, при цьому великого значення набувають скоординованість зусиль, коаліційна дипломатія.

Р. Арон розрізняв *оборонну могутність* як здатність не коритися волі інших політичних одиниць та *наступальну могутність* як здатність нав'язувати волю іншим політичним одиницям.

12.3

Доктрина балансу сил і «теорія доміно» Баланс сил та силова рівновага

Ідея балансу сил була відома вже за часів античності, її рецепція відбувалася в епоху Відродження (XV–XVI ст.). Французький історик і дипломат Філіп де Комін зазначав, що кожен великий народ і держава мають свою особливу протипагу: королівство Францію Бог створив для протистояння англійцям, для Англії він створив шотландців, для Іспанії – португальців, для Австрійського дому – Баварію.

Доктрина балансу сил вперше у новий час була висунута в Італії ідеологами нового суспільства Б. Русселеном та Ф. Гвічардіні на противагу середньовічному уявленню про єдиний християнський світ, який передбачав феодальну ієрархію держав. Ідея підтримання рівноваги в Італії, що була об'єктом боротьби між двома великими державами – Францією та Іспанією, неминуче переросла в ідею балансу сил у Європі.

Теоретичне обґрунтування доктрині балансу сил дав **Жан Боден** у 1576 р.: слід перешкодити досягненню будь-яким володарем такої могутності, яка б дала йому змогу нав'язувати свою волю як закон іншим країнам. Подібні погляди поділяв також Ф. Бекон. Доктрина балансу сил створила політичну перешкоду на шляху об'єднання Європи під владою династії Габсбургів за формулою Ернандо де Асуні: «один монарх, одна імперія, один меч».

Напередодні Тридцятирічної війни було висунуто *«теорію доміно»*. Іспанський міністр **герцог Оліварес** проголосив, що можливий успіх протестантизму в будь-якій частині Землі є зазіханням на життєві інтереси Іспанії: «Головна, корінного характеру небезпека загрожує Мілану, Фландрії та Німеччині. Будь-який з цих ударів буде роковим для монархії, бо якщо ми зазнаємо великих втрат в одному з цих районів, решту спіткає та сама доля, і слідом за Німеччиною паде Італія, слідом за Італією – Фландрія, потім Індія, Неаполь та Сицилія».

Ця теорія слугувала виправданням імперської політики Іспанії, а згодом її взяли на озброєння великі держави. У ХХ ст. на користь «теорії доміно» свідчили події в Індокитаї (60–70-ті роки) і країнах Східної Європи та СРСР (кінець 80-х – початок 90-х років). Випадіння хоча б однієї з ланок цих «ланцюгів» спричиняло подальшу реакцію і руйнувало всю систему. Ці та інші вияви ефекту «теорії доміно» є свідченням порушення балансу сил.

Баланс сил можна розглядати як:

- 1) політику, спрямовану на певний розподіл воєнної сили;
- 2) опис будь-якого реального стану справ у світовому співтоваристві;
- 3) відносно рівний розподіл сили у світовій системі;
- 4) будь-який розподіл сили у світовій системі.

Сутність балансу сил як відносно рівного розподілу сили ґрунтується на ідеї про те, що жодна держава не повинна мати таку кількість сили, щоб становити загрозу для іншої, а якщо це комусь вдасться, всі інші мають створити союз для відновлення статус-кво. У цьому значенні баланс сил виступає загальним принципом рівноваги системи і притаманний усім її історичним станам. У кожний певний момент він визначає усталеність та зрівноваженість системи, а його зміни супроводжуються структурними кризами. Отже, відносно рівний розподіл сили визначається як рівновага сил, а розподіл сили – як баланс сил. У такому значенні баланс сил є універсальною рисою будь-якої міжнародної системи. Рівновага сил перешкоджає перетворенню світової системи як системи держав на єдину глобальну імперію; певною мірою захищає незалежні малі держави від домінування великих держав; сприяє збереженню середніх розмірів держав.

Як баланс сил, так і рівновага сил зумовлюють наявність інституцій, від яких залежить міжнародний порядок, зокрема міжнародне право та дипломатію.

Рівновага сил, що ґрунтується на конвенційній зброї, містить у собі потенційну можливість для будь-якої сторони порушити цю рівновагу на свою користь і забезпечити собі домінуюче становище шляхом впровадження нових видів зброї, кращої тактики її застосування, захоплення нової території, залучення нових союзників. За цих умов рівновага сил є динамічним процесом постійних змін у співвідношенні сил та постійного відновлення рівноваги, що порушується.

На практиці політика рівноваги сил може іноді призводити до розподілу території менш важливого учасника системи, як це було з Польщею у 70–90-х роках XVIII ст. Вона передбачає постійний процес перевірки сили за допомогою контрсили шляхом створення неусталених, тимчасових союзів та контрсоюзів. Ця політика виявляється у постійному розпалюванні суперечностей між сторонами, протиставленні одних держав іншим, застосуванні або погрозах застосування сили для досягнення вигідної позиції.

Зі створенням ядерної зброї виникає ситуація «воєнного паритету». Специфіка ядерних сил в сучасну епоху полягає в тому, що жодна гонка озброєнь не дасть змоги якійсь зі сторін ство-

рити вирішальну стратегічну перевагу та захиститись від ризику і наслідків раптового ядерного удару. Наївним анахронізмом є уявлення про те, що для створення рівноваги сил необхідна арифметична рівність ядерних потенціалів. У сучасних умовах стратегічна ядерна міць відіграє роль не зброї прямої дії, а знаряддя настрашки.

12.4

Політика з позиції сили

Природа міжнародних відносин як відносин сили зумовлює ту обставину, що основним і традиційним видом міжнародної політики є політика з позиції сили, яка має вкрай егоцентричний характер і спрямована виключно на забезпечення власних інтересів, що шкодить міжнародній стабільності.

Існує багато форм та різновидів такої політики: агресія, інтервенція, окупація, військова присутність, таємні операції, «дипломатія канонерок», блокада, шантаж, санкції. Але насамперед політика з позиції сили асоціюється з поняттям «війна». «Війна є мистецтвом організації та використання військової сили для досягнення цілей групи», – писав К. Райт [80, 13]. Існує два основних підходи до розуміння сутності війни:

- ♦ як до особливого випадку девіантної, ірраціональної поведінки, пов'язаної з реакцією людей на певні загрози;

- ♦ як до природного стану, що визначається вродженими інстинктами людської агресивності, які виявляються в умовах фрустрації – психологічної кризи, зумовленої масовим порушенням прагнень, ілюзій та сподівань.

К. фон Клаузевіц писав, що «війна є знаряддям політики, вона неминуче повинна мати характер останньої; її слід вимірювати політичною мірою – тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, що змінила перо на меч, але від цього вона не перестала мислити за своїми власними законами». Якщо б війна була «досконалим, нічим не обмеженим, абсолютним виявом насильства», то вона, на думку німецького генерала, могла б, дотримуючись своєї власної логіки, витиснути політику, «перетворитись на дещо, від неї зовсім незалежне». Але саме політика не дає можливості безконтрольно виявлятися «стихії-війні». К. фон Клаузевіц зазначав, що коли політика стає більш грандіозною та міцною, то такою ж стає й війна; це



зростання може дійти до такої межі, що війна набуде свого абсолютного обличчя.

Війна є рушієм технічного прогресу. Переважна більшість технічних відкриттів була зроблена людством з метою вдосконалення методів фізичного насильства, що особливо яскраво виявилось у ХХ ст.

За своїм політичним змістом війни поділяють на *справедливі* і *несправедливі*, за військово-технічними ознаками – на *війни з використанням звичайних озброєнь та засобів масового знищення* (обмежена війна та тотальна війна), за масштабом – на *світові та локальні*, за складом воюючих сторін – на *двосторонні та коаліційні*.

До справедливих війн належать війни оборонні, визвольні (наприклад, Вітчизняна війна 1812 р., Перша та Друга світові війни для Росії – СРСР), до несправедливих – загарбницькі, агресивні (обидві світові війни для Німеччини, війна США проти В'єтнаму).

Тотальна війна, тобто війна із застосуванням ракетно-ядерної зброї великими державами, є ірраціональним засобом досягнення політичних цілей. Вона, за словами Г. Кіссінджера, є «результатом акту відчаю», до неї вдаються у крайньому випадку, коли існує явна і велика загроза самому існуванню держави.

Альтернативою тотальній війні є *обмежена війна*, що створює максимальні можливості для ефективного використання військової сили як раціонального знаряддя політики. Обмежена війна, за визначенням Г. Кіссінджера, передбачає обмеження військових дій за цілями, масштабом та засобом ведення, проте Б. Броді вважав, що це обмеження стосується лише засобів ведення війни.

Найнебезпечнішою формою війни як вияву політики з позиції сили є *агресія*. Згідно з резолюцією ХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН (1974 р.) «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН».

За способом здійснення агресія може бути прямою та непрямою. Обидві форми, як і співучасть в агресії (наприклад, надання своєї території для здійснення агресивних дій), розглядаються як злочини проти міжнародного миру, що тягнуть за

собою міжнародну відповідальність. Агресія є постійним і невід'ємним інструментом зовнішньої політики США як міжнародного жандарма: згадаємо численні випадки агресивних дій Вашингтону проти Куби, Гренади, Лівії, Югославії та багатьох інших країн.

Інтервенція – це насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або її взаємовідносини з третіми країнами. Як правило, до інтервенції вдаються в умовах, коли країна-об'єкт охоплена громадянською війною, втягнута у гострі внутрішні та міжнародні кризові ситуації. Від агресії вона відрізняється тільки прихованим характером, іноді може бути ініційована політичними силами держави – об'єкта інтервенції або здійснюватися за їх підтримки (наприклад, інтервенція країн Антанти у Росію під час громадянської війни 1918–1922 рр.).

Розрізняють такі *види інтервенції*:

1. *Збройна інтервенція*:

відкрита (військове втручання);

замаскована (організація заколотів, переворотів, фінансування, озброєння та навчання підривних груп, засилання терористів, найманців).

2. *Ідеологічна інтервенція* (психологічна війна, психологічні диверсії).

3. *Економічна інтервенція* (демпінг, ембарго, кабальні позики).

Однією з форм політики з позиції сили є *таємні операції* – замаскована діяльність для здійснення впливу на зарубіжні уряди, організації, події та окремих людей для підтримки зовнішньої політики держави – ініціатора таємних операцій.

Таємні операції можуть набувати форми напіввоєнних акцій: проникнення у заборонені райони, саботаж, економічні диверсії, повітряна та морська підтримка, озброєння і навчання антиурядових загонів. До них також можуть належати неконвенційні війни, тобто диверсійно-терористичні операції проти союзників і третіх країн (наприклад, здійснення операції «Прометей», завдяки якій у 1967 р. у Греції була встановлена диктатура «чорних полковників»).

Результатом агресії та інтервенції може бути *окупація* – тимчасове зайняття території однієї суверенної держави збройними силами іншої або інших держав, що також є однією із форм

політики з позиції сили. Під час окупації встановлюється спеціальний окупаційний режим. Так, упродовж багатьох років зберігався окупаційний режим США в Японії, зокрема на о. Окінава, де й досі існують військові бази США, що є формою військової присутності цієї країни.

Одним з найпоширеніших методів здійснення політики з позиції сили є *«дипломатія канонерок»*, назва якої походить від кораблів-канонерок, що їх застосовували в цій політиці, яких сьогодні змінили авіаносці, ракетноносці, атомні підводні човни та ін. *«Дипломатія канонерок»* передбачає відправлення військово-морських сил до берегів країн, на які має чинитися тиск. Цей метод є постійним і невід'ємним атрибутом зовнішньої політики США.

Широкого застосування набула також така форма політики з позиції сили, як *«дипломатія долара»*, до арсеналу якої входять методи військово-політичного тиску і надання кабальних позик у межах фінансової «допомоги», різні види фінансового контролю і тиску на суверенні держави. Цю політику здійснюють такі об'єднання, як МВФ, МБРР, ВТО, ЄБРР, а також Паризький клуб та «Велика сімка».

Надзвичайно цинічним виявом політики з позиції сили є *дипломатія «великого дрючка»*, що асоціюється із політикою відкритого шантажу та втручання у справи інших держав. Наприклад, серія збройних інтервенцій США на територію кількох країн Латинської Америки на початку ХХ ст., а у другій половині ХХ ст. – інтервенція США в Гватемалі 1954 р., на Кубі 1966 р., у Домініканській Республіці 1965 р., у Гренаді 1983 р. тощо.

12.5

Сутність, виникнення та розвиток дипломатичної діяльності

Дипломатія – це один з головних інструментів міжнародної політики, що полягає в офіційній відкритій або таємній діяльності міжнародних акторів в особі їхніх органів зовнішніх зносин, спрямований на здійснення цілей та завдань міжнародної політики. Дипломатія гармонійно впливає на міжнародні відносини і дотримується у своїй діяльності певних правил та звичаїв.

У виданому на початку ХІХ ст. у Франції «Повному курсі дипломатії» *Г. Гарден* визначав це поняття так: «Дипломатія

у широкому сенсі цього терміна є наукою про зовнішні зноси-ни або закордонні справи, у більш точному сенсі – це наука або мистецтво переговорів».

Необхідною рисою дипломатичного агента є моральний авторитет. Н. Макіавеллі в інструкціях флорентійському послу при дворі імператора Карла V наголосив, що він має прагнути того, щоб не створити про себе уявлення як про людину, що думає про одне, а говорить інше. Помиляються ті, хто вбачає в інтригах сутність дипломатичної діяльності. Якщо дипломат бажає мати успіх, він має прагнути сподобатися. Для того щоб добре впоратися зі своєю місією, йому корисно створити собі позитивну репутацію у суспільстві країни перебування, враховувати обставини, цікавитися громадською думкою, вміти аналізувати і прогнозувати дії та рішення, вміти вичікувати і навіть терпіти несправедливість, щоб запобігти більш значному лиху.

Хоча дипломатія є мистецтвом розв'язання міжнародних суперечностей та розбіжностей мирними засобами, проте її сутністю є примушення, чим зумовлено застосування в ній стратегії настрашки.

Настрашка – це не стільки війна, скільки дипломатична стратегія, оскільки її головне призначення створити загрозу застосування сили. На думку Дж. Спан'єра, «маніпулювання загрозою сили громадянськими особами і є дипломатія». Дипломатія та сила взаємопов'язані. Теза про те, що «дипломатія закінчується тоді, коли починають гуркотіти гармати», є неправомірною. Крім того, мир можна визначити як продовження війни іншими засобами. Військова сила як інструмент примушення часто є невід'ємною частиною дипломатії, особливо це стосується дипломатії великих держав.

Якщо звернення до сили на практиці стане неможливим, то дипломатія, як зазначає Г. Кіссінджер, також втратить свою дієвість. Нездатність використати силу не тільки не призведе до зняття напруженості, а й може увічнити усі спори, якими б незначними вони не були.

Дипломатія має визначати свої цілі залежно від тієї сили, яка дійсно або потенційно є в її розпорядженні для здійснення цих цілей. Вона має також оцінювати цілі інших держав та їхню реальну або потенційну силу, визначати, якою мірою ці різні цілі

збігаються одна з одною. Дипломатія має використовувати засоби, придатні для здійснення цих цілей. Мистецтво дипломатії полягає в тому, щоб у кожний конкретний момент обрати відповідний засіб.

Дипломатія має давню історію. Так, у австралійських аборигенів виявлено дипломатичний імунітет як перший встановлений принцип міжнародних відносин. Складна система дипломатичних відносин була створена давніми греками у V ст. до н.е., а давні римляни розробили так зване «*право народів*». Перше спеціальне урядове відомство для ведення закордонних справ було організовано у Візантійській імперії. Тут була також створена спеціальна служба для організації прийомів іноземних послів.

Візантійське дипломатичне мистецтво запозичили венеціанці, які створили завершену систему дипломатичної служби. Велике значення, яке приділяли швидкому одержанню новин, зумовило створення постійних посольств. Початок практиці функціонування постійних дипломатичних місій було покладено у XV ст.: перше посольство було акредитовано у 1450 р. герцогом Міланським при дворі флорентійського правителя Козімо деї Медічі, його очолив Нікодем деї Понтрамон. Спершу послів не обирали серед шляхти, це були аптекарі, цирульники, купці, цехові майстри. Не вважалося обов'язковим, щоб посол був вихідцем з країни, яку він представляв, і це породило існування міжнародних професійних дипломатів, що в різний час представляли різних суверенів.

Упродовж тривалого часу послі підозрювалися у шпигунстві. Так, у 1653 р. швейцарський посланник при Олівері Кромвелі доповідав, що будь-який член парламенту, який вступав у розмову з іноземним послом, ризикував втратити місце.

В основу сучасної дипломатії покладено теорію «постійних переговорів», розроблену *Арманом Жаном дю Плессі, кардиналом де Рішельє* в його «*Політичному заповіті*». Він першим дійшов висновку, що метою дипломатії є створення міцних взаємовідносин. На його думку, інтереси держави завжди мають стояти на першому місці і бути непорушними, вони не можуть приноситися у жертву сентиментальним і доктринальним забобонам. Кардинал Рішельє першим заявив, що жодна політика не може мати успіх без підтримки національної громадської

думки. Для цього він розробив систему внутрішньої пропаганди. Декретом від 11 березня 1626 р. Рішельє поклав усю відповідальність за ведення зовнішніх зносин на одне відомство – Міністерство закордонних справ. Починаючи з його приходу до влади і до Великої французької революції французькі методи дипломатії були зразком для всієї Європи. Грунтуючись на цих методах, **Франсуа де Кальєр** у 1716 р. написав свою видатну працю **«Про ведення переговорів із суверенами»**.

До основних функцій дипломатів належать такі: представництво своїх держав, надання та одержання інформації щодо стану справ та політичного курсу держав, ведення переговорів, обстоювання інтересів своєї держави та її громадян, заохочення дружніх відносин між двома державами. Важливою функцією дипломатів є також знайомство з людьми, в руках яких сконцентрована влада, оцінювання ступеня їх впливу, визначення того, яка політика тепер вигідна, а яка – ні. Як зазначав **Демосфен**, у владі посла скористатися зручними обставинами, а отже, у його руках зосереджена деяка влада над подіями. Раніше посол був майже єдиною людиною, здатною роз'яснити одному уряду цілі й мотиви іншого уряду. Однак у ХХ ст. поряд з дипломатичними та консульськими службами провідні держави створюють великі спеціалізовані організації, діяльність яких має насамперед політичний і фінансовий характер (Інформаційна агенція Сполучених Штатів – ЮСІА, Агенція міжнародного розвитку – АМР, Британська Рада та ін.). Такі організації працюють незалежно від посольств.

Характерними рисами старої, традиційної дипломатії були такі:

а) застосування концепції європоцентризму, згідно з якою Європа вважалася найважливішим з усіх континентів, і тому європейським справам приділялася головна увага;

б) теза, що великі держави, які складають «європейський концерт», мають більше значення і несуть більшу відповідальність, ніж малі держави;

в) ідея, що великі держави несуть спільну відповідальність за поведінку малих держав і збереження миру між ними;

г) наявність у кожної держави професійної дипломатичної служби, що використовувала одні й ті самі прийоми професійної техніки;



д) впевненість у тому, що серйозні переговори мають бути тривалими і конфіденційними.

Перехід від традиційної до нової дипломатії після Першої світової війни був зумовлений впевненістю у тому, що до міжнародних справ можна застосовувати демократичні ідеї. Цей перехід був пов'язаний з ім'ям президента США **Вудро Вільсона**, який був лібералом-ідеалістом, як і більшість американців відчував недовіру до дипломатії і був сповнений місіонерської віри у рівність націй.

Перший з відомих **«14 пунктів»** В. Вільсона, проголошених 8 січня 1918 р., передбачав, що у майбутньому мають укладатися тільки «відкриті мирні договори, які обговорюються відкритим шляхом», і що «дипломатія буде діяти відверто і на очах у всіх».

На початку ХХ ст. у дипломатії сталися важливі зміни, зумовлені тим, що:

1) відмова Конгресу США ратифікувати підписаний президентом В. Вільсоном Версальський договір посягла сумніви щодо непорушності угод і надійності переговорів;

2) зростає роль міжнародних організацій, заснованих Лігою Націй, а згодом – ООН;

3) теорія рівності держав призвела до закулісної змови малих країн проти великих держав, що особливо виявилось після розпаду колоніальної системи.

Недоліками вільсоніанського дипломатичного методу є збільшення невизначеності у міжнародних відносинах, відсутність єдиного центру, який би керував зовнішньою політикою держави. Як зазначав на початку ХХ ст. **Ж. Камбон**, «демократія завжди матиме послів і посланників, але питання – чи матиме вона дипломатів».

Нова дипломатія поступово набуває чітко визначених міжнародно-правових меж, що характерно саме для ХХ ст. Кодифікація дипломатичних зносин була здійснена Комісією з міжнародного права ООН, яка розробила **Віденську конвенцію про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р.**

Виділяють такі класи *глав дипломатичних представництв*:

1) клас послів, нунціїв та інших глав представництв однакового рангу, акредитованих при главах держав;

2) клас посланників-міністрів та інтернунціїв, акредитованих при главах держав;

3) клас повірених у справах, акредитованих при міністрах закордонних справ.

Нині глава дипломатичного представництва першого класу має титул Надзвичайного і Повноважного Посла.

Сукупність глав дипломатичних представництв, акредитованих при певному уряді, утворює дипломатичний корпус, який очолює дуайєн – як правило, глава дипломатичного представництва вищого рангу, котрий вручив вірчі грамоти раніше за інших. Дипломатичному корпусу притаманний корпоративний, кастовий дух. Між дипломатами різних країн підтримуються дружні відносини, зумовлені спільністю способу життя та кар'єри. Дипломатичний корпус здійснює захист своїх членів та їх привілеїв.

Міністерство закордонних справ керує дипломатичною діяльністю держави. Міністр подає на розгляд главі держави кандидатури на посади дипломатичних представників, дає їм інструкції, до нього звертаються дипломатичні представники іноземних держав при всіх зносинах з урядом країни перебування. Оцінюючи діяльність та особисті якості міністра закордонних справ, зазвичай роблять висновки про зовнішньополітичну програму уряду, його призначення або відставка завжди сприймаються як важлива політична подія.

12.6

Форми дипломатичної діяльності

Сучасна дипломатична діяльність реалізується через постійне представництво держави за кордоном – посольство (місію), участь представників держави у діяльності міжнародних організацій і установ, дипломатичних конгресах, конференціях, нарадах, дипломатичне листування, підготовку й укладання міжнародних договорів і угод, висвітлення у засобах масової інформації позицій уряду з тих чи інших зовнішньополітичних питань.

Офіційні письмові зносини між дипломатичним представником і міністром закордонних справ держави перебування мають такі основні форми:

1) *нота*, яка складається від першої або третьої особи, починається та закінчується формулою ввічливості і має бути підписана;

**Нота министра иностранных дел Великобритании
на имя народного комиссара иностранных дел СССР**

Воронцовский дворец, 11 февраля 1945 года

Ваше Превосходительство,

Во время подписания Соглашения между Правительствами Соединенного Королевства, Канады, Австралии, Новой Зеландии, Южной Африки, Индии и Советским Правительством относительно военнопленных, гражданских лиц, освобожденных войсками, действующими под Советским Командованием, и войсками, действующими под Британским Командованием, я обязан зафиксировать, что моя подпись за Правительство Австралии не относится к условиям 6-й статьи Соглашения.

Имею честь, Сэр, быть покорным слугой Вашего Превосходительства.

Антони Иден [68, 269]

2) *вербальна нота*, яка складається від третьої особи і не має адреси, підпису, але закінчується формулою ввічливості. Це документ, зміст якого має бути предметом серйозного розгляду, але який не передбачає оприлюднення;

Как известно Его Превосходительству Главному Статс-Секретарю Его Британского Величества по иностранным делам, между Посольством Его Британского Величества в Париже и Министерствами Иностранных Дел и Колоний имели место переговоры, касающиеся разграничения французской и английской зон мандата на Того.

После того, как франко-английская комиссия подготовила окончательное размежевание, проект которого был утвержден в Ломе франко-английскими комиссарами, были составлены совместный доклад и приложения к нему (описание границы и комплект карт) в трех оригиналах на каждом из языков, французском и английском, и все подписано в Ломе 21 октября 1929 года. <...>

Поскольку окончательное размежевание на местах может быть осуществлено лишь после того, как оба Правительства поставят друг друга в известность об их взаимном согласии, г-н де Флерио был бы весьма признателен г-ну Гендерсону, если бы он соблаговолил возможно скорее уведомить его о согласии Британского Правительства.

Он пользуется случаем и пр.

Посольство Франции. Лондон.
30 января 1939 года.

3) *меморандум*, який є, як правило, докладним викладенням фактів та аргументів, які ґрунтуються на них, і на відміну від ноти не починається і не закінчується формулою ввічливості і не обов'язково має бути підписаний.

Меморандум для маршала Сталіна

Ниже приведены два основных военных вопроса, на которые американские начальники штабов хотели бы получить ответы на конференции в ближайшее время.

а) После того, как произойдет разрыв между Россией и Японией, будет ли для Вас существенным, чтобы оставались открытыми линии снабжения через Тихий океан в Восточную Сибирь?

б) Можете ли Вы дать заверения, что воздушным силам США будет разрешено базироваться на Комсомольск – Николаевск или какой-либо другой более подходящий район при условии, что операции и снабжение воздушных сил будут проводиться без нанесения ущерба русским операциям?

Ф.Д.Р.

5 февраля 1945 года [68, 134].

Нота або меморандум уряду чи його дипломатичного представника можуть набувати форми *ультиматуму*, тобто містити умови, на прийнятті яких наполягає держава, від імені якої вручається нота або меморандум. Ультиматум має містити вимогу швидкої, чіткої і категоричної відповіді і може вимагати, щоб така відповідь була надана впродовж певного терміну. Так, австрійський ультиматум Сербії був висунутий у вигляді ноти сербському урядові, датованої 23 червня 1914 р., що містила низку вимог, у тому числі вимогу дати відповідь до 18.00 25 червня. Ультиматум конкретизує остаточні умови або поступки. Проте не обов'язково, щоб він містив погрозу застосування сили, якщо вимоги не будуть виконані.

Дипломатична діяльність здійснюється шляхом *переговорів*, що охоплюють усі форми спілкування між урядами та між їх представниками. Переговори – це пошук рішень шляхом мирних і взаємоприйнятних угод. Формами проведення переговорів можуть бути: бесіда, бесіда за зачиненими дверима, нарада у вузькому складі, обід-прийом та офіційна конференція.

Однією з основних форм дипломатичної діяльності є *візити*. Розрізняють державний, офіційний, робочий, неофіційний візити, візит проїздом та приїзд на урочистості. Будь-який візит містить такі обов'язкові *протокольні моменти*:

- 1) зустріч високого гостя у першому пункті прибуття;
- 2) урочиста церемонія офіційної зустрічі;
- 3) ділова частина – зустрічі, переговори, бесіди, підписання документів;
- 4) представницькі заходи;
- 5) офіційні проводи.

Результатом переговорів є підписання *міжнародних актів* – таких, як договори, конвенції, декларації, угоди, протоколи, а також обмін нотами. Ці міжнародні акти мають обов'язкову силу, на відміну від деяких інших, наприклад від Атлантичної хартії 14 серпня 1941 р., яка не передбачала жодних юридичних зобов'язань. Терміни «*договір*» та «*конвенція*» відображають міжнародні акти, що мають обов'язковий характер (міжнародні угоди) і традиційну форму.

Договори, що укладаються між главами держав, включають такі складові частини:

1. Преамбулу, що містить: а) імена і титули високих договірних сторін; б) короткий виклад завдань договору; в) імена та офіційні посади уповноважених, призначених високими договірними сторонами; г) зазначення того, що уповноважені пред'явили свої повноваження, які відповідають певним вимогам, і що вони погодилися на такі статті.

2. Різні статті за сутністю договору, починаючи із більш загальних статей, потім більш докладних, і нарешті, в разі потреби, статті про порядок виконання договору.

3. Статті про межі застосування договору, в тому числі про умови приєднання до нього.

4. Статті про ратифікацію, набуття чинності та строк дії договору.

5. Завершальні положення: умова про те, що «у засвідчення цього» відповідні уповноважені підписали цей договір і приклали до нього свої печатки; згода про кількість підписаних копій, мови договору (із зазначенням того, що документ кожною мовою є однаково автентичним).

6. Зазначення місця і дати.

7. Печатки і підписи.

За бажанням сторін після завершення переговорів і до підписання договору у вигляді *«додаткового протоколу»* можуть бути оформлені нові положення. В цьому випадку вони підписуються того самого дня і в тій же формі, що й основний документ. Іноді додаткові протоколи підписуються і ратифікуються пізніше.

Термін *«декларація»* вживається у таких значеннях: по-перше, як обов'язкова міжнародна угода, наприклад Декларація Об'єднаних Націй, підписана у Вашингтоні 1 січня 1942 р., та Декларація чотирьох держав про загальну безпеку, підписана у Москві 30 жовтня 1943 р.; по-друге, як спільна заява про наміри або політичний курс (подібно до «комюніке»); по-третє, як одностороння декларація, яка проголошує права і обов'язки для інших держав, – оголошення війни, декларація про нейтралітет тощо; по-четверте, як повідомлення однієї держави іншим державам із роз'ясненням чи виправданням лінії її поведінки або з викладом поглядів і намірів з певних питань. Декларації третього та четвертого типів у жодному випадку не мають характеру договорів.

Англо-германская декларация

Мюнхен, 30 сентября 1938 года.

Мы, германский фюрер и канцлер и английский премьер-министр, провели сегодня еще одну встречу и пришли к согласию о том, что вопрос англо-германских отношений имеет первостепенное значение для обеих стран и для Европы.

Мы рассматриваем подписанное вчера вечером соглашение и англо-германское морское соглашение как символизирующие желание наших двух народов никогда больше не воевать друг с другом.

Мы приняли твердое решение, чтобы метод консультаций стал методом, принятым для рассмотрения всех других вопросов, которые могут касаться наших двух стран, и мы полны решимости продолжать наши усилия по устранению возможных источников разногласий и таким образом содействовать обеспечению мира в Европе.

А. Гитлер

Невиль Чемберлен [23, 241]



Особливе місце у дипломатичній діяльності посідають *нерівноправні міжнародні угоди*, головною рисою яких є те, що їх положення обмежують суверенітет однієї зі сторін. Така угода, всупереч основним принципам міжнародного права, обмежує свободу держави у зовнішніх зносинах, допускає іноземне втручання у питання, що становлять її внутрішню компетенцію, встановлює іноземний контроль над діяльністю її органів. Як правило, формально нерівноправні угоди можуть ґрунтуватися на принципі рівності.

Розрізняють такі *види нерівноправних угод*:

угоди про військову допомогу, оборону, взаємне гарантування безпеки;

політичні угоди;

угоди щодо військових баз;

торговельні угоди, що передбачають нееквівалентний обмін;

угоди про економічну та технічну допомогу і співробітництво;

фінансові угоди (про позики та кредити).

Загальноприйнятою і дуже зручною формою дипломатичної діяльності є *дипломатичні прийоми*. Виділяють такі види прийомів:

1) *офіційний прийом*, на який запрошуються виключно посадові особи;

2) *неофіційний прийом*, на який посадові особи запрошуються разом з дружинами;

3) *змішаний прийом*, на який запрошуються як офіційні посадові особи, так і видатні діячі.

Крім того, прийоми поділяють на денні (менш урочисті) та вечірні (більш урочисті). Денні прийоми влаштовують з нагоди національного свята, візиту високопоставленої особи, міжнародного конгресу тощо.

До денних прийомів належать такі:

«бокал шампанського», «бокал вина» (починається о 12–13 год, тривалість – близько 0,5 год);

сніданок (починається о 12–15 год, тривалість – близько 1,5 год).

Серед вечірніх прийомів розрізняють такі:

коктейль (англ.), а ля фуршет (фр.) – без розсаджування за столом (призначають між 17–18 год, тривалість – близько 1,5–2 год);

чай – як правило, для жінок (починається о 16–18 год, тривалість – близько 1,5 год);

журфікс – дається від імені офіційної особи або його дружини у визначений день і час протягом певного, як правило, осінньо-зимового сезону, іноді набуває форми кінопереглядів, концертних чи літературних вечорів;

обід – найпочесніший вид прийому, який дається на честь глави держави, глави та членів уряду або членів дипломатичного корпусу (починається о 20–21 год і триває 2–3 год, у тому числі за обіднім столом – 1–1,5 год);

обід-буфет – зазвичай організується після концерту, театральної прем'єри, у перервах літературних і танцювальних вечорів, передбачає вільне розсаджування гостей за окремими столами по 4–6 осіб;

вечеря – дається, як правило, після урочистих вечорів, концертів і вистав (починається о 21 год та пізніше).

Вияткове значення у дипломатичній практиці має *церемоніал*, офіційно прийнятий розпорядок урочистих прийомів, процесій тощо. Урочисті церемонії, обмін промовами, подарунками і нагородами демонструють бажання обох країн виявити почуття дружби і схильність до співробітництва.

Кодифікація та введення у практику правил церемоніалу, а також нагляду за їх виконанням здійснюються згідно з протоколом. *Дипломатичний протокол* – це сукупність правил, відповідно до яких у кожній державі регулюють порядок дипломатичних церемоній. Основна мета протоколу – створити атмосферу дружелюбності для здійснення дипломатичних стосунків. Протоколу обов'язково додержуються при переговорах, підготовці міжнародних угод, що надає їм урочистості і підкреслює їх значення.

Протокол регламентує офіційну діяльність органів державної влади та іноземних дипломатичних представників, гарантує усім посадовим особам можливість користуватися своїми правами, вирішує усі спірні питання старшинства, а також спори, що стосуються дипломатичних привілеїв та імунітетів. Протокол також визначає методи, межі, поведінку та етикет, правила офіційного та особистого листування, форму одягу тощо.

Дипломатичні представники мають чітко дотримуватися протокольних правил, що їх стосуються, а також стежити за порушеннями правил.



За старшинством серед дипломатичних представництв перше місце у країнах, які визнають старшинство папи, посідає нунціатура (посольство Ватикану), потім йдуть посольства і місії.

Порядок індивідуального старшинства дипломатичних представників є таким:

- 1) папський нунцій;
- 2) послы та верховні комісари (у країнах Співдружності націй);
- 3) надзвичайні і повноважні посланники, міністри, акредитовані при главі держави;
- 4) постійні повірені у справах;
- 5) тимчасові повірені у справах посольств відповідно до дати, коли вони приступили до виконання своїх обов'язків;
- 6) тимчасові повірені у справах місій відповідно до дати, коли вони приступили до виконання своїх обов'язків;
- 7) радники посольств;
- 8) перші секретарі посольств;
- 9) другі секретарі посольств;
- 10) інші секретарі, аташе та тощо.

У дипломатичному представництві встановлено такий порядок старшинства:

- 1) глава дипломатичного представництва;
- 2) тимчасовий повірений у справах;
- 3) військові та технічні аташе, старшинство яких визначається відповідно до дати їх призначення;
- 4) радники, секретарі.

12.7

Сутність і структура зовнішньополітичної свідомості

Люди виступають учасниками міжнародної взаємодії лише як громадяни держав (або як *апатриди* – особи, що втратили громадянство, проте мають певне відношення до певної держави).

А. П. Здесенко справедливо зазначив, що «людини поза державою не існує» [31, 89]. Отже, формування поглядів та настанов людей щодо міжнародних відносин відбувається крізь призму їхньої громадянської позиції, їхнього ставлення до зовнішньої політики своєї та інших держав.

Незважаючи на певну кризу державного суверенітету і державної ідентичності, саме держава залишається головною де-

терміантою формування суспільної свідомості. Тому сферу суспільної, політичної свідомості, що стосується міжнародних відносин, можна розглядати як зовнішньополітичну свідомість.

Зовнішньополітична свідомість – це вся сукупність існуючих у конкретний історичний момент уявлень людей щодо міжнародних відносин, зовнішньої політики та світового розвитку, взята в єдності усіх форм вираження цих уявлень та в їх історичній еволюції, в її взаємозв'язку та взаємодії з реальною суспільною практикою та з іншими компонентами політичної свідомості.

У зовнішньополітичній свідомості відображається суб'єктивна сторона міжнародного життя. Розрізняють елітарну, масову, теоретичну, емпіричну та буденну зовнішньополітичну свідомість.

Елітарна зовнішньополітична свідомість формується в умовах кількісних та якісних обмежень доступу до впливу на зовнішньополітичний процес. Вона виявляється насамперед у *геополітичній свідомості*, яка набуває дедалі більшої значущості у міру наближення людини до владної верхівки. За визначенням О.Г. Дугіна, «геополітика – це наука правити» [25, 14].

В основі геополітичної свідомості лежить *геополітична картина світу* – цілісна система взаємопов'язаних різнорідних та різноманітних геополітичних образів різних рівнів охоплення геополітичної реальності. Особливу роль геополітичні картини світу відіграють у міжнародних переговорах, коли їх створення потрібно для досягнення угоди щодо конкретного великого регіону. Наприклад, під час переговорів щодо повоєнного устрою Європи одночасно формувалися дві асиметричні геополітичні картини світу. Умовні критерії, згідно з якими здійснювалося геополітичне районування, мали різну вагу і значення з погляду партнерів по переговорах. Для СРСР такими критеріями були реальні зони окупації, а для західних держав – німецькі інвестиції та активи.

Створення нових геополітичних картин світу завжди супроводжується значними зрушеннями, деформаціями традиційних географічних образів та появою жорстко прикладних геополітичних образів. Цілісні та складні геополітичні картини світу виникають переважно у переломні історичні моменти.



Масова зовнішньополітична свідомість відображає обмежений характер знань суспільства щодо характеру міжнародної політики та світового політичного процесу. Вона завжди складається з *ідеологем* – елементів певних ідеологій, сформованих елітою і впроваджених у суспільну свідомість, де вони набули форми ідеологічних стереотипів. Кожна ідеологічна конструкція містить розгорнуте уявлення про антипода або противника. Від образу противника багато в чому залежить ступінь інтегрованості групи, суспільства. У цьому сенсі міжнародна політика є ареною зіткнення різних ідеологічних систем. Це особливо характерно для ХХ ст. – століття, в якому соціалізм, фашизм та лібералізм функціонально виконували геополітичну роль світових релігій, перетворившись на один з визначальних чинників світової політики. Значення ідеологічного контролю в нових умовах істотно зросло, що дало підстави Г. Моргентау зазначити: «боротьбу за голови людей як новий вимір міжнародної політики слід додати до міжнародних вимірів дипломатії та війни».

Як наголошує К. С. Гаджієв, «можливість ідеологічного або системного конфлікту була закладена у самій парадигмальній інфраструктурі євроцентристської (або західноцентристської) цивілізації. Він зумовлювався, зокрема, аугсбурзьким принципом *сuius regio, eius religio*, тобто принципом, згідно з яким у країні панує та віра, якої дотримується її правитель». Відповідно до цього правлячий клас має право встановлювати таку ідеологію, яка, на його думку, є найкращою.

Крах «марксизму-ленінізму», зруйнування ідеологічних міфів створили спершу ілюзію «кінця історії» і початку нової ери прагматичного лібералізму («ери грошей»). Сумніву була піддана сама можливість або правомірність будь-яких політико-ідеологічних побудов як мобілізуючих ідеалів.

В умовах зростаючої космополітизації та універсалізації дедалі більше загострюється відчуття безрідності, відсутності свого коріння, так званого *всесвітнього сирітства*, як зазначає К. С. Гаджієв. Ідеалом стало гедоністичне масове суспільство, де все підпорядковано задоволенню власних потреб, насолоді. Поза ідеологією, поза мобілізуючим міфом будь-яке суспільство не матиме майбутнього.

Теоретична зовнішньополітична свідомість становить діалектичну єдність усіх існуючих шкіл, концепцій, ідей, що мають

міжнародно-політичний характер, тоді як *емпірична свідомість* ґрунтується на міжнародно-політичній практиці, відображаючись у відчуттях, уявленнях, ілюзіях, переживаннях. *Буденна зовнішньополітична свідомість* формується безпосередньо буденним життям і насамперед системою засобів масової інформації та пропаганди. Вона відрізняється динамічністю та емоційністю.

12.8

Міжнародна пропаганда: сутність, призначення, напрями, типологія

«Людина, яка сказала світові перше слово, завжди права», – проголошував Й. Геббельс, наголошуючи на винятковому значенні пропаганди у політиці. Нацистський міністр пропаганди не помилявся. Пропаганда є універсальним засобом впливу на усі сфери та елементи суспільної свідомості, а через неї – на усю соціальну реальність. Уже давно було зафіксовано залежність перемог або поразок від духовного стану військ. Навіть Наполеон визнавав, що «чотири газети зможуть завдати ворогові більше зла, ніж стотисячна армія».

Пропаганда поряд із силою та дипломатією є одним з основних засобів міжнародної політики, що забезпечує поширення потрібних поглядів та цінностей. Багато з того, що сьогодні сприймається як дипломатія, насправді є пропагандою.

Л. Фрезер визначає пропаганду як діяльність або мистецтво змушувати інших поводитися так, як вони без цього впливу не поводитися б. Це визначення розкриває сутність пропаганди як інструменту володарювання, в тому числі у світовому співтоваристві. Не можна не погодитися з думкою Г. Морґентау, що уся зовнішня політика є боротьбою за голови людей, але пропаганда є такою боротьбою ще й в особливому сенсі, оскільки вона прагне вплинути на голови людей безпосередньо, а не через маніпуляції інтересами чи через фізичне насильство.

Оскільки пропаганда у міжнародному середовищі та у міжнародно-політичних цілях є предметом активної діяльності не тільки держав, а й інших міжнародних акторів, і ґрунтується вона не лише на зовнішній політиці держав, то доцільно визначати її як міжнародну пропаганду.

Міжнародна пропаганда – це цілеспрямована діяльність щодо використання засобів масової комунікації для забезпечення



інтересів суб'єктів, нав'язування норм і принципів міжнародної поведінки, формування і маніпулювання зовнішньополітичною свідомістю громадян власної та зарубіжних держав.

За словами Г. Ласуела, мета пропаганди полягає в економії матеріальних витрат на світове панування. Колишній президент Фінляндії Урхо К. Кекконен охарактеризував стан справ на міжнародній арені як «інформаційний імперіалізм».

Пропаганда є *інструментом ідейно-психологічного впливу на характер міжнародних відносин*, від ефективності використання якого залежить здійснення функцій міжнародної політики. *Суб'єктами міжнародної пропаганди* виступають міжнародні актори та їх інституції, які володіють інформацією та засобами її поширення. *Об'єктами* її є одержувачі цієї інформації. Стратегія пропаганди передбачає залучення широких кіл світової громадськості до підтримки конкретної держави чи блоку, їх політичного курсу, ідеологічної системи та способу життя.

Розрізняють такі напрями пропаганди, наявність яких зумовлена існуванням свідомого і несвідомого, критичного і догматичного розуміння політичної дійсності:

1) *політичне переконання*, яке передбачає відверте, пряме звернення до людського розуму;

2) *політичне маніпулювання*, яке є засобом замаскованого соціального управління політичною свідомістю і поведінкою людей для того, щоб змусити їх діяти або бездіяти часто всупереч їх власним інтересам.

За допомогою маніпулювання можна досягти зміни життєвих настанов на двох рівнях впливу: 1) посилення та закріплення існуючих у свідомості людей необхідних настанов, ідеалів, норм, стереотипів; 2) часткова зміна поглядів на певне явище, подію, процес. Кардинальна зміна життєвих настанов (на основі повідомлення драматичних, надзвичайних, нових даних) потребує комплексних впливів на свідомість протягом тривалого часу.

Розрізняють такі види міжнародної пропаганди:

♦ *«війна нервів»*, спрямована на підрив моральної стійкості противника;

♦ *стратегічна пропаганда* – поширення за кордоном аргументації на підтримку перспективних цілей держави або іншого суб'єкта пропаганди;

♦ *тактична пропаганда*, спрямована на забезпечення підтримки щодо поточних питань міжнародної політики;

♦ *конверсійна пропаганда* – повна зміна ціннісних орієнтацій людей, відмова від лояльності минулим цінностям та керівництву, зрада;

♦ *розподільовальна пропаганда*, тобто протиставлення одних груп іншим через розбрат, розкол, підрив віри у правоту справи;

♦ *консолідаційна пропаганда*, спрямована на інтеграцію та мобілізацію суспільства перед зовнішньою реальною, потенційною або штучною загрозою;

♦ *непряма («соціологічна») пропаганда*, що здійснюється шляхом зовнішньої ненав'язливого поширення культурних зразків, атрибутів способу життя та систем цінностей.

Виділяють також «білу», «сіру» та «чорну» пропаганду. «Біла» пропаганда поширюється та визнається її джерелом або його офіційним представником. «Сіра» пропаганда не ідентифікує своє джерело. «Чорна» пропаганда видається за таку, що походить з іншого джерела, ніж це є насправді (наприклад, приписується неіснуючим «опозиційним особам» або «групам опору»).

12.9

Техніка міжнародної пропаганди

Пропагандистська техніка – це методи та прийоми маніпулювання свідомістю людей з метою досягнення їх піддатливості до конкретних ідей, ідеалів та цілей.

Мета пропагандиста полягає в тому, щоб зовсім позбавити людину здатності розуміти стан справ, критично та розумно мислити. Особлива небезпека таких дій пов'язана з тим, що «на основі засобів масової пропаганди відбувся перехід від маніпулювання свідомістю окремих осіб до маніпулювання свідомістю цілих народів», – наголошує філософ та психолог Т. Дічев. Цей цілеспрямований, свідомо програмований, щедро фінансований процес він розглядає як духовно-культурну диверсію, яка призводить до деградації особи, порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, розпаду та загибелі держав, інформаційного і психотропного поневолення людей.

Маніпулятивна пропаганда тісно пов'язана з дезінформаційним методом. *Дезінформація* – це повідомлення, версія, що має



на меті свідоме введення людей в оману, нав'язування викривлених уявлень про дійсність. Вона набуває форм псевдоподій, сенсацій, стереотипів, чуток, новин та ін.

Псевдоподія – це роздутий факт, підстроєна ситуація. За словами лорда Норткліфа, «недостатньо лише спонтанно реагувати на події. Потрібно вміти їх створювати».

Сенсація – яскраво забарвлена або штучно роздута новина – виступає стимулятором «настанови сприйняття». Вона є найгострішою формою «організації інтересу» громадськості шляхом поширення гіперболізованої або спекулятивної інформації. Процес «організації інтересу» складається з трьох стадій: перша стадія – це привернення уваги, друга – маніпулювання суперечливими питаннями, третя – спонукування до дії.

Стереотип, за визначенням У. Ліппмана, – це упереджена думка, яка «рішуче керує усіма процесами сприйняття». Стереотип виникає на основі опосередкованого сприйняття предмета: нам говорять про світ до того, як ми його побачимо. Ми уявляємо багато речей до того, як ми пізнали їх у досвіді. Стереотипи сприяють функціонуванню традицій та звичаїв, впливають на формування нового досвіду. Стереотип є надзвичайно усталеним, він завжди співвідноситься з груповими цінностями і, врешті-решт, сприяє процесу становлення соціально-психологічної єдності групи. Він узагальнює однорідні явища на основі спрощення та «усереднення» їх характеристик. Він культивує почуття ворожості до «чужих» цінностей. Вплив стереотипів зумовлює насамперед емоційну реакцію або однозначне ставлення до певного предмета чи явища.

Існують ідеологічні, етнічні, релігійні стереотипи. Стереотипи можуть набувати знакової форми, наприклад, як усталені вислови («червона загроза», «залізна завіса») або бути елементами суспільних інформаційних зв'язків. Вони не відірвані від дійсності, а використовують її як основу, концентруючись на деяких, часто другорядних її рисах, відображаючи та викривлюючи їх. Як правило, вони надзвичайно лаконічні, стислі поняття, символи, які є свого роду згустком енергії.

Одна з особливостей функціонування стереотипів полягає в тому, що вони пов'язані між собою специфічною логікою та утворюють своєрідні зв'язки. Зокрема, зі стереотипу «оточеної фортеці» неминуче впливає стереотип «залізної завіси», який

виник пізніше і без якого неможливо було розповідати про «перевагу нового суспільного ладу». Тобто система стереотипів – це система, побудована на принципі самоорганізації.

Засобом відволікання уваги громадської уваги від якої-небудь політичної реальності шляхом розгортання широкої кампанії навколо якогось незначного явища є *метод баражу*. Він застосовується для маскування справжнього об'єкта загальної уваги.

До важливих способів маніпулювання свідомістю належить скорочення кількості доступної інформації, навмисне приховування інформації, а також інформаційне переобтяжування, тобто свідоме надання надмірної інформації для того, щоб позбавити людей можливості адекватно засвоїти і оцінити її.

До прийомів маніпулятивної пропаганди також належать:

«*велика брехня*» – відверта омана, яка повторюється доти, доки не сприйматиметься як правда;

«*часткова брехня*», яка приховує те, що найбільше обурює;

«*правдоподібна брехня*», коли за констатацією фактів приховано хибний зміст (наприклад, демонстрація по телебаченню кадрів про розстріл в албанському селі у Косово подавалася як розправа над мирними жителями, хоча насправді це була стра- та вояків т. зв. Визвольної Армії Косово);

«*прикрашена брехня*» – проголошення нездійснених, але бажаних обіцянок;

«*повна, гірка правда*», яка супроводжується різновидами виправдувальної психології (численні виправдовування натовських представників після випадків влучень ракет та бомб у цивільні об'єкти);

перекладання провини на інших (наприклад, ствердження Ф. Ратцеля, що у колонізації винні самі колонізовані народи);

фальшивка – використання підроблених документів, матеріалів (наприклад, т. зв. «Заповіт Петра Великого», підроблений Ш. Лезюром, або «Лист Комінтерну» від 1924 р.);

інспірація – передача засобами масової інформації версій з політичною оцінкою подій або намірів сторін з наголошенням того, що найбільш відповідає інтересам джерела (наприклад, подання російським телебаченням результатів переговорів між міністрами оборони США та РФ про участь Росії в операції у Косово як про успіх Росії, хоча цілі, які вона ставила, наприклад, виділення Росії окремого сектору в Косово, не були досягнуті);

перенесення – спроба надати пропагандистському повідомленню офіційної санкції поважного авторитету;

спрощення, тобто зведення предмета пропаганди до форми ясного догматичного твердження з тим, щоб складні речі представити простими і легкими для розуміння (пропагандистські заяви про те, що НАТО веде війну не проти Югославії, а проти однієї особи – Слободана Мілошевича);

перебільшення та викривлення (наприклад, повідомлення українськими телеканалами під час війни НАТО проти Югославії того, що РФ нібито направила гуманітарну допомогу сербам, хоча перед цим офіційні посадові особи Росії заявляли, що ця допомога адресована усім постраждалим від війни);

«оркестровка» – повторення певної теми усіма органами пропаганди у найрізноманітніших формах;

підміна понять та стереотипів (наприклад, у «нас» – «союзники», а у «них» – «сателіти», «наш» – патріотизм, «їхній» – шовінізм, «наші» – розвідники, «їхні» – шпигуни).

Така пропаганда стала можливою та дієвою в умовах сучасного масового суспільства, в якому традиційні зв'язки і переконання слабшають, людина стає дедалі більш індиферентним споживачем і водночас продуктом конвеєра, що виробляє для неї товари та погляди. «Масова газета» породжує «масового читача», який, у свою чергу, сприяє відтворенню «масової газети» своєю зміцнілою потребою в ній.

Людина як об'єкт маніпулювання вважає, що діє на основі свого власного вибору, але це – ілюзія. Особливо небезпечними є радіо- і телепсихотехнології, що активно використовуються у процесі маніпулювання свідомістю.

Пропаганда – це основний інструмент *психологічної війни* як планомірного використання нацією або групою націй пропагандистських або відповідних інформаційних заходів, спрямованих на ворожі, нейтральні або дружні групи, для того щоб вплинути на погляди, емоції, позиції та поведінку в інтересах підтримки політики і цілей певної нації або групи націй.

«Пропаганда може стати дієвим знаряддям психологічної війни, якщо будуть чітко сформульовані її основи, визначені її завдання, приведені у постійну готовність її засоби, а проведення пропагандистських операцій хоча б частково контролюватиметься на основі наукових методів», – вважає П. Лайнбардджер [46, 49–50].

З другої половини 40-х років XX ст. головна увага США була зосереджена на психологічних операціях. З'являється термін «психологічна стратегія», під якою розуміється багаторівнева система заходів, спрямована на здійснення замаскованого впливу на основного геополітичного противника США – Радянський Союз – для створення міжнародного клімату, сприятливого для реалізації цілей «вільного світу» щодо досягнення світового лідерства в усіх сферах.

У 1951 р. було створено Управління психологічної стратегії (УПС), яке проіснувало до 1953 р. і займалося розробкою конкретних психологічних операцій для посилення тиску на СРСР, зокрема на стан свідомості громадян та соціальних груп на території потенційного противника, їх наміри, очікування та уявлення. Ці операції були розраховані як на мирний час, так і на випадок виникнення військових дій.

В останньому випадку УПС ставило перед собою такі завдання: акцентувати увагу на вимушеному характері вступу США у війну, заохочувати дистанціювання радянського режиму від народів СРСР, переконувати населення у корисності та досяжності поразки комуністів, допомагати релігійним угрупованням чинити опір комуністичному режиму, сприяти деморалізації Збройних сил СРСР, заохочувати збройні формування до припинення військових дій, провокувати конспіративний антикомуністичний рух усередині СРСР, підривати радянську промисловість. При цьому органам, відповідальним за зовнішньополітичну пропаганду у США, пропонувалося здійснювати свою місію «у дусі людяності, відвертості та ширості». Пропаганда має бути «простою та доступною» і уникати нездійснених обіцянок.

Спеціальна психоенергетична та соціально-психологічна програма «Суперконтроль над розумом» передбачала вплив, що спричиняє позбавлення здібностей, дегенерацію особи, її дезінтеграцію, зомбіфікацію та роботизацію, незворотну зміну психіки, мислення та свідомості, включаючи й окультні методи впливу на мозок та поведінку людини. Як визнав у 1977 р. колишній директор ЦРУ США С. Тернер, для її здійснення було залучено 44 коледжі й університети, 15 дослідницьких груп, 80 громадянських установ і близько 60 військових фірм. Для проведення експериментів на людях залучили 12 лікарень та 3 ви-



правних будинки. Нині розвиток технологій значно збільшив можливості щодо контролю свідомості. За цих умов внутрішня організація свідомості – єдиний засіб захисту від її програмування, яке нав'язується нам ззовні.



Теми доповідей і рефератів

1. Роль сили в сучасній дипломатичній діяльності.
2. Роль пропаганди в сучасній дипломатичній діяльності.
3. Роль протоколу в сучасній дипломатичній діяльності.
4. «Теорія доміно»: Індокитай та Східна Європа.
5. Концепція «п'ятиполюсного» балансу сил.
6. Система європейської рівноваги сил: Віденська модель.
7. Моральність і війна.
8. Агресія як різновид політики з позиції сили.
9. Формування класичних принципів сучасної дипломатії.
10. Ревізія класичних принципів дипломатії (Ленін і Вільсон).
11. Розвиток дипломатичної служби України (Росії, США, Франції, Великої Британії, Китаю, Японії, Німеччини, Туреччини).
12. Зовнішньополітична міфологія і стереотипи в політичній практиці сучасних держав.
13. Вплив ідеологій на сучасні міждержавні відносини.
14. Ідеологічна боротьба у міжнародних відносинах часів «холодної війни».
15. Форми і методи міжнародної пропаганди.
16. Засоби психологічних війн у сучасному світі.
17. «Соціологічна пропаганда» в сучасній ідеологічній боротьбі.
18. Роль зовнішньополітичних символів у міжнародно-політичній діяльності.



Література

1. Алим М. А. Идеиные бои. – М., 1974.
2. Арбатов А. Военно-стратегический паритет и политика США. – М., 1984.
3. Баланс сил в мировой политике: теория и практика: Сб. статей /Под ред. Э. А. Позднякова. – М., 1992.
4. Беглов С. И. Внешнеполитическая пропаганда: очерк теории и практики. – М., 1980.

5. *Богданов Р., Кортунів А.* О балансе сил // *Международ. жизнь.* – 1989. – № 7.
6. *Бодрук О.* Фактор сили в сучасному світі // *Політика і час.* – 2002. – № 3.
7. *Бодрук О.* Ракетний синдром. Військові потенціали країн Третього світу у контексті сучасних міжнародних процесів // *Політика і час.* – 2002. – № 5.
8. *Бурлацкий Ф. М.* Новое мышление. – М., 1988.
9. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // *М. Вебер. Избр. произв.* – М., 1990.
10. *Военная политология.* – М., 1993.
11. *Военное насилие в политической борьбе.* – М., 1994.
12. *Войтасек Л.* Психология политической пропаганды. – М., 1979.
13. *Волкогонов Д. А.* Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. – М., 1983.
14. *Вотье П.* Военная доктрина генерала Дуэ. – М., 1937.
15. *Вуд Дж., Серре Ж.* Дипломатический церемониал и протокол. Принципы, процедура и практика. – М., 1976.
16. *Гаджиев К. С.* Геополитика. – М., 1997.
17. *Гнатенко П. И.* Национальный характер. – Днепропетровск., 1992.
18. *Гроув Э.* Будущее морской мощи // *РЖ. Обществ. науки за рубежом.* Сер. 5. История. – 1991. – № 5.
19. *Давыдов Ю. П.* Россия между Западной Европой и США // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1994. – № 8, 9.
20. *Данн Ш., Кристоф Н.* Китай просыпается // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1995. – № 7.
21. *Демин Ю. Г.* Статус дипломатических представительств и их персоналов. – М., 1995.
22. *Дмитриева Г. К.* Мораль и международное право. – М., 1991.
23. *Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939.* – М., 1981. – Т. 1.
24. *Дробот Г. А.* Противоречия и баланс сил в международных отношениях // *Соц.-полит. науки.* – 1991. – № 2.
25. *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
26. *Егорова-Гантман Е. В., Плешаков К. В.* Концепция образа и стереотипа в международных отношениях // *Мировая экономика и мировые отношения.* – 1988. – № 12.
27. *Жинкина И. Ю.* Фактор силы в системе американских стратегических целей // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1996. – № 4.

28. *Зак Л. А.* Западная дипломатия и внешнеполитические стереотипы. – М., 1976.
29. *Замятин Д. Н.* Образ страны: структура и динамика // Обществ. науки и современность. – 2000. – № 1.
30. *Замятин Д. Н.* Геополитические образы мирового развития // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 1.
31. *Здесенко А. П.* Конфліктологія: Навч. посіб. – Д., 1999.
32. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика України в процесі динамічних геополітичних змін. – Х., 2003.
33. *Зорин В. А.* Основы дипломатической службы. – М., 1977.
34. *Израэлян В. Л.* Дипломаты лицом к лицу. – М., 1990.
35. *Камбон Ж.* Дипломат. – М., 1946.
36. *Карлов Ю.* Нравственность в мировой политике // Междунар. жизнь. – 1988. – № 4.
37. *Карягин В.* Дипломатическая служба: вчера, сегодня, завтра // Междунар. жизнь. – 1994. – № 10.
38. *Кинцанс В. П.* Дипломатический протокол: Учеб. пособие. – Рига, 1992.
39. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1999.
40. *Клаузевиц К. фон.* О войне. – М., 1941.
41. *Ключников Ю. В.* Мораль, право, политика как этическая среда // Полис. – 1992. – № 1, 2.
42. *Ковалев Ан.* Азбука дипломатии. – М., 1988.
43. *Коммин Ф.* Мемуары. – М., 1990.
44. *Крутских Н.* Дипломатия в человеческом измерении // Междунар. жизнь. – 1996. – № 9.
45. *Левашов В.* О качествах, нужных послу // Междунар. жизнь. – 1994. – № 1, 5.
46. *Лайнбраджер П.* Психологическая война. – М., 1963.
47. *Маккиавелли Н.* Государь. – М., 1989.
48. *Молочков Ф. Ф.* Дипломатический протокол и дипломатическая практика. – М., 1979.
49. *Морально-этические нормы. Война и окружающая среда.* – М., 1989.
50. *Нарочницкая Н.* Россия и русские в мировой истории // Междунар. жизнь. – 1996. – № 3.
51. *Никифоров Д. С., Борунков А. Ф.* Дипломатический протокол в СССР: Принципы, нормы, практика. – М., 1985.
52. *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии. – М., 1962.
53. *Озадовський А.* Превентивна дипломатія в сучасному світі // Політика і час. – 1995. – № 3.

54. *Панарин А. С.* Россия в Евразии: вызовы и ответы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 5.
55. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М., 1989.
56. *Плешаков К.* Геоидеологическая парадигма // Междунар. жизнь. – 1995. – № 4–5.
57. *Плешаков К.* Мировой океан и Андреевский флаг // Междунар. жизнь. – 1995. – № 11, 12.
58. *Подберезкин А.* Геостратегическое положение и безопасность России // Свободная мысль. – 1996. – № 7.
59. *Поздняков Э.* Россия – великая держава // Междунар. жизнь. – 1993. – № 1.
60. *Права человека.* Основные международные документы: Сб. документов. – М., 1989.
61. *Проскурин С. А.* Сила и бессилие великих держав // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1996. – № 5.
62. *Разуваев В. В.* Россия и постсоветское геополитическое пространство // Междунар. жизнь. – 1993. – № 8.
63. *Разуваев В. В.* Внешняя политика и национальная идентичность // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 2.
64. *Разуваев В. В.* Символические образы в международных отношениях // Междунар. жизнь. – 1994. – № 4.
65. *Рогов С. М.* Советский Союз и США: поиск баланса интересов. – М., 1989.
66. *Рубин Д., Салакюз Д.* Фактор силы в международных переговорах // Междунар. жизнь. – 1990. – № 3.
67. *Сатоу Э.* Руководство по дипломатической практике. – М., 1961.
68. *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945:* Сб. документов. – М., 1984. – Т. 4.
69. *Стефашин В. В.* Основные политические аспекты военной доктрины Китая // Восток. – 1992. – № 6.
70. *США: внешнеполитический механизм.* Организация, функции, управление. – М., 1972.
71. *Тахненко Г.* Дипломатическая служба. От Посольского приказа до МИД РФ. Историческая хроника // Междунар. жизнь. – 1993. – № 2.
72. *Титоренко В.* Западные ценности и исламский мир // Свободная мысль. – 1996. – № 3.
73. *Троицкий Е. С.* Идеологическая стратегия неокOLONиализма. – К., 1985.
74. *Тункин Г. И.* Право и сила в международной системе. – М., 1983.



75. Удалов В. Баланс сил и баланс интересов // Междунар. жизнь. – 1990. – № 5.
76. Федоров Л. Дипломат и консул. – М., 1965.
77. Філіпенко С. Державний протокол – інструмент впливовий // Політика і час. – 1996. – № 9.
78. Цеков Б. Российское посольство // Междунар. жизнь. – 1996. – № 11–12.
79. Чугров С. Идеологемы и внешнеполитическое сознание // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1993. – № 2.
80. Wright Q. A Study of War. – Chicago, 1942.



Питання для самостійного опрацювання

1. Чим відрізняються категорії «влада» і «сила»?
2. Чому міжнародні відносини визначаються як відносини сили?
3. Як можна виміряти силовий потенціал держави?
4. Яку роль відіграє баланс сил в урегулюванні міжнародних відносин?
5. Яким чином можна оптимізувати управління силою в сучасному світі?
6. Як в сучасному світі відносини між центрами сили впливають на силову рівновагу?
7. Наскільки усталеною є нині силова рівновага?
8. Якою мірою дії США і НАТО впливають на характер балансу сил у світі?
9. Який характер має застосування політики з позиції сили в сучасному світі?
10. Дайте політико-правову оцінку діям США і НАТО в Югославії в аспекті застосування різних форм політики з позиції сили.
11. Дайте оцінку позиції України в югославському конфлікті з погляду ефективності її пропозицій та зусиль щодо мирного врегулювання.
12. Чи є Україна об'єктом політики з позиції сили?
13. Якою мірою нейтральний та позаблоковий статус України сприяє збереженню її могутності?
14. Які чинники зумовлюють зниження силового потенціалу України? Яких запобіжних заходів слід вжити для нейтралізації цих чинників?



Міжнародні конфлікти і шляхи їх урегулювання

13.1

Сутність та функції міжнародних конфліктів

Конфлікт є формою вияву та засобом розв'язання внутрішніх суперечностей суб'єктів міжнародних відносин, а отже, важливою формою соціальної взаємодії.

Класичне визначення **К. Боулдінга** характеризує конфлікт як «ситуацію, в якій сторони усвідомлюють несумісність майбутніх потенційних позицій і в якій кожна зі сторін прагне зайняти позицію, несумісну з прагненнями інших» [45, 5]. Близьким до цього є більш лаконічне визначення **Г. Л. Смоляна**: «Конфлікт – це взаємодія двох об'єктів, що мають несумісні цілі та засоби досягнення цих цілей» [32, 35].

Як зазначає **А. П. Здесенко**, «соціальні конфлікти – явище нормальне в суспільстві, бо люди від природи мають неоднакові інтереси та можливості для їх реалізації» [13, 4]. Уникнути конфліктів взагалі неможливо, можна лише обмежити їх на-сильницькі форми, а також ввести їх «очищені» форми у межі відносин і структур політичного компромісу та співробітництва. Конфлікт є нормальним станом політичної сфери і зокрема міжнародних відносин. При цьому деякі конфлікти можуть розв'язуватись тільки за допомогою сили.

Ще Геракліт розглядав рух як закономірний процес, що породжується боротьбою протилежностей. Він стверджував, що боротьба є загальною, все відбувається через боротьбу. У XVII ст. англійський філософ Т. Гоббс розглядав «війну усіх проти усіх»



як природний стан людства, який дотепер зберігся у відносинах між державами.

Структура міжнародного конфлікту, як і будь-якого іншого соціального конфлікту, складається з горизонтального та вертикального вимірів. До першого належать суб'єкти (опоненти, прямі учасники) конфлікту, непрямі учасники конфлікту (підбурювач, групи підтримки), медіатор (посередник, дії якого спрямовані на припинення конфлікту), предмет конфлікту (реальна чи уявна проблема, що є основою конфлікту), об'єкт конфлікту (певний елемент матеріальної або духовної сфери, що перебуває на пересіченні інтересів сторін) і конфліктна ситуація. Важливими психологічними складниками конфліктної ситуації є мотиви (потреби, інтереси, цінності), що конкретизуються в цілях та задекларованих позиціях сторін, а також стратегія і тактика їх поведінки, сприйняття ними конфліктної ситуації.

Конфліктну поведінку спричинюють протилежно спрямовані дії учасників конфлікту, що набувають характеру взаємодії. До основних принципів конфліктної поведінки належать концентрація і координація сил, завдання удару по найуразливішому пункту в розташуванні противника, економія сил та часу тощо.

Стратегія поведінки в конфлікті – це орієнтація учасника стосовно конфлікту, настанова щодо певних форм поведінки в ситуації конфлікту. Як правило, в конфлікті застосовуються комбінації стратегій, одна з них може домінувати.

Основними стратегіями поведінки в конфлікті є такі:
суперництво (конкуренція), що полягає у нав'язуванні іншій стороні більш прийняттого для себе рішення;

співробітництво (проблемно-вирішувальна стратегія), що дає змогу здійснити пошук такого рішення, яке б задовольнило обидві сторони;

компроміс, що передбачає взаємні поступки в чомусь важливому та принциповому для кожної сторони;

приспосовування (поступки), що ґрунтується на заниженні власних прагнень та прийнятті позиції опонента;

уникнення (бездіяння), коли учасник перебуває в ситуації конфлікту, але не вдається до активних дій для його розв'язання.

Стратегії поведінки в конфлікті реалізуються через різні тактики:

1) *жорсткі*:

тактика захоплення та утримання об'єкта (затримання кораблів, літаків, захоплення спірних територій);

тактика фізичного насильства (військові дії);

тактика психологічного насильства (образи, дезінформація, наклепи, приниження);

тактика тиску (ультиматуми, погрози, шантаж);

2) *нейтральні*:

тактика коаліцій (створення союзів, блоків, розширення бази підтримки);

тактика санкцій (контрибуція, репарації, реституції, введення санкцій, установлення блокади);

тактика демонстративних дій (демонстрація сили, публічні заяви, скарги, обструкціонізм);

3) *м'які*:

тактика фіксації позиції (переконання, критика, прохання та пропозиції);

тактика дружелюбності (демонстрація готовності до співпраці, надання послуги, вибачення, заохочення);

тактика змов, взаємних поступок та обмінів.

Реальна конфліктна ситуація відрізняється певною мірою від її образу як суб'єктивної картини у свідомості кожного з учасників. *Образ конфліктної ситуації* охоплює уявлення (адекватне чи викривлене) опонентів про себе, свої мотиви, цілі, можливості, про протилежну сторону та її мотиви, цілі та можливості, про сприйняття себе кожним з інших учасників, про макро- й мікросередовище конфлікту. В процесі спілкування інформація може істотно викривлюватися та втрачатися. Найбільше викривлюються мотиви поведінки сторін, їхні дії, заяви, особисті якості лідерів.

До вертикального рівня належать витoki, процес розвитку конфлікту та вихід з нього. *Витoki* конфлікту включають у себе джерела, причини та передумови. *Джерелом* міжнародних конфліктів є об'єктивні суперечності між учасниками, між бажаннями та можливостями сторін, несумісність претензій сторін за обмеженості можливостей. Взагалі будь-яка взаємодія є суперечністю взаємопов'язаних та протилежних сторін, тенденцій.

Причинами міжнародних конфліктів є нерівність у становищі держав (олігополістичний характер світової системи), розбіжності у цінностях, відмінності між очікуваннями, намірами та вчинками міжнародних акторів, непорозуміння та семантичні труднощі у процесі комунікації, викривлення інформації, фіксовані викривлені уявлення один про одного («дзеркальні образи»), вибір різних способів оцінки процесу та результату певних дій, явищ, неадекватний рівень зазіхань з боку окремих міжнародних акторів. Отже, міжнародні конфлікти виникають із зовнішніх об'єктивних умов та із психологічного стану індивідів.

До *передумов* міжнародних конфліктів можна віднести умови та чинники, які не мають прямого відношення до конфліктів, але можуть впливати на загострення суперечностей опосередковано. Наприклад, передумовою конфлікту навколо Косово є значне ослаблення позицій Росії, без якого військового втручання НАТО у справі Югославії було б неможливим. До передумов виникнення міжнародних конфліктів належать розробленість та використання нормативних процедур розв'язання суперечностей у міжнародному житті, традиційні для цієї сфери стереотипи конфліктного розв'язання суперечностей.

Англійський конфліктолог *Дж. Бертон* сформулював «*умови-ознаки*» міжнародного конфлікту, що характеризують його як специфічне явище міжнародного життя: наявність протилежних сторін, чинник загрози насильства або його здійснення. Важливою ознакою конфлікту є відсутність рівноваги між силами сторін. Конфлікт розростається, коли слабкішій стороні допомагають інші держави, а її сильніший противник, відчуваючи ослаблення своїх позицій, також прагне заручитися підтримкою ззовні. Міжнародному конфлікту властиве явище «спіралі» – дедалі більш зростаючого втручання інших держав через невдалі попередні спроби та агресивні відповідні дії країн, що стали об'єктами втручання.

Міжнародний конфлікт має статичний та динамічний виміри. *Статичний вимір конфлікту* – це його структура, тобто «анатомія» (компоненти конфлікту) і «фізіологія» (тип конфлікту), а *динамічний вимір* – це етапи його розвитку від виникнення до завершення всього процесу.

Структурними компонентами міжнародного конфлікту є такі: учасники; інтереси та цілі учасників; політичні, економічні, фінансові, дипломатичні, ідеологічні, воєнні, воєнно-технічні та інші засоби учасників; *потенціал конфлікту* – рівень загострення суперечностей, який визначається цілеспрямованістю та рішучістю учасників, засобами, ресурсами, можливостями їх поповнення, організаційними умовами використання засобів та ресурсів. Потенціал конфлікту характеризується напруженістю та спрямованістю відносин.

До функцій міжнародного конфлікту належать такі:
інструментальна функція конструктивних або деструктивних змін;

регулятивна функція, яка полягає у регулюванні балансу сил відповідно до матеріальних, духовних, воєнних можливостей сторін, а також у регулюванні балансу інтересів відповідно до балансу сил, що склався;

функція *рівноваги*, яка полягає у тому, що кожна нова фаза конфлікту зміцнює, фіксує новий якісний стан відносин, а отже, забезпечує стабілізацію відносин завдяки рівновазі у балансі сил, інтересів та впливу між суб'єктами міжнародних відносин;

інтеграційна функція, зумовлена прагненням сторін добитися зміни співвідношення сил на свою користь, що сприяє їх інтеграції у різні союзи та блоки, посиленню ідеологічної єдності, соціального контролю та централізації прийняття рішень усередині кожної зі сторін. **Г. Зіммель** висунув тезу про те, що чим гостріший конфлікт і чим більше сторона зайнята самообороною, тим сильніша її внутрішня згуртованість;

дезінтеграційна функція, що тісно пов'язана з інтеграційною, оскільки інтеграційні процеси усередині сторін поглиблюють розкол та протилежні тенденції у «всесвіті міжнародних феноменів»;

символізуюча функція, тобто здатність до формування популярних, зрозумілих символів, гасел, поглядів, концептуальної міфотворчості, маніпулювання масовою свідомістю, зокрема через формування образу ворога;

аксеологічна функція, що передбачає врахування позитивних та негативних аспектів конфліктних відносин, оцінювання потенційних та реальних можливостей протилежної сторони, а та-

кож негативне їх сприйняття. Чим сильнішою була ворожнеча між народами в історичному минулому, тим сильніше емоційне сприйняття конфліктної ситуації і тим вище ймовірність виникнення нового конфлікту між ними.

13.2

Типології міжнародних конфліктів

Серед основних типологій конфлікту – виділення *конфлікту інтересів* як такого, що найбільш легко врегулюється; *конфлікту цінностей*, який важко піддається врегулюванню, та *конфлікту ідентифікації*, який є найскладнішим для врегулювання, при цьому відбувається ототожнення суб'єкта з певною етнічною, расовою, релігійною, мовною групою, а не з державою в цілому.

За *типом об'єктів Ж.-Б. Дюрозель* розрізняє територіальні та нетериторіальні конфлікти. *Територіальні конфлікти* виникають за економічними (релігійна та революційна експансія), державними (забезпечення баз стратегічного простору, ліній оборони, турбота про престиж та гідність), національними (мовні, етичні, національні прагнення, історичні права та ін.) мотивами.

Нетериторіальні конфлікти також виникають за економічними (завоювання та захист економічних переваг), ідеологічними (хрестові походи, революційні війни), державними (захист престижу, безпеки, міжнародного права або інтересів громадян за кордоном) мотивами.

За *способом розв'язання* міжнародні конфлікти розподіляються Ж.-Б. Дюрозелем на такі типи: розв'язані за рішенням державного діяча; розв'язані у слушному випадку; розв'язані в результаті контрудару; розв'язані в результаті поступового їх дозрівання. Він вважав, що конфлікти першого і четвертого типів легше піддаються врегулюванню, ніж конфлікти другого і третього.

За *типом стратегії поведінки учасників* виділяють такі типи конфліктів:

1. *Раціональний конфлікт* як стратегія та спосіб досягнення певних реальних, раціональних цілей, що піддаються об'єктивному вимірюванню:

1) пряме, відкрите протиборство, коли сторони відверто визнають факт протиборства, безпосередньо називають свого противника і проголошують перелік своїх вимог та претензій;

2) неявне, але усвідомлюване протиборство, коли сторони змушені приховувати факт протиборства та/або свою участь у ньому й уникають проголошувати зрозумілий і повний перелік вимог та претензій до опонента;

3) протиборство, що старанно приховується, метою якого є ослаблення опонента, провокування його на соціальні, політичні, персональні зміни (підривні акції «придушення в обіймах») – такий тип конфлікту не може досягнути найнебезпечніших форм, не переходячи у відкрите протиборство.

2. *Ірраціональний конфлікт*, тобто конфлікт як самоціль, що виникає та підтримується тоді, коли одна із сторін переслідує мету ідеологічного та/або політико-психологічного походження, будучи при цьому схильною вважати себе цілком невинною у конфлікті, а противника – джерелом тотального зла:

1) конфліктна поведінка як спосіб або засіб самоідентифікації, коли конфлікт є засобом усвідомити себе, свою самоцінність, свої інтереси, згуртуватись перед обличчям реального або уявного опонента;

2) конфліктна поведінка як наслідок неусвідомлюваної потреби у компенсації певних соціально-психологічних комплексів (приниженості, ображеності, почуття «історичного невдахи», великих поразок, різних фобій, упереджень, комплексів власної зверхності та ін.);

3) конфліктна поведінка як наслідок соціально-історичної ролі, яка є похідною від специфіки ідеології або релігійного вчення, що зумовлює відповідний спосіб поведінки.

3. *Статусні конфлікти*, що мають протилежний характер між раціональними та ірраціональними. З одного боку, бажаний статус – величина, що звичайно піддається вимірюванню, а тому – раціональна. Таким статусом може бути вимога визнання суверенітету, рангу великої держави, членства у певних міжнародних установах та ін. З другого – мотиви прагнень до певного статусу часто мають цілком ірраціональний характер.

Крім того, за складом учасників розрізняють конфлікти між гомогенними (державами, блоками держав, церквами, етнічними групами) та між гетерогенними (наприклад, між державою та церквою, державою та етнічною або релігійною організацією) організаціями, конфлікти між індивідумом та групою або організацією, між групою та організацією. Останні два типи конфлік-

тів є характерними ознаками наслідків вестернізації незахідних суспільств.

Американський конфліктолог **У. Юрі** розрізняє конфлікти за *ступенем напруженості*:

- 1) «насильницькі», тобто такі, що супроводжуються актами насильства;
- 2) «насильницькі, але керовані», тобто такі, що піддаються контролю, врегулюванню;
- 3) «здатні спричинити насильство», тобто реально здатні у будь-який момент призвести до насильства;
- 4) «потенційно насильницькі» – такі, що містять у своїй основі передумови до насильства;
- 5) «ненасильницькі», тобто такі, що не мають навіть потенційних передумов до насильства.

К. Боулдінг побудував свою типологію конфліктів на основі виділення трьох головних типів сторін та використання критерію «організації». Він розрізняє п'ять типів суспільств: плем'я, аграрне суспільство, універсальне аграрне суспільство, індустріальна держава, наддержава, які є історичними, та світову державу, яка перебуває у процесі становлення. З трьох основних типів конфліктів, що ним виділяються, – між рівними одиницями, між нерівними одиницями та між безнадійно нерівними одиницями – К. Боулдінг розглядає два останніх як домінуючі у перехідний період трансформації одного типу суспільства в інший.

Російські дослідники **Е. І. Скакунов** і **Д. Б. Рюріков** класифікують конфлікти за їх рівнем у межах структури міжнародної системи на глобальні, регіональні та локальні. До *глобальних конфліктів* належать такі:

міжкоаліційні (біполярні) та внутрішньокоаліційні; обмежені.

До регіональних конфліктів:

центропериферійні (між центросиловими та периферійними державами);

з відкритою участю центросилових держав або їх стратегічних союзників;

приховані.

До локальних конфліктів:

інтернаціоналізовані;

неінтернаціоналізовані.

Американський вчений **А. Рапопорт** розрізняє три основні типи конфліктних ситуацій – «війна», «гра», «дебати».

«**Війна**» – це безкомпромісна боротьба, в якій сторони прагнуть завдати максимальної шкоди одна одній, використовуючи будь-які засоби.

«**Гра**» – це тип міжнародного конфлікту, що характеризується цілковито раціональною поведінкою сторін, коли вони обирають мету та засоби дій на основі зважених оцінок, дотримуючись заздалегідь прийнятих правил, результатом чого є одержання тим, хто виграв, істотних, але не життєво важливих переваг.

«**Дебати**» – це тип міжнародного конфлікту, учасники якого орієнтуються на раціональну поведінку, однак при цьому прагнуть не обіграти один одного у межах певних фіксованих і конфліктних за характером систем переваг, а зосереджують увагу на аналізі конфліктних систем переваг, які переосмислюються таким чином, що їх конфліктність може бути ліквідована, а першоджерело конфлікту зникає.

За *природою систем, втягнутих у конфлікт*, А. Рапопорт розрізняє *ендогенні* конфлікти, учасниками яких виступають системи – частини більшої системи, що володіє певними механізмами для підтримання її усталеного стану, управління конфліктами між її підсистемами або розв'язання цього конфлікту; а також *екзогенні* конфлікти, що виникають в умовах, коли такої «надсистеми» не існує. На його думку, слід особливо виділити конфлікти, розв'язання яких пов'язане з вирішенням питання про предмет спору і не зумовлює змін у структурі конфліктуючих систем і «надсистем», а також конфлікти, розв'язання яких спричинює зміни в структурі систем.

13.3

Розвиток міжнародного конфлікту

Міжнародний конфлікт має характер процесу, що динамічно розвивається. У процесі розвитку конфлікту виділяють ескалаційне та деескалаційне спрямування. *Ескалаційний розвиток конфліктного процесу* складається з таких фаз:

1. Формування у прямих учасників (суб'єктів) протилежних інтересів та цілей, зіткнення яких на міжнародній арені при-



зводить до виникнення суперечностей між ними. У цій фазі суб'єкти конфлікту оцінюють свої ресурси (матеріальні цінності, воєнна сила, інформація, престиж).

2. Пошук суб'єктами конфліктів шляхів досягнення цілей за допомогою різних мирних методів та засобів (компромісне рішення).

3. Наявність у суб'єктів конфлікту або принаймні в одного з них засобів безкомпромісного розв'язання суперечностей.

4. Залучення прямими учасниками до розв'язання суперечностей інших, непрямих учасників конфлікту, тобто пошук зовнішньої підтримки та формування конфліктуєчих сторін (таборів).

5. Свідомий перехід однієї зі сторін до застосування збройної сили у демонстративних цілях або в обмежених масштабах, для того щоб примусити іншу сторону відмовитися від своїх інтересів та цілей. Він пов'язаний з наявністю інциденту (як криптого, так і відкритого характеру), спрямованого на зміну поведінки суперників.

6. Криза, тобто силове зіткнення суб'єктів конфлікту, що супроводжується підтримкою непрямих учасників або розривом відносин.

Найвищим виявом кризового стану міжнародного конфлікту є війна. Р. Арон зазначає, що «саме міжнародне життя несе в собі війну як хмара – грозу». Він поділяє війни на три типи – *міждержавні, наддержавні* (імперіальні), *внутрішньодержавні* (внутрішньоімперіальні). Крім того, він виділяє *війни абсолютні*, де насильство підноситься на вищий ступінь, а психологічний елемент, врешті-решт, втрачається, та *війни реальні* – з чітко окресленими політичними цілями та психологічним характером. Ще він виділяє «*війну принципів*», або «ідеологічну війну», яка, на його думку, можлива між наддержавами.

Міжнародна криза не є обов'язковою фазою розвитку міжнародного конфлікту, далеко не завжди нею завершується конфлікт. Деякі варіанти «зворотного розвитку» можуть створювати інші його фази, зокрема та чи інша фаза може зникнути, наблизившись до збройної боротьби, а міжнародний конфлікт, на ґрунті якого вона виникла, здатний ще довго тліти, розгоратись знову та породжувати інші кризи, різні за масштабом та

гостротою. Небезпека кризи не зникає навіть після її переходу в латентний стан.

У міжнародній кризі звичайно відображається характер міжнародної системи, сутність і тенденції розвитку історичної епохи. У ній своєрідно відтворюється відношення сторін, що лежить в основі певного конфлікту і зумовлюється конкретними суперечностями. Саме через кризову ситуацію виявляється коріння суперечностей, що спричинили міжнародний конфлікт.

Міжнародна криза частіше за інші фази конфлікту виходить з-під контролю сторін, виявляє стихійність, некерованість. За таких умов рішення приймаються дуже швидко, і на їх зміст впливає стресовий характер ситуації. Це загрожує переростанням кризи у збройну боротьбу. Перехід кризи у її найвищий стан – стан війни – зумовлюють такі передумови:

різке загострення політичних відносин сторін щодо певних цілей та інтересів, зокрема у випадку:

1) суттєвої зміни внутрішньої або зовнішньої політичної кон'юнктури з відповідною зміною уявлень принаймні однієї зі сторін щодо ступеня актуальності та невідкладності досягнення цілей;

2) необміркованого рішення, спричиненого безуспішністю спроб задовольнити певні інтереси традиційними методами і засобами;

3) ірраціонального або помилкового сприйняття одним з учасників конфлікту намірів противника (уявлення про заплановану інтенсифікацію зусиль, перегляд способу дій та високу ймовірність успіху противника);

4) спланованих провокацій з боку третіх країн, зацікавлених у переростанні конфлікту у більш гострі фази й форми;

переконаність хоча б однієї зі сторін у неможливості розв'язати конфлікт і добитися прийняттого для себе рішення мирними засобами, схильність не дотримуватися міжнародно-правових норм взаємодії держав, що склалися, зокрема принципу незастосування сили або погрози силою, а також не враховувати історичні традиції поведінки держави на міжнародній арені;

наявність засобів воєнного насильства, їх достатність та ефективність для досягнення поставлених цілей в уявленні принаймні



одного з безпосередніх учасників конфлікту. Це уявлення формується на основі порівняльної оцінки можливостей учасників конфлікту, в тому числі власних, за такими ознаками: нинішній стан наявних сил та засобів збройної боротьби, загальні ресурси та можливості щодо забезпечення та нарощування військового потенціалу, стан цих показників на прогнозований момент початку війни та їх значення у можливих варіантах розвитку подій, розміри можливого та вірогідного сприяння (протидії) з боку союзників, вірогідність успіху накресленої стратегії, зіставлюваність можливих власних втрат з цінністю ймовірно досяжних цілей тощо;

наявність рецидивів збройних конфліктів у історичній практиці відносин між суб'єктами міжнародного конфлікту;

наявність у конфліктуючих сторін формальних та неформальних союзницьких зобов'язань, гарантій безпеки з боку інших держав, участь у системі договорів, що обмежують використання засобів збройної боротьби, інші форми участі у міжнародній інфраструктурі.

Проте не кожне застосування збройної сили означає переростання кризи у збройну фазу. Слід розрізняти військовий інцидент та збройний конфлікт, наявність якого обов'язково потребує відповідного політичного рішення керівництва держави щодо використання військової сили для насильницького врегулювання суперечностей.

Війна може відбуватись у територіальних межах конфліктуючих держав, охоплювати територію третьої країни або територію міжнародного району, який формально не асоціюється з жодною зі сторін, проте є об'єктом їх спільних претензій.

Головними ознаками військового стану міжнародного конфлікту є такі:

- безпосереднє застосування військово-силових засобів;
- порушення територіальної цілісності, недоторканності та суверенітету хоча б однієї зі сторін;
- нанесення взаємної шкоди матеріальним цінностям;
- порушення або повне припинення нормальних політичних, економічних, соціально-культурних взаємовідносин між сторонами;

внутрішні перетворення, пов'язані з частковим або повним переходом держави на режим військового стану.

У стані війни сторони можуть переслідувати такі цілі:
захоплення території, встановлення контролю над певною територією;

зміна суспільного ладу, політичного режиму або повалення уряду із встановленням прийняттого уряду та режиму;

знищення або завдання обмеженої шкоди військовому потенціалу противника;

заякування або стримання небажаних акцій противника;
протиція такого ж роду заходам з боку іншої держави (союзу, блоку) щодо свого союзника.

Кожна з цих цілей може передбачати альтернативні варіанти розвитку збройної боротьби, її форм та методів: від повномасштабної агресії, інтервенції – до обмеженої військової експедиції, від локального конфлікту – до стратегічної ядерної війни.

У процесі розвитку військової фази конфлікту виділяють кілька умовних етапів, що визначаються інтенсивністю застосування воєнно-силових засобів, схильністю до продовження воєнних дій або до їх згортання та пошуку компромісу. Це такі етапи:

політичне рішення про перехід до переважного застосування збройної сили;

початок воєнних дій;
ескалація збройної боротьби з погляду методів і засобів, які при цьому використовуються, просторових кордонів та кола учасників;

кульмінація збройної боротьби, тимчасова та відносна стабілізація воєнних дій при максимальному напруженні зусиль сторін – на цій стадії закладаються основи відносних позицій сторін для подальшого торгу або диктату щодо умов перемир'я або мирного врегулювання;

деескалація або поступове згортання масштабів та інтенсивності збройної боротьби;

прийняття головними учасниками політичного рішення про припинення збройної боротьби (при можливих спалахах збройного насильства);

набуття чинності угоди про перемир'я;
припинення збройної боротьби.

Навіть після подолання кризи її негативні наслідки ще тривалий час можуть створювати перешкоди на шляху остаточного врегулювання конфлікту.



Відомий французький теоретик військової стратегії генерал **А. Бофр** розробив класифікацію війн. Згідно з нею виділяють такі *типи війн*:

- «холодна війна» без партизанського руху;
- «холодна війна» з партизанським рухом;
- «напівгаряча» війна;
- обмежена класична війна.

Крім того, він запропонував класифікацію «*неможливих*» війн, тобто ядерних – загальної та інтенсивних локальних війн, вважаючи, що до них може ще належати форма обмеженої війни.

Деескалаційний розвиток конфліктного процесу містить такі фази:

1. Відмова від ведення воєнних дій однією із сторін або двома сторонами, що набуває форми капітуляції одного із суб'єктів конфлікту, заяви одного або обох суб'єктів про бажання вести мирні переговори, тимчасового припинення бойових дій та ін.

2. Пошук конфліктуєчими сторонами компромісного розв'язання суперечностей, часткове або повне досягнення цілей непрямих учасників.

3. Пошук компромісу між прямими учасниками (суб'єктами) конфлікту щодо основної суперечності.

4. Досягнення суб'єктами конфлікту компромісу, тобто угоди на основі взаємних поступок.

5. Мирне розв'язання суперечностей, тобто добровільна відмова одного або обох суб'єктів конфлікту від інтересів та цілей, що становили основну суперечність.

13.4

Регулювання міжнародних конфліктів

Центральна проблема міжнародних конфліктів – їх врегулювання та розв'язання. *Регулювання конфлікту* – це розробка та застосування системи заходів, спрямованих на управління, обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту, встановлення над ним контролю.

Загальний механізм регулювання конфліктів має три відносно самостійні блоки: запобігання конфліктам, правове врегулювання конфліктів і забезпечення переговорного процесу. *Блок запобігання міжнародним конфліктам* містить форми та засо-

би вираження невдоволення та вимог міжнародних акторів з будь-яких питань міжнародного життя для максимального задоволення їх інтересів при мінімальних витратах. До цього блоку відносять заходи із зміцнення довіри між державами, створення політичних механізмів міждержавних консультацій та узгоджень. *Блок правового врегулювання міжнародних конфліктів* передбачає дії зі створення міжнародно-правової бази прийняття політичних рішень, спрямованих на врегулювання міжнародних конфліктів. Це, зокрема, дії зі створення договірно-правової бази розв'язання територіальних спорів, «торговельних війн» тощо. *Блок забезпечення переговорного процесу* передбачає організацію всього необхідного для переговорів між суб'єктами міжнародного конфлікту, в тому числі посередницьку діяльність.

Головними принципами успішного врегулювання конфліктів є такі:

1) правильна організація спілкування між суб'єктами конфлікту, спрямована на зміну характеру сприйняття та ставлення один до одного;

2) диверсифікація цінностей та цілей сторін;

3) пропорційність поступок та взаємне застосування права вето.

Застосування сили без знищення коренів конфлікту здатне лише тимчасово припинити конфлікт, доки нові ініціюючі чинники не спричинять його вибух, можливо, у більших масштабах. Водночас утопічними є спроби остаточного вирішення міжнародних конфліктів.

Способи регулювання конфліктів:

компроміс, тобто угода на основі взаємних поступок сторін, для того щоб припинити конфлікт;

консенсус, тобто угода переважної більшості міжнародних акторів щодо найважливіших аспектів міжнародного порядку (угоди щодо остаточних цілей, правил гри або конкретної міжнародної політики);

угода, досягнута за допомогою посередництва з боку міжнародної організації, союзної держави чи коаліції держав;

концесія, тобто надання права щодо врегулювання конфлікту третій стороні (третейський суд, арбітраж);

угода, нав'язана однією зі сторін конфлікту;

поступове взаємне зниження напруження;



заперечення конфлікту на основі тверджень про «загальну гармонію»;

самознищення конфлікту, який втратив актуальність;

дроблення конфлікту на частини, переведення його на нижчі рівні, досягнення угод спочатку щодо периферійних питань для створення атмосфери, яка б сприяла досягненню основної угоди.

Конфлікт вважається розв'язаним, коли знімається основна суперечність, що лежить в основі цього конфлікту.

Існують такі варіанти розв'язання конфлікту:

1) одна зі сторін виграє за рахунок іншої;

2) обидві сторони опиняються у програші;

3) обидві сторони різною мірою опиняються у виграші.

Важливу роль у врегулюванні міжнародних конфліктів відіграють міжнародні організації. Ініціаторами залучення їх до участі у процесі врегулювання можуть бути як суб'єкти конфлікту, так і третя сторона або велика держава. Сама міжнародна організація в особі її органів також може бути ініціатором своєї участі у врегулюванні конфлікту. Однак іноді її участь у врегулюванні може призвести до ескалації конфлікту або лише опосередковано сприяє врегулюванню. Досить рідко участь міжнародної організації відіграє роль вирішального чинника або єдиної умови врегулювання конфлікту.

Виділяють такі *типи участі міжнародної організації у процесі врегулювання*:

обговорення без прийняття рішення;

встановлення фактів;

надання «добрих» послуг;

висловлення засудження;

звернення до противників із закликом про припинення вогню, відведення військ та початок переговорів;

посередництво;

арбітраж;

застосування санкцій;

направлення спостерігачів;

направлення контингентів збройних сил.

Роль міжнародних організацій у врегулюванні міжнародних конфліктів пов'язана насамперед із здійсненням ними оперативних функцій з підтримання миру, переважно це стосується компетенції та повноважень ООН.

13.5

Міжнародні переговори

Переговори – це процес вироблення і прийняття спільного рішення на основі взаємоприйнятної угоди. *Спільне рішення* – це єдине рішення, яке сторони розглядають як найкраще у конкретній ситуації.

Існують такі *типи спільних рішень* учасників переговорів:

- ◆ компромісне, або «серединне» рішення;
- ◆ асиметричне рішення, відносний компроміс;
- ◆ знаходження принципово нового рішення шляхом співробітництва.

Переговори в умовах конфлікту виявляються більш успішними, якщо предмет конфлікту чітко визначено, а сторони уникають застосовувати погрози, прагнуть відійти від розгляду конфлікту як безвихідної ситуації. Бажано також, щоб відносини сторін не зводилися лише до врегулювання конфлікту, а охоплювали й інші сфери, де їх інтереси збігаються. Також успіхові переговорів сприяють приблизна рівність сил сторін, не дуже високі «ставки» та обмежена кількість питань для обговорення.

Розрізняють такі *типи міжнародних переговорів*:

переговори з метою подовження чинної угоди (на переговори дуже впливають попередні угоди, від затягування переговорів втрачають обидві сторони);

переговори про нормалізацію відносин (у цьому разі на переговори значною мірою впливає ситуація або третя сторона, при затягуванні переговорів, якщо ворожість зберігається, перевагу отримує сильніша сторона);

переговори про перерозподіл, коли одна зі сторін вимагає змін, поступок на свою користь (характеризуються перманентними суперечностями між тими, хто нападає, і тими, хто обороняється, а в разі недосягнення угоди або реалізується погроза, або зберігається статус-кво);

переговори про створення нових умов, метою яких є формування нових відносин, укладання нових угод (вони відрізняються усвідомленням взаємної вигоди або ризику втратити її);

переговори із досягнення побічних ефектів, спрямованих на вирішення другорядних питань (чим менше шансів на угоду, тим більший ризик виникнення побічних ефектів).



Будь-які переговори багатифункціональні, причому існує ієрархія функцій за ступенем їх важливості для сторін, і ця ієрархія може змінюватися під час переговорів.

Основними функціями переговорів є такі:

головною функцією є спрямованість на спільне розв'язання проблеми;

інформаційно-комунікативна функція полягає у тому, щоб з'ясувати погляди протилежної сторони, поінформувати про свої інтереси та позиції ще до вироблення домовленостей, а також налагодити і підтримувати зв'язки та відносини між сторонами;

регуляційна функція пов'язана з регулюванням, контролем і координацією дій учасників, вона також передбачає деталізацію більш загальних рішень для їх конкретного втілення (може бути використана і для того, щоб шляхом контролю над діями протилежної сторони спробувати нав'язати їй своє рішення);

функція вирішення власних внутрішньо- і зовнішньополітичних завдань (участь у переговорах може бути вигідною з погляду передвиборної боротьби або демонстрації прагнень до миру, або впливу на позицію третіх сторін, а інколи переговори слугують свого роду «маскуванням», ведуться лише про людське око, для того щоб виграти час, відволікти увагу);

пропагандистська функція полягає в активному впливі на громадську думку з метою роз'яснення своєї позиції, виправдання власних дій, пред'явлення претензій протилежній стороні, залучення на свій бік нових союзників тощо.

Передумовою початку переговорів є наявність ситуації з частковим збігом і частковим розходженням інтересів. Під час переговорів оцінка співвідношення інтересів учасниками конфлікту може змінюватися. Складне переплетіння інтересів і неможливість реалізувати їх самому шляхом однобічних дій робить учасників переговорів взаємозалежними.

Переговори – це неоднорідний процес, який складається з кількох стадій, що відрізняються за своїми завданнями і мають певні особливості. У найзагальнішому вигляді можна виділити такі *стадії переговорів*: 1) підготовка до переговорів (*допереговорна стадія*); 2) процес ведення переговорів і досягнення домовленостей у разі, якщо вони закінчилися укладанням угод (*стадія взаємодії*); 3) аналіз результатів переговорів і виконання досягнутих домовленостей (*імплементація*).

Підготовча стадія характеризується прагненням учасників зайняти найвигідніші для себе «стартові позиції» на переговорах і водночас виявом зацікавленості у мирному врегулюванні, діями назустріч один одному. Переговорам зазвичай передують «маневри» учасників із висуванням попередніх умов для початку переговорів або з демонстрацією сили. Водночас сторони мають переконатися у щирості бажань партнера розпочати переговори.

Підготовка до переговорів пов'язана з вирішенням питань про проведення переговорів («переговори про переговори», тобто домовленості про місце і час зустрічі, назву і порядок денний, рівень переговорів) та із власне підготовкою до зустрічі (аналіз проблеми з виявленням інтересів і мотивів сторін, розробка переговорної позиції та можливих варіантів розв'язання проблеми, формулювання пропозицій та підготовка аргументів, розробка інструкцій учасникам переговорів, підготовка потрібних документів і матеріалів, формування делегації).

У *структурі переговорного процесу* виділяються такі елементи:

1. Експозиція, або дискусія з питань порядку денного: від формулювання пунктів порядку денного та їх розташування певною мірою залежить результат переговорів. Дискусія з порядку денного важлива також тому, що вона є першою «пробою сил» сторін.

2. Викладення власної позиції із звертанням до передісторії питання, із посиленнями на втрати заради досягнення угоди та із формулюванням власних вимог, пов'язаних з існуючою ситуацією або з певними загальними положеннями.

3. Пошук тем, прийнятних для обговорення, коли починається складний процес торгу, сутність якого полягає у тому, що обидві сторони шукають пункти, за якими можна торгуватися, домовлятися. На цьому етапі вперше можна спробувати визначити, до яких меж можна заходити у власних вимогах або наскільки потрібно буде відступати.

4. Торг – це будь-який процес, завдяки якому учасники досягають певної єдності, за якої їх дії доповнюють одна одну, причому угода досягається поза межами якогось заздалегідь обраного методу. Це взаємний пошук певного компромісу, який не є тотожним максимальним вимогам або очікуванням сторін, а дещо менший від них. Під час торгу кожна зі сторін значною



мірою самостійно шукає рішення і прагне нав'язати його іншій стороні.

Торг – психологічно необхідний елемент переговорів хоча б для того, щоб підтримати самоповагу опонента. Найбільше бажання учасника торгу – щоб з ним поводитися гідним чином і у відповідь на свою пропозицію він одержав би цікаву контрпропозицію.

5. Криза, яка передує остаточному досягненню угоди. У момент кризи напруження досягає найвищого ступеня, сторони відчувають велику відповідальність і самотність. Криза необхідна для досягнення угоди, бо у цей час настає «момент істини», коли учаснику переговорів потрібно вирішити, поступається він чи ні. Криза має настати, а якщо вона не настає, то її слід спричинити, оскільки тільки тоді можна дізнатися, де проходить межа поступок партнера, чого можна добитися. Кризу змінюють рішення, примирення або припинення переговорів. Потрібно вміти вчасно спричинити кризу, регулювати її розвиток. На етапі кризи важливо не дати партнеру жодної підстави для сумнівів щодо твердості своїх позицій. Якщо ж один з учасників переговорів тримається не досить впевнено, ситуація не прояснюється і переговори заходять у глухий кут.

6. Формулювання тексту угоди. Навіть найкраща угода може бути знищена поганим формулюванням. У дипломатії немає нічого гіршого за «мовчазний» текст, бо він означає згоду на свавілля більш сильної та агресивної сторони. Зокрема, договір, який встановлює права і обов'язки сторін, не може містити загальні положення у постанові (типу формулювань «сторони прагнутимуть», «спробують», «зроблять усе можливе»). Особливо важливо правильно розуміти значення іноземних слів і вміти знаходити їх точний переклад.

Технологія переговорів – це сукупність дій сторін під час переговорів та принципів їх реалізації. Вона включає способи подання своєї позиції, принципи і прийоми взаємодії з опонентом.

Виділяють такі *способи подання позиції*: відкриття позиції, коли у виступі характеризується власна позиція без порівняння з позицією партнера; закриття позиції, коли учасник переговорів критикує позицію опонента без порівняння зі своєю позицією; наголошування на спільності або на відмінностях у позиціях.

Деякі тактичні прийоми можуть застосовуватися залежно від того, на якому етапі перебуває переговорний процес. *На всіх етапах переговорів* широко застосовуються такі прийоми:

«залишення», пряме чи непряме (наприклад, прохання відкласти розгляд питання);

затягування, яке є серією різних видів «залишення»;

вичікування, що виражається у прагненні спочатку почути думку опонента, щоб потім сформулювати власну позицію;

висловлення згоди із заявами партнера, що спрямоване на підкреслення спільності поглядів;

висловлення незгоди з позицією опонента;

«салями» – дуже тривале часткове відкриття власної позиції, для того щоб одержати якомога більше інформації від протилежної сторони;

«пакування», тобто створення «пакета» – комплексу привабливих і непривабливих для опонента пропозицій, або розмінювання поступок та ув'язування цього розміну в «пакеті»;

поступове підвищення складності питань, що обговорюються;

розділення проблеми на окремі складові компоненти;

висування вимог в останню хвилину, коли всі питання вирішено.

На етапі уточнення позицій застосовують такі тактичні прийоми:

завищення вимог з включенням до своєї позиції пунктів, які потім можна зняти, зробивши вигляд, ніби це є поступкою, і почати вимагати аналогічних кроків з боку опонента;

хибне акцентування власної позиції з метою продемонструвати зацікавленість у якомусь другорядному питанні, з тим щоб в обмін на його зняття отримати необхідні рішення щодо важливішого питання;

відмовчування, яке застосовується для закриття позиції і полягає у створенні невизначеності на початкових етапах переговорів;

блеф – надання заздалегідь хибної інформації.

На етапі обговорення позицій використовують такі прийоми:

акцентування на слабких сторонах партнера (брак повноважень, нервозність, збуджений стан, відсутність альтернативних варіантів, внутрішня суперечливість позиції), а також негативні оцінки дій без аргументації;

упереджена аргументація, коли ставиться питання, відповідь на яке відкриває необґрунтованість позиції опонента;

викривлення позиції опонента у вигідному для себе вигляді; погрози і тиск на опонента, для того щоб добитися поступок. Вони можуть бути реалізовані у формі попередження про небажані для опонента наслідки, про можливість переривання переговорів чи блокування з іншими, демонстрації сили, висування екстремальних вимог або пред'явлення ультиматуму. Погроза має бути достовірною, оскільки вона має сенс лише тоді, коли може бути реалізованою і є впевненість у намірі її втілити. У випадку взаємних погроз предметом переговорів стає сама погроза («якщо ви вчините так, я відповім вам так»). Умовою ефективності погрози є її реальність і очевидність для партнера. Погроза має супроводжуватися обіцянками;

пошук спільної зони рішення, який полягає у тому, щоб, вислухавши думку опонента і зіставивши її з власною, спробувати знайти спільні моменти.

Серед прийомів, які застосовуються *на етапі узгодження позицій*, можна виділити такі:

прийняття пропозицій – згода із запропонованими рішеннями;

висловлення згоди із частиною пропозицій;

відхилення пропозицій опонента шляхом наголошення на розбіжностях;

внесення зазделегідь неприйнятних пропозицій, спрямоване на те, щоб звинуватити опонента у зриві переговорів;

висування вимоги, небажаної для опонента і неважливої для себе, з метою отримати поступку в обмін на те, що ця вимога буде знята;

нарощування вимог, незважаючи на поступки іншої сторони; виправдання відсутності поступок посиланнями на об'єктивні обставини;

повернення пропозицій на доопрацювання;

вдавання до дискусії, для того щоб уникнути прийняття угоди або уточнити незрозумілі питання;

подвійне тлумачення змісту виробленої угоди.

Переговори неможливі без певної довіри між партнерами – гарантії можливості їх ведення. Найгіршим засобом ведення переговорів є брехня. Однак це зовсім не означає, що потрібно

говорити лише правду. За словами Ш. Талейрана, «говорити правду ми маємо тільки тим, хто має право вимагати її від нас». Важливою вимогою на переговорах є доброзичливість, тоді як висловлення сумнівів у доброзичливості партнера є злочином.

13.6

Методичні рекомендації щодо оцінки, прогнозування та врегулювання міжнародних конфліктів

Схема «діагноз – прогнозування – прийняття рішень» є єдиним та постійним процесом. Головний етап цього процесу реалізується через ведення *експертно-конфліктологічного моніторингу*, який включає такі стадії:

1. Збирання інформації та вивчення поточного стану міжнародного конфлікту за такими параметрами:

суб'єкти конфлікту, їхні інтереси, цілі, позиції, наміри, ступінь розвиненості конфліктної свідомості;

інші учасники конфлікту, їхні інтереси, цілі, позиції, наміри; предмет конфлікту;

шляхи, способи та засоби досягнення противниками своїх цілей у конфлікті (політико-дипломатичні, військові);

характеристика ресурсних можливостей сторін щодо досягнення цілей;

втрати та збитки сторін, що їх було завдано під час конфлікту; рівень розвитку міжнародного конфлікту, його масштаб та інтенсивність.

2. Аналіз чинників, які спричинили конфлікт, причин, умов, джерел та рушійних сил розвитку міжнародного конфлікту.

3. Експертиза міжнародного конфлікту за такими напрямками: оцінювання співвідношення сил противників;

сильні та слабкі сторони противників;

оцінювання масштабності, тривалості та інтенсивності конфлікту; типологічне та класифікаційне оцінювання;

політичне, правове, моральне та аксеологічне оцінювання.

На основі експертно-конфліктологічного моніторингу складається *прогноз міжнародного конфлікту*, який включає такі етапи:

виділення найважливіших для конкретної ситуації чинників, складання списку обмежень та побудова прогностичної моделі міжнародного конфлікту;



складання сценаріїв поведінки противників у конфлікті, оцінювання їх імовірності, вибір найвірогідніших з них та написання узагальнюючого сценарію;

прогнозування результатів конфлікту (позитивних і негативних), наслідків, вигод та витрат, «ціни» перемоги та поразки для кожної зі сторін;

перевірка точності прогнозу.

Технологія *розробки рекомендацій для прийняття рішень з урегулювання міжнародного конфлікту* складається з таких процедур:

1. Розчленування структури конфлікту на окремі фрагменти і висування гіпотез щодо нейтралізації кожного з них.

2. Побудова стратегії врегулювання міжнародного конфлікту, що передбачає:

формулювання конкретних цілей при врегулюванні конфлікту і визначення етапів їх досягнення;

визначення завдань та способів їх вирішення на кожному з етапів;

визначення сил, засобів та методів урегулювання міжнародного конфлікту;

план найважливіших заходів, за допомогою яких передбачається досягнути врегулювання.

Засоби, методи та дії з урегулювання конфлікту мають добиратись окремо до кожного етапу і враховувати особливості відповідних фаз та стадій еволюції міжнародного конфлікту.

Імітаційна навчальна гра «Гіпотетичний міжнародний конфлікт»

Мета гри – дослідити внутрішню логіку розвитку міжнародного конфлікту в умовах системи балансу сил.

Правила гри:

1. Гральний простір складається з підпросторів окремих держав «Альфа», «Бета», «Гамма», «Дельта» й «Омега». Держави представлені їхніми лідерами, які самостійно приймають рішення з урахуванням громадських настроїв у своїх країнах. Запасні гравці – лідери опозиції держав, котрі стежать за грою, зберігаючи готовність у будь-який момент очолити державу.

2. Кроки роблять по черзі. Їхня сутність полягає у зміні гравцем значення змінних величин ресурсів. У кожен період (через певну кількість кроків) заповнюються бланки, де фіксуються рішення щодо розподілу ресурсів, підсумки торгівлі й допомоги, і це доводиться до відома інших учасників гри.

3. Гравець під час чергового кроку може звернутися до інших з пропозиціями щодо створення або розриву союзу, заявами про проголошення стану війни або готовність укласти мир. Союзники відводять війська від спільних кордонів. Війна ведеться до повного виснаження однієї зі сторін на відповідному кордоні, після чого переможець одержує від переможеного трофеї.

4. Способи вибуття з гри – поразка у війні, переворот (революція) або поразка на виборах. Зміст дій гравців полягає в маневруванні між зовнішніми та внутрішніми загрозами.

5. Існує команда посередників, яка виконує такі функції:
контролює правдоподібність кроків;
регулює потоки інформації;
оцінює результати взаємодії;
грає за пасивних гравців (уявних).

Команда посередників повідомляє гравцям про події, що відбуваються, з урахуванням можливого таємного характеру певних відомостей.



Теми доповідей і рефератів

1. Функції міжнародного конфлікту.
2. Міжнародне посередництво.
3. Нейтральний статус держави.
4. Локальні війни в ядерну еру.
5. Роль ООН у врегулюванні міжнародних конфліктів.
6. Історичні витоки югославського конфлікту.
7. Сутність і причини югославського конфлікту.
8. Етапи розвитку югославського конфлікту.
9. Роль великих держав та ООН в югославському конфлікті.
10. Сутність та витоки близькосхідного конфлікту.
11. Етапи розвитку близькосхідного конфлікту.
12. Роль великих держав та ООН у врегулюванні близькосхідного конфлікту.
13. Сутність і розвиток індо-пакистанського конфлікту.

14. Роль США у сучасних міжнародних конфліктах.
15. Проблема «північних територій» у російсько-японських відносинах.
16. Радянський стиль дипломатичних переговорів (Г. В. Чичерін, М. М. Литвинов, В. М. Молотов, А. А. Громико).
17. Американський стиль дипломатичних переговорів (Г. Кіссінджер, Дж. Шульц, Дж. Бейкер, М. Олбрайт).
18. Специфіка східних стилів переговорів.



Література

1. Бовин А. Е. Мирное сосуществование: История. Теория. Политика. – М., 1988.
2. Богатуров А. Д. Самоопределение наций и потенциал международной конфликтности // Междунар. жизнь. – 1992. – № 2.
3. Ботьяновский А. Боснийский узел // Междунар. жизнь. – 1996. – № 1.
4. Браун С. Іноземна допомога на практиці. – К., 1994.
5. Бруз В. С. ООН: врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1993.
6. Ван ден Берге И. Историческое недоразумение. «Холодная война» 1917–1990. – М., 1996.
7. Волков В. К. Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4, 5.
8. Воронов К. Закат или поиск новых моделей? Нейтралитет как внешнеполитическая модель в Европе // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 5.
9. Доронина Н. И. Международный конфликт. – М., 1981.
10. Дробот Г. А. Куинси Райт о конфликтах в международных отношениях // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 7.
11. Журкин В. В. США и международные политические кризисы. – М., 1975.
12. Забарко Б. Конфлікти кінця ХХ століття // Спостерігач. – 1996. – № 24.
13. Здесенко А. П. Конфліктологія: Навч. посіб. – Д., 1999.
14. Егорова Е. В. США в международных кризисах. – М., 1988.
15. Каменецкий М. Бывшая Югославия – конфликтогенное пространство (опыт политической морфологии) // Полит. мысль. – 1995. – № 2.
16. Кимура Х. Курильские проблемы. История японо-российских переговоров по пограничным вопросам. – К., 1996.

17. *Клаузевиц К.* О войне: В 2 т. – М., 1941.
18. *Кременюк В. А.* Урегулирование региональных конфликтов: контуры общего подхода // США: Экономика, политика, идеология. – 1990. – № 8.
19. *Кременюк В. А.* США – Россия: конфликт или сотрудничество в бывшей Югославии // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 11.
20. *Кременюк В. А.* Установление мира: свет и тени современного миротворчества // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 3.
21. *Крылов А. Б.* Сепаратизм: истоки и тенденции развития. – М., 1990.
22. *Кокошин А. А., Ларионов В. В.* Предотвращение войны: Доктрины, концепции, перспективы. – М., 1990.
23. *Коллинз Дж. М.* Большая стратегия. Принципы и практика. – М., 1975.
24. *Ларионов В. В.* Модели войны, модели безопасности // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1990. – № 10.
25. *Манькин А. С., Степанова Е. А.* Формирование новой системы международных отношений и югославский кризис // На рубеже веков. – 1997. – № 1.
26. *Международные конфликты современности.* – М., 1983.
27. *ООН и проблемы войны и мира.* – М., 1988.
28. *Плешаков К. В.* Истоки «холодной войны» // США: Экономика, политика, идеология. – 1991. – № 4.
29. *Покровский Н. Е.* Глобализация и конфликт // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – № 1.
30. *Родионова И.* Глобальные проблемы человечества. – М., 1994.
31. *Самуйлов С. М.* США, НАТО, Россия и боснийский кризис // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 7.
32. *Смолян Г. Л.* Принципы исследования конфликта // Вопр. философии. – 1968. – № 1.
33. *Современные войны: Гуманитарные проблемы (Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам).* – М., 1990.
34. *Соколовский С. В.* Война, конфликт, насилие (полемологические занятия) // Этнографич. обозрение. – 1995. – № 4.
35. *Сорокин К. Э.* Союзники и партнеры в международных отношениях // Коммунитет. – 1989. – № 9.
36. *Тишков В.* Геополитика Чеченской войны // Свободная мысль. – 1997. – № 4.
37. *Фельдман Д.* Отечественная политология перед фундаментальными проблемами исследования международного конфликта // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1995. – № 1.



38. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию, или Переговоры без поражений. – М., 1990.
39. *«Холодная война»*: Новые подходы и новые документы. – М., 1995.
40. *Черняк Е. Б.* Вековые конфликты. – М., 1988.
41. *Чубин Ш.* Конфликты в «третьем мире»: тенденции и перспективы // Междунар. журн. социальных наук. – 1991. – № 3.
42. *Шергин С., Горобець І.* Конфлікти в Азії: регіональна чи глобальна загроза // Політика і час. – 1996. – № 2.
43. *Эмин В. Г.* Региональные конфликты и международные организации. – М., 1991.
44. *Янош Н.* Поле битвы – стол переговоров. – М., 1989.
45. *Boulding K.* Conflict and Defence. A. General Theory. – N. Y., 1962.



Питання для самостійного опрацювання

1. Чи є міжнародний конфлікт патологічним явищем у світовому розвитку?
2. За яких умов конфліктність міжнародних відносин може перерости у міжнародний конфлікт?
3. Що потрібно для переведення міжнародного конфлікту з типу «війни» у тип «гри», з типу «гри» – у тип «дебатів»?
4. Наведіть приклади, які підтверджують чи спростовують твердження Г. Зіммеля про те, що чим гостріший конфлікт і чим більше протилежна сторона зайнята самообороною, тим сильніша її внутрішня згуртованість.
5. У чому виявляється символізуюча функція югославського конфлікту?
6. До якого типу належить югославський конфлікт – конфлікту інтересів, цінностей чи ідентифікації?
7. Які з основних засобів урегулювання міжнародних конфліктів, на вашу думку, виявилися найефективнішими останнім часом?
8. Чому ООН виявилася неспроможною врегулювати югославський конфлікт?
9. Чому остаточне врегулювання міжнародних конфліктів вважають утопічною ідеєю?
10. Наскільки великим є ризик втягнення України у міжнародні конфлікти?
11. За яких умов переговори за допомогою посередника виявляться ефективними щодо врегулювання міжнародного конфлікту?
12. У чому полягає національна специфіка проведення переговорів?

Міжнародна безпека

14.1 Сутність, параметри і види безпеки

Безпека людини та середовища її існування є важливою характеристикою якості життя і стану світового співтовариства. Ефективність світових соціальних, економічних, політичних процесів залежить від умов гарантування безпеки існування і розвитку людства та його соціальних структур. Однак створення і реалізація в сучасних умовах адекватної та ефективної стратегії безпеки неможливі без глибокої наукової розробки фундаментальних соціально-політичних проблем, зокрема таких, як вивчення взаємозв'язку соціальних трансформацій і соціальних структур, природи соціально-політичних інтересів та суперечностей.

Стохастичність і невизначеність пронизують усі рівні організації світової системи, що призводить до неоднозначного відображення світових процесів у свідомості людей, а отже, до невизначеності і навіть ірраціональності їх діяльності. Організація світової системи та її розвиток не підпорядковуються жорстким законам. Як і в будь-якій соціальній системі, в ній панують закони-принципи відбору, що виділяють з можливих віртуальних станів допустимі та передбачають існування біфуркаційних станів. Усе це істотно обмежує можливості створення загальної теорії безпеки, використання під час розв'язання фундаментальних проблем безпеки методів точних наук, потребуючи створення ряду нових концепцій. Зарубіжні дослідження проблем

безпеки ведуться упродовж останніх п'ятдесяти років. У центрі уваги вчених – проблеми соціальної глобалістики, теорії катастроф, військові та техніко-економічні аспекти безпеки. Водночас недостатньо розробленими залишаються теоретичні та методологічні основи дослідження проблем гарантування безпеки, тобто актуальним є завдання концептуалізації загальної теорії безпеки на засадах міждисциплінарного підходу.

Для ефективного визначення предметної та проблемної сфери теорії безпеки потрібно використовувати такі принципи гарантування безпеки:

безумовного пріоритету безпеки як найважливішого елемента якості життя;

компромісу між поколіннями, згідно з яким безпека наших нащадків дорожча за теперішні блага;

мінімального ризику (небезпеки), згідно з яким будь-які витрати для захисту людини є виправданими;

несумірності економічного і соціального ефектів з безумовним пріоритетом останнього.

Отже, безпека кожної держави залежить від рівня життя населення, коли не існує небезпеки погіршення існуючих умов для наступних поколінь її громадян.

Сучасна міжнародно-політична діяльність характеризується хаотичністю, непередбачуваністю, невпевненістю, що зумовлено надзвичайно широкою палітрою інтересів, цілей та прагнень великої кількості міжнародних акторів. Все це надає особливої значущості проблемам політичного забезпечення міжнародної безпеки.

Політика безпеки — це діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства з виявлення, запобігання, послаблення, ліквідації та відображення небезпек і загроз, здатних знищити їх, завдати непоправної шкоди, стати на заваді розвитку. Взагалі *безпека* є таким станом об'єкта, за якого забезпечується захист його життєво важливих інтересів і умов для самореалізації, а також здатність адекватно реагувати на будь-які реальні чи потенційні зовнішні та внутрішні загрози. Це визначення відображає прямий зв'язок між поняттями «безпека» та «життєво важливий інтерес».

Життєво важливий інтерес є сукупністю потреб і бажань, задоволення і здійснення яких гарантує існування та можливість

розвитку людини, суспільства, держави, світового співтовариства. Вважають, що держава перебуває у стані безпеки, коли їй не доводиться приносити у жертву свої законні інтереси для запобігання війні і вона здатна у разі потреби захистити ці інтереси шляхом розв'язання війни. Концепція державної безпеки, в свою чергу, покликана забезпечити концентрацію політичної волі держави для обстоювання своїх життєво важливих інтересів.

Поняття безпеки включає виявлення, систематизацію, оцінювання всіх можливих джерел і параметрів загроз. У сучасних умовах державна безпека залежить від таких чинників: стану збройних сил, економічної моці, характеру участі у міжнародному поділі праці, конкурентоспроможності економіки, якості системи освіти, добробуту громадян та суспільних настроїв, «якості» уряду та «якості» дипломатії.

Розрізняють такі види безпеки:

- ◆ *військова* – виявляється через взаємодію двох рівнів: потенційних можливостей збройного нападу і оборони та сприйняття міжнародними акторами намірів один одного;

- ◆ *політична* – зумовлена організаційною стабільністю міжнародних акторів, їхніми системами відносин і управління, ідеологічними і ціннісними системами;

- ◆ *соціальна* – це можливість збереження та розвитку людського потенціалу, підтримання традиційних моделей мови, культури, релігійної та національної ідентичності і звичаїв, систем соціалізації людини;

- ◆ *економічна* – виявляється у доступі до ресурсів, фінансів та ринків, потрібних для підтримання прийнятних умов добробуту та влади (поділяється на продовольчу, енергетичну, фінансову, технологічну та науково-технічну безпеку);

- ◆ *екологічна* – це збереження атмосфери планети як основної системи життєзабезпечення;

- ◆ *інформаційна*, яка передбачає збереження та захист технічної і мовної інформації, відстеження і запобігання комп'ютерних та мережевих загроз, а також захист інформаційно-телекомунікаційного простору, унеможливлення його використання для деструктивного впливу на людську свідомість.

Безпека держави складається з таких параметрів:



- ◆ здатність убезпечити від будь-яких зовнішніх та внутрішніх загроз фізичне існування і територіальну недоторканність держави;

- ◆ запобігання зовнішньому втручанню у внутрішні справи;
- ◆ запобігання потенційним загрозам, зокрема самому способу життя, збереження держави як носія та реалізатора спільних цінностей, які визначають спосіб життя певного народу. У крайньому вияві це означає забезпечення виживання людства.

Трактування безпеки передбачає виділення двох аспектів: фізичних умов (захист кордонів) та психологічного стану (відсутність почуття страху). Тому безпека завжди певною мірою є суб'єктивним явищем, залежним від психології сприйняття загроз або від їх створення у людській свідомості.

14.2

Основні загрози безпеці

Розрізняють реальні і потенційні, глобальні, регіональні та локальні загрози безпеці. Джерелами реальної загрози є, зокрема, тероризм, поширення зброї масового знищення, радіоактивних матеріалів, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, деградація навколишнього середовища, уповільнення чи припинення економічного зростання, енергетична та продовольча залежність, контрабанда наркотиків, поширення СНІДу, тенденція до частішого застосування силових методів для усунення політичних розбіжностей, пауперизація населення та зростання соціальної нестабільності, виникнення тенденції депопуляції, яка загострюється на фоні екологічних проблем, посилення анархічних тенденцій у міжнародних відносинах.

Останньому, зокрема, сприяє розвиток НТП, який зумовлює небезпеку зруйнування усталених політичних інституцій і посилення нестабільності у світовій системі. Науково-технічні відкриття, особливо у військовій сфері, «майже протягом однієї ночі», за виразом Г. Моргентау, можуть зробити співвідношення сил у світі вкрай нестабільним. Взагалі вплив НТП на міжнародні відносини має суперечливий характер: з одного боку, він сприяє технологічній уніфікації світу, а з другого — перешкоджає можливості взаємопорозуміння між державами, при цьому остання тенденція є визначальною. За цих умов відчу-

жений світ технічних дій та об'єктів сприймається людиною як загроза його буттю, зумовлюючи таке явище, як *технофобія*. Зростає відчуття загрози втрати гуманістичних ідеалів та моральних цінностей, страху перед загрозою пригнічення людської індивідуальності машинною цивілізацією.

Глобальний характер НТР, яка зачіпає інтереси усіх народів, створює загрозу всесвітньої катастрофи, безпосередньо пов'язану з розвитком військової техніки та екологічною кризою. Ця перспектива зумовлює проблему обмеження кількісного та якісного зростання техніки раціональними рамками, які гарантують безпеку життя людини, а також проблему гуманізації технічного прогресу. Актуальною є також проблема недостатньо швидкої адаптації до прискорених темпів технологічних змін.

НТП певною мірою впливає і на зростання однієї з головних загроз міжнародній безпеці сучасного світу — тероризму. *Міжнародний тероризм* — це вид міжнародного злочину, скоєного у мирний час, який є способом ведення таємних воєнних дій. В основі міжнародного тероризму лежать такі відносини, які спричиняють суперечності між особою, державою, суспільством та світовим співтовариством і зумовлюють прагнення відновити справедливість за допомогою насильства. Стимулювальними його чинниками є такі: вдосконалення глобальних інформаційних технологій, швидкі темпи урбанізації, нелегальна торгівля зброєю, радіоактивними матеріалами та психотропними препаратами, зростання релігійного фундаменталізму та етнонаціоналізму.

Об'єктами терористичної діяльності є громадсько-політичні діячі, посадові особи, громадяни іноземних держав, засоби міжнародних комунікацій, місця масового скупчення людей, пам'ятки культури. Міжнародний тероризм спрямований на підлив державного суверенітету, міжнародної стабільності та принципів міжнародного порядку.

Розрізняють *політичний* і *кримінальний тероризм*, перший, у свою чергу, за цілями та характером діяльності поділяється на *ідеологічний*, *релігійний* та *національний*. Окреме місце серед різновидів політичного тероризму посідає *державний тероризм*, що здійснюється спецслужбами або терористичними групами, які таємно підтримуються державами для реалізації політичних цілей.



Суб'єктами міжнародного тероризму є члени терористичних груп – об'єднань, які для досягнення своїх цілей обрали насильницький шлях. Вони можуть діяти самостійно чи підтримуватися державами та їхніми спецслужбами, входити до складу національно-визвольних і сепаратистських рухів чи загальнокримінальних злочинних об'єднань.

Серед найвідоміших терористичних організацій ХХ ст. – Ірландська Республіканська Армія (заснована у 1919 р.), Національна армія звільнення Ірландії, яка виокремилася від ІРА у середині 70-х років минулого століття, протестантська організація «Борці за визволення Ольстера», італійські «Червоні бригади» (виникли у 1970 р.), французька організація «Аксон Франсез» (заснована у 1979 р.), баскська організація ЕТА (заснована у 1959 р.), палестинські організації «Хамас» і «Хезболлах».

Як явище тероризм відомий уже в І ст. до н. е., коли на території Ізраїлю діяли зілоти, які боролися проти римського панування. До початку ХХ ст. тероризм не мав масового характеру, тобто не розглядався як глобальна проблема і не потребував міжнародного співробітництва у боротьбі з ним. Нині терористичні групи тісно взаємодіють між собою, мають спеціалізовані центри з координації дій та підготовки терористів. Спостерігається тенденція до поступового зникнення межі між внутрішньодержавним і міжнародним тероризмом.

Більше того, тероризм в останні десятиліття набув глобального характеру. Характерними рисами сучасної терористичної діяльності є такі:

- широкомасштабність, відсутність обмежень з боку державних кордонів, наявність розгалуженої глобальної мережі;
- жорстка організаційна структура, конспірація та суворий добір кадрів;
- наявність агентури в правоохоронних і державних органах, а нерідко й підтримка окремих держав-спонсорів;
- відмінне технічне оснащення, наявність розгалуженої мережі конспіративних сховищ, полігонів і навчальних баз;
- створення мережі фірм, компаній, банків, фондів, які використовуються як прикриття терористів та забезпечують усім необхідним їхні операції;
- підбурювання антиурядових та сепаратистських настроїв у суспільстві для забезпечення свого впливу і отримання влади,

для руйнування військово-політичних балансів сил, що склалися, та перерозподілу сфер інтересів.

Як зазначає М. І. Шмельова, «...прикладі Афганістану, Таджикистану, Косова, Чечні та міцних покровителів і донорів, що стоять за ними, показують, що сучасний тероризм здатен вести диверсійно-терористичну війну, брати участь у масштабних збройних конфліктах. Тероризм перетворився на дуже прибутковий бізнес глобального масштабу з розвиненим «ринком праці» (найманці та інші) та застосуванням капіталу (постачання зброї, наркоторгівля та ін.)» [49, 81]. Будучи крайньою формою вираження соціального, етнічного, релігійного радикалізму та екстремізму, тероризм не гребує жодними засобами для досягнення своїх цілей. Він набуває рис глобальної епідемії, причому з року в рік терористичні акти стають дедалі ретельніше організованими.

Розвиток транснаціональної організованої злочинності, у свою чергу, зумовлює поширення міжнародного кримінального тероризму. Відбувається інтеграція професійних терористичних груп у структури транснаціональної організованої злочинності. Терористичні групи виконують замовлення кримінальних структур, а також беруть безпосередню участь у нелегальному бізнесі, використовуючи одержані кошти для фінансування своєї терористичної діяльності. Так, перуанська терористична організація «Сендеро луміносо» («Світлий шлях») здійснювала охорону наркоплантацій, лабораторій, аеродромів та інших об'єктів наркобізнесу, одержуючи 10 % відрахувань з прибутку.

Поряд із тероризмом наркобізнес нині є сферою, що становить істотну загрозу безпеці усіх суб'єктів — від людини до світового співтовариства. Нелегальна торгівля наркотиками та наркоманія — актуальні світові проблеми, які загрожують моральному, фізичному здоров'ю суспільства, дестабілізують політичну, економічну, соціальну сфери діяльності держав. Це потребує координації зусиль держав у боротьбі з проблемою наркотиків.

ООН здійснює глобальний моніторинг обігу наркотиків, веде реєстр заборонених речовин (нині він містить понад 200 найменувань, з яких лише сім — натуральні речовини), розробляє загальні рекомендації урядам щодо боротьби з наркоманією, надає практичну допомогу деяким країнам-виробникам наркотиків для переорієнтації селян на вирощування сільськогосподарських культур.



На спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з проблем боротьби з наркотиками, яка відбулася 8–10 червня 1998 р., була прийнята Політична декларація, котра закликала уряди держав істотно скоротити незаконний попит та поставки наркотичних речовин до 2000 р., і схвалена низка заходів щодо посилення співробітництва держав для знищення плантацій заборонених наркотичних культур, сприяння альтернативному розвитку, запобігання відмиванню грошей, отриманих від незаконного обігу наркотиків, контролю виробництва, перевезень та зловживань стимуляторами амфітамінового ряду, поліпшення координації дії судових та правоохоронних органів держав у боротьбі зі злочинними організаціями та для посилення контролю над виробництвом хімічних препаратів. Як зазначив на цій сесії президент Франції Жак Ширак, наступ на наркотики має вестися в усіх напрямках, і жодна країна не повинна відбивати атаку з боку наркотиків поодиночі, з іншого боку, реальних рис набула загроза, що тероризм, зрощений з наркобізнесом і торгівлею зброєю, може стати засобом встановлення неоталітарних диктатур, які населення сприйматиме як жадану «тверду руку». Це загрожує знищенням демократичних тенденцій світового і національного розвитку.

Отже, розглянуті тенденції відображають взаємозв'язок державного і міжнародного аспектів безпеки. Нині внутрішні проблеми держав не тільки впливають на її власний розвиток, а й набувають великого значення як чинник стабільності чи нестабільності світової системи, що дає змогу говорити про загальні життєво важливі інтереси людства.

14.3

Механізм підтримання міжнародної безпеки

Міжнародна безпека – це такий стан міжнародних відносин, за якого створюються умови, потрібні для існування та функціонування держав, при гарантуванні їх суверенітету, політичної, економічної та культурної незалежності, можливості здійснювати необхідну самооборону.

Політика міжнародної безпеки спрямована на створення ефективних гарантій миру та сприятливих умов для розвитку всіх світових держав. Поступово міжнародна безпека як стан «*невійни*» у відносинах між державами трансформується у внутрішню

безпеку людства, яка полягає у здатності світового співтовариства своєчасно здійснювати зміни в усіх сферах життя.

Нині у багатьох аспектах державна безпека залежить від міжнародної. Раніше внутрішньо стабільна держава гарантувала безпеку від зовнішніх загроз, а тепер міжнародна нестабільність може зруйнувати внутрішньо стабільну державу, навіть зовсім не агресивну. І навпаки, гарантії міжнародної безпеки можуть стати надійним чинником підтримання внутрішньої безпеки держави.

Нині неможливо забезпечити свою безпеку за рахунок інших держав, тобто перевага надається принципам загальності та рівності безпеки. Рівна безпека полягає в тому, що всі держави мають однакове право на забезпечення власної безпеки. Держави повинні не порушувати баланс сил, прагнучи при цьому до мінімізації рівня озброєнь та скорочення збройних сил.

У сучасній світовій практиці існують такі головні підходи до забезпечення міжнародної безпеки:

1) стримання потенційної агресії чи інших небажаних дій за допомогою різних засобів тиску і створення апріорі чітких уявлень про те, як ці чи інші засоби можуть бути використані у разі потреби;

2) покарання агресора або іншого порушника міжнародної безпеки застосуванням проти нього тих чи інших практичних засобів впливу;

3) політичний процес, мета якого полягає не лише у запобіганні чи доповненні силових рішень, оформленні їх факту і результатів, а й у легітимізації конкретних результатів певного міжнародного явища, загальних цілей і принципів, що стоять за ним, і конкретних шляхів досягнення цих цілей.

Кожен з цих трьох підходів не виключає, а доповнює один одного.

Основними засобами забезпечення міжнародної безпеки є такі: мирні засоби розв'язання спорів (переговори, посередництво, арбітраж тощо);

роззброєння як комплекс заходів, спрямованих на припинення гонки озброєнь, обмеження, скорочення і ліквідацію засобів ведення війни;

заходи із запобігання ядерній війні, раптовому нападу та зниження міжнародної напруженості;



заходи із запобігання актам агресії, загрозі миру;
міжнародне співробітництво з метою економічного і соціального розвитку та вирівнювання диспропорцій у рівнях життя між країнами;

інституціоналізація механізму підтримання безпеки через кодифікацію міжнародно-правових норм;

нейтралізація та демілітаризація окремих територій, ліквідація іноземних військових баз, створення зон миру та без'ядерних зон;

заходи із зміцнення довіри між державами.

Важливу роль у підтриманні міжнародної безпеки у військово-політичній сфері відіграють міжнародні режими, спрямовані на обмеження поширення озброєнь та військових технологій, у тому числі режими: непоширення ядерної зброї; біологічної та хімічної зброї; контролю над ракетними технологіями; багатостороннього експорту стратегічних товарів (КОКОМ); обмеження передачі звичайних озброєнь. Однак ці режими значною мірою посилюють нерівність у відносинах між державами, відповідаючи насамперед інтересам провідних країн світу. Тому значна частина країн, що розвиваються, прагне послабити залежність від такого роду обмежень, що створює напруження у відносинах між ними та провідними країнами Заходу.

Проте головним засобом забезпечення міжнародної безпеки залишається *самооборона*, зумовлена невід'ємним правом держави відбивати здійснений на неї напад, а отже, вона має зміцнювати свою обороноздатність. Розрізняють індивідуальну та колективну форми самооборони. В основі останньої лежить договір про взаємодопомогу, який проте не передбачає створення централізованого механізму координації спільних зусиль у вигляді певних організаційних структур.

Спільні зусилля держав із гарантування безпеки можуть набувати форми *системи колективної безпеки* – інституційного та функціонального механізму організації спільних заходів держав для запобігання та ліквідації загрози миру, запобігання та придушення актів агресії або інших порушень миру.

Виділяють *універсальну* і *регіональні* системи колективної безпеки. Універсальною організацією системи колективної безпеки за своїм призначенням є ООН, головне завдання якої згідно з її Статутом – підтримання міжнародного миру. Ре-

гіональними організаціями системи колективної безпеки виступають, наприклад, НАТО, СНД, ОАЄ.

Головними ознаками системи колективної безпеки є такі:

1) прийняття державами-учасниками системи щонайменше трьох зобов'язань, які стосуються внутрішньої діяльності системи:

а) держави-учасники системи не вдаються у своїх взаємовідносинах до сили;

б) розв'язання всіх суперечностей мирним шляхом;

в) активна співпраця держав-учасниць системи для ліквідації будь-якої загрози миру;

2) наявність організаційної єдності держав через створення міжнародної організації, координаційних і консультативних органів, систематичне проведення зустрічей, нарад та інших заходів.

Реальність міжнародного життя свідчить, що у вирішальні моменти учасники системи колективної безпеки не завжди можуть об'єднатися для боротьби з агресором або досягти згоди щодо визначення дійсного агресора. Інтереси конкретних держав вступають у протиріччя з їх обов'язками учасників СКБ. Колективну безпеку слід відрізнити від колективної оборони, яка передбачає наявність заздалегіть визначеного ворога, хоча його ім'я може не завжди називатися. Метою останньої є утримання потенційного або реального противника на відстані, а також оборона конкретного об'єкта.

Проблема забезпечення міжнародної і державної безпеки співвідноситься з проблемою підтримання стабільності міжнародних відносин. Сам термін «*стабільність*» означає якість системи, організму, яка зумовлює здатність до подолання несприятливих зовнішніх впливів, збереження існуючого стану речей і закономірностей функціонування.

Розв'язання проблеми стабільності пов'язане з визначенням сфери життєво важливих інтересів держав, а також з вибором засобів та методів їх забезпечення. Поняття «життєво важливі інтереси» певною мірою пов'язує стабільність та безпеку, але слід враховувати, що гарантування державної безпеки або безпеки іншої спільноти не завжди збігається із зацікавленістю у збереженні міжнародної стабільності.

Ототожнювати стабільність та безпеку можна лише на загальносистемному рівні. Наприклад, з погляду безпеки Німеччини її розчленування на п'ять частин (ФРН, НДР, Західний Бер-

лін, Померанія-Сілезія та Східна Прусія) у 1945 р. означало катастрофу, але визнання розколу як реальності наприкінці 60-х років ХХ ст. зумовило стабілізацію ситуації у світі. Іноді життєво важливі інтереси держави, реалізовувати які покликана політика безпеки, пов'язані з необхідністю прискорення трансформації міжнародного порядку або його зруйнування. Стабільність не завжди домінує у міжнародних відносинах, оскільки вона залежить від діяльності політиків, які можуть сприяти або перешкоджати стабілізації міжнародної системи.

Проте саме стабільний розвиток є найпривабливішим для переважної більшості міжнародних акторів, оскільки він означає передбачуваність, яка дає час для прийняття оптимального зовнішньополітичного рішення. Крім того, спостерігається тенденція до збереження стабільності провідними державами світу.

К. Дойч і Дж. Сінгер визначають поняття «стабільність» як збереження системою своїх головних характеристик, відсутність повномасштабної війни, політично незалежне існування держав при збереженні їх територіальної цілісності.

Американський вчений Л. Річардсон запропонував трактувати стабільність як сукупність умов, за яких міжнародна система зберігає здатність до відновлення рівноваги.

Розглядаючи стабільність у площині «стабільність–рух», О. Д. Богатуров та К. В. Плешаков розуміють під нею певний тип руху системи міждержавних відносин: рух відносно повільний, рівномірний, який можна передбачити і який зумовлює існування, відтворення та зміну системи без втрати її головних характеристик. Втрата окремих елементів або характеристик не повинна становити загрози для функціонування системи в цілому.

Аналіз поняття «стабільність» передбачає визначення співвідношення його з іншими схожими поняттями – «статус-кво», «силова рівновага» тощо. До ХІХ ст. поняття «стабільність» не мало широкого вжитку і навіть до кінця 30-х років ХХ ст. воно тільки епізодично трапляється у літературі з історії міжнародних відносин. Більш звичним для дипломатів ХІХ – початку ХХ ст. було поняття «статус-кво». Створювалося враження, що статус-кво і є втіленням стабільності, що була символом ідеального стану міжнародної системи, за якого держави не мали б підстав шукати приводи для війн, а періодично доброзичливо обговорювали б спірні проблеми, знаходячи оптимальне їх рішення.

Мета дипломатії статус-кво полягала не у завданні удару, а у нав'язуванні опонентіві «амортизуючих» узгоджень, у ході яких слід було підвести його до розуміння неприйнятності війни для нього самого, з одного боку, і можливості компромісу, з другого. Таким чином, збереження статус-кво було основною метою ідеальної міжнародної системи, як її розуміли на той час, а головною умовою її реалізації вважалось збереження силової рівноваги *tete-a-tete*: кожна з найсильніших європейських держав мала залишатись приблизно рівною за силою будь-якій іншій окремо взятій державі. Тільки за такої умови коаліція була б сильнішою за будь-яку окрему державу, а отже, – міг існувати побудований на ідеї коаліцій «європейський концерт» з притаманним цьому періодові «дисперсним» типом відносин між великими державами, коли між ними зберігалась приблизно рівна дистанція і жодна з них не мала постійних переваг. Переважала, як писав А. Дж. П. Тейлор, «лінія мирної віддаленості: у дружбі з усіма і у союзі ні з ким». Існували лише правила гри, в якій гра видавалася самоціллю, а індивідуальний виграш (який зазвичай мав місце) формально вважався ніби забороненим. Доки вдавалося зберігати індивідуальну силову рівновагу, коаліції успішно виконували роль регуляторів міжнародної системи, підтримуючи статус-кво до останньої чверті ХІХ ст.

Пізніше «дисперсний» тип відносин змінився усталеним партнерством і формуванням довгострокових союзів. Це призвело до зростання непередбачуваності, складнощів з оцінюванням потенційних втрат у війні. Виникнення коаліційної конфронтації підірвало ідею класичної силової рівноваги як протистояння переважно індивідуального. Неможливо було гарантувати заздалегідь перевагу однієї коаліції над іншою, що було основою стримуючого впливу на ревізіоністську країну в епоху випадкових коаліцій, які діяли проти окремих держав, а не одна проти одної.

На певному етапі світосистемного процесу (перехід від «дисперсного» типу відносин до коаліційного) статус-кво призвів до нагромадження конфліктного потенціалу системи; внутрішні суперечності не розв'язувались, а відкладались; відкладений конфлікт переростав у потужний вибух. Міжвоєнні десятиліття були періодом систематичних спроб держав-переможниць повернутись до ситуації, коли статус-кво можна було утримувати за допомогою силової рівноваги.



Після Другої світової війни звузився спектр застосування поняття «силова рівновага», оскільки з появою ядерної зброї у США і СРСР стало важче визначити, що під нею слід розуміти. У нових умовах поняття стабільності починає виокремлюватися від історико-політичного контексту і включатися до категоріального апарату військово-стратегічних досліджень як технічний термін, що характеризує стан військово-стратегічної обстановки у світі, за якого наддержави не наважувались напасти одна на одну і не дозволяли зробити це своїм сателітам. Відповідно під зміцненням стабільності розумілась консервація принципових силових відносин між суперниками і взаємостримуючого рівня побоювань один одного.

Зближення змісту понять «стабільність» та «безпека» було зумовлено появою військово-політичної доктрини «стратегічної стабільності» або «взаємно гарантованого знищення», розробленої у другій половині 50-х років ХХ ст. у дослідницькому центрі «РЕНД корпорейшн». Сутність її полягала у визнанні досягнутого рівня ядерних арсеналів США і СРСР достатнім для знищення один одного незалежно від того, з якого боку буде завдано перший удар. Це робило останній непотрібним.

Тому не дивно, що слово «стабільність» стало сприйматись майже як синонім термінів «безпека» та «настрашка» тією мірою, якою безпека асоціювалася з уникненням війни, а настрашка розглядалася як засіб досягнення цієї мети.

Порушення міжнародної стабільності з розпадом Організації Варшавського Договору та СРСР знищило умови для підтримання міжнародної безпеки. Ще у червні 1995 р. газета «Правда» у статті «Мир без СРСР – це мир з війнами» попереджала: «Без Радянського Союзу розпочнеться нова ера світової історії. Колишній фундамент міцно встановленого міжнародного миру, що блокував війну, цілком зруйновано... Капіталізм знову породжує імпульси до переділу світу, сфер впливу». Нині нова стратегія НАТО є відвертим претендуванням на світове панування. Лідера цього блоку – США – більш за все не влаштовує сама можливість неконфронтаційного розвитку світу.

Війна проти Югославії, розв'язана країнами НАТО, ставши логічним апофеозом геополітичних трансформацій кінця ХХ ст., остаточно зруйнувала загальну систему міжнародної безпеки, побудовану на принципі зверхності державного суверенітету та

пов'язаних з ним основних засадах міжнародного права. Ця війна довела, що нині жодна держава – як на Заході, так і на Сході – не може відчувати себе у цілковитій безпеці. На думку китайського керівництва, США і НАТО планують «поставити під свій контроль Балкани та Передню Азію і тим самим відкинути останні перешкоди на шляху просування альянсу на Схід». Інші держави вважають, що лише володіння ядерною зброєю може бути надійним захистом в умовах «нового світового безпорядку» під проводом США і НАТО.



Теми доповідей і рефератів

1. Державна безпека і державні інтереси.
2. Регіональна колективна безпека.
3. Роль ООН у підтримці міжнародної безпеки.
4. Продовольча безпека в сучасному світі.
5. Ядерна безпека і проблема Чорнобиля.
6. Інформаційна безпека.
7. Міжнародне співробітництво у боротьбі з наркомафією.
8. Міжнародне співробітництво у боротьбі з тероризмом.
9. Україна і проблеми міжнародної безпеки.



Література

1. Арбатов А. Национальная идея и национальная безопасность // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 5.
2. Аснер П. Мы вступаем в новое Средневековье // Социум. – 1994. – № 2.
3. Батюк О. Еволюція концепцій міжнародної і національної безпеки // Спостерігач. – 1996. – № 25.
4. Богатуров А. Д. Евразийский устой мировой стабильности // Междунар. жизнь. – 1993. – № 2.
5. Богатуров А. Д., Плешаков К. В. Динамика международной стабильности // Междунар. жизнь. – 1991. – № 2.
6. Бодрук О. Україна у регіональних і глобальних системах безпеки // Спостерігач. – 1996. – № 27.
7. Борисов М. Г. О проблеме национальной продовольственной безопасности // Восток. – 1993. – № 3.



8. *Бочаров И. Ф.* Новой Европе – новую систему безопасности // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 7.
9. *Видрін Д.* Концепція стратегії безпеки // Розбудова держави. – 1993. – № 5.
10. *Всеобъемлющая* международная безопасность: Международно-правовые принципы и нормы: Справ. – М., 1990.
11. *Гливаковский А.* Национальная безопасность и геополитика // Кентавр. – 1994. – № 4–6.
12. *Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.* – К., 2001.
13. *Годин Ю.* Слагаемые национальной безопасности в «третьем мире» // Междунар. жизнь. – 1991. – № 6.
14. *Горбулін В.* Національна безпека України та міжнародна безпека // Політ. думка. – 1997. – № 1.
15. *Гудби Дж., Кайя Ш., Мюллер Х.* Контроль над ядерными вооружениями // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 1.
16. *Дергачов О.* Небезпека як атрибут державності // Політ. думка. – 1997. – № 1.
17. *Дорошенко А., Овсій І.* Організована злочинність: міжнародний аспект // Політика і час. – 1997. – № 3.
18. *Евстафьев Д., Кирилин С.* Новый мир – новые угрозы // Междунар. жизнь. – 1991. – № 6.
19. *Жинкина И. Ю.* Стабильность международных отношений как фактор национальной безопасности // США: Экономика, политика, идеология. – 1993. – № 3.
20. *Каддафи М.* Борьба с терроризмом – общая самооборона // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 3.
21. *Кокошин А. А.* В поисках выхода. Военно-политические аспекты международной безопасности. – М., 1989.
22. *Кортунов С.* Стабильность в ядерном мире // Междунар. жизнь. – 1990. – № 2.
23. *Косевцов В., Бінько І.* Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. – К., 1996.
24. *Косолапов Н.* Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязи // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1992. – № 11.
25. *Косолапов Н.* Международная безопасность и глобальный политический процесс // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1992. – № 12.
26. *Костенко Ю.* Національна безпека // Розбудова держави. – 1996. – № 11.

27. *Лакер У.* Терроризм эпохи постмодернизма // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 2.
28. *Ларин В.* Безопасность развития и развитие безопасности // Свободная мысль. – 1996. – № 7.
29. *Ларионов В. В.* Модели войны, модели безопасности // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1990. – № 10.
30. *Литвіненко О.* Інформаційна безпека – складова національного суверенітету // Політика і час. – 1997. – № 4.
31. *Ляхов Е. Г.* Терроризм и межгосударственные отношения. – М., 1991.
32. *Международное право и международная безопасность: военная и политическая области.* – М., 1991.
33. *Михалкин Н. В.* Безопасность Российской Федерации: Вопросы теории и практики. – М., 1993.
34. *Носаль О.* Європейська безпека в контексті західноєвропейської інтеграції // Спостерігач. – 1996. – № 28.
35. *Пастернак-Таранушенко Г. А.* Економічна безпека держави // Розбудова держави. – 1998. – № 9–10.
36. *Пороховский А. А.* Государственные интересы и национальная экономическая безопасность // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – № 10.
37. *Проблемы безопасности и устойчивости социально-политического развития российского общества.* – М., 1994.
38. *Прозктор Д. М.* Политика и безопасность. – М., 1988.
39. *Ротфельд А. Д.* Путь к будущей системе безопасности в Европе. Доклад СИПРИ // Междунар. жизнь. – 1997. – № 1.
40. *Рубанов В.* Безопасность – лозунги, теория и политическая практика // Свободная мысль. – 1991. – № 17.
41. *Серебрянников В.* Политическая безопасность // Свободная мысль. – 1997. – № 1.
42. *Стратегия национальной безопасности США // США: Экономика, политика, идеология.* – 1994. – № 11–12.
43. *Тоффлер А.* Насколько здоров мир? // Социум. – 1994. – № 1.
44. *Федоров Ю. Е.* Международная безопасность и глобальные проблемы. – М., 1983.
45. *Френч Э.* Глобальное партнерство для спасения Земли // США: Экономика, политика, идеология. – 1996. – № 1.
46. *Шепєлев М. А.* Проблеми геоекономічної безпеки в контексті процесів глобалізації // Людина і політика. – 2001. – № 5.
47. *Шлаген Д. М.* Международный терроризм: введение в концепции и действующие лица // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 4. Гос. и право. – 1992. – № 1.

48. Шлемко В., Бінько І. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення. – К., 1997.
49. Шмелева М. И. Терроризм эпохи глобализма: глобальный терроризм как феномен современного мирового политического процесса // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – Д., 2001. – № 2.
50. Эткин В. С. Научно-технический прогресс и безопасность во многополюсном мире // Полис. – 1995. – № 5.



Питання для самостійного опрацювання

1. Як співвідносяться поняття «безпека» та «життєво важливі інтереси»?
2. Як політика безпеки впливає на оцінювання та реалізацію життєво важливих інтересів держави?
3. Як співвідносяться поняття «національна безпека» та «безпека держави»?
4. Чи існують відмінності між загрозами державній та національній безпеці?
5. Охарактеризуйте основні загрози державній безпеці України та можливі шляхи запобігання їм.
6. Як глобальні загрози впливають на стан державної безпеки України?
7. На яких засадах функціонує нині міжнародний механізм підтримання миру?
8. Як взаємодіють універсальна та регіональна системи колективної безпеки в сучасному світі?
9. В яких формах Україна бере участь у міжнародній діяльності з підтримання миру?
10. Як ви розумієте поняття «заходи із зміцнення довіри між державами»?
11. Які заходи можуть сприяти зміцненню довіри між державами і чи здатні вони забезпечити міжнародну безпеку?
12. Як зовнішньополітичні стереотипи, риси національного характеру, культурні та лінгвістичні непорозуміння впливають на стан міжнародної безпеки та стабільності?

Сучасна світова система

15.1

Сутність і вектори розвитку сучасної світової системи

Поняття «сучасна світова система» визначає світ як сукупність взаємодіючих структурних елементів — міжнародних акторів, що діють у геополітичному просторі різних рівнів.

Поняття «світова система» активно використовується у світ-системному аналізі. Існують два підходи до розуміння історії людства. Згідно з першим світ завжди був єдиною світ-системою, «глибою, в якій не було тріщин». Ф. Чейз-Данн назвав його прибічників «глибниками» (lumpers). Згідно з другим підходом світ свого часу був розколотий, розщеплений (split) на кілька світ-систем. Прибічників цього підходу Ф. Чейз-Данн називав «дробителями» (splitters).

Відповідно до поглядів «глибників» (А. Г. Франк) упродовж останніх 5 тисяч років (час існування класового суспільства на Землі) Старий Світ був єдиною світ-системою. Новий Світ до кінця XV ст. утворював іншу світ-систему, але з відкриттям Америки ці світ-системи об'єдналися в одну. Хід історії при цьому зводився до географічного переміщення центру. Головний представник другого підходу — І. Валлерстайн вважає, що «світова система почала складатись, принаймні, п'ять тисячоліть тому, розглядаючи зниження інтенсивності та дезорганізацію традиційних зв'язків між Заходом і Сходом як реорганізацію чи як перенесення панівного «центру мас» світової системи зі



Сходу на Захід в умовах занепаду, що розпочався у середині XIV ст. Свідченням глибокої кризи світової системи в цей період, на його думку, є колапс Монгольської імперії, внаслідок чого було перервано традиційні сухопутні комунікації через Центральну Азію. Ця криза стала одним з чинників трансформації світової системи. Нинішній стан цієї системи визначається глобалізацією світу в умовах домінації таласократичного Заходу. Саме ця ознака визначає зміст поняття сучасної світової системи, яка формується і розвивається у геополітичну епоху модерну. А. Дж. Тойнбі називає геополітичні зміни карти світу, що відбулись чотири-п'ять століть тому, «сучасними», посиляючись на те, що ці століття — «лише мить на часовій шкалі». Він стверджує, що починаючи з 1500 р. «людство об'єдналось у єдине всесвітнє суспільство».

Однак для історичної та політичної науки характерним є уявлення, що системність у міжнародних відносинах існувала не завжди. Зокрема, на думку О. С. Маникіна, на міжнародній арені перші ознаки системності виявляються лише у XVII ст. Такі уявлення пов'язані насамперед з принциповою відмінністю у характері міжнародних відносин в епоху до та після великих географічних відкриттів, з формуванням капіталістичних відносин, національних держав та міжнародного права, наближеного до сучасного. Як з'ясувалося, підстави для заперечення існування системності у міжнародних відносинах до нового часу мають здебільшого суб'єктивний характер.

Світова система пов'язана з динамічним розвитком людства. Вона існувала впродовж усієї історії людської цивілізації. Розвиток світової системи завжди був спрямований на досягнення цілісності, космічної універсальності. Переломним моментом у цьому поступі можна вважати перехід від епохи розвитку світової системи у межах локальних цивілізацій до сучасної світової системи як глобальної системи.

Передумовами виникнення сучасної світової системи можна вважати такі:

науковий прогрес, наслідком якого стало, зокрема, визнання того, що Земля має форму кулі;

перехід частини людства до морського існування і великі географічні відкриття;

створення засобів комунікації, що забезпечили зв'язки між окремими частинами планети;

перетворення Заходу на єдиний світовий центр, який організовує навколо себе периферійні та напівпериферійні регіони.

Основними рисами сучасної світової системи є такі:

встановлення та підтримання світового лідерства і панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи в світі свої норми, цінності, інституції і спосіб життя в цілому;

державоцентристський характер системи — перетворення держави-нації європейського зразка на головного суб'єкта міжнародних відносин, єдиного законного агента застосування легітимного насильства, поділ території планети між державами-націями, провідна роль держави в реалізації національних інтересів;

визначення співвідношення сил як конкуренції незалежних суб'єктів міжнародних відносин, що прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок інших, тобто отримати контроль над поведінкою інших міжнародних акторів;

формування міжнародного права та дипломатичних правил міждержавних відносин, в основі яких лежать баланс сил і баланс інтересів та які розвиваються в напрямі дедалі більшої регламентації та універсалізації;

наявність взаємодіючих світів-економік з власними центрами і периферіями, що охоплюють території однієї чи кількох держав із поступовим перетворенням західного світу-економіки на глобальний, формування та розвиток світового ринку як матеріальної основи сучасної світової системи;

утворення центрів світового простору, пов'язаних інтенсивними обмінами;

формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які є альтернативою державній ідентичності та лояльності;

процес модернізації-вестернізації як універсальний механізм регулювання внутрішньосистемних відносин. Наявність зони «обмеженого хаосу», глибокої периферії, де не діють загальносистемні механізми врегулювання.

Розвиток сучасної світової системи зумовлений взаємодією двох полів — міжнародного і транснаціонального. Міжнародне поле утворюється відносинами між окремими елементами сис-

теми — державами, а транснаціональне — позадержавними відносинами. Багато елементів сучасної світової системи діють одночасно у двох цих полях.

Історично сучасна світова система складалася як олігополістична система. Вона почала формуватися в кількох конкуруючих центрах, де розроблялася стратегія та узагальнювалася інформація, що надходила з усіх частин світу. Ці центри конфліктували між собою чи співробітничали, об'єднувалися в союзи і коаліції. Динамізм системи, оснований на конкуренції між олігополіями, стимулює економічний рух. Олігополії поширюють свою стратегію або на всю планету, або на окремі, найважливі райони. В світовій системі існують різні за своєю природою та завданнями олігополії: політичні (наприклад, США), ідеологічні (католицька церква), економічні (корпорації «Сіменс» та «Майкрософт»).

Політична олігополія утворена великими державами, що відіграють важливу роль у світовій політиці. Вихід будь-кого з учасників із цієї олігополії призводить до порушення силової рівноваги в сучасній світовій системі. Учасники політичної олігополії впливають на стан цієї системи через взаємодію з учасниками економічної, ідеологічної та інших олігополій. Для збереження свого впливу вони мають контролювати поширення інформації й технологій або володіти новітньою військовою технікою.

Якщо в період становлення системи велике значення мали такі чинники, як наявність великої території, численного населення, то нині могутність світових центрів зумовлюється здатністю мобілізувати знання й багатство для реалізації цілей світової стратегії. Епоха деколонізації, яка розпочалася в другій половині ХХ ст., певною мірою змінила стратегію світових центрів: вони дедалі більше стають регуляторами потоків інформації, «віддають накази», які забезпечують їм панування на світових ринках і контроль над клієнтурою, впливають на технологічний прогрес. Для збереження могутності центрів сучасної світової системи потрібні стабільні внутрішньосупільні відносини, налагоджений механізм регулювання внутрішніх суперечностей, який дає змогу долати кризові ситуації, спричинені змінами у процесі розвитку.

В основі сучасної світової системи лежить капіталістична організація суспільства. Процес мондіалізації зумовлений зміна-

ми капіталістичної системи, одним із джерел яких є кризи. Експансія поряд з кризою є характерною ознакою функціонування цієї системи. Капіталізм може розвиватися лише завдяки постійному розширенню сфери свого впливу. Це супроводжується дедалі більшим поширенням універсальних норм і цінностей, уніфікацією всіх сфер суспільного життя, нівелюванням особливостей, зменшенням технологічних, мовних та інших відмінностей. Водночас відбувається поглиблення розриву в рівнях і способі життя різних країн. У центрах світової системи зосереджуються багатство, інновації, відбувається зменшення населення, тоді як на периферії спостерігається зубожіння постійно зростаючого населення.

15.2

Геополітичні моделі сучасної світової системи

Сучасна світова система функціонувала в рамках трьох основних геополітичних моделей — уніполярної, біполярної та мультиполярної.

Мультиполярний світ — це геополітична модель сучасної світової системи, головною ознакою якої є наявність кількох (не менше п'яти) центрів сили, конкуренція та співробітництво котрих зумовлюють характер світового порядку.

Історичні типи мультиполярної моделі виникли у період формування і структурування сучасної світової системи в умовах боротьби за гегемонію між провідними європейськими державами: це Вестфальська, Віденська, Берлінська, Версальсько-Вашингтонська системи, існування яких припадає на другу половину XVII — першу половину XX ст.

Головні риси мультиполярного світу є такими:

- ◆ наявність позаблокових учасників — національних держав, які незважаючи на конфліктні амбіції не перебувають у стані постійної ворожнечі, а пов'язані спільними інтересами;
- ◆ цільова орієнтація головних акторів на досягнення оптимальної безпеки через приборкання амбіцій;
- ◆ реалізація принципу силової рівноваги, тобто здійснення стримуючого впливу щодо реальних або потенційних гегемоністських зазіхань окремих держав;
- ◆ коаліції утворюються на основі спільних інтересів і мають нетривалий характер;



- ◆ потреба для кожного актора у союзниках та прагнення підтримувати існування потенційних партнерів по коаліції;
- ◆ малі держави перебувають під свого роду колективною опікою з боку великих держав;
- ◆ наявність «кодексу міжнародної законності» (хоча б у вигляді узгоджених правил суперництва), зокрема принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи іншої країни.

Біполярний світ є геополітичною моделлю сучасної світової системи, якій властива наявність двох центрів сили.

Така система відповідає міжнародній ситуації періоду холодної війни, проте біполярність є фундаментальним принципом розвитку світової системи на всіх попередніх його етапах.

До головних рис біполярного світу належать такі:

- ◆ система містить два блоки, які очолюють актори-лідери і які ґрунтуються на постійних незмінних інтересах, включають ідеологічні компоненти та існують тривалий час;
- ◆ крім блоків система охоплює держави, що не увійшли до них та міжнародні організації, зокрема універсального актора (ООН), який здійснює посередницьку та конфліктознижуючу діяльність;
- ◆ наявність ядерної зброї, що зумовлює стримуючий і стабілізуючий вплив на відносини всередині системи;
- ◆ прагнення блоків змінити співвідношення воєнних потенціалів на свою користь, яке спричинює гонку озброєнь;
- ◆ дотримання двома наддержавами принципу невтручання в зони впливу кожної із них і співробітництво між ними щодо здійснення контролю над периферійними зонами обох таборів;
- ◆ прагнення блоків перешкодити супернику зайняти панівне становище;
- ◆ намагання акторів, що не приєдналися до блоків, зменшити небезпеку військового зіткнення між блоками.

Структура біполярного світу складається з «першого світу» – провідного блоку, який надає імпульсу розвитку системи, «другого світу» – блоку, що є системною опозицією, і «третього світу» – великої групи країн, що не приєдналися до жодного з блоків і простір яких є ареною взаємодії двох наддержав та їх союзників. Із зникненням біполярності «другий світ» поступово об'єднується з «третім» посилюючи таким чи-

ном розрив між центром та периферією в сучасній світовій системі.

Уніполярний світ – це геополітична модель сучасної світової системи, для якої властива наявність одного центру сили, що зумовлює характер світового порядку. В глобальному масштабі уніполярна модель ніколи не була втілена на практиці, проте прикладами її реалізації в доглобальну еру є імперія Олександра Македонського, Рах Романа (після Пунічних війн) або держава Карла Великого. Уніполярний світ завжди прагнув до відновлення біполярності або мультиполярності.

Головними рисами уніполярного світу є такі:

- ♦ наявність єдиного світового лідера, який очолює коаліцію своїх сателітів, відсутність глобальної сили, здатної протистояти йому;

- ♦ розкол світу на глобальний «уніполь» і глобальну периферію;

- ♦ наявність єдиної еталонної системи цінностей та способу життя, яка поширюється по всьому світу;

- ♦ існування універсального механізму світового володарювання, який виключає будь-які форми державного суверенітету та права народів;

- ♦ силове знищення роздроблених державних утворень, які можуть становити опозицію мондіалізму.

Нині сучасна світова система перебуває у стані глибокої трансформації, напрями якої вже визначилися, проте вибір їх ще не можна вважати незворотним. *Нинішній стан сучасної світової системи* можна охарактеризувати як поєднання рис трьох згаданих моделей:

- на політичному рівні встановлено уніполярність як глобальну політичну домінацію США, які реалізують власну світову стратегію як безпосередньо, так і через міжнародні інституції (ООН, НАТО, ВТО, МВФ, тощо);

- на військово-стратегічному рівні зберігається біполярність, що виявляється в ядерному паритеті між США та РФ;

- на економічному рівні посилюється мультиполярність, в основі якої лежить техноекономічна конкуренція глобальних економічних лідерів – США, ЄС та Японії.

Глобальна стратегія США полягає у збереженні та посиленні тенденцій уніполярності не лише у політичній, а й в інших

сферах міжнародного життя. Це зумовлює зростаючий опір з боку великих континентальних держав, насамперед Китаю і Росії, які офіційно проголосили про підтримку принципу мультиполярності в світовому устрої, що запобігає перетворенню певної держави на наддержаву, здатну одноосібно контролювати стан справ у світі, сприяє збереженню та розвитку державного, етнічного, релігійного, соціально-економічного, культурного, політичного плюралізму.

Проте в ядерну еру мультиполярний світ становить не меншу небезпеку, ніж уніполярний, оскільки неминуче призвів би з часом до спалаху глобальних та регіональних конфліктів. Тому єдиною можливою альтернативою уніполярності, здатною гарантувати як цивілізаційну безпеку, так і глобальну стабільність, є відновлення біполярності.

Розвиток сучасної світової системи – це рух у напрямі формування дедалі більшої цілісності, поступової експансії західної цивілізації, яка і сформувала характер сучасності. Цей рух на Заході намагаються представити як рух до уніполярного світу. Нині ми маємо єдиний світовий політичний, економічний і культурно-інформаційний простір, в умовах якого виклик вестернізації трансформувався у виклик мондіалізації світу. Носієм цього виклику є Сполучені Штати Америки – єдина наддержавна, яка визначає напрям світової політики. Така ситуація загрожує самому існуванню людської цивілізації, оскільки саме цивілізаційне розмаїття завжди було умовою розвитку людства.

Саме у США нині багато хто говорить про «кінець Історії», що насправді означає намір виключити будь-яку альтернативу сучасному світоустрою, закріпити остаточну уніфікацію світу на засадах космополітизму. Символом цього ідеального космополітизму є миша – алегоричний приклад того, якою має бути людина в умовах «мультикультурного суспільства» – тварина, яка має ще більшу здатність пристосовуватися до середовища, ніж людина, оскільки вона абсолютно вільна від «комплексу» під назвою «вітчизна», готова до змішування з будь-яким типом або класом, расою або нацією, за винятком тих, хто може їй загрожувати знищенням.

Сучасна світова система сформувалася і розвивалася в атмосфері внутрішньої та зовнішньої опозиції світовому порядку, який нав'язувався світовими гегемонами. Лише існування аль-

тернативного історичного процесу було умовою розвитку людства. Нині зникнення такої альтернативності загрожує йому історичним глухим кутом.

Усвідомлення циклічного характеру світового розвитку дає змогу сподіватися на те, що світ знайде гідну альтернативу уніполярному гегемонізму. Світова система містить складні підсистеми – держави, регіони, інші утворення, які змінюються під впливом світового розвитку. Процеси таких змін мають чітко виражений циклічний характер.

За результатами порівняльно-історичного аналізу Франції XIV ст. та США XX ст. *Жан Гімпел* визначив 1971 р. як рік вступу США в еру старіння та занепаду, для якої характерні вкладання значних коштів в озброєння при одночасній втраті бойового духу, нестабільності грошової системи, втрата технічного лідерства і духу підприємництва, ослаблення інтересу до інновацій, сплеск містицизму та окультизму.

Ж. Гімпел зазначає тенденцію повернення до техніки минулого, середньовічних форм господарчої практики – таких, як безготівковий розрахунок, бартер. Останній становить близько 15 % обсягу світової торгівлі, і цей показник неухильно зростає.

Французький дослідник змалював досить песимістичну картину майбутнього Заходу. Новий динамічний центр сучасного світу – це Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Найперспективнішою країною він вважає Китай, який вступає у новий цикл саме тоді, коли Захід та його останній лідер – США перебувають у кінці циклу, який тривав тисячоліття – від «фантастичного середньовіччя» до наших днів.

Циклічність притаманна значній частині процесів багатоаспектного світового розвитку. Було створено різні теорії, за допомогою яких вчені намагалися дослідити циклічність світового розвитку.

Французький історик *Франсуа Сіміанд* виділяв два цикли європейського розвитку, які охоплюють феодальний період: перший – 1000–1450 (1500) рр.; другий – 1450 (1500)–1750 рр., виходячи в основному з оцінкових суджень. У кожному з них він виділив фази піднесення та кризи. Для першого циклу фаза піднесення припадає на X–XIII ст., фаза кризи – на 1300–1459 (1500) рр., для другого – відповідно на 1450 (1500)–1650 рр. та 1650–1750 рр.



Інший французький дослідник **Анрі Бергесен** висунув концепцію «довгих хвиль», аналіз яких, на його думку, сприятиме розкриттю внутрішньої логіки світового розвитку (табл. 2). «Хвилі» колоніалізму і неокolonіалізму збігаються з періодами конфронтації між державами центру та посилення протекціонізму. Час гегемонії Великої Британії (1815–1870) та США (1945–1973), згідно з А. Бергесеном, збігається з розквітом вільної торгівлі та деколонізацією.

Під час аналізу закономірностей світового розвитку на основі концепції «довгих хвиль» російський економіст **Микола Дмитрович Кондратьєв** виділив фази депресії, пожвавлення, піднесення, розквіту та нестабільності. У фазі депресії відбувається розпад старих та формування нових політичних структур. У фазі пожвавлення політичні структури відіграють провідну роль у розвитку економіки. Фаза піднесення характеризується реа-

Таблиця 2. Циклічний характер світосистемного процесу

Період	Ситуація в центрах	Ситуація на периферії
1500–1815 рр.	Мультицентризм – нестабільність, династичні та торговельні війни	Посилення політичного контролю, «перша хвиля» колонізації Америки Іспанією та Португалією, панування меркантилізму
1815–1870 рр.	Моноцентризм – стабільність	Послаблення політичного контролю, деколонізація Латинської Америки, поширення вільної торгівлі
1870–1945 рр.	Мультицентризм – нестабільність, міждержавна конкуренція	Посилення політичного контролю, «друга хвиля» колонізації – поневолення країн Африки та Азії Великою Британією та Францією, поширення меркантилізму
1945–1973 рр.	Моноцентризм – стабільність	Послаблення політичного контролю, деколонізація, створення ГАТТ
з 1973 р.	Мультицентризм	Посилення політичного контролю, нові форми залежності (продовольча, технологічна, фінансова), зростання протекціонізму

лізацією соціальних та інших невиробничих програм та глобальних проєктів. У фазі розквіту неухильно зростає корупція, відбувається внутрішній розпад політичної системи, а у фазі нестабільності в умовах кризи влади активізуються масові анти-соціальні дії (табл. 3).

Найсильніші потрясіння відбуваються на початку фази нестабільності. На думку вченого, політична хвиля йде з деяким запізненням за економічною і ніколи політичні зміни не випереджають економічні.

Як свідчать результати аналізу, вступ у фазу пожвавлення призводить до глибоких змін у співвідношенні сил, які закладають основу для поширення експансіонізму у наступній фазі піднесення – Велика французька революція та початок революційних війн (1789–1799), початок «ери націоналізму» (революція 1848–1849 рр.), Берлінський конгрес 1888 р. та «друга хвиля» колоніалізму 80–90-х рр. XIX ст., Друга світова війна (1939–1945) та формування Ялтинської системи, розпад системи «соціалістичної співдружності» і СРСР та експансія НАТО (з 1989 р.). На періоди нестабільності припадають найгостріші соціальні конфлікти світового масштабу – рух луддитів (1810–1820), «епоха Паризької Комуни» та перші виступи пролетаріату (1866–1877), епоха соціальних революцій (1911–1922), «гаряча весна» (1967–1974).

Концепція М. Д. Кондратьєва дає підстави для висновків щодо перспектив існуючої моделі світового порядку. Особливі сподівання вона викликає в сучасних революціонерів, як «зліва»,

Таблиця 3. «Довгі хвилі» в розвитку капіталістичної економіки

Фаза	I хвиля, роки	II хвиля, роки	III хвиля, роки	IV хвиля, роки	V хвиля, роки
Депресія	1772–1783	1825–1838	1873–1885	1929–1938	1974–1982
Пожвавлення	1783–1793	1838–1848	1885–1892	1938–1949	1982–1993
Піднесення	1793–1803	1848–1858	1892–1903	1949–1958	1993–2003
Прогрівання	1803–1812	1858–1866	1903–1913	1958–1966	2003–2013
Нестабільність	1812–1825	1866–1873	1913–1929	1966–1974	розпочнеться у 2013

так і «справа», які з нетерпінням очікують настання 2013 року, який має принести із собою хвилю глобальної дестабілізації та нове революційне піднесення. Отже, циклічність світового розвитку зумовлює можливість альтернативного розвитку сучасної світової системи і підтверджує зворотний характер нинішніх «глобалізаційних» процесів, які сприяють розвитку світового порядку в напрямі уніполярного гегемонізму.

15.3

Міжнародний порядок

Функціонування та розвиток світової системи передбачають певну організацію, впорядкованість міжнародного життя, що робить актуальним питання про співвідношення понять «система» і «порядок». *Міжнародне життя* – це спільна діяльність міжнародних акторів для реалізації своїх інтересів і розв'язання загальних (у тому числі і глобальних) проблем, яка зумовлює формування, функціонування і розвиток міжнародних інституцій і відносин. Виділяють дві найзагальніші категорії форм організації міжнародного життя: міжнародна анархія і міжнародний порядок.

Міжнародна анархія – це така форма організації міжнародного життя, за якої у відносинах між суб'єктами домінують стихійні сили, що виражається в переважанні егоїстичних інтересів міжнародних акторів як мотиваційної основи їхньої поведінки, відсутності інституційних, у тому числі правових, механізмів регулювання взаємодії міжнародних акторів, а також загальновизнаного етичного «кодексу міжнародної поведінки». Міжнародна анархія є неупорядкованим станом «війни всіх проти всіх», війни без правил. Її протилежністю виступає міжнародний порядок.

Міжнародний порядок є особливим різновидом суспільного порядку – певної організації життя соціуму – який регулюється відповідними (наприклад, державно-правовими) нормами і загальними (національними, культурними, морально-етичними тощо) цінностями.

Міжнародний, у тому числі світовий, порядок безпосередньо впливає на внутрішньосупільне життя народів і держав, зокрема, на характер політичних режимів держав, а останній, у свою чергу, значною мірою впливає на характеристики міжнародного порядку конкретної епохи. Так, Р. Арон зазначає, що

дипломатичні маневри бувають тим витонченішими, чим авторитарнішими є режими, тобто чим менше правителі відчують тиск політичних груп або громадської думки. Особливо велике значення для встановлення того чи іншого типу міжнародного порядку має політичний режим держав – центрів сили.

Міжнародний порядок можна також трактувати як устрій міжнародних (насамперед міждержавних) відносин, покликаний задовольнити основні потреби держав та інших міжнародних інституцій, створювати і підтримувати умови їхнього існування, безпеки і розвитку. Виділяють такі форми міжнародного порядку за критерієм цілевстановлення і за принципами організації взаємодії міжнародних акторів:

1. *Конкурентний порядок* характеризується домінуванням власних інтересів міжнародних акторів над усвідомленням необхідності спільного розв'язання загальних проблем виживання, безпеки і розвитку, але, на відміну від міжнародної анархії, тут діють механізми впорядкування стихійних взаємодій, зумовлених вигодою. У ролі таких механізмів виступають насамперед узгоджені правила суперництва, конкуренції, що закріплюються в нормах і принципах міжнародного права. При цьому кожен суб'єкт міжнародної взаємодії вільно здійснює свою діяльність на міжнародній арені, не визнаючи ніякого санкціонованого правом чи мораллю зовнішнього впливу. В умовах конкурентного порядку діють безструктурні механізми врегулювання міжнародних відносин. Держави усвідомлюють необхідність перешкодити будь-якій з держав зібрати сили, які б перевищували сили її супротивників, об'єднаних у коаліцію. Створення інституційних засобів підтримання такої рівноваги свідчить про перехід до міжнародного порядку координації.

2. *Порядок координації* є вищою за рівнем організації формою міжнародного порядку, що характеризується формуванням певного балансу між інтересами міжнародних акторів і необхідністю спільного розв'язання загальних проблем. Класична система балансу сил, сформована Віденським конгресом після невдалих спроб Наполеона створити континентальну імперію, є типовим прикладом міжнародної координації. Вона прагнула стабілізувати відносини між учасниками й обмежити конфлікти, що виникали між ними. Якщо ж конфлікти набу-



вали збройного характеру, то це були класичні «досконалі» війни, що відповідали політичним уявленням про війну.

3. Формування *порядку субординації* свідчило про розвиток міжнародного порядку в напрямі ускладнення управлінських принципів організації міжнародного життя. Ця форма міжнародного порядку означає підпорядкування інтересів окремих міжнародних акторів інтересам міжнародного співтовариства.

Саме виникнення порядку субординації зробило принципово можливим просування від міжнародного до *світового порядку*. Останній є особливим, вищим рівнем першого. На думку П. О. Циганкова, відмінність між поняттями «міжнародний порядок» і «світовий порядок» полягає в тому, що перше відображає потреби існування держав і забезпечення їхнього суверенітету, а друге – фундаментальні інтереси людства – виживання, добробут. Друга розбіжність, на думку російського соціолога, полягає в тому, що міжнародний порядок як більш-менш оптимальний устрій міжнародних відносин існував практично на всіх етапах історії міждержавних відносин, а світовий порядок ще має бути створений [23, 23].

Поняття світового порядку відображає зростаюче усвідомлення спільної відповідальності людей і народів за стан нашої планети.

П. О. Циганков вважає, що наша епоха – епоха переходу від міжнародного порядку, заснованого на суверенітеті держав-націй, до світового порядку, що регулюється інституціями, на користь яких добровільно відчужують постійно зростаючу частку суверенітету усі учасники міжнародних відносин.

Хоча міжнародна субординація робить можливим формування світового порядку, проте не кожний порядок субординації є світовим порядком, оскільки в межах порядку субординації діють різноспрямовані вектори. Згідно з одним із них міжнародна субординація є інструментом ефективного розв'язання загальних, у тому числі глобальних проблем. Другий пов'язаний із розумінням її як інструмента встановлення власної влади в масштабах світ-системи (регіональної чи глобальної). Саме досягненню цієї мети має бути підпорядкована діяльність міжнародних інституцій. У межах світового порядку другий вектор підтримується механізмами глобального домінування, які зумовлюють надлишкове споживання у країнах «уніполю», що

руйнує соціоприродний баланс планети, призводить до передчасного виснаження як природних, так і антропологічних ресурсів. Глобальність цих механізмів нівелює будь-які методи протидії, якщо вони не виходять від такого самого глобального суб'єкта.

Існування таких векторів зумовлено наявністю потенційних циклічних тенденцій у світосистемному процесі, що полягають у поверненні зі стану міжнародної субординації як вищої форми міжнародного порядку до конкурентного порядку і навіть до стану міжнародної анархії. Виразниками цієї тенденції є як керуючі центри, так і «міжнародна опозиція». Безперечне силове переважання перших зумовлює їхні спроби інтерпретувати у своїх інтересах правові і моральні норми міжнародного життя, що руйнує фундамент міжнародного порядку і повертає світ до стану міжнародної анархії. У свою чергу, «міжнародна опозиція» екстраполює негативне ставлення до таких тенденцій на ставлення до самих принципів міжнародної субординації, дотримуючись принципу пріоритету своїх інтересів над інтересами міжнародного співтовариства, під вивіскою якого діють претенденти на установлення світової влади. Тим самим, міжнародний порядок руйнується як «зверху», так і «знизу».

Потенціал стабільності міжнародного порядку субординації визначається його типом. Виділяють такі типи міжнародної субординації: гегемоніальний порядок, імперський порядок і порядок кондомініуму.

Основою *гегемоніального порядку* є настільки безперечна перевага одного з міжнародних акторів, що незадоволені актори не мають надії змінити статус-кво. Водночас центр-гегемон не прагне поглинути слабких акторів, поважаючи зовнішні атрибути їхнього суверенітету. Такий порядок Р. Арон описує як «мир гегемонії». Прикладом може слугувати сучасний американоцентричний світовий порядок. Нині США є «першою та єдиною дійсно світовою державою», але механізми підтримання світової гегемонії США нагадують ті, що були властиві великим імперіям минулого, – Римській, Китайській, Монгольській, яким вдалося встановити повну регіональну гегемонію. Однак унікальність американської гегемонії пов'язана з тим, що, як зазначає Зб. Бжезінський, Америка посідає домінуючі позиції одночасно у чотирьох сферах світової влади, які мають ви-

рішальне значення, – військовий, економічний, технологічний та культурний.

Економічна та фінансова гегемонія США ґрунтується на пануванні долара у світових розрахунках за енергоресурси (насамперед нафту), а також за золото і зерно. Саме тому для американської адміністрації ключовими питаннями є роль і курс долара, а також доступ до нафтових ресурсів. Геофінансове суперництво США та ЄС було однією з головних причин військової операції США проти Іраку, який у 2000 р. перейшов на розрахунки в євро при здійсненні міжнародних операцій з нафтою, а пізніше перевів у цю валюту всі свої фонди в ООН. Наміри зробити подібний крок демонстрували країни-члени ОПЕК. Тому США було життєво необхідно повернути іракський нафтовий експорт до «доларового стандарту» і змусити ОПЕК утриматися від перегляду своєї валютної політики на користь євро. Інакше це змусить усі держави – споживачі нафти позбутися своїх резервних доларових фондів, що призведе до падіння долара та стрімкого зростання інфляції. Подібними причинами пояснюється невдоволення США політикою Венесуели, яка здійснює бартерні операції з нафти, наражаючи тим самим долар на небезпеку девальвації.

«Гегемонія долара» створює ситуацію, коли держави придбавають велику кількість доларів, щоб обслуговувати свої зовнішні борги і створити внутрішні доларові резерви для підтримання курсів національних валют. Для того щоб уникнути спекулятивних атак на національну валюту, центральний банк держави змушений зберігати свої валютні резерви у доларах, при цьому обсяг доларових запасів має відповідати обсягу національної валюти, що перебуває в обігу. Такий стан справ зміцнює долар і створює, користуючись висловом Дж. Сороса, «велике імперське коло» американської валюти і американської політики, змушуючи національні центральні банки постійно збільшувати власні доларові резерви, таким чином сприяючи посиленню позиції долара.

В умовах глобалізації інформаційного простору фінансові інструменти гегемонії поєднуються з інформаційними. Інформація стає «мегаресурсом» глобальної влади і в умовах «суперсимволічної» економіки синтезується з владою грошей. Загальним переконанням глобалістів з часів Просвітництва було те, що

«світом правлять думки». Цю думку підтверджують сучасні футурологи. Е. Тоффлер доводить, що кожен «факт», що використовується в бізнесі, політичному житті або в повсякденних людських стосунках, зумовлений іншими «фактами» або припущеннями, які були сформовані, навмисно чи ні, існуючою раніше структурою влади. Фактично йдеться про концептуальну владу, яка ефективно реалізується через глобальні системи ЗМК, уособлені гігантськими мультимедійними імперіями, де провідні позиції посідають США і Велика Британія. Глобалізація систем ЗМК створює перешкоди для гарантування інформаційної безпеки для окремої держави-нації та цілих регіонів світу.

В усі періоди розвитку людства інформація була, за висловом О. К. Скаленка, «невід'ємною сутнісною основою трудової діяльності, виживання і самовдосконалення людей» і відігравала роль глобального чинника загальносистемної рівноваги в економіко-екологічному комплексі. Він розглядає інформацію «як першоджерело морально-етичних принципів, як пріоритетно стратегічний чинник прогресивного розвитку і системоутворювального зв'язку в методологічно повному науково-освітньо-виробничо-споживацько-екологічному комплексі».

Нині знання перестало бути «додатком» до влади сили та грошей, воно стало сутністю цієї влади, надзвичайно посиливши її. Це зумовлює боротьбу за глобальний контроль над знаннями і засобами комунікації. У цьому сенсі важко погодитися з думкою Е. Тоффлера про те, що «знання – найдемократичніше джерело влади» [18, 42]. Не можна заперечувати того, що знанням може володіти будь-яка людина, проте насправді вона володіє не знанням, а інформацією. Знання ж, тобто володіння механізмами структурування інформації, залишається в руках вузької групи суб'єктів концептуальної влади, тих, хто створює «правила гри» і «призначає ціну». Насправді інформаційна епоха посилює олігархічні тенденції, пов'язані саме з виконанням інформацією ролі мегаресурсу влади. Цьому сприяють тенденції зменшення інформаційних та інноваційних центрів сучасного світу. Створюються сприятливі умови для глобальної концентрації влади. Здатність інформації як ресурсу влади проникати навіть крізь дуже щільно замкнені кордони дає змогу тим, хто створює «правила гри» в інформаційному просторі, формувати глобальну регуляторну систему.



Форми і методи підтримання гегемоніальної влади США відображають особливості політичної організації американського суспільства. Америка прагне забезпечити ефективний вплив на іноземні еліти як структурними, так і безструктурними засобами. Поширення у світі американських політичних цінностей та американської моделі ринкової економіки, посилене американським пануванням у системі глобальних комунікацій, створює, за висловом Зб. Бжезінського, «сприятливі умови для встановлення непрямої і на вигляд консенсусної американської гегемонії» [3, 39].

А. Страус визначив порядок, що сформувався після знищення біполярності, як «елемент багатополарності впливу у межах уніполярності могутності». Йдеться про те, що гегемонія США ґрунтується на диференційованій інституційній мережі міжнародно-владних зв'язків, системоутворювальним чинником яких є американська могутність. У цих умовах стабілізаційний ресурс світового порядку залежить від відповідальної поведінки одного міжнародного актора. Отже, в американській політиці слід шукати передумови трансформації гегемоніального порядку в імперський.

В. Б. Тихомиров вважає, що про «єдність» (unity) можна казати лише за умови, що йдеться про єдність протилежностей при їх взаємодії одна з одною, а не про домінування тільки одного учасника подій. Тому теза про уніполярність, яка виступає ідеологемою гегемоніального порядку, може визнаватися лише частково, у тому розумінні, що зміцнення гегемонії має своїм зворотним наслідком посилення розколу світової системи, в тому числі за ознакою «цивілізація (члени уніполю) – варварство (решта держав світу, виштовхнуті на узбіччя історії)». Як відомо, у світовій історії ця дихотомія є ключовою ознакою імперських систем.

Світова еліта дедалі більше починає мислити категоріями «цивілізація–варварство». Президент Хорватії С. Месич з трибуни Генеральної Асамблеї ООН назвав події 11 вересня 2001 р. в США «просто конфронтацією між цивілізацією і варварством» [5, 10].

Імперський порядок визріває в надрах порядку гегемоніального. Р. Арон зазначав, що ні античний світ, ні Азія, ні сучасна Європа не знали тривалого періоду між рівновагою й імперією.

Греко-латинська цивілізація Середземномор'я після тривалих періодів смуту розвилася до імперського світу. В Азії три великі цивілізації по черзі існували в умовах світу рівноваги і світу імперського.

Імперський порядок характеризується об'єднанням території, на яку він поширюється, під владою однієї сили чи одного суверенітету. У війнах, що ведуться в межах імперського порядку, допускається застосування транснаціональних принципів поведінки однієї зі сторін і переслідується мета або повного знищення антагоністів і досягнення єдності вищого рівня («імперські війни»), або збереження чи розпаду якого-небудь національного чи імперського політичного утворення («інфра-імперські війни»).

На підставі визначення політичної форми правління в західній цивілізації як демократії С. Хантінгтон вважає, що універсальна держава, що зароджується, є не імперією, а скоріше сукупністю федерацій, конфедерацій, міжнародних установ і організацій. Однак Рах Романа теж становив складну конфігурацію прямих і непрямих зв'язків, які забезпечували імперську владу Риму. Тому можна казати лише про ті чи інші особливості імперського порядку Рах Americana, до яких належать, зокрема, квазідемократичні механізми глобального управління.

Сучасна система глобального управління відображає американоцентричний гегемоніальний порядок, установлений після ліквідації біполярності, а також тенденції його трансформації у порядок імперський. Особливістю системи глобального управління є принципова непублічність дій нової транснаціональної та неформальної еліти, яка зумовлює проблему відчуження влади, що, в свою чергу, призводить до втрати можливості самоуправління і самоорганізації.

Функціональна підсистема системи глобального управління включає елітарно-консенсусні процедури спільного прийняття рішень при виключному домінуванні США. Однак нинішній підхід до розвитку світової системи має фрагментарний характер, не передбачає інтеграції завдань у сфері економіки, соціальної сфері, екології. Він фактично не враховує, що неусталені форми споживання руйнують природні системи. Політичні підходи до розв'язання фінансових, інвестиційних, технологічних,

ресурсних проблем розвитку не є скоординованими і послідовними, зумовлюються переважно не стратегічними інтересами, а короткостроковими завданнями. Отже, це актуалізує завдання поліпшення координації політичного управління процесами глобального розвитку.

Інституційна підсистема системи глобального управління, крім системи ООН, яка залишилася у спадщину від минулого порядку кондомініуму, містить також трансрегіональні системи колективної безпеки (НАТО та Американсько-японський договір безпеки), інституції світової фінансової системи (МВФ, Світовий банк), глобальної системи «вільної торгівлі» (ВТО, ОЕСР) та світової юрисдикції (Міжнародний спеціальний трибунал), континентальну політико-економічну систему, яка забезпечує неоімперську владу США над Північною та Латинською Америкою (НАФТА і Панамериканський союз).

Поряд з міждержавними механізмами у глобальному управлінні активно використовуються транснаціональні інституції, різні форми міжнародного співробітництва між суспільним і приватним секторами («public-private partnership»), а також колективний пошук і розв'язання проблем. Оскільки управлінські ресурси з вирішення міжнародних і глобальних проблем часто розосереджені між різними акторами, значення «public-private partnership», що виходить за межі окремої країни, зростає.

Міжнародне співтовариство стає дедалі більш неоднорідним. Представники недержавних організацій і приватні підприємці беруть дедалі активнішу участь у міжнародному співробітництві на всіх рівнях: від місцевого до глобального. Формою їхньої участі може бути висування ідей і пропозицій чи здійснення конкретних заходів – таких, як надання послуг у сфері охорони здоров'я чи надання продовольчої допомоги тощо. Протягом ХХ ст. кількість міжнародних неурядових організацій збільшилася в соток разів і в 2000 р. становила більш як 37 тис. Всесвітня мережа неурядових організацій охоплює організації практично всіх рівнів, починаючи від сільських громад, і практично всі сфери громадського життя – від виділення мікрокредитів і постачання предметів першої потреби до діяльності з охорони навколишнього середовища і захисту прав людини. З кожним роком ця мережа розширюється.

Глобалізація потребує мобілізації потенціалів міжнародних акторів, профспілок, неурядових організацій щодо розв'язання проблем. Уряди зберігають за собою монополію на проведення тих чи інших політичних ліній, однак міжнародні актори відіграють дедалі вагомішу роль на етапах формулювання проблеми, аналізу проблемних зв'язків і безпосереднього розв'язання її (наприклад, збирання даних, здійснення моніторингу, робота в приватних чи громадських інституціях з урегулювання проблем).

Проте не завжди діяльність міжнародних неурядових організацій є ефективною, нерідко вони навіть ускладнюють комплекс існуючих проблем. Так, М. Едвардс наводить такий приклад: норвезькі фахівці переконали кенійське плем'я туркана відмовитися від кочового способу життя і зайнятися рибальством, але не розрахували вартість заморожування риби, а, зрозумівши помилковість проекту, кинули плем'я напризволяще [26, 180]. Подібних прикладів можна навести багато.

Співробітництво національних урядів з глобального управління здійснюється через Організацію Об'єднаних Націй. Розгалужена мережа місцевих представництв ООН/ПРООН робить можливим тісне співробітництво з партнерами (урядовими закладами, суспільними групами) на місцях.

Ослабленню ролі ООН сприяло ігнорування принципу непорушності кордонів і невтручання у внутрішні справи суверенних держав. У співробітників цієї організації сформувався уявлення, що захист суверенних кордонів країн-членів ООН є менш значущою проблемою, ніж проблеми гуманітарного характеру окремих країн. Ефективність ООН як регулюючої універсальної організації знизилася внаслідок ігнорування з боку США Хартії ООН, яка виключає втручання у внутрішні справи країн-членів без санкції Ради Безпеки ООН.

Проте, незважаючи на свій кризовий стан, ООН нині є єдиною інституцією, наділеною мандатом для усунення головних причин нестабільності та конфліктів і для комплексного розв'язання широкого кола економічних, соціальних та екологічних проблем.

Альтернативою гегемоніальному імперському порядку субординації є міжнародний *порядок кондомініуму*, який діє у біпо-



лярній системі. Порядок кондомініуму – це форма організації міжнародного життя, що ґрунтується на силовій рівновазі двох наддержав, інституціоналізована взаємодія яких забезпечує стабілізацію міжнародних відносин, що дає змогу міжнародній системі ефективно функціонувати і розвиватися в умовах змін, зберігаючи при цьому свою структуру. Деякі риси порядку кондомініуму спостерігаються у біполярному протистоянні часів Першої «холодної війни», яке передувало періоду розрядки, появі Руху неприєднання, виходу Франції з військової організації НАТО і розпаду радянсько-китайського блоку. Прообразом порядку кондомініуму можна вважати біполярну систему грецьких полісів, які концентрувалися навколо Афін і Спарти. Така модель може бути застосована до характеристики Ялтинської та певною мірою Берлінської систем.

Порядок кондомініуму був історично першим типом власне світового порядку. У цей час спостерігалася боротьба за домінування двох коаліцій, заснованих на ідеологічних засадах. Страх перед ядерною війною пом'якшуюче діяв на збройні конфлікти. «Рівновага страху» зумовлювала домовленість наддержав не посягати на сфери впливу кожного із блоків, спільно здійснювати контроль за периферійною зоною обох блоків і запобігати глобалізації локальних та регіональних конфліктів. Крім того, наявність біполярного світу з двома центрами сили – США і Радянським Союзом – сприяла збереженню розмаїття людських цивілізацій. Це давало змогу країнам «третього світу» розвиватися з урахуванням власних інтересів і специфіки.

Обидві наддержави виступали як рівноправні партнери, які не можуть існувати один без одного, що змушувало їх досягати згоди з приводу суперечностей і гасити дестабілізаційні спалахи. Універсальний актор був залежний від згоди наддержав і тому сам був схильний підтримувати посередницьку та конфліктознижуючу діяльність. Стабілізуючим чинником порядку кондомініуму була наявність великої нерівності між наддержавами і малими державами. Наддержави володіли широкими можливостями для нанесення удару чи контролю насильства, тому вони могли втримувати інші держави від насильства чи втручатися у конфлікт у разі неможливості його контролю. Обидві наддержави прагнули із почуття самозбереження підтримувати

баланс сил у системі, демонструючи у разі потреби військову та технологічну міць. Поступово суперництво наддержав призводить до боротьби за союзників, що руйнує ієрархію, роблячи кожну з них залежною від підтримки чи нейтральності третіх країн. Це також збільшує ризик зіткнення у будь-якій точці контактів між наддержавами. У сучасному світі існує тенденція перетворення американоцентричного порядку гегемонії на імперський порядок *Pax Americana*.

Кожному типу світового порядку відповідає певний *режим функціонування системи глобального управління*. Подібно до того, як порядок кондомініуму визначався характеристиками політичних режимів СРСР і США, нині засоби і методи здійснення гегемонії визначаються політичним кліматом і традиціями володарювання, існуючими у Сполучених Штатах. У цій країні спостерігається криза моделі представницької демократії. Використання новітніх політичних технологій перетворює політичні ідеології та політичні партії на «механізм оперування на політичному ринку, формування попиту, оформлення і продаж відповідного політичного товару». В цих умовах соціальні групи позбавлені можливості обстоювати і реалізовувати свої інтереси в органах державної влади.

Порядку кондомініуму відповідає *тоталітарно-консенсусний режим*, який передбачає тотальний контроль з боку двох наддержав за відповідними підсистемами («соціалістичною системою» і «вільним світом») і консенсусний механізм формування світової політики, який ґрунтується на взаємному праві кожної з наддержав накладати вето на рішення, що стосуються політичних питань. За таких умов зникає межа між політичною і неполітичною дією, політичний простір поширюється на всі аспекти міжнародного життя. Особливого значення набуває використання засобів ідеологічного контролю, а стан напруженості у відносинах наддержав підтримується веденням інформаційно-психологічної війни. Зникнення зі світової арени однієї з наддержав зруйнувало рівновагу в системі глобального управління і знищило консенсусні механізми глобального управління.

Порядок кондомініуму змінився гегемоніальним. Останньому відповідає *елітарно-консенсусний («олігархічний») режим*, необхідність установаження якого пов'язана із зацікавленістю ге-



гемона, з одного боку, у розширенні своєї легітимності і ресурсної бази, а з іншого – у встановленні суворой, але при цьому функціональної, а тому диференційованої ієрархії, що сприяє стабілізації цього типу порядку. Нинішній американоцентричний гегемоніальний порядок підтримується існуванням системи глобального управління, що функціонує в режимі, який поєднує транснаціонально-елітарні механізми здійснення глобального управління з трансформованою консенсусною моделлю прийняття рішень. За словами Зб. Бжезінського, «ця гегемонія зумовлює комплексну структуру взаємозалежних інституцій і процедур, призначених для вироблення консенсусу і непомітної асиметрії у сфері влади і впливу. Американська глобальна перевага, таким чином, підкріплюється складною системою союзів та коаліцій, яка буквально обплутує весь світ» [3, 39–40].

Необмеженість сфери дії, нечіткість норм і процедур, згідно з якими діють інституції глобального управління, створюють великі можливості для зловживання ними в інтересах держави-гегемона та її союзників. Помічник Генерального секретаря ООН Б. Г. Рамчаран пише, що «практична діяльність Ради Безпеки свідчить, що будь-яку ситуацію вона може розглядати і розслідувати з погляду дотримання міжнародного миру і безпеки». Вона може втрутитися, «якщо ситуація веде до підриву міжнародного миру і безпеки», «коли становище в гуманітарній сфері досягло таких масштабів, що виправдовує втручання», якщо ситуація «пов'язана з тероризмом», «масовими порушеннями міжнародного гуманітарного права і прав людини», «із захистом цивільного населення під час військових конфліктів», навіть «з кризою урядової влади» [16, 24].

Нові транснаціональні еліти одержали можливість більш легко підпорядковувати собі національні уряди, які через це перестають бути національними, що можна спостерігати у багатьох країнах Латинської Америки, Африки та Євразії.

Встановлення імперського світового порядку сприяє формуванню *неототалітарного режиму* функціонування системи глобального управління. Слід відрізнити його від тоталітарного політичного режиму, поняття якого є традиційним для політології. Спільність обох понять зумовлена тим, що тоталітарний режим як політичний устрій держави ґрунтується на повному (тотальному) контролі державної влади над усіма сферами

життя суспільства й окремої людини, претендуючи на управління свідомістю людей, контролювання чи програмування їхніх ціннісних орієнтацій і напрямку думок. Отже, тоталітаризм відображає дуже високий ступінь контролю держави за громадянами, їхньою політичною свідомістю і поведінкою.

Неототалітарний режим функціонування системи глобального управління не обов'язково передбачає існування таких специфічних характеристик державного тоталітаризму, як приховані від громадськості концтабори, тотальне стеження, проте тоталітарні тенденції в розвитку політичного режиму імперського центру значною мірою впливають на процеси трансформації засобів і методів глобального управління, спрямованих на зміцнення та експансію імперського порядку.

Нині у сфері міжнародного життя виявляються і дедалі більше посилюються тенденції переходу від гегемоніального до імперського типу світового порядку. Це означає, що система глобального управління переходить від елітарно-консенсусного до неототалітарного режиму функціонування. Такі процеси знаходять відповідне ідеологічне обґрунтування. Зокрема, Зб. Бжезінський вважає, що «глобалізація світового управління є не актом доброї волі, а неминучим процесом». На думку О. Г. Білоруса, глобалізація означає насильницький процес [2, 108].

Транзитивний характер сучасного світового порядку породжує конкуренцію альтернативних моделей глобального управління. Сам транзитний процес відображається поняттям «новий світовий порядок», який уявлявся спочатку як утвердження чи розвиток демократичних принципів у сфері міжнародного життя, пізніше цей термін набув негативного змісту як реакція на американську політику гегемонізму. Навіть у самій Америці праворадикальні організації вважають «новий світовий порядок» ворожим. На їх думку, це порядок соціалістичний і антиамериканський, після його встановлення будуть заборонені приватна власність і ношення зброї, насаджено єдину світову релігію, організація процесу освіти здійснюватиметься за рекомендаціями ЮНЕСКО.

Слід зазначити, що термін «новий світовий порядок» вперше був вжитий на початку ХХ ст. президентом США В. Вільсоном. Проте як ідея він увійшов до міжнародного політичного лексикону президента СРСР М. С. Горбачова. Виступаючи в



Стенфорді, він неодноразово згадував про «ідею всесвітньої єдності», «наближення до нового світу», «створення нової цивілізації» і «формування нового світового порядку». А через кілька місяців Дж. Буш-старший на об'єднаній сесії Конгресу США проголосив можливість «створення нового світового порядку» на основі самовизначення, спільної оборони та об'єднаних дій проти агресії. Отже, цей порядок мав ґрунтуватися на ідеї протиставлення «ми – вони», «друг – ворог». Того ж року вийшла книга Ж. Атталі «Лінії обрію», де була зроблена спроба окреслити контури «прийдешнього світового порядку». Термін було використано в Паризькій Хартії для Нової Європи, підписаній наприкінці 1990 р., а на початку 1991 р. президент США Дж. Буш скористався ним у контексті ситуації, що склалася під час війни в Перській затоці.

Поразка соціалізму як світової системи і розпад СРСР зробили поняття актуальним, хоча сама концепція «нового світового порядку» характеризується деякою двозначністю. Її сутність, з одного боку, пов'язана з основними постулатами неолібералізму («глобальний вільний ринок», «відкрите глобальне суспільство») і мондіалізму («глобальне управління»), а з іншого – ознака «новий світовий» деякою мірою зближує її з відмінною за змістом концепцією «нового міжнародного економічного порядку», яка активно розроблялася в 70-ті роки ХХ ст., а також з ідеєю ненасильницького світу. Проте дедалі більше у поняття «новий світовий порядок» вкладається зміст, який дає змогу розглядати його як глобальний неототалітаризм. Так, О. Г. Білорус визначає новий світопорядок терміном «глобалізм», під яким він розуміє «деспотичну політичну, економічну і соціальну владу глобальних корпорацій», або «глобальний тоталітаризм» [2, 24].

Одним із головних засобів закріплення такого порядку є політика «захисту прав людини», яка ґрунтується на тезі про те, що норми природного права зумовлюються моральною природою людини, а не створюються державами і не залежать від їхньої волі. Таким чином виправдовується втручання у внутрішні справи суверенних держав для захисту «природних прав» людини. Політика з позиції сили, що є засобом реалізації цього принципу, фактично нівелює межу між війною та миром, яка і так стала умовною за часів «холодної війни».



Теми доповідей і рефератів

1. Біполярні моделі в історії міжнародних відносин.
2. Мультиполярні моделі в історії міжнародних відносин.
3. Уніполярні моделі в історії міжнародних відносин.
4. Порівняльний аналіз геополітичних альтернатив світоустрою.
5. Кризові тенденції у розвитку сучасної світової системи та можливості їх подолання.
6. Еволюція форм організації міжнародного життя.
7. Анархічні тенденції у міжнародних відносинах.
8. Уніполярність та гегемоніальний світовий порядок.
9. Біполярна світова система і порядок кондомініуму.
10. Напрями сучасної трансформації світового порядку.



Література

1. *Аттали Ж.* На пороге нового тысячелетия. – М., 1993.
2. *Белорус О. Г.* Экономическая система глобализма. – К., 2003.
3. *Бжезинский Зб.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М., 1998.
4. *Богатуров А., Плешаков К.* Динамика международной стабильности // *Междунар. жизнь.* – 1991. – № 2.
5. *Всего лишь одна мысль* // *Хроника ООН.* – 2001. – № 4.
6. *Гаджиев К. С.* Геополитика: Монография. – М., 1997.
7. *Кагарлицкий Б.* Новые варвары // *Лат. Америка.* – 1996. – № 2.
8. *Кулагин М.* Рождение мирового порядка // *Междунар. жизнь.* – 1996. – № 4.
9. *Лебедева М. М.* Формирование новой политической структуры мира и место в ней России // *Полис.* – 2000. – № 6.
10. *Маныкин А. С.* Системность в международных отношениях: причины формирования и этапы развития // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История.* – 1992. – № 5, 6.
11. *Мартинелли А.* Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление // *Социс.* – 2003. – № 1.
12. *Некlessа А.* Управляемый хаос: движение к нестандартной системе мировых отношений // *Мировая экономика и междунар. отношения.* – 2002. – № 9.



13. *Панарин А. С.* Евразийский проект в миросистемном контексте // Восток. – 1995. – № 2.
14. *Поздняков Э.* Геополитический коллапс и Россия // Междунар. жизнь. – 1992. – № 8–9.
15. *Рамчарон Б. Г.* Совет Безопасности, права человека и гуманитарные вопросы // Хроника ООН. – 2001. – № 4.
16. *Самалихина И. Г.* Ведущие эксперты о будущем мировом порядке: Обзор // США: Экономика, политика, идеология. – 1992. – № 3.
17. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти. – М., 2003.
18. *Уткин А. И.* Мировой порядок XXI века. – М., 2001.
19. *Федотов А.* Глобальный кризис мировой системы // Междунар. жизнь. – 1994. – № 4.
20. *Харламенко А. В.* Новый мировой беспорядок? // Лат. Америка. – 1991. – № 12.
21. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К., 2002.
22. *Цыганков П. А.* Международный порядок: между прошлым и будущим // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 12.
23. *Шепєлев М. А.* Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи // Нова політика. – 1998. – № 5.
24. *Шергін С.* Світовий порядок: концепції і реальність // Політика і час. – 1997. – № 1.
25. *Edwards M.* Future Positive: International Cooperation in the XXI Century. – London, 1999.



Питання для самостійного опрацювання

1. Чим відрізняється сучасна світова система від її попередників?
2. У чому полягають переваги й недоліки мультиполярної, біполярної та уніполярної геополітичних моделей світу?
3. Як співвідносяться поняття «світова система» і «світовий порядок»?
4. Які тенденції трансформації сучасного світового порядку вам відомі?
5. Якими є ознаки сучасного режиму функціонування системи глобального управління?
6. Чи можливо подолати негативні тенденції трансформації сучасного світового порядку?
7. Які наслідки може мати трансформація сучасного світового порядку для України?



Планетарний дуалізм як світосистемний феномен

16.1

Діалектика взаємодії Сил Суші та Моря

Сьогодні багато хто вважає, що світ став одномірним, «світоцілісним», що так звана «світова техногенна цивілізація» утвердила своє домінування і для решти світу історія закінчилась, хоча він ще певний час може перебувати у перехідному стані. Твердження про перехід у стан якісно нової цілісності нині сприймається аксіоматично.

Світосистемні явища завжди багатозначні, зумовлюються комплексом причин. Рушійною силою розвитку світової системи є не одна суперечність, а сукупність суперечностей. Однією з історичних суперечностей є планетарний дуалізм, відображений у географічному устрої планети та цивілізаційній структурі світової системи. Це протистояння Суші і Моря, телурократії і таласократії, з яким традиційно пов'язують також протистояння Сходу і Заходу, ідеократії і капіталістичної ліберальної демократії. Планетарний дуалізм є фундаментальним принципом геополітичної парадигми, згідно з яким історія людства – це боротьба двох альтернативних стихій – водної (рідкої) та сухопутної (твердої).

Через поняття Суші та Моря формуються основні уявлення людства про земну поверхню та фундаментальні аспекти свого існування, вони є значущими як для цивілізацій традиційного типу, так і для сучасної геоісторії та геокультури.

Кожне цивілізаційне та політохорологічне утворення ґрунтується на переважному розвитку одного з цих феноменів. Про-

тистостояння двох стихій породжує постійне планетарне напруження і стимулює весь процес розвитку, але лише за умов його усвідомлення особою як суб'єктом цього протистояння, бо самі по собі Суша та Море або їх мешканці не є природними ворогами і не здатні породити всесвітньо-історичне протистояння. Значна відмінність між сухопутним та морським світом цілком усвідомлюється лише після освоєння людиною всієї планети. Тільки тоді протистояння Суші та Моря досягає остаточного, планетарного масштабу.

Світова система як система історична є відносно автономною, соціальною цілісністю, обмеженою у просторі і часі. Вона підпорядкована певній логіці, що визначає її характер і спрямовує її розвиток. Логіка світової системи зумовлюється фундаментальним принципом планетарного дуалізму, за яким вона розвивається.

Світова система існує та розвивається у геополітичному просторі, який у загальному розумінні є формою існування соціально-політичних (у тому числі цивілізаційних) феноменів у межах геосфери, а також результатом взаємодії системних компонентів у межах певної території.

Фактично геополітичний простір складається з великої кількості систем, тобто моделей одного і того ж політичного простору. В цих умовах планетарний дуалізм Суші та Моря набуває особливого значення саме як фундаментальний принцип організації геополітичного простору.

Єдність співіснування та взаємовиключення політохорологічних утворень є найзагальнішою суперечністю геополітичної дійсності, виявом і засобом розв'язання якої виступає структура геополітичного простору, котра зумовлює співіснування бінарних опозицій, головною серед яких є планетарний дуалізм Суші та Моря, телурократії і таласократії. Їх взаємодія забезпечує геополітичні підвалини функціонування та розвитку світової системи.

Виходячи з тези про те, що *«роздвоєність є невід'ємною властивістю структури будь-якого об'єкта системи»*, можна припустити, що світова система, з одного боку, роздвоєна на протилежності, а з іншого – сама взаємодія телурократії і таласократії роздвоєна на їх боротьбу та єдність.

Незважаючи на внутрішню роздвоєність, світова система як цілісність характеризується домінуванням взаємодії, взаємопро-

никнення, єдності протилежностей над їх взаємним відштовхуванням, боротьбою або принаймні – рівнодією боротьби та єдності телурократії і таласократії.

Загальна сутність планетарного дуалізму полягає у тому, що це соціальна взаємодія, яка виявляється на рівні геополітичної та цивілізаційної взаємодії. На думку Е. Гідденса, дуальність структури – це, з одного боку, формування структурами людської практики, а з іншого – конструювання та відтворювання людською практикою структур. Таке розуміння відповідає дворівневій дуальності світової системи.

Е. Гідденс розглядає структуру як процес, а не як усталений стан, як правила та ресурси, що стосуються відтворення соціальних систем. Під соціальними системами він розуміє певною мірою взаємопов'язані види соціальної практики, що об'єднують людей у просторі і часі та емпірично спостерігаються. Соціальні системи не існують поза соціальною практикою, яка їх утворює. Структури – це принципи практики, ідеї та схеми, втілені у реальність.

Відповідно до концепції Е. Гідденса планетарний дуалізм є структуро- та формоутворюючим підґрунтям світової системи. Геополітичний дуалізм Суші та Моря реалізується у світовій системі через цивілізаційну взаємодію Сходу та Заходу, яка регулює обмін діяльністю цивілізаційних сил. Взаємодія сторін планетарного дуалізму може бути «сильною» (різні військово-політичні форми) та «слабкою» (інформаційні потоки, маніпулювання свідомістю, впровадження цінностей та способу життя).

Суперечність як взаємодія водночас є процесом і відношенням. Усвідомлення цього дає змогу розкрити внутрішню природу планетарного дуалізму. Як процес він є рушійною силою сучасної світової системи, а як відношення – передбачає існування та взаємозв'язок протилежних сторін, які взаємозумовлюють та взаємозаперечують одна одну.

Виявлення місця та ролі планетарного дуалізму у сучасній світовій системі як її внутрішньої, головної, сутнісної суперечності дає змогу говорити про суперечливу природу самої сучасної світової системи. Реальний світовий процес передбачає перехід кількісних змін у якісні, що зумовлює трансформацію планетарного дуалізму на кожному новому етапі розвитку світової системи при збереженні його сутності.

Планетарний дуалізм належить до такого типу суперечностей, який характеризується тим, що жодна зі сторін не зникає у новій якості, а зберігає свій зміст, незважаючи на зміну. Тут слід ще раз наголосити, що в світовій історії єдність протилежних сторін планетарного дуалізму певною мірою превалює над їхньою боротьбою.

Номоси Суші та Моря виступають як сукупності локальних геокультур із загальною метакультурою, в межах якої складається інтерцивілізаційний симбіоз, відбувається культурний синтез. Це системи соціальних організмів та зв'язків між ними, що детермінують суспільну життєдіяльність через духовне виробництво. Вони становлять певні цілісності, оскільки є засобами розв'язання фундаментальних суперечностей людського буття – таких, як суперечність між людиною та природою, соціумом та індивідом, традицією та інновацією.

Систематизований феномен планетарного дуалізму можна аналізувати, по-перше, з погляду компонентів, що його становлять, по-друге, як систему елементів, відносин між ними та їх відображення у людській свідомості. Компонентами планетарного дуалізму є Номоси Суші та Моря, телурократія і таласократія, Схід та Захід.

Структура рухома, динамічна, мінлива. Динамічність та мінливість планетарного дуалізму як системи відображається передусім у його структурі і виявляється у мінливому місцеположенні центрів телурократії і таласократії, змінах форм їх організації. Дослідження взаємодії телурократії і таласократії без урахування взаємодії всередині цих геополітичних сфер було б поверховим та неточним, оскільки обидва класи взаємодій перебувають у відносинах взаємозалежності, взаємозумовленості. Одні з цих взаємодій є більш суперечливими, інші – менш. Таласократія і телурократія мають внутрішньо неоднорідну структуру, яка складається із центру, напівпериферії та периферії.

Центри формуються внаслідок інтенсивнішого випромінювання циркулюючих у межах двох сфер геополітичних потоків. Універсалізація геополітичного процесу виявляється, зокрема, у розширенні меж таласократії і телурократії через обмеження індиферентної периферії, яка нині майже зникла. Центри телурократії і таласократії складаються з кількох нерівноправних держав.

Умовою існування сучасної світової системи є наявність гегемона, а її історія складається з історії боротьби за гегемонію між кількома претендентами, перемоги одного з них, його панування та подальшого занепаду. Суперництво за гегемонію, яке можна розглядати як комплекс заходів, що використовуються противниками для демонстрації своєї вишості, переваг у вирішенні певних суспільних завдань, сприяє вияву та реалізації інтеграційної і дезінтеграційної функцій планетарного дуалізму.

«Геополітичний простір уподібнюється Сонячній системі, стабільність якої визначається різницею у масах зірки та сателітів. Система стабільна, коли сателіти мають незрівнянно меншу масу, ніж зірка, що утримує їх укупі. Поява сателіта надто великої маси здатна спричинити загрозу центробіжних імпульсів» [9, 117]. Як зазначають В. В. Ільїн та О. С. Панарін, «нині в обох «сонячних системах», західній та східній, є супутники «зірок», досить об'ємні, щоб не піддаватись спокусам виокремленості, виходу з-під впливу центрального тіла» [9, 118].

Протилежності Суші та Моря та їх специфічні відносини єдності та боротьби розкривають структурні особливості сучасної світової системи, її функціонування та розвитку. Поза системою їх відносини як протилежні втрачають будь-який сенс. Як світосистемні феномени вони мають певні тотожні ознаки, перебувають у нерозривному взаємозв'язку та взаємодії, їх відносини набувають системоутворюючого характеру. Вони невіддільні одна від одної. Кожна з них впливає на іншу і кожна відображає вплив цієї іншої, тому ці протилежності невіддільні. Кожна протилежність набуває своїх сутнісних ознак лише в єдності з іншою своєю протилежністю. Водночас їх єдність має внутрішньонеобхідний для системи характер роздвоєності, і ця роздвоєність єдиного набуває різних конкретних форм: ідеократії – торговельного ладу; колективізму – індивідуалізму; тоталітаризму, автократії, ієрархії – демократії та егалітаризму; комунізму – лібертаризму.

У межах єдності світової системи відбувається боротьба протилежних сторін планетарного дуалізму, специфіка кожної з яких взаємно зумовлена, а особливості не можуть бути зрозумілі поза цілісністю, зміни одної зумовлюють відповідні зміни іншої та всієї сучасної світової системи. Так, наприклад, виник-

нення феномена комунізму може розглядатись лише у зв'язку з процесами вестернізації у Росії та протидії їй. Усі ці протилежності не можуть бути відділені одна від одної без зникнення їх самих і певного якісного стану світопорядку. Заперечуючи одна одну, вони здійснюють взаємовплив, надають одна одній своєрідних, якісно особливих рис. Головною умовою об'єднання протилежних сторін планетарного дуалізму є архітектоніка світу, сучасна світова система як цілісне явище, сторонами якого є ці протилежності.

Планетарний дуалізм є детермінацією, що реалізується по вертикалі між явищами, що належать до різних сфер життя, до різних ступенів ієрархії. Суша і Море та їх Номоси як парні протилежності, що взаємозмінюються у процесі розвитку і зумовлюють якісні зміни сучасної світової системи, розміщені у різних сферах, на різних рівнях ієрархії світової системи. Їх суперечність є суперечністю сутностей, які взаємовиключають одна одну, аналіз якої може допомогти зрозуміти тенденції розвитку світової системи.

Проте далеко не всякі, навіть такі, що взаємодіють, протилежності однаковою мірою зумовлюють одна одну. Для взаємодії Суші та Моря характерно визначаюче (а не переважаюче) значення однієї сторони щодо іншої. У цій взаємодії такою стороною є Номос Суші, який детермінує все, що виникає, існує та розвивається у людському суспільстві як похідне від нього. Проте саме Номос Моря, який є похідним від Номосу Суші, забезпечує розвиток сучасної світової системи.

Архітектоніка світу, яку визначає планетарний дуалізм, зумовлює ступінь свободи рухів міжнародних акторів, так що кожен із них займає будь-яке довільне положення в обмежених контурах. Тому за межами конституюваних геополітичних контурів вони не можуть переміщуватися абсолютно довільно, а їх рухи визначаються цими контурами. Росія, наприклад, не може за своїм бажанням перейти з розряду континентальних держав до розряду океанічних, це обмежує її політичний вибір.

На відміну від Номосів Суші та Моря інші міжнародні феномени (цивілізації, держави) однаковою мірою є геокультурними формами організації буття, різними визначеннями однієї сутності. Їхня єдина сутність унеможливорює їхнє виведення одного з іншо-

го. Тут ми маємо справу з речами однопорядковими, пов'язаними між собою, які не є одна для одної причиною та наслідком. Серед них можна виокремити головну та неголовну сторони їх взаємодії, за інтенсивністю останньої вони можуть перебувати у рівновазі або одна сторона може переважати над іншою.

Локальні цивілізації та політохорологічні утворення є похідними від Номосів Суші та Моря як загальної підвалини і детермінуються ними. Проте взаємодія явищ, похідних від загальної основи, не має вирішального значення ні для самих цих явищ, ні для всієї системи.

Відображенням найважливішої, визначальної субстанціональної сутності планетарного дуалізму є його роль загальної причини розвитку сучасної світової системи, що опосередковується особливими, специфічними умовами та явищами міжнародного життя. У цьому розумінні він становить глибинне, сутнісне джерело структурування міжнародної дійсності.

Надзвичайно велике значення планетарного дуалізму полягає в тому, що він зумовлює функціонування, розвиток та зміну геополітичних епох (перехід до геополітичної епохи модерну у ході геополітичної революції наприкінці XV – усередині XVII ст.), історичних типів міжнародних систем, потреб, інтересів, цінностей міжнародних акторів. Так, геополітичні епохи відрізняються характером і засобом субстанціональної взаємодії телурократії і таласократії.

Міжнародні феномени є багатоплановими через комплексність причин, що їх зумовили. Значення планетарного дуалізму як загальної причини полягає у з'ясуванні конкретних форм, окремих причин міжнародних явищ та процесів через істотні, глибинні генетичні зв'язки геополітичної реальності, тобто через взаємодії структурних компонентів планетарного дуалізму. Останній не відображається у конкретних емпіричних фактах міжнародного життя, що певною мірою ускладнює його ідентифікацію та дослідження.

Планетарний дуалізм є абстрактним зв'язком у тому розумінні, що він виражає фундаментальні відносини. Проте відображається він в ознаках окремих міжнародних феноменів, зокрема у ролі та функціях тих чи інших міжнародних акторів.

Як уже було зазначено вище, планетарний дуалізм складається з двох аспектів: геополітичного та цивілізаційного. Обид-

ва аспекти є необхідними рівнями сутності планетарного дуалізму. Цей дворівневий характер планетарного дуалізму був головною причиною розгляду цього феномена переважно ізольовано на кожному з його рівнів, без виявлення характеру їх взаємозв'язку.

16.2

Геополітичний рівень планетарного дуалізму

Видатний німецький філософ, геополітик та юрист К. Шмітт, досліджуючи Номос Землі, зіткнувся з його якісною сутнісною протилежністю Номосу Моря, таким чином наблизившись до усвідомлення глобального цивілізаційно-історичного протистояння Суші та Моря. На його думку, сутність планетарного напруження в сучасному світі не може бути з'ясована шляхом історичної, етнічної, культурної чи економічної інвентаризації Сходу та Заходу.

«Якщо залишити осторонь усі численні особливості, які так різноманітно виявляються при зіставленні Сходу та Заходу впродовж світової історії, то нині стає очевидною проста, елементарна відмінність: протилежність між Сушею та Морем. Те, що ми сьогодні називаємо Сходом, є єдиною масою Суші: Росія, Китай, Індія, Великий острів, серце землі, як назвав цю область Х. Маккіндер. А те, що ми сьогодні називаємо Заходом, – це півкуля, вкрита океанами, Атлантичним та Тихим. Протилежність континентального та морського світів – це реальна глобальна дійсність, з якої ми маємо виходити, щоб правильно поставити питання про історичну структуру напруженості, пов'язаної із сучасним всесвітнім дуалізмом» [24, 530], – писав К. Шмітт.

Телурократична, сухопутна орієнтація є первісною орієнтацією людства. Незважаючи на величезну лінію узбережжя, Китай, наприклад, не є таласократичною державою і навіть не належить до дисконтинуального поясу держав. Упродовж всієї своєї історії він був телурократичною державою. Те саме можна сказати й про Індію, цілком континентально орієнтовану, хоча вона була колонізована морською державою. Більшість країн Близького та Середнього Сходу також мають континентальний характер. Упродовж тривалого історичного часу на континентальні настанови орієнтувалась і Європа. «Розкопки у Схід-

ному Сибіру та Монголії свідчать, що саме тут існували найдавніші вогнища цивілізації, а отже, саме центральні землі континенту були колискою євразійського людства», – зазначає О. Г. Дугін [7, 116].

Виникнення таласократії, Номосу Моря відбувається на досьї пізній стадії розвитку людства, з відкриттям Світового Океану наприкінці XV ст. Більш того, європейська таласократична експансія до XIX ст. займала тільки узбережні території, не поглиблюючись у континентальний простір. Однак поява нового феномена зумовила глобальну трансформацію свідомості, держави (насамперед Англія) починають звикати до «морського існування» (за виразом К. Шмітта), усвідомлювати себе Островом, Кораблем.

Якщо Номос Землі, Суші характеризується наявністю установленої моральної та правової форми, що відображає нерухомість, фіксованість Суші, то соціальні, моральні, правові норми в умовах Номосу Моря стають «плинними» внаслідок рухомості, неусталеності морської стихії.

Море є різновидом природного середовища, різко відмінним від Суші. Море більш чуже і вороже. За К. Шміттом, «подолання людиною інерціального опору природи, що становить сутність культурної, або цивілізаторської, діяльності людини, різко відрізняється у випадку кораблебудування та освоєння Моря і у випадку розведення худоби і будівництва житла на Суші» [24, 543].

Для подолання давнього релігійного жаху перед Морем людство мало зробити більш значне зусилля, ніж для освоєння Суші. Тому лише з переходом до «морського існування» стає можливим технічний прогрес і як його наслідок – промислова революція, ера «Абсолютної Техніки», за висловом К. Шмітта. Принциповою відмінністю Номосів Моря та Суші К. Шмітт вважає те, що «морський світогляд орієнтований техноморфно, тоді як сухопутний – соціоморфно». Г.-В. Гегель писав: «Подібно до того як умовою принципу сімейного життя є земля, твердий ґрунт, умовою промисловості є природна стихія, що виводить її назовні, – море» [2, 272].

Все це дало підстави К. Шмітту дійти висновку, що новий час та технічний прорив, який відкрив еру індустріалізму, завдячують своїм існуванням саме геополітичному феномену – пе-

реходу частини людства до Номосу Моря. Дійсно, якщо і можна погодитися з тим, що, на думку Ю. В. Павленка, «капіталізм створив нову техніку, нову систему транспортних зв'язків, накопичення і трансляції інформації, пов'язав людство в єдину макроцивілізаційну систему», то лише розглядаючи його як феномен західного шляху розвитку, зумовленого переходом до «морського існування».

Отже, планетарний дуалізм є загальновизнаним феноменом у геополітичній науці. Як зазначає Е. А. Позняков, «розділений світ є геополітичною реальністю. Змінюючись у часі та просторі, ця розділеність зберігається у будь-яких комбінаціях» [17, 15]. Однак географічна і космологічна логіка ускладнюють схему цього розділення: пара «земля – море» при накладанні її елементів дає ідею «морської землі» та «земної води». Якщо «морська земля» – це Острів, основа морської імперії, то «земна вода», або «вода Суші», – це ріки, які визначають розвиток сухопутних імперій. «Саме на ріках розміщуються міста, а отже, і столиця, полюс телурократії», – пише О. Г. Дугін [7, 115].

Телурократичні держави характеризуються орієнтацією всередину суспільства. Їхні столиці, як правило (навіть у острівних та півострівних державах), розташовувалися у глибині країни, відіграючи переважно роль політико-адміністративних центрів і культурних макрокосмів.

Таласократичні держави, навпаки, орієнтовані на зовнішнє середовище: за словами А. Мехена, «берегова лінія країни – це один з її кордонів, а чим легше доступ через кордон до областей, що лежать за ним, тим сильніше буде прагнення народу до зносин через нього з іншими країнами світу» [13, 28]. Це природна логіка таласократичного мислення.

«Через свій клімат континентальні нації схильні до контрастів. Еволюційні тенденції, властиві острівним націям, відіграють підпорядковану роль в їх розвитку, континентальні нації розвиваються через революції. Вони поривають зі своїм минулим, якщо воно видається їм обтяжливим. Вони віддають перевагу послідовності, а не паралелізму, – зазначає К. Хаусхофер. – Відповідно їх дії імпульсивніші: вони схильні до радикальних рішень. Через відсутність еластичності континентальні держави часто недооцінюють переваги острівних, їх винахідливість, гнучкість, мобільність» [26, 62].

Фундаментальним принципом сухопутної стратегії є положення про те, що держава, до якої не можна підійти із Суші, має перешкоджати необмеженому розширенню Морської Сили. У XVII–XVIII ст. ігнорування цього принципу призвело до встановлення морського панування Великої Британії.

Серед таласократичних утворень виділяють морські та океанічні, які принципово відрізняються насамперед характером геополітичної експансії, її масштабами. До форм телурократії належать цивілізації Степу та Лісу, Гір та Долин, Пустель та Льодів, що характеризуються державною та етнорелігійною специфікою.

Якщо найвищого розквіту таласократичні тенденції досягають у океанічних цивілізаціях, то телурократичні – у пустелях і степах, які логічно було б розглядати як геополітичні плацдарми телурократії, бо чинник «води» тут зведено до мінімуму. Гірські цивілізації співвідносяться у телурократії з деякою духовною владою, вони не є джерелами експансії або центрами телурократичних імперій. Близькою до ролі гір є роль лісу, обидва символи означають вісь світу, тому ліс також виконує периферійну функцію. Північним аналогом степів і пустель є тундра, однак холодний клімат значно знижує її геополітичну роль.

Така організація геополітичних просторів телурократії і таласократії підкреслює принципову відмінність Суші та Моря. П. М. Савицький писав: «Океан єдиний. Континент роздроблений. І тому світове господарство неминуче сприймається як господарство «океанічне», і рамками океанічного обміну неминуче обмежується кожна країна і кожна галузь світового господарства» [18, 402]. Подібний висновок може бути також поширений на сфери політики та культури.

Отже, територіальний чинник розвитку визначав і досі визначає зовнішню політику будь-якої держави. Він виявляється насамперед у наявності кордонів. «Структура всієї реальності ґрунтується саме на різноманітних кордонах, що відділяють кожную річ і кожную модальність існування від усіх інших», – наголошує О. Г. Дугін. «Кордон не кількісний показник, а якісний. Чим більше його протяжність, тим універсальніше і повноцінніше поняття, яке він відображає» [8, 152].

Експансія кордонів, включення в єдиний геополітичний простір різних ландшафтів, цивілізаційних і політохорологічних ут-

ворень є реалізацією нової, більш універсальної ідеї. Головний закон геополітики – закон просторової прогресії, сформульований бельгійцем Ж. Тіріаром, «від держав-міст через держави-території до держав-континентів». І «континентальний блок» К. Хаусхофера, і проекти «Євро-радянської імперії від Дубліна до Владивостока» Ж. Тіріара, «Євразійської імперії кінця» Ж. Парвулеско, і концепція «Великого простору» (Grossraum) К. Шмітта – це спроби практично реалізувати цей закон або спрогнозувати перспективи його розвитку.

«Територіальний консерватизм зумовлений існуванням єдиного геополітичного простору планети, що передбачає усталені (і в позитивному, і в негативному сенсі) відносини між державами та етносами, загальні оцінкові стандарти міжнародного життя, прагнення народів до миру», – наголошує С. М. Бабурін [1, 321]. Його порушення може бути визначено як агресія, головним виявом якої є порушення кордонів. Суб'єкт агресії прагне таким чином розширити свої власні кордони, зміцнити, вдосконалити свою владу. Наслідком є скорочення кордонів об'єкта агресії. Як зазначає О. Г. Дугін, «разом зі скороченням кордонів відбувається розпад органічної ідеї, яка живить державу» [8, 157].

Свого часу К. Хаусхофер дійшов висновку, що «як правило, островні нації абсолютно не розуміють проблем територіальних кордонів. Тому вони неправильно оцінюють континентальні прикордонні ситуації і не можуть зрозуміти небезпечності, внутрішньо притаманні їм» [26, 62]. Це твердження і досі є актуальним, про що свідчать дії США та Великої Британії у колишній Югославії, котрі потурають сепаратизму, боротьба з яким подається як «етнічні чистки», що зумовлено застосуванням англосаксонської моделі нації без урахування континентально-східноєвропейської специфіки.

У свою чергу, вивчення переходу від сухопутних кордонів до морських дає змогу дослідити динаміку духовного та соціального розвитку суспільства і певним чином пояснити найважливіші релігійні, культурні та економічні трансформації. Яскравим прикладом цього можуть бути наслідки геополітичної трансформації Росії у часи Петровських перетворень.

Слід звернути увагу на те, що статус телурократії або таласократії визначається не стільки на підставі фізичної величини держави, скільки на підставі специфічної свідомості насе-

лення. Так, геополітика США має острівний, таласократичний характер, незважаючи на розміри країни. «Існуючи у подібних фізичних і духовних умовах, острівні держави розуміють одна одну значно краще, ніж вони розуміють континентальні держави», – зазначає К. Хаусхофер [26, 63].

Крім нерозуміння проблем територіальних кордонів, острівні держави, як правило, погано уявляють собі умови, в яких діють континентальні армії. Вони недооцінюють важливість континентальної маси і чисельності населення і не застосовують сухопутні сили, віддаючи перевагу таким методам ведення війни, як бомбардування з моря або з повітря (найяскравіші приклади – Друга світова війна, В'єтнам, Боснія, Сербія, Ірак).

Планетарний дуалізм зумовлений відмінностями між Номосами Суші та Моря, але не зводиться до цих відмінностей, які самі по собі ще не є суперечністю. Певні міжнародні феномени – такі, як світи-імперії та світи-економіки, автаркічні локальні цивілізації, протистоять один одному лише як сторонні та індіферентні одна одній відмінності, оскільки фактично не мають каналів взаємопроникнення, а отже, позбавлені можливості взаємодіяти. Вони не перебувають у будь-якому внутрішньому зв'язку. Планетарний же дуалізм як суперечність є взаємодією відмінностей. Номоси Суші та Моря як геокультурні реалії сучасної світової системи існують лише остільки, оскільки існує їх протилежна сторона, існування та розвиток якої зумовлює існування та розвиток іншої. Номоси Суші та Моря взаємно зумовлюють один одного і проникають один в одний. Отже, планетарний дуалізм є одним із виявів *паралелізму* як виразника закономірної традиції у світовому процесі.

Паралелізми, як відомо, можуть бути універсальними, тобто не пов'язаними з певними епохами, формаціями або цивілізаціями, і локальними, регіональними, обмеженими у часі. Компоненти паралелізмів можуть виникати як синхронно, так і несинхронно. Ми маємо лише побічні докази існування паралелізму в розвитку певних структур світової системи – телурократії і таласократії, в основі яких лежать Номоси Моря та Суші. Фіксація численних випадків сполучення двох компонентів у світовому розвитку дає підстави говорити про наявність паралелізму. Він має динамічний характер, тобто зміни одного з компонентів спричиняють відповідні зміни іншого. У багатьох випадках цей паралелізм міг

бути замаскований через процеси, що відбувалися в інфраструктурі світової системи, де могли бути присутніми інші паралелізми.

Компоненти планетарного дуалізму пов'язані між собою генетично та функціонально, хоча межі, що розділяють ці види зв'язків, досить умовні. Генетичний зв'язок означає, що кожен компонент планетарного дуалізму є умовою існування, функціонування та розвитку іншого. Подібний генетично-функціональний паралелізм не передбачає замкненості кожного з його компонентів.

Паралелізм відносин Суші та Моря, Сходу та Заходу має характер діалектичної суперечності, тобто такого зв'язку між об'єктами, за якого вони за одними властивостями ніби «заперечують» один одного, тоді як за іншими – передбачають один одного. Більше того, вони мають характер головної суперечності сучасної світової системи, яка найглибше відображає сутність певного явища впродовж усього його існування та розвитку – від виникнення до зникнення або перетворення на нову якість. Головна суперечність – це суперечність самої сутності явища. Саме вона зумовлює інші суперечності цього явища, істотно впливає на їх розвиток і ров'язання, оскільки утворюється взаємодією найістотніших протилежних сторін явища.

Ця суперечність відіграє важливу роль у розвитку, оскільки є його джерелом, рушійною силою, визначає головний напрям розвитку. Як головна суперечність планетарний дуалізм визначає характер функціонування та розвитку сучасної світової системи і не може бути розв'язаний у межах цієї світової системи.

Планетарний дуалізм як будь-яка суперечність має свою внутрішню структуру, що відображає цілісність взаємовідносин сторін. Елементами цієї структури є протилежності як сторони суперечності, єдність протилежностей, їх боротьба або взаємодія, співвідношення моментів єдності та боротьба в суперечності, зміни цього співвідношення залежно від рівня розвитку суперечності. Виходячи з цього, основою планетарного дуалізму є внутрішньо розчленована цілісність відносно самостійних протилежних сторін – Номосу Суші та Моря, телурократії і тала-сократії.

Боротьба Суші та Моря пронизує усі сфери функціонування сучасної світової системи, вона є їх головним механізмом. У свою чергу, зумовлені нею якісні зміни світової системи відо-

бражаються у результатах боротьби Суші та Моря. Умовою боротьби є єдність цих протилежностей, із ліквідацією якої зникає основа взаємодії, що спричинює боротьбу.

Боротьба є процесом двосторонньої взаємодії, де можливі взаємопереходи протилежностей, перевага в конфлікті то однієї сторони, то іншої, взаємна зміна характеру їх дій (наступального – на оборонний і навпаки). Єдність протилежностей зумовлює системний характер планетарного дуалізму, тоді як боротьба розкриває динаміку, розвиток його як суперечності. Боротьба протилежностей залежно від рівня гостроти планетарного напруження може відбуватися у збройній, політичній, релігійній, ідеологічній та економічній формах.

Під єдністю розуміють нерозривний взаємозв'язок та взаємодію, властивість цілого, системоутворювальне співвідношення. Ця якісна сторона єдності цілісної системи становить специфічну сутність планетарного дуалізму. Системоутворювальне співвідношення між протилежними сторонами планетарного дуалізму зумовлене єдиним об'єктом їх взаємодії, яким є світове панування.

Неповідільність об'єкта взаємодії є першопричиною суперечливих відносин протилежностей у сучасній світовій системі, в яких кожна сторона претендує на одноосібне маніпулювання об'єктом. Природа світового панування зумовлює систему відносин примушення та підпорядкування. Сторони планетарного дуалізму не можуть виконувати одночасно функцію підпорядкування та функцію примушення, тому кожна з них прагне отримати найбільшу вигоду за рахунок іншої.

Планетарний дуалізм як суперечність створюється безпосередньо взаємодією протилежних Сил Суші та Моря. І. А. Мороз вважає, що «взаємодія протилежностей тільки тоді породжує, або краще сказати, завершує формування та створення суперечності, коли вона є активною, діяльною, інтенсивною, коли вона виступає у формі боротьби цих протилежностей» [12, 37].

Як головна суперечність сучасної світової системи планетарний дуалізм зароджується одночасно з її виникненням як внутрішньо самостійної, органічно взаємопов'язаної цілісності.

Розміщення сил під час Першої світової війни, на перший погляд, не свідчить про виняткову роль планетарного дуалізму в цій ситуації. Насправді ж за поділом світу на два табори – Ан-

танту та Потрійний союз – проглядається боротьба між провідними силами таласократичного і телурократичного центрів, Великою Британією, США та Німеччиною, причому першій вдалося реалізувати свою традиційну геостратегію розчленуванням континентального світу, залучивши на свій бік Росію. Незалежно від обставин, що спричинили цю війну, в її основі лежало зіткнення Сил Суші та Моря.

Щодо визначення місця планетарного дуалізму у діхотолії «внутрішні – зовнішні суперечності», то воно можливе лише з урахуванням проблеми протилежностей у суперечності, що розглядається. Традиційно вважають, що внутрішні суперечності – це суперечності, властиві самим предметам та явищам, а зовнішні – це суперечності, що виникають у процесі розвитку між одночасно співіснуючими предметами та явищами, які перебувають у відносинах єдності та боротьби. Як світосистемний феномен планетарний дуалізм має бути віднесений до внутрішніх суперечностей світової системи як цілісності. Доказом цього може бути те, що на будь-якому етапі його розвитку виключається можливість існування однієї з його сторін незалежно від іншої. Проте, якщо розглядати сторони планетарного дуалізму як окремі явища, то принаймні одна з них (Суша та Номос Суші) до виокремлення та самовизначення Номосу Моря існувала і розвивалася незалежно від іншої до виникнення сучасної світової системи та планетарного дуалізму як її головної суперечності, що свідчить про його зовнішню суперечність. Зрозуміло, що у такому разі не існувало і самої суперечності.

У межах сучасної світової системи асимільовані зовнішні протилежності стають у процесі взаємодії внутрішніми суперечностями, що свідчить про єдність внутрішнього та зовнішнього. Одна й та сама суперечність водночас виступає в одному зв'язку як внутрішня, а в іншому – як зовнішня. Проте переважає аспект внутрішньої суперечності, який є умовою існування сучасної світової системи.

Планетарний дуалізм в його геополітичному та цивілізаційному аспектах має характер абсолютної суперечності («Суша чи Море», «Схід чи Захід»), оскільки він фіксує тотожність двох абсолютизованих протилежних моментів, які є взаємовиключними.

Планетарний дуалізм є водночас безпосередньою суперечністю, тобто взаємодія його компонентів здійснюється без проміжних ланок, і опосередкованою єдністю протилежностей, тобто між взаємодіючими протилежностями існують «проміжні ланки». Роль цих «проміжних ланок» виконують буферні, маргінальні зони, дисконтинуальні пояси. Саме через останні таласократії здійснюють геополітичний тиск на телурократії.

Вирішальне значення взаємодії телурократії і таласократії як загальної причини сучасної світової системи виявляється під час розгляду геополітичної ролі римленду – простору, який потенційно може бути фрагментом або таласократії, або телурократії. Це найбільш складний регіон. З одного боку, римленд переходить в Острів та Корабель, з іншого – в Імперію та Дім. Берегові та пов'язані з внутрішніми морями форми культур римленду ще не означають переходу до суто «морського існування». Свого значення геополітичний простір римленду набуває саме через протиборство телурократії і таласократії. Незважаючи на активну історичну та соціокультурну роль держав та народів римленду, його геостратегія не може реалізуватися поза межами планетарного дуалізму, оскільки він займає положення прикордонної межі, дисконтинуального поясу. Проте саме представники народів римленду освоюють Світовий Океан і частина з них перетворюється на Сили Моря.

Прикладом виняткової геополітичної ролі римленду у процесі формування передумов сучасної світової системи можуть слугувати хрестові походи, потреба в яких виникла через завоювання турками-сельджуками величезного простору, розташованого між Каспійським, Чорним, Середземним, Червоним морями та Перською затокою. На думку Х. Маккіндера, «хоча європейцям не вдалося досягнути поставлених цілей, ці події так схвилювали та об'єднали Європу, що ми цілком можемо вважати їх початком сучасної Європи» [10, 166]. Хоча, на думку британського професора, «це був ще один приклад просування Європи, стимульований необхідністю відповідної реакції на тиск, що чинився на неї із самого центру Азії», його можна розглядати і як вияв ролі римленду у становленні таласократичного Заходу як самостійної геополітичної сили.

З погляду таласократії римленд є кордоном між телурократією і таласократією, смугою, що простиралась углиб Суші,



потенційними колоніями чи «прокладочними державами» (etats-tampons) – Королівство Ієрусалимське, Графство Едеське, Графство Тріполі, Латинська Імперія та інші.

У період генези Номосу Моря, формування таласократії цей підхід був відповіддю на виклик телурократичних сил, «розбійників Суші». З XVI ст. він є виявом нової, експансіоністської геостратегії Заходу, який прагне максимально розширити берегові зони. Римленд відіграє роль ключової, стратегічної позиції у контролі над континентом, залишаючись простором протистояння морського та сухопутного імпульсів. Установлення повного контролю над римлендом з боку морських держав може призвести до незворотної перемоги над Силами Суші.

16.3

Форми вияву та функції планетарного дуалізму

Формами вияву планетарного дуалізму як головної суперечності сучасної світової системи є насамперед міжнародні конфлікти. Таке розуміння останніх відповідає їх визначенню як засобу розв'язання внутрішніх та зовнішніх суперечностей політичних сил. Якщо планетарний дуалізм зароджується і спочатку розвивається як приховане протиборство, то з набуттям форми міжнародного конфлікту він стає явною суперечністю. Проте, згідно з визначенням конфлікту як взаємодії двох суб'єктів, що мають несумісні цілі та засоби досягнення цих цілей, планетарний дуалізм є перманентним конфліктом. Він повністю відповідає класичному трактуванню конфлікту К. Боулдінгом як «ситуації, в якій сторони усвідомлюють несумісність майбутніх потенційних позицій і кожна прагне зайняти позицію, несумісну з прагненнями іншої» [25, 5].

Планетарний дуалізм як конфлікт невіддільний від міжнародного життя і є найважливішою формою соціальної взаємодії, коли суб'єкти усвідомлюють своє протистояння і своє ставлення до нього. Лише ті міжнародні актори, які визнають планетарний дуалізм як об'єктивну реальність, здатні взяти під свій контроль історичні процеси з їх ритмами та закономірностями.

Планетарний дуалізм знаходить вияв майже в усіх формах соціальних конфліктів: між гомогенними (державами, церк-

вами, блоками держав) і між гетерогенними організаціями (наприклад, між державою та церквою на початку XVIII ст. чи нинішні відносини між пострадянськими державами та протестантськими західними сектами), між індивідумом та групою або організацією, між групою та організацією («атлантистське лоббі»). Планетарний дуалізм водночас є конфліктом інтересів, конфліктом цінностей та конфліктом ідентифікації, в усіх цих випадках він має позиційний характер у геополітичному вимірі усталеного протистояння телурократій і таласократій та опозиційний характер – у цивілізаційному вимірі, що пов'язано з намаганнями Заходу здійснити «вертикальне» структурування світової системи, закріпити новий світовий порядок, зрозумілий у категоріях мондіалістського мислення. Наслідками конфлікту є ідеологічна єдність, посилення соціального контролю та централізації прийняття рішень усередині кожної зі сторін. Так, у другій половині XX ст. максимальне планетарне напруження між Сушею та Морем, Сходом і Заходом зумовило формування двох протилежних ідеологічних таборів, надзвичайну етатизацію суспільного життя, світове панування у режимі «американо-радянського кондомініуму», який ґрунтувався на домінації двох наддержав у протистоянні військово-політичних угрупованнях.

Планетарний дуалізм істотно впливає на різні сфери сучасної світової системи. Розмаїття його наслідків свідчить про розмаїття його функцій, тобто про його поліфункціональність.

Загальна, або *конструктивна, функція планетарного дуалізму* відображає його найістотнішу властивість і визначає його призначення. Вона полягає у формоутворюючій ролі планетарного дуалізму. Саме на його основі відбувається структурування геополітичного та цивілізаційного рівнів сучасної світової системи, формуються відносини між її структурними компонентами.

Загальна функція визначає головну тенденцію впливу планетарного дуалізму на сучасну світову систему, яка полягає у поступовій його абсолютизації. Проте вона не розкриває сутності цього процесу.

Окремі функції планетарного дуалізму є реалізацією загальної функції через конкретні механізми його впливу на сучасну

світову систему. *Регулятивна функція* характеризує механізм її переходу від одного якісного стану до іншого, і полягає у регуляції балансу сил відповідно до матеріальних, духовних, воєнних можливостей протиборних сторін, а також балансу інтересів залежно від наявного балансу сил. У результаті відбуваються розв'язання політичної суперечності і перехід системи політичних відносин у новий якісний стан, що характеризується новим балансом сил та новим балансом інтересів.

Функція рівноваги полягає в тому, що кожна нова геоісторична форма планетарного дуалізму зміцнює сучасну світову систему у новому якісному стані, а отже, вона є також *стабілізуючою функцією*. Стабілізація досягається не завдяки рівності сил, а завдяки рівновазі у балансі сил, інтересів та впливу, що існує між суб'єктами міжнародних відносин, проте, оскільки планетарний дуалізм як суперечність не може бути розв'язаний у межах сучасної світової системи, така рівновага та стабільність завжди мають тимчасовий характер.

Інтеграційна та дезинтеграційна функції планетарного дуалізму зумовлені прагненням протиборних сторін добитися зміни співвідношення сил на свою користь, що сприяє їх інтеграції у різні союзи та блоки. Головною метою інтеграції є збереження миру, отримання більших можливостей у боротьбі за основний, неподільний об'єкт суперечності – світове панування. Саме геополітична інтеграція є важливою передумовою економічної, політичної та культурної уніфікації. Слід зазначити, що інституційний аспект цієї інтеграції не завжди є очевидним, проте це не применшує її значення.

Слід розрізняти інтеграцію та експансію, які є поняттями, що відображають відповідно якісні та кількісні процеси: вони дуже близькі, але не збігаються. Тенденція до просторової експансії найчіткіше була сформульована С. Родсом: «Розширення – це все». Вищого теоретичного розвитку цей підхід набув у концепції «Великого простору» (Grossraum) К. Шмітта, яка розглядає процес розвитку держав як прагнення охопити якомога більшу територію, зумовлене його внутрішніми потребами. Розвиток Номосу Суші приводить до появи сухопутної держави-континенту, наднаціонального об'єднання, яке ґрунтується на геополітичних, цивілізаційних та ідеологічних засадах.

Лише зі здобуттям геополітичної самостійності, самодостатності, автаркійності «Великого простору» можна розв'язати проблему суверенітету і лише великі держави, захищені від усіх форм можливого нападу, можуть бути суверенними в сучасному світі.

Інтеграційна функція тісно пов'язана з дезінтеграційною. Інтеграційні процеси поглиблюють розкол світу на протилежні сфери, що є зворотною стороною інтеграції.

З дією суб'єктивних чинників у сучасній світовій системі пов'язана *символізуюча функція* планетарного дуалізму, яка полягає у формуванні популярних, доступних символів, гасел, поглядів, концептуальної міфотворчості, маніпулюванні масовою свідомістю. Компоненти планетарного дуалізму відображаються у стереотипах масової свідомості, що, у свою чергу, сприяє функціонуванню традицій та звичаїв талурократії і таласократії, Сходу і Заходу. Символізуюча функція також передбачає елемент оцінки, емоційне ставлення, розділяючи світ на «добре» та «погане», «друзів» та «ворогів».

Стереотипи, породжені планетарним дуалізмом, належать як до соціально-психологічних, тобто до міцно вкорінених у психології тієї чи іншої соціальної групи усталених ставлень до однорідних або схожих явищ, людей, подій, фактів, так і до пропагандистських стереотипів, що розробляються цілеспрямовано у процесі ідеологічної діяльності для формування масової свідомості та управління поведінкою людей.

Вплив суб'єктивного чинника на процес розвитку планетарного дуалізму залежить як від сприйняття ситуації лідерами та владними елітами суб'єктів і від інтерпретації цього сприйняття соціальними спільнотами, так і від попереднього історичного досвіду суб'єктів. Г. М. Перепелиця наголошує, що чим сильнішою була ворожнеча між народами та соціальними верствами в історичному минулому, тим сильнішим є їх емоційне сприйняття конфліктної ситуації і тим вища ймовірність виникнення нового конфлікту між ними.

Слід розрізняти суб'єктів та учасників планетарного дуалізму. До істотних ознак суб'єкта вчений відносить: 1) здатність виявляти активність, яка має певну спрямованість; 2) бути носієм діяльності; 3) володіння свідомістю. Суб'єктом виступають лише великі держави, геополітичне призначення яких полягає в тому, щоб уособлювати планетарний дуалізм.

У відносинах планетарного дуалізму відображається взаємозумовленість поведінки протилежних сторін планетарного дуалізму, що визначає форми, масштаби, напрями суперечливої взаємодії і таким чином сприяє розмаїттю форм втілення планетарного дуалізму у «всесвіті міжнародних феноменів».

Об'єкт, впливаючи на суб'єкти відносин планетарного дуалізму, наповнює їх своїм змістом. Неподільність, високий ступінь значущості об'єкта для суб'єктів, його дефіцитність, неможливість зміни іншими об'єктами, відображаючись у свідомості людей, надають відносинам планетарного дуалізму характеру ворожості, непримиренності, безкомпромісності, несумісності цілей, інтересів та мотивів.

Саме з усвідомленням характеру відносин планетарного дуалізму його суб'єктами пов'язана його *аксеологічна функція*. Вона передбачає врахування позитивних та негативних аспектів суперечливих відносин, оцінку потенційних і реальних можливостей протилежної сторони, а також негативне її сприйняття. Останнє виявляється також через символізуючу функцію планетарного дуалізму – формування «образу ворога» як на побутовому, так і на теоретичному рівні.

Номоси Суші та Моря наділяють своїх носіїв певними атрибутами. Геополітичні атрибути є типовими для осіб, які належать до різних соціальних верств багатьох цивілізацій, вони полягають в особливостях соціального, економічного, етнорелігійного, політичного, сімейного стану індивідів, психологічних стереотипах та ментальності. На відміну від інших атрибутів індивідів, геополітичні не можуть зникнути, хоча сфера їх застосування може змінюватись. Геополітичні атрибути нав'язуються індивіду іноді всупереч його волі або свідомості самим суспільним розвитком.

Усвідомлення людиною свого геополітичного атрибуту реалізується у його орієнтації в системі координат «друг – ворог», у домінації підсвідомо чи свідомо геополітичних мотивів та інтересів. Часто геополітичні атрибути зливаються із соціальними, політичними, етнічними, релігійними, ідеологічними та іншими атрибутами, будучи умовою їх функціонування. Геополітичні атрибути є головними атрибутами (оскільки Номоси Суші та Моря є фундаментальними формами організації бут-

тя), відносини між ними можуть бути як гармонійними, так і контрастними.

Великі соціальні спільноти, об'єднані геополітичним атрибутом, можуть солідарно діяти у галузях, де їх інтереси не є суперечливими. Незалежно від того, чи є ці атрибутивні групи організаційно чи свідомо сформованими, вони переслідують певні цілі, хоча й не завжди чітко сформульовані. Такі атрибутивні групи, що виступають носіями Номосів Суші та Моря, є максимальними за масштабом у межах людського суспільства. В середині їх можуть утворюватись підгрупи, наділені додатковими атрибутами. Цим пояснюється те, що у різних сферах атрибутивні групи можуть діяти у різному складі.

У різні періоди існували різні форми вияву суперечності між Силами Суші та Моря. Для з'ясування головних особливостей геополітичної ситуації в певний період великої історичної тривалості, провідних тенденцій та головної суперечності конкретного етапу геополітичного розвитку доцільним є введення поняття «*геополітична епоха*». Це поняття конкретизується у певних історичних типах світової системи, риси яких, у свою чергу, виявляються у певних геополітичних подіях.

Так, геополітична епоха традиції характеризувалася домінацією Суші, досить слабкою взаємодією автаркічних локальних цивілізацій, де формувались, розвивались та гинули «світи-імперії», а також наявністю відмінностей між Сушею та Морем, що переростають у протилежності.

У геополітичну епоху модерну виникає планетарний дуалізм, зумовлений переходом частини людства до морського існування та глобалізацією світу.

Нині світ опинився перед загрозою переходу до геополітичної епохи постмодерну, коли реалізація стратегії мондіалізму може призвести до остаточного підкорення Суші Морською Силою. Установлення домінування на всій планеті ліберально-демократичної ідеології та ринкової системи поряд із розвитком постіндустріальних інформаційних технологій загрожує ліквідацією планетарного дуалізму на початку ери One World та «кінця історії», однак ця перемога є відносною: Захід змушений постійно врегульовувати міжцивілізаційні конфлікти з рештою світу.

У конкретних умовах міжнародного життя протилежні сторони планетарного дуалізму іноді можуть діяти в одному на-



прямі, що стало підставою для заперечення самого існування планетарного дуалізму.

Світова система не є взаємодією лише двох протилежностей, хоча б і головних, вони тісно пов'язані з іншими суперечностями та протилежностями, внаслідок чого окремі елементи телурократії і таласократії можуть взаємодіяти один з одним для досягнення конкретних спільних цілей. Проте це не ліквідовує існуючу між ними суперечність, яка з часом знову загострюється.



Теми доповідей і рефератів

1. Витоки дуалізму Суша – Море.
2. Особливості континентальної геополітики.
3. Особливості морської геополітики.
4. Інтегративна роль планетарного дуалізму.
5. Проблема відносин «друг – ворог» у контексті планетарного дуалізму.
6. Ідеологічний вимір відносин планетарного дуалізму.
7. Міжнародні конфлікти як форма вияву відносин планетарного дуалізму.
8. Проблема розв'язання планетарного дуалізму як суперечності.
9. Проблема комплексного характеру відносин планетарного дуалізму.
10. Проблема місця і ролі планетарного дуалізму в онтологічній структурі соціальної реальності.



Література

1. *Бабурин С. М.* Территория государства: правовые и геополитические проблемы. – М., 1997.
2. *Гегель Г.-В. Ф.* Философия права. – М., 1999.
3. *Генон Р.* Кризис современного мира: Пер. с фр – М., 1991.
4. *Горбач В. И.* О видах противоречий. – Минск, 1964.
5. *Горбач В. И.* Проблемы диалектических противоречий – М., 1972.
6. *Дугин А. Г.* Консервативная Революция. – М., 1994.
7. *Дугин А. Г.* Мистерии Евразии. – М., 1996.

8. *Дугин А. Г.* Тамплиеры Пролетариата (национал-большевизм и инициация). – М., 1997.
9. *Ильин В. В., Панарин А. С.* Философия политики. – М., 1994.
10. *Маккиндер Х. Дж.* Географическая ось истории // Полис. – 1995. – № 4.
11. *Манькин А. С.* Системность в международных отношениях: причины формирования и этапы развития // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 8. История. – 1992. – № 5.
12. *Мороз И. А.* Проблема противоположностей в диалектических противоречиях при социализме. – Днепропетровск, 1974.
13. *Мэхэн А. Т.* Влияние морской силы на историю (1660–1783). – М., 1941.
14. *Павленко Ю. В.* Три подхода к пониманию мирового исторического процесса // Полит. мысль. – 1997. – № 1.
15. *Панарин А. С.* Вызов (Геополитический пессимизм против цивилизованного оптимизма) // Знамя. – 1994. – № 6.
16. *Панарин А. С.* Россия в циклах мировой истории. – М., 1999.
17. *Позняков Э. А.* Геополитический коллапс и Россия // Междунар. жизнь. – 1992. – № 8–9.
18. *Савицкий П. Н.* Континент Евразия. – М., 1997.
19. *Тихомиров В. Б.* Геополитическая галактика: самоорганизованность периодической системы государств мира // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1996. – № 4.
20. *Тихомиров В. Б.* «Глобальное супружество»: разумное единство противоположностей в мировой системе государств // Полис. – 1997. – № 2.
21. *Франк А. Г.* Смещение мировых центров с Востока на Запад // Лат. Америка. – 1993. – № 2.
22. *Шепелев М. А.* Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації // Нова політика. – 1998. – № 1.
23. *Шмитт К.* Новый «номос» Земли // Элементы. – 1993. – № 3.
24. *Шмитт К.* Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря // Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
25. *Boulding K.* Conflict and Defence. A General Theory. – N. Y., 1962.
26. *Haushofer K.* Wehr-Geopolitik. Geografische Grundlagen einer Wehrkunde. – Berlin, 1932.



Питання для самостійного опрацювання

1. У чому виявляється роль планетарного дуалізму як основної суперечності сучасної світової системи?
2. Як в історичному процесі розкривається роль планетарного дуалізму як рушійної сили розвитку сучасної світової системи?
3. Охарактеризуйте структуру планетарного дуалізму та співвідношення його рівнів.
4. У чому виявляються особливості геополітичної поведінки континентальних та морських держав?
5. Наведіть приклади паралелізмів у відносинах планетарного дуалізму.
6. Чи впливає криза сучасної світової системи на планетарний дуалізм?
7. Які наслідки може мати руйнування відносин планетарного дуалізму?



Суперечність «Схід – Захід» як цивілізаційний рівень відносин планетарного дуалізму

17.1

Витоки та сутність суперечності «Схід – Захід»

Головна суперечність Суші та Моря зумовлює низку інших суперечностей сучасної світової системи, а також певною мірою опосередковано впливає на всі інші її суперечності.

Специфічним виявом планетарного дуалізму Суші та Моря на цивілізаційному рівні є суперечність між Сходом та Заходом. «Історію планетарної конфронтації Сходу і Заходу, – зазначає К. Шмітт, – у всій своїй повноті можна звести до основоположного дуалізму елементів Землі та Води, Суші та Моря» [36, 530].

З часів Геродота суперечність Сходу та Заходу усвідомлюється як споконвічна суперечність. Отже, вона стала історичною реальністю. Греки заклали основу Західного світу, розуміючи його як не-Схід, усвідомлюючи Схід як не-Захід у їх розмежованості, відстороненості, але водночас вони переймають один від одного певні риси та цінності, перероблюючи їх. У історичній та духовній боротьбі між ними влада по черзі переходить від одного до іншого.

К. Ясперс розглядає цю суперечність як одну з форм розщеплення духовного світу взагалі, що має історичний характер і не зводиться до загальної форми. На його думку, «вона подібна до глибокої історичної таємниці, що проходить крізь століття» [39, 89].

Протиставлення Сходу та Заходу ми можемо спостерігати у різних модифікаціях: греко-перські відносини, поділ Римської

імперії на Західну та Східну, західне та східне християнство, що виникло після схизми 1054 р., Західний світ та Іслам, Європа та Азія, Євроатлантика та «третій світ», США та СРСР.

Європа та Захід конститууються саме в межах цієї протилежності, і саме від них її сприйняв Схід. Проте, як зазначає К. Ясперс, «у розділенні Сходу та Заходу Схід залишається рівнозначною, викликаючою захоплення силою, як політичною, так і духовною міццю, зосередженням знання та спокуси».

Планетарна суперечність Схід – Захід має й етнопсихологічний вимір. Захід і народи, що його населяють, тяжіють до індивідуалістичної, раціоналістичної психології. Найбільшого вияву ця тенденція набула в сучасній індустріальній західній цивілізації.

Характерними рисами «западноїда» О. О. Зінов'єв вважає практицизм, діловитість, ощадливість, здатність до конкурентної боротьби, винахідливість, здатність ризикувати, холодність, емоційну черствість, схильність до індивідуалізму, підвищене почуття власної гідності, прагнення до незалежності та успіху у праці тощо. Схід, навпаки, відрізняється колективізмом, комунітаризмом, відстороненістю від індивідуума, так званим «антропологічним песимізмом». Якщо Захід символізує особистісний принцип, то Схід – соціальний. Прагматико-комерційному підходу, який оформив західне суспільство, Схід протиставив ідеократію, тобто політичне правління, що ґрунтується на непрагматичних, нематеріалістичних, неутилітаристських мотиваціях. В умовах ідеократії, на відміну від Заходу з його ринковою системою, «торговельним ладом», суспільна ієрархія та стимуляція праці ґрунтуються на позаекономічних принципах. В. Шубарт розмежовує Схід та Захід як альтернативні системні утворення, цивілізації.

Цивілізаційний дуалізм Схід – Захід дублюється етнічним дуалізмом: сухопутна «ідеократична» Євразія – Росія проти островного «плутократичного» англосаксонського Заходу. Проте В. Л. Цимбурський зазначає, що «євроазійська дихотомія протиставляє не самі по собі народи Сходу та Заходу, а принципи цивілізаційного будівництва, типові для цих ареалів».

Рене Генон також вважає, що «актуальна суперечність між Сходом та Заходом ґрунтується на тому, що Схід стверджує безумовну вищість умогляду над дією, а сучасний Захід, навпаки, перевагу дії над умоглядом» [6, 39].

Багато східних дослідників вважають, що, взаєморозуміння Сходу та Заходу, а тим більше західно-східний синкрісис ідей та вірувань виключається як за генетичними, так і за сутнісними причинами. Діалог західної та східної культур є реально нездійсненним через докорінні відмінності у цивілізаційних засадах: можливі лише ділові та практично-позиційні відносини при усвідомленні та збереженні їх гетерогенності та непереборної антиномічності.

У центрі системи європейської, західної цивілізації перебуває Особа. Ця вища цінність підтримується тріадою – Свобода, Рівність, Братерство. Крім того, існують такі цінності, як Праця, Приватна власність, Еквівалент (еквівалентний обмін), Закон (право) і цінність-вектор – Розвиток. Принципово іншою є система цінностей, створена на Сході. Зокрема, китайська формула соціально-екологічної стабільності має такий вигляд: Держава як центр системи цінностей спирається на тріаду Мир, Незмінний Порядок, Традиції. За ними йде інша тріада: Ритуал, Ієрархія, Минуле конфуціанське знання і цінність-вектор – Стабільність.

Ця різноспрямованість систем цінностей Східної та Західної макроцивілізацій зумовила те, що, на відміну від орієнтації західної раціоналістично-матеріалістичної людини на «прогрес», східні суспільства обрали відповідно до специфіки своїх регіонів більш-менш оптимальний баланс між економічними, екологічними, демографічними, соціально-політичними показниками, що, незважаючи на періодичні кризи, у цілому забезпечувало стабільність життя.

Проте розходження між фундаментальними принципами Східної та Західної макроцивілізацій призводить до того, що кожна з них предстає перед іншою як різновид хаосу, особливо небезпечний через свою цілеспрямованість. Невипадково, що прихід європейців сприймався, наприклад, мусульманами Чорної Африки Хаусаленда в етично-космологічних категоріях як порушення природної ієрархії космосу та соціуму, як кінець світу, якому можна протиставити лише оновлення віри, тобто ще більше замкнутись у собі. Південь не може у принципі створити серйозну альтернативу профанічній агресії Заходу («заможної Півночі»).

З аксіомою паралелізму цивілізаційних ознак Сходу та Заходу погоджується багато вчених. При цьому вважається, що пряма імітація або штучне насадження західних зразків куль-

тури в східних країнах ускладнюють контакти і загострюють суперечність між Заходом та Сходом (наприклад, політика тотальної вестернізації у монархічному Ірані призвела до зворотного результату – ісламського фундаменталізму).

Планетарне протистояння Сходу та Заходу не може бути пояснено суто географічною протилежністю, яка є досить умовною. Хоча в географічному сенсі Америка є Заходом щодо Європи, Китай та Росія – щодо Америки, а Європа – щодо Росії та Індії, це свідчить про відсутність чітких полюсів, і тому унеможливорює конструювання основоположної структури планетарного протистояння, виходячи тільки з географічного критерію.

У китайській культурі Схід – це Ян, чоловічий, світлий, сонячний принцип, а Захід – це Інь, жіночий, темний, місячний принцип. Схід у сакральній географії на підставі «космічного символізму» традиційно вважається «землею Духу», землею раю, землею достатку, батьківщиною Сакрального у найбільш повному і досконалому вигляді. Розуміння Сходу як обителі богів властиво усім аврааметичним та багатьом неаврааметичним релігіям. У свою чергу, Захід має протилежний символічний сенс. Це «країна смерті», «зелена країна» (як називали її давні єгиптяни), «царство вигнання», «колодязь відчуження», за виразом ісламських містиків.

Традиційний символізм пов'язує Схід, що є місцем сходу Сонця, із духовним просвітленням, а Захід, де Сонце сідає, – зі смертю та темрявою. Якщо Схід символізує царство Христа, то Захід – царство Антихриста.

У свою чергу, Захід традиційно мав про Схід переважно легендарні та міфологічні уявлення, що поєднувалося з формуванням негативного ставлення до Сходу. Як зазначає Е. Сейд, «Схід є ідеєю, що має свою історію і традицію уявлень, концепцій, словник, що склались на Заході і для Заходу» [40, 5].

Особливе місце посідає сакральньо-гендерний аспект планетарного дуалізму. Як правило, чоловіче начало вважається активним, таким, що віддає, а жіноче – пасивним, таким, що приймає. У багатьох релігіях Місяць, землю і воду сприймали як жіноче начало, а Сонце, вогонь і тепло – як чоловіче. Однак існують і винятки: в індійському тантризмі активним вважається жіноче начало, пасивним – чоловіче. Чоловічоподібне розглядається як недиференційований абсолют, пробудити

який може енергія, що йде від жінки. Головна роль відведена богині часу Калі, яка безперервно створює все навколишнє через нас і для нас. Вона виявляється через кожну жінку – носія божественної енергії. У коханні між чоловіком і жінкою втілюється символізм космічного творення.

Роль підкорювача природи і роль викрадача її дарів належать швидше до активності чоловічого типу, ніж жіночого. Чоловічий тип втілює штучність, технологічність, тоді як жіночий – органічність, природність. Жіночому началу відповідає все те, що належить до природності процесу народження, яке тільки й дає справжність. Чоловіче начало відрізняє воля до влади, домінування ідеї права над ідеєю кохання, дії над спогляданням, розуму над почуттям, тоді як жіноче – самовідданість, покора, сприйнятливості до навіювання, віра.

Чоловіче начало характеризує західну цивілізацію, а жіноче – східні. Західний соціум – переважно чоловічий, і йому притаманний соціоцентризм, який розглядає людину як космічного пірата, зухвалого викрадача дарів природи, якому немає ніякої справи до її внутрішнього «ладу», або гармонії.

Жіночі риси, навпаки, надають східним суспільствам органічності, почуття єдності зі світом, з природою, а їх культурі – творче, художнє, естетичне начала.

У русько-православній цивілізаційній традиції християнський світопорядок ґрунтується на поєднанні жіночого і чоловічого начал – Софії Премудрості як символу церкви-віри і Георгія Переможця, її захисника. Слідом за Візантією, де храм Софії Премудрості був розташований поряд з храмом Святого Георгія, при Ярославі Мудрому біля Софії Київської була збудована церква Св. Георгія.

Континентальна, індоевропейська традиція була нерозривно пов'язана з жіночим началом, з образом жінки – хранительки домашнього вогнища.

У науці Захід та Схід визначаються зазвичай двома способами: по-перше – емпіричним, через їх опис у певних просторово-часових межах; по-друге – дефінітивним – через характеристику властивостей країн, що вважаються західними та східними, хоча часто вони не дуже чітко розрізняються.

Після розколу сучасної світової системи на два ідеологічні табори термін «Захід» набув ширшого трактування. Проте його



використання стало дуже однозначним. Ним позначають країни з певним соціально-економічним ладом. Під «Заходом» нині розуміють «модель суспільно-політичного розвитку, головними складниками якої є демократична форма правління та ринкова економіка. Ці складники засвоюються, адаптуються у різних суспільствах і різних культурах» («Політологічний енциклопедичний словник» [25, 288]).

Визначення Заходу як певного феномену ускладнюється через включення до його складу країн, народів, які мають деякі ознаки, схожі на західні, або прагнуть походити на західні країни. Нав'язування цим народам і країнам окремих властивостей Заходу (демократія, ринок, приватизація тощо) не означає перетворення їх на його частини, бо Захід взагалі не зводиться до цих властивостей.

Захід – це геоісторичне поняття, пов'язане з геополітичною епохою модерну, що заперечує духовні, етнокультурні традиції, висуває суто матеріальні критерії існування, це утилітарна, раціоналістична, механістична, капіталістична цивілізація. Унікальність західного типу цивілізації полягає в тому, що йому вперше вдалось освоїти лінійно-кумулятивний тип часу.

Західна свідомість сформувалась у сучасну епоху, а отже, поняття «західна свідомість» та «східна свідомість» у протиставленні Захід – Схід можна розглядати тільки з позиції сучасності.

О. Г. Дугін бачить «сліди культурного геополітичного дуалізму Захід – Схід, Атлантида – Сибір, внаслідок перехрещення яких на Близькому Сході відбувається змішування народів і культур, мов і рас» вже в епоху неоліту. Він простежує певну закономірність: «чим далі до Заходу, до узбережжя Атлантичного океану, або до Сходу, до Сибіру і Тихого океану, тим чистіше расові та культурні форми, незалежно від історичних та суто політичних обставин» [9, 29].

Інша закономірність полягає у тому, що «по осі Схід – Захід вишикувались народи й цивілізації, які володіли ієрархічними характеристиками – чим ближче до Сходу, тим ближче до Сакрального, до Традиції, до духовності. Чим ближче до Заходу, тим більше занепад, деградація та омертвіння Духу» [9, 119].

Ю. В. Павленко також вважає, що «розходження західного та східного шляхів розвитку землеробсько-скотарських суспільств простежується принаймні з кінця неоліту – початку енеоліту.

Пов'язано це з формуванням у VI–V тис. до н. е. у Східносередземноморсько-Передньоазійському центрі випереджаючого розвитку двох принципово різних суспільно-господарчих систем». Він вважає, що опанування переважно скотарськими, з уже наявним домінуючим станом військово-політичної аристократії, племенами території давньої Європи сприяло не лише її індоєвропеїзації в етновному відношенні, а й підвищенню індивідуалістичних основ її господарчого та соціокультурного буття.

Деякі вітчизняні дослідники, в тому числі й Ю. В. Павленко, виділяють у цьому контексті ще один критерій протиставлення Сходу та Заходу. Якщо на Сході людина була підпорядкована державі як самодостатній силі, то на Заході вже з часів античної Греції з'являється феномен «вільного громадянина», економічно більш-менш самостійного власника. Разом з іншими такими самими власниками він створює громадянське суспільство у межах полісу, середньовічної військової комуни та сучасної ліберально-демократичної держави у гегелівському її розумінні як сфери реалізації приватних інтересів і воль, коли «кожен для себе – мета, а решта для нього ніщо».

Подібного трактування дотримується і Л. С. Васильєв, який розглядає протиставлення Сходу та Заходу з позиції відносин влади та власності. Зокрема, сутність азійського способу виробництва, який він визначає саме як державний спосіб виробництва, полягає у відсутності приватновласницької основи як системоутворюючої та у пануванні державно-регульованих механізмів, надійно захищених позаекономічними засобами. За цією ознакою такий тип суспільства принципово відрізняється від суспільства, яке існувало в античному світі та від сучасної буржуазної західної цивілізації.

Ю. В. Павленко зазначає, що перед нами два шляхи, дві лінії розвитку добуржуазних суспільств, одна з яких, східна, не здатна в межах власних структур прийти до утвердження системоорганізуючої ролі приватновласницьких відносин, а відтак, якщо капіталістичний лад вважати необхідним щаблем у поступі людства як такого, вона виявляється тупиковою. Цей соціально-економічний підхід дійсно може призвести до хибного уявлення про «прогресивність» Заходу, «реакційність» Сходу та історично виправдану вестернізацію.



Прикладами вдалого самоініційованого органічного симбіозу принципів західної капіталістичної системи зі східними соціокультурними традиціями можна вважати Японію, Південну Корею, Тайвань.

Розглядати як утвердження капіталізму – «універсальної стадії всесвітньої еволюції» – реальну вестернізацію країн Східної Європи, деяких пострадянських країн, ісламського світу та Чорної Африки, реформи у Китаї, на думку Ю. В. Павленка, є серйозною помилкою.

Згідно з атлантичною теорією, що існує в археології (автори Г. Вірт та Ю. Евола), первісна культура неоліту поширювалася суворо з Північного Заходу на Південний Схід, із полюсом в Атлантичному океані. Кроманьйонці – носії магдаленської культури – це атланти Платона, мореходці та охоронці землеробства, колонізатори Західної Європи, Північної Африки, Аравії, Південної Індії та інших територій до самої Океанії, де племінна знать аборигенів маорі, яка називає себе «аріями» на відміну від простих тубільців негроїдно-монголоїдного типу, має всі характерні риси кроманьйонської людини, попередника *Homo europaeus* Ліннея.

Без цієї теорії, остаточно сформульованої у ХХ ст., неможливо пояснити атлантичний західноцентризм, що пронизує західну культуру. Представники атлантичної теорії ототожнювали Північ із Заходом, Гіперборею – з Атлантидою. В історичних умовах початку ХХ ст. це орієнтувало у певному напрямі зовнішню політику Німеччини, розглядаючи англосаксів (атлантистів) як потенційних союзників, а тураністів – як противників. Це накладає на перших певну частину відповідальності за Другу світову війну.

Сакральна географія і традиціоналізм виходять із співвіднесення Півночі зі Сходом, а Півдня – із Заходом. Згідно з індоевропейською традицією, вихідною сакральною орієнтацією традиційних цивілізацій була Північ і давній палеоконтинент, що розміщувався на Північному полюсі – Арктогея, або Гіперборея, із сакральною столицею «Туле» («Тула»). З ним пов'язаний Золотий вік людства, що тривав 25 520 років. Інша орієнтація пов'язана з Півднем та південним палеоконтинентом, умовно названим Гондваною, період домінації якої припадає на Срібний вік, що тривав 19 440 років. Третім священним цент-

ром була Атлантида – сакральний західний континент, домінація якого тривала 12 920 років, хоча сама Атлантида була затоплена на 6480 році цього третього, Мідного віку. Четвертим центром людського циклу, який в індуїстській традиції називається Манватарою, був Схід. Ми живемо нині наприкінці періоду його домінації – Залізного віку, або Каліюги – «Темного віку», який триває лише 6480 років.

У цю епоху, яка почалася задовго до так званої «класичної історії», саме східні регіони наділені абсолютним пріоритетом у сфері сакральної географії, оскільки саме Схід, Азія однозначно пов'язуються з географічним місцерозташуванням раю.

Слід зазначити, що сучасна геополітична картина світу має дуже мало спільного з традиційним розглядом світу в надісторичному вимірі. Насправді існує невідповідність між реальними континентами і реальними расами (як реальностями сучасної геополітики) та метаконтинентами і метарасами (як реальностями сакральної географії).

Якщо в сакральній географії Північ співвідноситься з Духом, світлом, повнотою, єдністю (це «Ар'яна Ваеджа» зороастрійських текстів, Північна країна Вед, Гіперборея давніх греків), то в сучасній геополітиці Північ скоріше асоціюється з поняттям «заможної Півночі», суспільний лад якої ґрунтується на принципі максималізації матеріальної вигоди, абсолютизації матеріально-технічного розвитку, духовній деградації, атеїзмі. Це «Царство Кількості», принципово протилежне «духовному нордизму».

У свою чергу, якщо Південь сакральної географії – це царица матеріальності, темряви, змішування та інстинктів, огрублене, матеріальне втілення Духовної Ідеї, то в сучасній геополітиці «бідний Південь» часто є уособленням збереження традиційно сакральних форм цивілізації, приміром, в Індії та в ісламському світі. Його бідність на матеріальному рівні зумовлена духовною орієнтацією.

Таким чином, у нашу епоху Північ остаточно втрачає зв'язок з традиціями, тоді як Південь продовжує зберігати їх, але інерційно, фрагментарно, частково. О. Г. Дугін зазначає, що «духовна Північ не перетворюється повністю на Південь наприкінці часів, на Півдні лише нагромаджуються і зберігаються духовні імпульси, що прийшли колись із сакральної Півночі. З Півдня принципово не може виходити активної традиційної ініціативи» [10, 484].

У цих умовах ідеальний, сакральний ідеал повернення до нордичних витоків людства може реалізувати лише «бідна Північ» – колишній «другий світ», Євразія. Саме вона до останнього моменту опиралась мондіалізму, і саме вона здатна розпочати геополітичну та ідеологічну боротьбу із «заможною Північчю» в альянсі з «бідним Півднем», руйнуючи її плани, її ефективність. Ця Друга Геополітична Революція буде, таким чином, абсолютним втіленням антагонізму Схід – Захід, в якому Схід є горизонтальною проекцією Півночі донизу, а Захід – горизонтальною проекцією Півдня вгору.

У культурологічному сенсі сутність планетарного протистояння Схід – Захід розкривається через іконографію простору. Ставлення до образу, ікони, а ширше – до картини світу та уявлень, що виникають під впливом різних релігій, історичного минулого, символічна мова почуттів та думок, характерних для певних територій, дають змогу виявити сутнісні якості Сходу та Заходу в їх глибинному вимірі. Як зазначає К. Шмітт, «Схід традиційно виступає противником наочних зображень, картин та ікон, а Захід, навпаки, оплотом вшанування іконопису, і ширше – живопису». Він підтверджує цю тезу такими прикладами: іконоборська єресь у Візантії та визнання іконопису Карлом Великим, заборона зображення Бога у Старому Заповіті та ісламі. Проте сам К. Шмітт визнає неможливість певного ототожнення Сходу з іконоклазмом, а Заходу – з іконошануванням, оскільки саме на Заході зародились та розвивались іконоборські рухи вікліфітів, гуситів, пуритан, баптистів, інших протестантських сект.

О. Г. Дугін встановлює генетичний зв'язок між іконою, сакральним зоровим зображенням та Номосом Суші, виходячи з генетичного зв'язку Суші з Сонцем, Вогнем. «Природно, просторова нерухомість, фіксованість, упорядкованість середовища самі по собі тяжіють до вираження в образі – символі, ієрогліфі, картині» [10, 560].

Слідом за Р. Геном О. Г. Дугін пов'язує шанування Вогню та сухопутний Номос з індоєвропейськими народами Півночі: «Ікона – невід'ємний атрибут індоєвропейців і має бути ототожнена саме з Північчю, з Гіпербореею, давньою прабатьківщиною нормального і традиційного сухопутного Номосу Землі» [10, 563]. На його думку, саме руська православна ікона нині

підтримує справжню християнську традицію, що фактично зникла на Заході. Враховуючи «гіперборейські витoki індоєвропейців», О. Г. Дугін вважає, що іконоклазм властивий расі Півдня, яка має поклонятися антитезі Вогню (наприклад, Воді) і антитезі Ікони (наприклад, Звуку). Таким чином, Північ ототожнюється з індоєвропейською традицією, осілістю, шануванням Вогню та Образу і сакрально пов'язується зі Сходом, який вважається наступником нордичної Примордіальної Традиції. «Захист іконошанування в історії, таким чином, є аж ніяк не західною, але північною або східною тенденцією», – вважає О. Г. Дугін [10, 564], що суперечить тезі К. Шмітта, але чіткіше визначає сутність виявленого ним дуалізму Суші та Моря. Сили Суші асоціюються О. Г. Дугіним із такими прикладами, як дорічна Спарта, імперський Рим, зороастрійський Іран, ведична Індія, Візантія, православна Русь, католицькі Ірландія та Іспанія. Зокрема, історична місія Іспанії полягала, на його думку, у нейтралізації Океану та його виклику через посередництво Вогню, через насадження на завойованих нею землях Образу Пречистої Діви Богородиці.

Причиною невдачі іспанської місії можна вважати вичерпання іберійської християнської енергії, пробудженої стимулом натиску маврів – вона збіглася у часі з усуненням історичного стимулу на батьківщині через викорінення шляхом різанини, вигнання або примусового навернення у християнство морисків.

О. Г. Дугін розташовує Південь поряд із Заходом, до яких він відносить іконокласів, кочівників-семітів (слідом за Рене Геноном, який стверджує, що семітська традиція є атлантичною, західною та водночас номадичною). Семітське суспільство мало іншу соціально-сакральну структуру, для нього не було характерне культивування сакральної архітектури, про що свідчить запрошення для будівництва Храму Соломона архітектора з чужинців, представників індоєвропейської традиції. Йому, на відміну від індоєвропейських суспільств, властиві торгівля та вільний обмін як усім таласократіям, і тому воно стоїть біля витоків капіталізму. Його іконоклазм з часом знайшов вияв у поширенні протестантського руху в його кальвіністській версії (як найбільш ортодоксальної, фундаменталістської) насамперед у таласократичних державах та у ворожості до всього індоєвропейського у релігійних питаннях.

17.2

Сутність процесів вестернізації

Західна культура, що нині поширюється у світі, є протестантською, яка утвердилась унаслідок перемоги протестантських таласократій над континентальними європейськими католицькими державами.

Нині саме протестантський Північний Захід домінує та формує образ Заходу в цілому. Так, система об'єднаної Європи будується швидше за протестантським самодіяльним зразком, ніж за етатистським католицьким. Північний Захід відрізняється вищим рівнем економічного розвитку, зменшенням участі держави в економіці, високою автономністю громадянського суспільства, розвиненою суспільною самодіяльністю, що відповідає саме протестантській, індивідуалістській, ліберальній системі цінностей.

У свою чергу, католицький Південний Захід є більш етатистським, його політичне життя характеризується чергуванням гострих криз та громадянської сплячки, що є наслідком історичної континенталістської традиції. Протестантська Північ стала референтною групою Заходу, а з посиленням політичного впливу американізму її тиск набув значно агресивнішої форми, що викликає занепокоєння у континентально-європейських інтелектуалів, насамперед у Франції та Німеччині, які є головними противниками таласократії.

Зіткнення традиційного суспільства із західним відбувалося у різних формах із часів виникнення Заходу як такого (з епохи Відродження та Великих географічних відкриттів). Наприклад, внутрішня колонізація країни західною культурою (як в Росії або Японії) або класичний колоніалізм (як в Індії або Індонезії). З опануванням західноєвропейськими морями техніки океанської навігації Захід отримав засоби фізичного доступу до усіх заселених і придатних до проживання земель. Вплив Заходу поступово набував визначального характеру в житті всіх інших суспільств.

У ході експансії Заходу його натиск був таким могутнім, а відмінність у ресурсах між ним та його супротивниками – такою величезною, що цей навальний рух тривав, аж поки не досяг межі, поставленої самою природою, застосовуючи проти примітивних суспільств винищення, витіснення або насильницьке поневолення.

Первісний напад виявився таким навальним, що дуже часто жертва була підкорена або навіть знищена, нездатна чинити ефективний опір. Проте нерідко реакцією на західну експансію була силова відповідь. Так, відкриття морських воріт Китаю для торгівлі із Заходом між 1839 та 1861 рр. спричинило «боксерське» повстання 1900 р., спрямоване проти західного впливу, та Сінхайську революцію 1911 р., коли династію Цін було повалено за неспроможність чинити опір проникненню Заходу.

Іншим типом реакції на експансію є самоізоляція, створення бар'єрів ціннісної циркуляції, особливо у разі важкодоступного фізико-географічного розташування. У такий спосіб острівна Японія відреагувала на перше зіткнення із Заходом, який уособлювали португальські нападники.

Обмежена вестернізація є третім типом відповіді на західну експансію. Проте це дуже небезпечно для суспільства. Так, вестернізація війська спричиняє вестернізацію інших аспектів суспільного життя, що підтверджується численними випадками (Петровська Росія, Оттоманська Порта XIX ст., Єгипет за часів Мухаммеда Алі). Саме групи армійських офіцерів, яким був притаманний західний світогляд, очолювали «ліберальні» революції (ранньобуржуазна «декабристська» революція в Росії 1825 р., єгипетська революція, очолювана Арабі-пашею, у 1861 р., младотурецька революція 1908 р.).

Четвертий варіант – це тотальна вестернізація, прикладом якої може слугувати політика Мустафи Кемаля Ататюрка у Туреччині у 20–30-х роках XX ст.

Перший етап західної експансії (у ході геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст.) фактично не супроводжувався безпосереднім захопленням західними таласократіями територій на Сході. Вони обмежувались лише окремими стратегічними пунктами на узбережжі, населення яких у 1750 р. не перевищувало 1 % всього населення Азії та Африки. Громадська думка країн Заходу засуджувала заморські авантюри, що розоряли їх. Єдиною країною з усталеною структурою і традиціями, територію якої захопила у XVI ст. європейська колоніальна імперія (Голландія), була Ява.

Тривалий час діяльність європейців обмежувалася торговельною сферою, а їх вплив на місцеві суспільства був незначним. Майже до кінця XVII ст. голландці не здійснювали експансію,

що примушувало б їх втручатися у туземні структури. Лише після поширення влади голландської Ост-Індської компанії на більшу частину Яви стало можливим втручання цієї компанії у відносини між індонезійськими державами.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. остаточно зникає страх перед Сходом, який існував до цього. Його змінює зверхнє ставлення. Поширюється уявлення про відсталість Сходу, який «зупинився на попередніх щаблях історичного розвитку». В свою чергу, мешканці Сходу втрачають впевненість у власних силах, поступово формуючи у своїй свідомості комплекс відсталості, меншовартості, уявлення про Захід як про цивілізацію з вищим рівнем культури.

Позиції Заходу та Сходу в їх відносинах зумовлювалися чинниками нематеріального характеру, переважно динамізмом та життєвою силою цих макроцивілізацій. Слід враховувати, що деякі цивілізації мали автаркічний характер, відсторонюючи себе від участі у світовому процесі, що зводило їх роль у ньому до мінімуму. Лише дві цивілізації на рубежі нового часу були прихильниками активного прозелітизму. Це – іслам та західне християнство. Вони протиставляли себе всім іншим релігійно-філософським системам і вбачали свою історичну місію у встановленні на Землі нового порядку. Від самого початку свого існування ці дві цивілізації були непримиренними ворогами, боротьба між якими значною мірою була зумовлена місіонерським характером релігії, що надавало їм надзвичайного динамізму та спонукувало до експансії. Ця боротьба у XV–XVII ст. набуває характеру глобальної конфронтації. У цей період провідною державою ісламського світу і Сходу в цілому була Османська імперія, яка з 1516 р. офіційно виступала покровителькою усіх мусульман. Вона була головною рушійною силою швидкої територіальної експансії ісламської цивілізації на Захід та Південь. Після падіння Константинополя у 1453 р. він перетворюється на столицю нового халіфату, до складу якого ввійшли землі Візантії та Арабського Халіфату. На його південних кордонах утверджуються африканські мусульманські султанати (Сонтай, Каціна, Кано, Борну, Дарфур, Фунг, Адал), що охоплювали територію з півночі континенту до зони тропічних лісів. Фактично вся Африка, а також Великий шовковий шлях і всі торговельні комунікації у басейні Індійсько-

го океану від Мадагаскара до Китаю, перебували під владою мусульман.

Саме ісламський світ стає у цей період головним претендентом на світове панування. Перемоги під Белградом (1521 р.), на Родосі (1522 р.) та при Мохачі (1526 р.) відкрили османам шлях на Захід, і ісламська загроза набувала дедалі реальніших, породжуючи близький до панічного стан у католицькому світі, особливо у ході підготовки повномасштабного вторгнення в Іспанію (1565–1569 рр.).

У другій половині XVI ст. поступово встановлюється військово-стратегічна рівновага (особливо після битви при Лепанто у 1571 р.). Майже століття боротьба тривала з перемінним успіхом і лише наприкінці XVII ст. завершилась поразкою ісламського світу та встановленням військової переваги Заходу завдяки його техніко-економічним успіхам, зумовленим особливостями суспільного устрою. Це остаточно зруйнувало вісь Центральна Азія – Анатолія – Північна Індія – Палестина та Єгипет, яка раніше відігравала виняткову роль у світовій системі. Баланс сил у світовій системі змінився на користь атлантичних держав.

Геополітичне становлення таласократії відбувається водночас зі структуруванням геополітичного простору телурократії. У той час, коли народи Західної Європи освоювали Світовий Океан, засновували торговельні факторії та колоніальні імперії вздовж океанічного узбережжя, Російська держава здійснює консолідацію у своїх кордонах геополітичного простору хартленду, перетворюючись таким чином на центральну телурократичну державу світу.

Природа євразійського простору з його «прапороподібним» розташуванням зон, безмежними рівнинами сприяла інтенсивній взаємодії етнічних та культурних спільнот, розмаху геополітичних комбінацій. Після досить жорсткого завоювання Казанського та Астраханського ханств Руська держава, що перейняла традиції євразійського імперобудівництва від татар, починає поступово розширювати свої володіння на Схід – у Сибір, народи якого сприймали росіян як «продовжувачів» або «відновлювачів» місії Чингізхана, а образ руського царя, «Білого Царя», ототожнювався з образом «Білого Монгола», «носія Білої Обітниці».

Аристократичні шлюби з тюрками передбачали передачу сакральньо-географічної доктрини від войовничих «відновлювачів імперії Ран» до слов'янсько-православної еліти. Таким чином, рух росіян у Сибір був акцією сакральньо санкціонованою, яка ґрунтувалася на езотеричних вченнях Євразії. Приєднання Сибіру до Росії було дією, прямо протилежною «західному колоніалізму» з його профанічними, утилітарними та прозелітичними завданнями.

На відміну від західних колоніальних імперій, які ґрунтувалися на протиставленні метрополій та колоній, російський народ, розселившись на величезних євразійських просторах, мирно існував поряд з неруськими народами. Процес цього переважно мирного об'єднання геополітичного простору хартленду у межах єдиної державності мав закономірний характер.

Яскраво виражений паралелізм Степу та Лісу, меридіональне розташування рік свідчать про те, що Росія утворила замкнений самодостатній простір, стверджує Х. Маккіндер у статті «Географічна вісь історії». У свою чергу, відчуженість Росії від Світового Океану та світового господарства призвела до формування замкненого типу економіки.

У контексті дилеми Схід – Захід потребує вирішення й питання про цивілізаційний статус євразійського геополітичного простору, насамперед Росії та України. Це одне з головних питань вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки.

На думку М. О. Бердяєва, російський народ за своєю душевною структурою є східним народом. Росія – це християнський Схід, який упродовж двох століть зазнавав сильного впливу з боку Заходу і в своєму верхньому культурному шарі асимілював усі західні ідеї. Він зазначає також, що «руське мислення значно більш тоталітарне і цілісне, ніж мислення західне, більш диференційоване, розділене на категорії» [2, 7]. Виходячи з того, що у нашій конструкції геополітичні сили Суші та Моря відповідають макроцивілізаціям Сходу та Заходу, Євразія як максимальне втілення континенталізму має бути віднесена до східної макроцивілізації, що узгоджується з наведеною думкою М. О. Бердяєва.

Схильність Росії до Східної традиції господарювання та державотворення також можна розглядати як одну з якісних відмінностей між європейською та російською цивілізаціями.

Так, Росія не проходила стадію міського господарства, для неї не була характерною цехова організація промисловості.

Цивілізаційний характер держави визначається насамперед принципом ідентифікації та самоідентифікації. В основі *ідентифікації* лежать реальні, об'єктивні характеристики, тому зміни ідентичності мають свої межі. *Ідентичність* – це схожість у способі життя, традиціях, цінностях, світосприйнятті. Розуміння ідентичності відбувається через порівняння «своїх» та «чужих».

Росія ніколи не вважала себе частиною Заходу. На думку Т. І. Виноградової, «історичних доказів того, що у російській національній свідомості Європа практично ніколи не посідала центрального місця, більш ніж досить, бо Степ і саме Степ (у різних його розуміннях) був упродовж багатьох століть головним символом зовнішнього світу для переважної більшості руського населення» [5, 138].

Після завершення інтеграції Степу, на що спрямовувалася стратегія російського державотворення, головним об'єктом співвіднесення для Росії стала Османська імперія, з якою асоціювалася вся Ісламська цивілізація. Європа розглядалася як частина, причому не найкраща, християнського світу, що поділявся на православний та неправославний.

Т. І. Виноградова вважає, що на початку XVIII ст. російське керівництво пішло на тимчасову відкритість країни у відповідь на виклик цивілізації, яка технологічно була вищою. Проте з ліквідацією технічної переваги Європи контакти з нею були скорочені до мінімуму. Вона посиляється при цьому на висловлювання Петра I: «Нам потрібна Європа на кілька десятків років, а потім ми маємо повернутись до неї спиною». Т. І. Виноградова підкреслює, що «реальне втягнення країни у міжнародну систему призводить до створення інерції, яку важко подолати, навіть зберігаючи повний контроль над суспільним життям» [5, 143]. Упродовж XVIII–XIX ст. поступово відбувається процес втягування Росії в європейську політику та систему союзів і на певному етапі це почало формувати нові елементи російської свідомості.

Т. І. Виноградова припускає, що за Петра I та його наступників країна не була орієнтована на участь у європейській політиці як молодший партнер або навіть як одна з провідних дер-

жав, що вихід до Балтійського моря та гарантування його безпеки задовольняли практично всі претензії Петра I до Європи. Це вона пов'язує зі збереженням традиційної геополітичної, цивілізаційної картини світу у російській свідомості впродовж XVIII ст. Поступова вестернізація Росії істотно впливала на особливості геополітичного світосприймання росіян.

Згідно з іншим підходом до цієї проблеми вся російська історія, починаючи з «покликання варягів» і закінчуючи останнім «перебудовним» десятиліттям XX ст., є процесом незворотної та добровільної вестернізації. Прибічники цього підходу вважають, що у пострадянський період феномен «західнізму» остаточно утвердився у російській цивілізації, а колись самотній мешканець Росії перетворився на «західноїда» – істоту без роду і племені, примітивну, наслідувальну і наскрізь прагматизовану. Вихідні тези цього підходу були спростовані вітчизняною історичною наукою, а щодо інтерпретації сучасного стану речей – то це не що інше, як спроба видати наслідки вестернізації за вияви західного характеру незахідної у принципі цивілізації.

У свою чергу, для Заходу Росія завжди залишалася чужою, і таке ставлення збереглося й досі. На Заході традиційно поширені уявлення про нібито агресивний характер зовнішньої політики Росії. Однак насправді Росія ніколи не планувала завойовувати Захід, і західні політики це чітко усвідомлювали. Росія ставила перед собою більш скромні та реалістичні завдання: розширити власну територію до природних кордонів євразійського хартленду (подібно до традиційних планів Франції щодо встановлення природного кордону по Рейну), що дасть їй можливість гарантувати власну безпеку, політичну та економічну самодостатність.

Загроза знищення цивілізаційної унікальності Русі під впливом експансії Заходу зумовила те, що від самого початку формування російської цивілізації здійснювалось в умовах протистояння насамперед Заходу. Лінія жорсткого протистояння Заходу простежується як на рівні офіційної ідеології («Москва – Третій Рим»), так і на рівні масової культури, яка не сприймала будь-які інновації з боку «єретиків-латинян».

Водночас відбувається поступове сприйняття західних новацій владною елітою, яка у XVIII ст. розпочинає бурхливо європеїзуватись, що призвело до виникнення у межах «освіченого су-

спільства» XIX–XX ст. симбіозу російської та західної культурних традицій. Однак із загостренням суперечностей, пов'язаних з болючим процесом впровадження запозичених від Заходу соціокультурних форм (насамперед у ході формування капіталістичних відносин) посилюється тенденція до протистояння Заходу.

Повною мірою ця тенденція виявилась у соціальній революції початку XX ст. Створення СРСР означало на цивілізаційному рівні перехід до такого стану цивілізації, який включав певні західні елементи, але за основною своєю спрямованістю був антизахідним. Марксизм став західною за походженням відповіддю Сходу на виклик Заходу. Представники євразійства розглядали Жовтневу революцію 1917 р. як початок євразійського відродження Росії.

За своїми структурними ознаками Євразія часів Московської держави, Російської імперії, СРСР була ближче до східної моделі, що відмічають і сучасні російські дослідники як ліберального, так і державницько-патріотичного напрямів.

Історія Росії-Євразії останніх століть – це історія напруженої боротьби проти капіталістичної вестернізації. Навіть десять останніх років реформ разом з перебудовою не можуть, незважаючи на їх радикальний характер та застосування всього арсеналу сучасних технологічних можливостей, гарантувати незворотність залучення Росії до Західного світу.

Провести чіткі географічні кордони між макроцивілізаціями Сходу та Заходу дуже складно, як і будь-які геополітичні та цивілізаційні кордони. Г. С. Померанц виділяє у цивілізаційній структурі «післяєсової» доби три «субойкумени»: так звану Західну (Передньоазійсько-Середземноморсько-Європейську), Індійсько-Південноазійську та Китайсько-Далекосхідну, причому дві останні розташовані на відносно близькій відстані одна від одної. Західна субойкумена, у свою чергу, поділяється на Християнський та Мусульманський світи, перший з яких також має свій «захід» та «схід».

Кожна субойкумена складається з ядра та периферії, між субойкуменами розташовані «стикові культури», наприклад, Тибет, Індонезія, які впродовж свого існування сприймали культурні імпульси з провідних центрів, поєднуючи їх з місцевими традиціями.



У цій цивілізаційній конструкції вже проглядаються контури дуалізму Схід – Захід, але такий дуалізм європейсько-західного та азійсько-східного шляхів цивілізаційного розвитку ускладнює визначення статусу ісламської та східнохристиянсько-євразійської цивілізацій.

Що ж до приналежності до Західної макроцивілізації сучасних суспільств Латинської Америки, слід зазначити, що Західна макроцивілізація здійснювала глобальну експансію цього регіону за допомогою юридичних інституцій, досягнень науки та мистецтва, моральних, релігійних, політичних та економічних концепцій. Західні цінності нав'язувалися країнам Латинської Америки у часи Конкісти та у ході здобуття ними незалежності. Тому мешканців цього регіону також можна віднести до західної цивілізації, хоча до них ставляться як до «бідних родичів».

Таким чином, можна констатувати, що світовий процес історично має дві складові, які сформувались і розвиваються відповідно на Сході та на Заході. Традиційно первісною є Східна макроцивілізація, східна свідомість, східний спосіб життя.

Передумови до виникнення Заходу у сучасному вигляді були закладені процесами «соціальної мутації», що призвели близько VII ст. до н.е. до виникнення феномена Античності у Середземномор'ї, яка принципово відрізнялася від азійської формації за всіма структурними параметрами (приватна власність, вільний ринок, характерними рисами особини були індивідуальність та почуття громадянського обов'язку, полісна демократія, розвинене приватне право).

Від класичної Античності сучасний Захід успадкував два головних елементи, що зумовили його нинішній стан, – раціоналістичний підхід до розв'язання проблем і виборну систему органів громадівського та міського самоврядування. Раціоналізм тут має вирішальне значення: його поява може співвідноситись із виникненням філософії, яка на відміну від традиції належить винятково до раціонального рівня людської свідомості. Виникнення філософії означало розрив із традицією.

Уся подальша історія людства аж до початку активної західної колонізації Сходу була ерою співіснування двох принципово несумісних структур, відмінність між якими полягала не лише в елементах, а й у динаміці еволюції.

Принципова відмінність Сходу та Заходу як протилежних сторін цивілізаційного виміру планетарного дуалізму виявляється насамперед у *характері просторової експансії*, яку здійснювали або здійснюють держави Сходу і Заходу. Д. Мейнінг виділяє дві позиції щодо просторової експансії, що існували у сучасній світовій системі: перша позиція, притаманна Заходу і зокрема Великій Британії, полягає передусім у воєнному просуванні та відсутності асиміляції; друга – характерна для Росії – передбачає асиміляцію. Тобто ми маємо справу з двома протилежними мотиваціями: військово-стратегічною та цивілізаційно-культурною.

Друга відмінність полягає у тому, що західні держави здійснювали просторову експансію шляхом створення колоній – територій, підконтрольних силі, які розглядались як тимчасова та зовнішня база, відчужена від загального геополітичного простору метрополій, тоді як східні держави створювали свої імперії шляхом безпосереднього приєднання провінцій як периферійних територій, що ставали невід'ємними частинами імперії.

Ці два аспекти експансії перебувають у тісному взаємозв'язку. Саме до західної атлантичної цивілізації належали усі (за винятком Японії) провідні колоніальні держави і більшість держав, включених до її складу, брали пряму або опосередковану участь у створенні колоній. У свою чергу, жодна східна держава не створювала колоніальних імперій у їх західному вигляді, а в імперіобудівництві використовувалися насамперед цивілізаційні критерії.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що незалежно від свого «матеріалістичного», торговельно-комерційного характеру, Захід у здійсненні своєї просторової експансії не керувався безпосередньо економічними потребами. Економічне проникнення, що відбувалось протягом століть, збігалось із зовнішньополітичними та воєнними авантюрами, до яких вдавались уряди західних країн. Проте значення економічних мотивів, які спочатку посідали чільне місце у колоніальній політиці, зменшується з часів Семирічної війни (1756–1763).

Колоніальний імперіалізм був спричинений не капіталізмом і не націоналізмом, як вважають іноді, а суто геополітичними завданнями забезпечення континуїтету реальної домінації західної таласократії. Так, Єгипет був завойований головним чином для захисту Суецького каналу як ключового геострате-

гічного пункту; державу Кувейт було створено для того щоб не допустити реалізації німецького проекту виходу до Перської затоки та Індії (проект залізниці «Берлін–Бізантіум–Багдад»). Деякі африканські колонії Великої Британії та Франції були захоплені «про запас» і економічно не освоєні.

Значення колоній для економіки метрополій поступово зменшувалося. Це підтверджує та обставина, що рівень життя у країнах, які не були метрополіями колоніальних імперій – Данії, Швеції, Швейцарії, Норвегії, був не нижчий, ніж у Голландії чи Бельгії. Колоніальна політика насамперед була виявом політики балансу сил у Європі, і планетарний дуалізм Суші та Моря посідав у ній чільне місце. Вже на початку другого тисячоліття Захід не міг устояти перед тим, що Августин Блаженний назвав *libido dominandi* (похиттю володарювання).

Ідея домінування виникла всередині культури метрополій. Вона набула геополітичних рис у концепції Священної Римської імперії германської нації, яка виборювала у військових походах право бути Римом не стільки духовно, а як підкорювач візантійського простору. Г.-В. Гегель у «Філософії історії» наділяв Захід правом «вільно творити» у світі на основі суб'єктивної свідомості, не знайшовши, крім нього, всесвітньо-історичних народів.

Таке суто західне розуміння імперіалізму та експансії західні вчені та політики поширювали на весь світ. Так, П. Зете наголошує, що імперіалізм великих держав нового часу був, власне кажучи, не чим іншим, як дією старого інстинкту всіх держав, а саме – нездоланного прагнення розширення та панування, причому під імперіалізмом великих держав він розумів саме західну модель імперіалізму.

Д. Мейнінг розглядає культурний вплив Росії як основу її територіального розширення. Навіть у нинішніх складних умовах виявилось, що частина пострадянських держав неспроможна розірвати зв'язки з Росією. Це насамперед стосується країн, які мають однакові з нею культурні традиції. Водночас можна спостерігати, наприклад, процес відчуження від Великої Британії її домініонів. Взаємодія між геополітикою та моделями культури зумовлює неефективність геостратегії, яка ґрунтується винятково на геополітичних принципах, балансі сил тощо.

Найхарактернішою рисою суперечності Схід – Захід є так званий «нееквівалентний обмін», коли одна зі сторін є джерелом

еталонів та норм. Яскравий приклад такого роду взаємодії в інформаційному аспекті наводить О. С. Панарін: за даними експертів ЮНЕСКО, у галузі організації нового інформаційного порядку частка США становить понад 65% потоку інформації, що циркулює каналами світових комунікацій [22, 67].

Формою вияву такого «нееквівалентного обміну» є вестернізація – цілеспрямована, послідовна стратегія Заходу з встановлення своєї домінації в усьому світі. «Мета західнізації – довести намічені жертви до такого стану, щоб вони втратили здатність до самостійного розвитку, включити їх до сфери впливу Заходу, причому не у ролі рівноправних та рівномісних партнерів, а у ролі сателітів або, іншими словами, колоній нового типу», – зазначав О. О. Зінов'єв [14, 416].

У суспільстві, яке піддається вестернізації, будь-який розвиток набуває форми «стрибаючої революції», тобто різкого переходу від «застою» до «зльоту» і навпаки. Кожний «стрибок» відзначається новим запозиченням, а «застій» припадає на період узгодження запозиченого із залишками елементів місцевої культури, у ході якого відбувається чергове «відставання» від Заходу, на подолання котрого витрачаються нові сили. Таким чином руйнується безперервна традиція, яка є умовою нормального розвитку.

У ході вестернізації не відбулася зміна цивілізаційного коду східних суспільств. У країнах «третього світу» спостерігається не синтез двох цивілізаційних моделей, а дуалізм, що означає збереження самотності Сходу. Самотність зберігається не тільки щодо «зовнішнього» Заходу, а й до виявленої у власній дуальній сфері західної основи. Це робить її обмеженою, ідеологізованою, і спроби її реального здійснення зустрічають активний опір.

Так, у масовій свідомості мусульманської громади пробудження пуританських, фундаменталістських почуттів зумовлено саме ставленням до Західної макрочивілізації. При цьому виразниками антизахідних теорій є маргінали, породжені процесом взаємодії ісламських суспільств із Заходом у ході вестернізації, на що звертають увагу сходознавці. Це створює безпосередню загрозу для західного домінування і, зокрема, для перспектив вестернізації Сходу. В зв'язку з цим передчасними та упередженими виглядають твердження на зразок: «закінчення періоду конфронтації між Сходом та Заходом спричинило фундамен-

тальні геополітичні зрушення і докорінну трансформацію системи міжнародних відносин».

Розглядаючи Схід лише як недорозвинений Захід, сучасні західні ліберали виявляють значно більшу зверхність, ніж «колоніаліст» Р. Кіплінг, який підкреслював насамперед фундаментальну відмінність і несумісність цих двох феноменів, що зумовлює драматичну неможливість взаєморозуміння між ними. Схід та Захід є альтернативними внутрішньосистемними утвореннями сучасної світової системи, чим пояснюється фундаментальна відмінність у соціальному порядку на Сході та Заході.

Підсумовуючи розгляд планетарного дуалізму як головної суперечності сучасної світової системи, слід наголосити на його надзвичайно важливій ролі у функціонуванні цієї системи як рушійної сили розвитку. Він також є системоутворюючим чинником для сучасної світової системи.

В основі планетарного дуалізму лежить геополітична взаємодія Сил Суші та Моря, яка виявляється у протистоянні Сходу і Заходу, що характерне для всієї історії існування сучасної світової системи. Планетарний дуалізм як головна суперечність цієї системи не може бути розв'язаний у межах системи, а його зникнення або трансформація означатимуть зникнення або трансформацію сучасної світової системи.



Теми доповідей і рефератів

1. Сакральний сенс дихотомії Схід – Захід.
2. Гендерний вимір відносин Схід – Захід.
3. Геоісторична природа Заходу.
4. Особливості соціальної поведінки людей Заходу і Сходу.
5. Геополітичні передумови вестернізації.
6. Основні підходи до вивчення процесів вестернізації.
7. Проблема співвідношення вестернізації та модернізації.
8. Особливості процесів вестернізації в Росії.
9. Порівняльний аналіз процесів вестернізації в Османській та Російській імперіях.
10. Механізми процесів вестернізації пострадянських суспільств.
11. Гоекономічний вимір процесів вестернізації.



Література

1. *Аргедас С.* Начало новой цивилизации // Лат. Америка. – 1996. – № 3.
2. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
3. *Васильев Л. С.* Что такое азиатский способ производства? // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3.
4. *Васильев Л. С.* Традиционный Восток и марксистский социализм // Феномен восточного деспотизма. – М., 1993.
5. *Виноградова Т. И.* Европа и российское национальное сознание // Европа и мир. – 1993. – Вып. 2.
6. *Генон Р.* Кризис современного мира. – М., 1991.
7. *Генон Р.* Царство количества и знамения времени. – М., 1994.
8. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. – М., 1991.
9. *Дугин А. Г.* Метаморфозы Евразии. – М. 1997.
10. *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
11. *Ерасов Б. С.* Социальная культурология. – М., 1996.
12. *Запад-не-Запад* и Россия в мировом контексте. Круглый стол // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 12.
13. *Зарин В. А.* Запад и Восток в мировой истории XIV–XIX вв. (Основные концепции общественного развития и становление мирового рынка). – М., 1991.
14. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М., 1995.
15. *Ильин М. В.* Геохронополитика – соединение времен и пространств // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1997. – № 2.
16. *Кремень В.* Україна між Сходом і Заходом: міст чи кордон? // Політика і час. – 1994. – № 12.
17. *Крестовые походы* и проблема взаимоотношений Востока и Запада (Реферативный обзор) // РЖ. Обществ. науки за рубежом. Сер. 5. История. – 1986. – № 1.
18. *Кульпин Э. С.* Бифуркация Запад – Восток и экологический императив: о концепции развития Н. Н. Моисеева // Восток. – 1993. – № 1.
19. *Мяло К. Г.* Между Западом и Востоком. Опыт геополитического и историософского анализа // Москва. – 1996. – № 11–12.
20. *Некlessа А. И.* Конец эпохи Большого Модерна // Знамя. – 2000. – № 1.



21. Павленко Ю. В. Схід та Захід як суспільно-економічні типи та їх історична еволюція // Світова економіка: 36. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 27.
22. Панарин А. С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). – М., 1995.
23. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. – М., 1999.
24. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перспективы современной цивилизации. – К., 1998.
25. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К., 1997.
26. Померанц Г. С. Диалог культурных миров // Лики культуры. – М., 1995. – Т. 1.
27. Романюк А., Черниш Н. Схід – Захід: компроміс чи конфронтація? // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – № 3–4.
28. Савицкий П. Н. Континент Евразия. – М., 1997.
29. Сейд Е., Степанянц М. Г., Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Пер. с англ. – М., 1995.
30. Уткин А. И. Россия и Запад: мир общечеловеческих ценностей или планетарная разобщенность? // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 3.
31. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1.
32. Цивилизационная модель международных отношений и ее импликации (Научная дискуссия в редакции «Полиса») // Полис. – 1995. – № 1.
33. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К., 2002.
34. Цымбурский В. Л. «Европа-Россия»: «третья осень» системы цивилизаций // Полис. – 1997. – № 2.
35. Черняк Е. Б. Цивилиография. – М., 1996.
36. Шмитт К. Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря // Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
37. Шубарт В. Европа и душа Востока. – М., 1997.
38. Яковец Ю. В. Диалог цивилизаций // Безопасность Евразии. – 2001. – № 1.
39. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – 2-е изд. – М., 1994.
40. Said E. Orientalism. – N. Y., 1978.



Питання для самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте основні відмінності у розумінні Заходу.
2. Розкрийте основні цивілізаційні особливості Сходу та Заходу, що зумовлюють їх антиномічність.
3. Оцініть відомі вам уявлення про час виникнення Східної та Західної макроцивілізацій з погляду закону планетарного дуалізму.
4. У чому полягає сакральньо-географічний сенс протиставлення Сходу і Заходу?
5. Порівняйте системи цінностей Східної та Західної макроцивілізацій. Які наслідки мали відмінності в цій сфері на політичну організацію на Сході і Заході?
6. Чому Заходу вдалося утвердити свою соціокультурну домінацію над Сходом в епоху модерну?
7. У чому полягають основні механізми підтримання цивілізаційного домінування Заходу в сучасному світі?
8. Охарактеризуйте основні наслідки вестернізації для незахідних суспільств.
9. Які засоби реагування на виклики вестернізації є найбільш ефективними?
10. Проаналізуйте особливості впливу відносин Схід – Захід на цивілізаційну ідентичність України.



Конституювання планетарного дуалізму сучасної світової системи

18.1

Геополітична революція кінця XV –
середини XVII ст. як форма конституювання
планетарного дуалізму

Розвиток — це система спрямованих, певним чином впорядкованих у своїй послідовності змін, що зумовлюють якісні перетворення предметів. Особливу роль у розвитку сучасної світової системи відіграє єдність усталеності планетарного дуалізму як її основи, з одного боку, та змінюваності породжених ним явищ міжнародного життя — з іншого.

Розвиток — це не зміна взагалі. Це єдність спрямованих змін системи від менш впорядкованого її стану до більш впорядкованого і навпаки. Процес упорядкування світової системи пов'язаний з конституюванням і розвитком планетарного дуалізму як її головної суперечності, що зумовило перехід світової системи до сучасного стану у геополітичну епоху модерну.

Становлення планетарного дуалізму як головної суперечності має характер переходу від неістотної відмінності до істотної і далі до протилежності й суперечності. Це процес формування сутності, розкриття змісту нової якості, що зародилася. Формування планетарного дуалізму потрібно розглядати у контексті існування та розвитку фундаментального дуалізму світу, який хоча й не завжди мав планетарний характер, проте взагалі притаманний світоустрою. О. С. Панарін встановив, що у світовій історії діє великий східно-західний мегацикл. Згідно з його концепцією перша формаційна ініціатива належала Сходові, де зародилися ранні цивілізації: шумерська, ассіро-вавилонська, еги-

петська. Це була колективістська фаза у розвитку світової історії, яка досягла найвищого розвитку з появою «всепоглинаючого молоху східної державності».

Відповіддю на пригнічення всіх індивідуально-приватних ініціатив було інверсійне зрушення «західнопівкульного» типу у формі греко-римської античності, що означало «реванш номіналістично-індивідного принципу». Однак логіка автономізації індивідного начала, яка спершу виявлялася у героїчних формах, поступово набула форми витонченого гедонізму, який переміг принцип колективного обов'язку і створив загрозу подальшому розвитку людства. Нове формаційне зрушення – європейське середньовіччя – інтерпретується О. С. Панаріним як черговий реванш Сходу, як «східницька фаза», інверсійна щодо античного західництва. «Модерн є новим реваншем західницької фази надвеликого світового циклу. Унікальність історичного моменту, свідками якого ми є нині, на рубежі II–III тисячоліть, полягає в тому, що закінчується епоха модерну – західницька фаза мегациклу» [13, 35]. Настає нова, альтернативна фаза мегациклу, що підтверджується висуненням на перший план культурних, етнорелігійних особливостей, згадувати про які у просвітницьку епоху, що минає, було не прийнято. Це узгоджується з твердженням І. Валлерстайна: «Не виключено, що ми переживаємо кінець модерну, що сучасний світ перебуває у завершальній фазі кризи і незабаром соціальна реальність стане схожою, найімовірніше, на реальність XIV ст.» [3, 9]. Однак надмірне «виснаження» західницьких принципів дає змогу проводити аналогії скоріше з IV–V ст., аніж з XIV ст. Характерною ознакою XIV–XV ст. було загострення геополітичної та цивілізаційної суперечності напередодні остаточного вичерпання відповідної формаційної фази.

Втрату здатності до «творення» історії Захід, на думку І. Валлерстайна, намагається компенсувати проголошенням «кінця історії» та спробами закріпити домінацію військово-політичними засобами. Це певною мірою нагадує спроби самозахисту Сходу в аналогічних умовах наприкінці попередньої, східної фази мегациклу (самоізоляція Китаю, експансіонізм Османської імперії).

Нині Захід відмовляється від християнського універсалізму, розробляючи різні варіанти ідеології винятковості і концепції



«золотого мільярда», «зіткнення цивілізацій», етнокультурного світового бар'єра.

Особлива небезпека нинішньої ситуації полягає в тому, що сучасний Захід, проголосивши всесвітній похід за остаточну вестернізацію планети, таким чином, зазіхнув, не лише на ресурси інших континентів, а й на неосяжну культурну спадщину багатовікової історії народів світу. В умовах нового переходу від західної до східної фази мегациклу історично приречений Захід намагається «приватизувати майбутнє», зупинити «колесо історії».

Цій меті підпорядкована експансія засобів масової інформації, покликана підірвати місцеві духовно-моральні традиції, діяльність релігійних сект (переважно протестантських), намагання деяких інтелектуалів заперечити власну культурно-цивілізаційну традицію. Якщо початок нового часу ознаменувався конституюванням планетарного дуалізму, то завершення цієї епохи позначене невизначеністю подальшої долі цього головного принципу, який зумовлює функціонування та розвиток сучасної світової системи.

Осмислення конституювання планетарного дуалізму неможливе без аналізу його передумов та причин. Його поява зумовлена зростанням відмінностей в інтересах міжнародних акторів щодо шляхів розбудови та організації сучасної світової системи через різну геополітичну природу цих міжнародних акторів. Чинниками конституювання планетарного дуалізму є ті з них, що зумовлюють та збільшують ці відмінності. Іншими словами, планетарний дуалізм – це результат дії складного комплексу численних різномірних чинників, кожний з яких здійснює певний вплив на конституювання феномена планетарного дуалізму.

Причина – це явище, що безпосередньо зумовлює, породжує інші явища. Причиною зазвичай є деяка зміна одного об'єкта, в результаті чого відбувається зміна іншого об'єкта.

Причиною конституювання планетарного дуалізму можна вважати Великі географічні відкриття другої половини XV ст., наслідки яких вперше у світовій історії мали планетарний характер. Отже, можна говорити про «каузальну одночасність» великих географічних відкриттів та геополітичної революції, коли причина та дія є різними сторонами одного і того ж процесу.

На значущості і масштабності цих подій наголошують і російські історики ХХ ст.: «Географічні відкриття становлять одне з найбільш значущих явищ всесвітньої історії. Вони мали такий вплив і призвели до змін настільки великих і широких, що навряд чи з ними в цьому відношенні можуть зрівнятися які-небудь інші історичні події» [4, 64]. Т. В. Гончарова підкреслює, що «мова має йти не стільки про «відкриття» або навіть «зустріч», а про залучення нових величезних територій до сфери європейського впливу» [4, 64].

Великі географічні відкриття сприяли зміні ролей телуократичних і таласократичних держав і цивілізацій у сучасній світовій системі, поляризуючи відмінності в їх інтересах і створюючи, таким чином, геополітичну та цивілізаційну суперечність. Як зазначає Х. Маккіндер, «найважливіший результат відкриття шляху до Індії навколо мису Доброї Надії полягав у тому, що він мав поєднати західне та східне каботажне судноплавство Європи – Азії хоча б таким кружним шляхом, і, таким чином, певною мірою нейтралізувати стратегічну перевагу центрального становища, яке займали степняки, натиснувши на них із тилу. Революція, розпочата великими мореплавцями покоління Колумба, надала християнському світові надзвичайно широку мобільність, а Світовий Океан, що оточує розділені та острівні землі, став географічною умовою найвищої концентрації таласократичної моці» [11, 167].

Великі географічні відкриття стали переломним моментом у світосистемному процесі, що ознаменувалося виникненням нового етапу – геополітичної епохи модерну. Вони містили в собі елемент непередбачуваності, під якою розуміють наявність певних рівноімовірних можливостей переходу до наступного стану.

У межах загальної теорії систем було зроблено важливий для аналізу цих подій висновок про те, що в точках переходу від одного стану до іншого об'єкт, який розвивається, звичайно має відносно більшу кількість «ступенів свободи» і за необхідності може обирати з деякої кількості можливостей, що стосуються зміни конкретних форм його організації. Це означає не тільки численність шляхів та напрямів розвитку, а й те, що об'єкт, який розвивається, ніби сам творить свою історію.

Процес конституювання планетарного дуалізму – це процес перетворення можливості на дійсність, актуалізації потенційно-



го, що зумовлюється певними об'єктивними та суб'єктивними чинниками, причинами та умовами. Оскільки для абстрактної можливості конституювання планетарного дуалізму існували ці передумови, вона була необхідністю. Реалізація цієї необхідності пов'язана з однією з ключових подій світової історії, що ознаменувала перехід світової системи у сучасний стан.

Проблема виокремлення ключових моментів всесвітньо-історичного процесу завжди була в центрі уваги наукового співтовариства. Це особливо стосується проблеми переходу до нового часу, або становлення сучасної світової системи, яка є однією з найскладніших у теоретико-методологічному відношенні. Це пов'язано з наявністю різних концепцій, які розглядають як провідний чинник цього процесу різні явища та події. Так, у радянській науці під новим часом розуміли епоху капіталізму, яка розпочалася для Західної Європи у XVI ст. Проте це не пояснює, чому саме становлення капіталізму на невеликій території Старого Світу має вважатись початком нового часу.

Досі немає відповіді на запитання про те, що саме – утвердження капіталістичного ладу чи впровадження індустріальних технологій – слід вважати ознакою переходу до нового ступеня розвитку. Незадовільним є пояснення виникнення капіталістичних відносин та індустріальних технологій. Згідно з концепцією І. Валлерстайна, однією з найґрунтовніших, близько 1500 р. один із «світів-економік» – європейський – вступив у боротьбу зі «світом-імперією» Габсбургів і переміг, зміцнившись як капіталістичний світ-економіка.

Сучасний світ-система (тобто «система, яка сама є світом») – це капіталістичний світ-економіка, що охоплює весь світ. На думку І. Валлерстайна, принципово його відмінністю є те, що він функціонує, не маючи ніяких зовнішніх щодо нього історичних систем. Він наголошує на визначенні сучасного світу-системи як виключно капіталістичного, бо без цього його концепція сучасної світової системи не має сенсу. У зв'язку з цим А. І. Фурсов слушно зазначає, що у І. Валлерстайна «капіталізм виникає невідомо звідки – *deus ex machina*», вважаючи за необхідне хоча б зафіксувати наявність якісного системного переходу «як хроноклазму або соціальної революції» [19, 22].

Відповідь на запитання, чому саме європейський капіталістичний світ-економіка зміг отримати перемогу і набути гло-

бальних масштабів, пов'язана з геополітичною сферою, а саме: у XVI–XVII ст. відбувається перехід частини людства до Номосу Моря. Цей процес уособлювала Англія. Поступово, починаючи з XVI ст., ця країна виокремлюється від європейського континенту і робить перші кроки на шляху до суто морського існування і морського панування. Як зазначає К. Шмітт, «вона перемогла всіх своїх європейських суперників не через свою моральну або силову вищість, а лише виключно внаслідок того, що зробила рішучий та незворотний крок від твердої Суші до відкритого Моря, і в такій ситуації відвойовування сухопутних колоній забезпечувалось контролем над морськими просторами» [24, 541].

Номос Моря, до якого перейшла Англія, протиставляв простори Моря та Суші для того, щоб створити рівновагу за допомогою контролю над Сушею з боку Моря. На думку К. Шмітта, «Європейський острів відколовся від європейського континенту, і новий, покликаний островом, світ Моря піднявся проти традиційного світу континентальної Суші. Цей світ Моря породив протиріччя світові Суші, і мир (Frieden, peace) на землі став подібним до терезів в його руках». Це було відображенням безпосередньої відповіді на виклик Світового Океану, що відкрився.

Згадуваний історичний період якісних змін постійно привертає до себе пильну увагу істориків, економістів, суспільствознавців. Багато дослідників розглядають цей період як переломний. У періодизації історії Старого Світу американського вченого У. Макнейла після періоду домінування Близького Сходу (до V ст. до н.е.) та періоду євразійського культурного балансу 1500 р. знаменує початок нового періоду – виникнення північноатлантичного історичного простору, в межах якого західна цивілізація вперше починає випереджати східну.

Французький історик Ф. Сіміанд, виділяючи два цикли європейського розвитку, датує другий цикл 1450 (1500)–1750 рр., фаза піднесення якого припадає на 1450 (1500)–1650 рр. Деякою мірою це відповідає періодизації чотирьох послідовних вікових циклів, котру наводить один з лідерів французької історичної школи «Аннали» Ф. Бродель, згідно з якою другий віковий цикл датується 1507–1510 [1650]–1733–1743 рр., де 1650 р.



є точкою кризи. К. Маркс і Ф. Енгельс датували кінцем XV – серединою XVII ст. ранній етап європейської капіталістичної революції, процес первісного нагромадження капіталу та генези капіталізму. «Біографія капіталу» розпочинається у XVI ст., зазначав К. Маркс.

Особливого значення ця історична епоха набуває в геополітичному вимірі. Багато вчених оцінюють події кінця XV – середини XVII ст. як геополітичну революцію. Зокрема, А. Дж. Тойнбі висловлює думку, що «наступ Заходу докорінним чином вплинув на обличчя сучасного світу». Значення цього впливу полягало в тому, що навіть «цілком розвинені незахідні цивілізації також конвульсували та деформувались під впливом цієї, *в прямому сенсі слова, світової революції* (виділено мною. – М. Ш.), інспірованої Заходом» [16, 231].

Розглядаючи цю проблему з погляду системного підходу, Е. А. Поздняков доходить висновку про те, що «процес злиття локальних і дискретних підсистем в єдину систему відносин між державами активно розпочався з часів Великих географічних відкриттів та розвитку капіталістичного способу виробництва» [14, 43].

У процесі конституювання планетарного дуалізму слід розрізняти дві фази: під час першої він формується в умовах старої доглобальної архітекτονіки світу у вигляді окремих локальних елементів – носіїв передумов його глобалізації; у другій фазі ці елементи утворюють нову структуру світової системи. Перехід від однієї фази до іншої зумовлюється дією чинника конституювання планетарного дуалізму – Великими географічними відкриттями. Друга фаза має характер геополітичної революції.

18.2

Сутність геополітичної революції

Поняття *геополітичної революції* виникло відносно недавно. Вперше воно зустрічається у працях І. Валлерстайна та К. Вайт-соза, де його використовують поряд з поняттям *геоекономічної революції*. Під цими поняттями розуміють різні явища, зокрема процес переходу від домінування у світовій економіці окремих держав до домінування регіональних утворень та альянсів, до яких входять кілька держав, що відбувається нині у світі.

Проте значно більш евристичне значення має використання поняття «геополітична революція» щодо подій, які відбулись наприкінці XV – у середині XVII ст. Їх можна визначити як докорінну трансформацію світової системи, в основі якої лежать зміни архітекτονіки світу, зумовлені переходом частини людства до морського існування та глобалізацією суперечності між силами Суші та Моря.

Геополітична революція є наслідком попередніх еволюційних змін. Вона має характер стрибка з чітко визначеними пунктами переходу від стадії еволюційних змін доглобального стану архітекτονіки світу до стадії стрибкоподібної зміни цього стану, а потім від останньої до еволюційних змін нового глобального стану у геополітичну епоху модерну. Виникнення в цю епоху сучасної світової системи означало докорінний злам старої архітекτονіки світу і виникнення нової і було пов'язане зі створенням Номосу Моря як якісно нового світового феномена.

Такий характер геополітичної революції, що визначає перехід від старої якості до нової, дає змогу розглядати її як стрибок-переворот, незважаючи на поступовість її перебігу. Взагалі наявність у геополітичної революції елементів та рис разового докорінного переламу не означає відсутності певних ознак поступового переходу, тому в ній одночасно представлені мирні та немирні форми, елементи еволюції та докорінної якісної перебудови архітекτονіки світу. Проте саме переважання елементів та рис стрибка-перевороту може свідчити про революційний характер формування сучасної світової системи та планетарного дуалізму як її головної суперечності.

Геополітична революція є межею між епохами стабільного, поступового розвитку архітекτονіки світу. Проте і сама ця межа, існуючи тривалий період, також характеризується поступовістю, а отже, містить у собі значний еволюційний потенціал.

Геополітичну революцію слід відрізнити від *соціальної революції* як «порівняно короткочасного політичного перевороту, що призводить безпосередньо до великих соціальних змін у напрямі суспільного прогресу», за висловом Ю. Б. Черняка [22, 295]. Насамперед ця відмінність стосується першої частини наведеного визначення, оскільки геополітична революція не пов'яза-

на безпосередньо з політичними переворотами і не відрізняється короткою тривалістю (у масштабах життя однієї людини).

Тривалість геополітичної революції оцінюють або порівнюючи її із тривалістю еволюційних процесів світової системи, пов'язаних із формуванням передумов конституювання планетарного дуалізму, або з тривалістю інших стрибків, аналогічних за формою та характером, застосовуючи при цьому всесвітньо-історичний критерій. Із цього погляду вона належить до стрибків, сильно розтягнутих у часі. Зокрема, неолітична революція тривала тисячоліття і може вважатись відносно короткочасним розривом поступовості у розвитку порівняно з мільйонами років формування людини як біологічного виду.

Геополітична революція була засобом розв'язання докорінної суперечності між «автаркічністю» та «глобалізацією», яка виявляється у різних формах. В економічній сфері вона набуває вигляду суперечності між рівнем техніко-економічного розвитку однієї з локальних цивілізацій та стримуючими культурними, цивілізаційними рамками, що перешкоджають подоланню економічної замкненості.

Зворотною стороною цієї суперечності є суперечність між прагненням відсталих за рівнем техніко-економічного розвитку локальних цивілізацій компенсувати це відставання в інших позаекономічних сферах. В історичній дійсності ця суперечність набула форми зіткнення інтересів Заходу та Сходу, зіткнення двох фундаментальних тенденцій історичного розвитку у формі «світу-економіки» та «світу-імперії». Йдеться про протистояння двох моделей соціальної поведінки, двох різновидів світосприймання, двох типів соціально-політичних структур. Очевидно, що механізм розв'язання цих глобальних суперечностей не можна пояснити виключно класовим характером соціальних революцій.

Суперечності, що зумовили характер геополітичної революції, знайшли своє відображення у зіткненні західного (християнського) та ісламського світів. Події другої половини XV ст. спричинили конфлікт між Західною Європою та Османською імперією, що виникла на місці «Другого Риму» – Візантії, і між Європою та Московською державою, що претендувала тепер на роль «Третього Риму». Захід поновив спроби відродити «Перший Рим» і згуртувати всі країни Західної Європи в еди-

ну «універсальну», «всехристиянську» Священну Римську імперію.

Проте в межах самої західної цивілізації існували два альтернативні варіанти розв'язання цієї суперечності, які уособлювали Імперія та Іспанія з одного боку, Голландія й Англія – з іншого. Невдовзі після битви при Лепанто (1571 р.) епіцентр європейських конфліктів змістився від боротьби між християнським Заходом та мусульманським Сходом до боротьби між католицьким Півднем та протестантською Північчю.

Саме протестантському Північному Заходу судилося через утвердження капіталістичного світу-економіки (після «революційного відкриття» – використання Океану замість Степу як основного засобу всесвітньої комунікації) дати вирішальну відповідь на виклик мусульманського Сходу. А. І. Фурсов зазначає, що осередком утвердження буржуазної новоєвропейської цивілізації зрештою стала не «романська», а «германо-англо-саксонська» Європа.

Саме вона зазнала значного впливу з боку ранньосередньовічного високоіндивідуалізованого суспільства вікінгів («розбійників моря», за Х. Маккіндером). Сприятливими для неї виявилися такі чинники, як зростаюча тенденція до відставання Німеччини та Італії, спричинена переміщенням світових комунікацій, кліматичними змінами, пов'язаними з похолоданням у Європі в другій половині XVI–XVII ст., що перешкодило використанню альпійських перевалів для торгівлі між Італією та Німеччиною; політичні обставини – безперервні війни та іспанське панування. Причинами економічного занепаду Німеччини вважають такі: неспроможність Ганзейської ліги залучитися до океанської торгівлі та відстояти у боротьбі з Нідерландами та Англією свої інтереси у балтійській торгівлі, запобігти проникненню їхніх товарів на німецькі ринки.

Як відомо, Османська імперія як лідер мусульманського світу не була зацікавлена у географічних відкриттях. Розташований між Європою, Індією і Китаєм ісламський світ мав можливість реалізувати передумови створення світових комунікацій. Вже за часів Арабського халіфату мусульмани контролювали морські комунікації, і це тривало до XV ст., проте арабська морська експансія не призвела до соціально-економічних транс-



формацій і виникнення капіталізму, оскільки вона здійснювалась традиційним східним суспільством.

Геополітична революція значною мірою була зумовлена необхідністю підтримувати військову та політичну безпеку, а також стабільність зовнішньоекономічних зв'язків перед турецько-мусульманською загрозою. Зокрема, географічні відкриття були відповіддю на турецьку блокаду торговельних шляхів до Індії. Однак, незважаючи на те, що геополітичну революцію здійснювали Іспанія, Німеччина та Португалія, результати її виявилися корисними насамперед для атлантичних держав Північного Заходу.

Відкриття нових світових торговельних шляхів зробило надзвичайно вигідним географічне положення Англії (велике значення при цьому мав стратегічний контроль, який вона здійснювала над Ла-Маншем). Розташування Англії та Голландії у центрі світових комунікацій сприяло витисненню ними Іспанії та Португалії з панівних позицій у атлантичному просторі, їх успішній колоніальній експансії та взяттю під свій контроль світової торгівлі та комунікацій. У свою чергу, розвиток заморської торгівлі сприяв становленню фінансової інфраструктури капіталізму, включаючи біржі, банки та страхові товариства, інституціоналізації міжнародної системи саморегульованих ринків у північно-західній Європі.

Крім того, умови політичної децентралізації в Західній Європі сприяли відбору найжиттєздатніших форм соціально-економічних та господарчих інституцій, які забезпечували економічне зростання та нарощування військової моці внаслідок технічного прогресу. До таких інституцій насамперед належали міське самоврядування, більш захищене правове та економічне становище безпосередніх виробників у атлантичних державах.

Мусульманський Схід виявився неспроможним зберегти геополітичну ініціативу. Незважаючи на наявність великих міст, розвинене грошове господарство, більш високий рівень культури, тут не можна знайти типово західних рис, що визначають соціальну еволюцію у напрямі капіталізму та формування національних держав. Міста на Сході були насамперед військово-адміністративними центрами, які не мали власного самоврядування і були економічно залежними від потреб військової еліти. Приватновласницькі відносини хоча й існували, проте

юридично не були належним чином захищені. Права успадкування не мало навіть найближче оточення султана.

Типово східні риси зумовлювали значно стриманіший характер еволюції ісламського світу. Деспотична центральна влада призводила до етногеополітичної консолідації, до створення історичного простору для бюрократично регламентованого економічного зростання, проте будь-який рух та ініціатива придушувалися. Характер влади, не обмеженої юридичними нормами, був важливим чинником суспільного розвитку цього ідеократичного суспільства. Ф. Енгельс зазначав, що «турецьке, як і будь-яке інше східне панування, несумісне з капіталістичним суспільством». Крім того, відсутній в ісламському світі конкурентний поліцентризм Заходу сприяв винесенню його внутрішніх суперечностей назовні, зумовлюючи таким чином експансіоністський характер західної моделі розвитку, як політичного, так і соціально-економічного.

Геополітична революція є закономірно зумовленою ланкою історичного процесу. Ця закономірність впливає з характеру суперечності, що лежить в її основі. Вона пов'язана з об'єктивним процесом генези капіталістичних відносин у західному суспільстві, оскільки одночасно є наслідком внутрішнього потенціалу капіталістичного укладу в межах західної цивілізації і головною умовою утвердження капіталізму як панівного засобу виробництва у всесвітньому масштабі.

Поняття «*обопільні перспективи*», введене в науковий обіг Жоржем Гурвічем, означає, що геополітична революція породжує капіталізм, і, у свою чергу, є породженням визріваючого капіталістичного ладу.

На стадії геополітичної революції розвиток суперечностей між Сушею та Морем набуває незворотного характеру, в зв'язку з чим переродження важливих ланок Номосу Моря в органічну частину Номосу Суші стає неможливим. Боротьба протилежних Номосів переростає у відкрите їх зіткнення, коли відбувається діяльна протидія, в результаті якої одна з протилежностей, а саме – Номос Моря, спричиняє істотні зміни у Номосі Суші, не виключаючи й зворотного тиску.

Із зростанням сил Моря взаємовідносини протилежностей загострювались. Якщо саме зародження Номосу Моря відбувається за допомогою старого Номосу Суші, то його становлен-

ня як самостійного структурного компонента пов'язане із загостренням боротьби протилежних сторін. Зміцнення Номосу Моря потенційно зумовлює можливість ліквідації Номосу Суші, від якого він виник, що, в свою чергу, може спричинити ліквідацію планетарного дуалізму.

Геополітична революція належить до того типу стрибків, які характеризуються переважанням інтеграційних процесів над дезінтеграційними. Це виявляється у створенні як традиційних, так і нових (колоніальних) імперій, формуванні нових інституційних механізмів регулювання міжнародних відносин. Інтеграційні процеси під час геополітичної революції призвели до впорядкування архітектоніки світу, загострення міжнародних та внутрішньосупільних відносин.

Перехід від закритого існування держав і суспільств у межах локальних цивілізацій до формування та усвідомлення сучасної світової системи як глобальної цілісності є головним критерієм визначення цих процесів як геополітичної революції. Водночас інтеграційні процеси супроводжуються геополітичною диференціацією політохорологічних утворень на владні та підвладні (метрополії, колонії та залежні країни; розвинені та відсталі країни; центр, напівпериферія, периферія). Таким чином, геополітична революція є тісним переплетінням інтеграційних та дезінтеграційних тенденцій, що взаємно зумовлюють одна одну.

Головною формою геополітичної революції, в якій виявився її сутнісний характер, тобто її суперечності, була колоніальна експансія і пов'язане з нею колоніальне суперництво західних держав.

Традиційний погляд на західну експансію як на загарбання слабких та миролюбних країн кількома імперіалістичними державами є досить спрощеним. У колонізації брали участь сотні тисяч людей, спонукуваних спалахом надмірної енергії, своєрідним «життєвим поривом», що охопив європейців у XVI ст. Особливістю колоніальної експансії цієї епохи був її меркантильний характер, на відміну від наступних етапів, особливо після Семирічної війни, коли капітал дедалі частіше не спричиняв безпосередньо експансію, а лише супроводжував її. Колоніальна експансія поряд з територіальним (військово-політичним) і економічним вимірами мала й інші: релігійний,

культурно-цивілізаційний (у тому числі лінгвістична експансія, впровадження запозичених побутових та поведінкових стандартів). Останнє особливо сприяло економічній експансії і допомагало встановити геополітичний контроль над великими територіями.

Глобалізація світу – це процес перетворення однієї локальної цивілізації – західної – на глобальну. «Капіталістичний світ-економіка», безпосередньо пов'язаний своїми витоками із західною цивілізацією, був першою із світових систем, яка втягнула в орбіту свого багатоаспектного впливу всі народи і країни.

Капіталізм, що розвивався у західному суспільстві, почав значною мірою впливати на розвиток усіх зон основного історичного простору, особливо на північноєвропейську, яка через деякий час була асимільована Заходом, та на східноєвропейську. Усі складові геополітичні утворення, що існували на теренах Східної Європи, у XVIII ст. перестали існувати, поступившись місцем іншому геополітичному ландшафтові.

Сутність геополітичної революції пов'язана з тим, що вона, по-перше, закріпила світове переважання західної цивілізації не лише у техніко-економічному і культурному, а й у політичному відношенні; по-друге, особлива роль, яку відіграли морські комунікації у ході геополітичної революції, остаточно встановила пріоритет морських держав над континентальними, заклала основи і зумовила механізм формування капіталістичного світу-економіки і сучасної світової системи в цілому. Це підтверджується тезою А. Г. Франка про те, що «вісь Центральна Азія–Анатолія–Північна Індія–Палестина та Єгипет перестала відігравати вирішальну роль у світовій системі і була остаточно зруйнована у XVII ст. Простір світової системи змістився у бік Америки та атлантичних держав» [17, 6–7]. У XVII ст. центром сучасної світової системи була Північно-Західна Європа, напівпериферію утворювали Центральна та Південна Європа, периферію – Східна Європа та Америка. Поступово відбувається процес інтеграції до неї Афразії (Османської імперії), Східної та Південно-Східної Азії, Індії, Середньої Євразії (Російської імперії).

Опосередкований вплив геополітичної революції полягає у тому, що вона надала імпульсу розвитку геокультурних взаємозв'язків між народами різних геополітичних регіонів, спричи-

нила глибокі перетворення у ціннісних орієнтаціях, релігійних, культурних, мотиваційних настановах і нормах, стимулювала розвиток геополітичної свідомості людства, секуляризацію суспільства (у Західній Європі це відобразилось у заміні ідеї християнського світу європейською ідеєю). «Замикання простору» мало величезний вплив на формування глобальної свідомості.

У XVI ст. виникає термін «*Європа*» як дещо протилежне решті світу, зокрема вперше були усвідомлені духовні та політичні відмінності між Європою та Росією. Хоча з середини XVIII ст. під впливом Петровських перетворень ці відмінності начебто зникають, однак для європейців першої половини XIX ст. Росія знову і на цей раз остаточно опиняється «поза межами європейської цивілізації». Як зазначає Д. Гро, «європейсько-руська суперечність XIX ст., що коріниться у минулому, збільшилась тепер до суперечності Захід – Схід».

Геополітична революція мала комплексний характер, оскільки її результатом були докорінні зміни в усіх сферах життєдіяльності людства, починаючи від динаміки й рівня продуктивних сил і закінчуючи глибокими змінами у способі життя, одязі, їжі народів різних цивілізацій, причому зміни у духовній сфері були не менш радикальними, ніж у матеріальній.

Геополітична революція виступала засобом повного й незворотного розв'язання докорінної суперечності та реалізації гео-економічних і геокультурних завдань. У цьому сенсі вона мала кардинальний характер і докорінно змінювала весь хід світової історії. Геополітична революція безпосередньо та опосередковано вплинула на розвиток усіх регіонів, держав і народів світу і тому однією з головних її рис є також всезагальність. Геополітична революція створила необхідні умови для формування світового ринку.

Наприкінці XV – у середині XVII ст. геополітична революція відіграла роль головної умови виникнення східноєвропейської системи. Новий моноцентричний глобальний світ, що виник, був ієрархізованим простором, що включав три складові: відносно невеликий центр, більш широкі другорядні розвинені області і велика периферія, в якій виділяють особливі зони (колонії, факторії), що відіграють роль сполучної ланки між цен-

тром та периферією, яка допомагає здійснювати контроль центру над периферією.

Важливим наслідком геополітичної революції було конституювання великих геополітичних просторів, причому у наближеному до сучасного вигляді. У цей час формуються дві геополітичні сили, що протистоять одна одній, – євразійський континентальний простір хартленду та євразійський півмісяць прибережних територій римленду. Оформлення першого збігається з виникненням Російської централізованої держави: 1478 р. – приєднання Великого Новгороду, 1552 та 1556 рр. – приєднання Казанського та Астраханського ханств, 1592 р. – приєднання Сибірського ханства, перша половина XVII ст. – колонізація Східного Сибіру (у 1604 р. засновано Томськ, у 1632 р. – Якутськ, у 1649 р. – із заснуванням Охотська й Анадирська руські колоністи вийшли до Тихого океану). Процес оформлення хартленду завершується приєднанням Лівобережної України у 1654 р.

Водночас західні держави в ході колоніальної експансії через створення колоній, форпостів і торговельних факторій конституують геополітичний простір римленду. Ще у 1415 р. після взяття Сеути на північноафриканському узбережжі розпочинається повільне загарбання португальцями західноафриканських територій. Упродовж перших десятиліть XVI ст. іспанці захопили усі найбільш окультурені, багаті і стратегічно важливі області Центральної та Південної Америки, а португальці заснували форти і торговельні факторії на азійському узбережжі та островах.

Установлення контролю над римлендом було ключем до панування над Старим Світом, а отже – над усім світом. У цих умовах геополітична неприступність хартленду створювала протизавагу колоніальній експансії Заходу (Російську державу не можна вважати колоніальною в точному сенсі цього слова).

Розділ світу став геополітичною реальністю, зворотною стороною процесу його інтеграції та глобалізації. Це розділення спричинило проблему планетарного дуалізму – проблему кордону між хартлендом і римлендом, унаслідок чого у Східній Європі виникла зона постійної геополітичної нестабільності.

Перетворення Східної Європи на таку зону, зумовлене її географічним положенням між хартлендом і римлендом на сти-



ку трьох локальних цивілізацій – західної, ісламської і слов'яно-православної, було пов'язане з виконанням східноєвропейським геополітичним простором буферної функції. Ця функція стала системоутворюючим чинником виникнення східноєвропейської міждержавної системи. Відтоді Східна Європа є вузлом суперечностей сучасної світової системи, що загрожує перманентними конфліктами ендегенного походження. Її доля органічно і значно більшою мірою, ніж в інших регіонах світу пов'язана з глобальними тенденціями в сучасній світовій системі. Конфліктні ситуації у цій зоні є дуже небезпечними, оскільки приховують загрозу перетворитися на глобальне протистояння. Наявність комплексу суперечностей уздовж лінії Схід – Захід – це головний феномен східноєвропейської міждержавної системи. Він став традиційним, хоча форми його вияву на різних етапах відрізнялися.

Цей комплекс зумовив поступову трансформацію цієї геополітичної зони у специфічну регіональну систему з дедалі зростаючою взаємозалежністю. Формою анізотропії геополітичного простору Східної Європи є конфронтація Схід – Захід, яка за десять століть набула характеру систематичного наступу Заходу на Схід, на певному етапі якого як передові форпости почали використовуватись окремі власне східноєвропейські народи.

Буферна функція Східної Європи зумовлюється тим значенням, якого цей простір набув у суперництві держав у ході геополітичної революції. Західні держави, насамперед Імперія, розглядали його як прифронткову лінію захисту від турецької загрози. В свою чергу, Османська імперія в цей період розглядала його як наступальний плацдарм, а Росія – як постійне джерело загроз та нестабільності (звідси й неодноразові прагнення до спільних з Імперією дій щодо польського питання, вкрай негативне ставлення до Польщі, Угорщини тощо).

У цьому сенсі кожне з державних утворень у регіоні розглядалось з погляду виконання буферної функції: Польща – між Імперією (Європою) та Росією, Карпатсько-Дунайські землі – між Імперією (Європою) та Портою (ісламським світом). Баланс сил у цьому регіоні відіграв роль ключового чинника загальносвітової рівноваги сил не лише між хартлендом та римлендом, або між трьома цивілізаціями, а й усередині са-

мого західного світу, що набуло особливого значення у подальші періоди.

XVI ст. стало переломною історичною епохою, що узгоджується з висловлюваннями К. Маркса про те, що світова торгівля і світовий ринок відкривають у XVI ст. нову історію капіталу. У середині XV ст., яке іноді вважають відправною точкою у становленні східноєвропейської міждержавної системи, ще остаточно не оформився системоутворюючий чинник східноєвропейської міждержавної системи – буферна функція східноєвропейського геополітичного простору, що відбулося значно пізніше і було зумовлене процесом геополітичного конституювання хартленду.

Лише завершення геополітичної революції у середині XVII ст., що ознаменувалося в Європі укладанням Вестфальського миру у 1648 р., остаточно визначило геополітичну роль Східної Європи у новій світовій системі. Тенденція до формування східноєвропейської міждержавної системи як найважливішого центру міжнародного життя європейського континенту спостерігається уже в середині XV ст., що було пов'язане з посиленням турецької експансії на слов'янських землях Балканського півострова, і з тим, що починаючи з другої половини XV ст. і особливо у перших десятиліттях XVI ст., більшість європейських держав поступово втягуються у протистояння цивілізацій у Східній Європі. Проте становлення східноєвропейської геополітичної міждержавної системи (зі своїми акторами, функціями) відбувається у ході геополітичної революції.

Власне для країн Східної Європи геополітична революція кінця XV – середини XVII ст. є переломним історичним моментом ще й у тому сенсі, що у процесі складної регіональної міждержавної взаємодії тенденція до встановлення моноетнічних держав, що виявлялася раніше, поступилася місцем тенденції до формування багатонаціональних державних утворень, які сформували новий геополітичний ландшафт східноєвропейського регіону, що існував без великих змін упродовж кількох століть.

Тридцятирічна війна (1619–1648), яка ознаменувала кінець геополітичної революції на «європейському театрі», закріпила за Східною Європою економічний статус периферії, геополітич-

не становище буферної маргінальної зони і створила умови для формування багатонаціональних держав імперського типу, відносини між якими стали визначальним чинником у розвитку східноєвропейської міждержавної системи.

У ході геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст. виникає своєрідний бар'єр, оточивший Священну Римську імперію зі сходу, південного сходу та північного сходу, який у XVIII ст. отримав назву «східного бар'єра». Він складався з Речі Посполитої, Шведського королівства та з балканських васалів і провінцій Османської імперії. «Східний бар'єр» виконував подвійну геополітичну роль, будучи, з одного боку, спрямованим проти Центральної Європи, де був розташований небезпечний осередок агресії, а з іншого – відокремлюючи Захід від Росії. Остання мала глибокі суперечності з членами «східного бар'єра», які дедалі більше протидіяли посиленню Російської держави. До їхнього складу входили території, що з історичних, геополітичних або етнічних обставин тяжіли до Росії, в усіх трьох державах частина населення сповідувала православ'я і вбачала в Росії єдиного захисника своєї віри. Росія чинила дедалі більш небезпечний тиск на держави «східного бар'єра», використовуючи суперечності між ними й утворюючи блоки з іншими державами.

Ще одним аспектом геополітичної революції був релігійний. Загибель Візантії, виникнення на її руїнах Османської імперії та об'єднання під її владою територій слов'янсько-православних народів Південно-Східної Європи зумовили певний напрям у відносинах між католицизмом, православ'ям та ісламом.

При визначенні геополітичної специфіки цих відносин слід враховувати, що в межах Християнського світу чітко простежується демаркаційна лінія між православним та католицьким просторами, яка є не історичною випадковістю, а відповідає геополітичному розподілу Схід – Захід.

Схизма 1504 р. остаточно визначила геополітичний дуалізм християнської ойкумени, в якій Рим та Константинополь до 1453 р. були двома великими геополітичними просторами зі своїми геополітичними, економічними, культурними інтересами і чітко фіксованою богословською специфікою.

В умовах геополітичного протистояння двох світів, що мають різноспрямовану культурну орієнтацію, різні психологічні

домінанти і принципи соціально-політичної організації, виникнення турецької загрози у православ'я з'явилися два геополітичні супротивники – нехристиянський світ ісламу та християнський світ Заходу.

Подвійна загроза – «турецький тюрбан або латинська митра» – в умовах, коли Захід розглядався як світ відступництва, спричинила вибір на користь «турецького тюрбана». Релігійний чинник доповнюється в цій ситуації політичним: в умовах феодальної роздробленості, національної кризи народів Балканського півострова останні розглядали Османську імперію як єдину силу, здатну відновити порядок і позбавити їх насильства та анархії.

Падіння Константинополя різко змінило всю геополітичну картину через те, що загибель Візантійської імперії розділила православний світ на дві частини: зону політичного контролю неправославних держав (насамперед Османської імперії, де православні церкви входили до так званого православного «мімесісу») і зону Росії та Руської Православної Церкви, яка після падіння Константинополя залишилась єдиним великим геополітичним простором, де співіснували і православна політика, і православна Церква. Це зумовило проголошення Росії спадкоємницею Візантії як на богословському, так і на геополітичному рівні, що оформилось у концепції «Москва – Третій Рим» ченця Філофея. Разом із містичним статусом Москва успадкувала і всю геополітичну проблематику Константинополя. Це сприяло формуванню концепції руського народу як народу-богоносця. Перед неруськими православними виникла проблема, пов'язана зі ставленням до нової ролі Москви і Росії. Зрештою перемогла антимосковська лінія, що пристосувала православну доктрину до нових умов.

Грецьке православ'я перетворилось з інтегрованого духовно-політичного вчення на виключно релігійну доктрину індивідуального спасіння, що наближувало його певною мірою до лінії Риму. Духовне зближення з Ватиканом і політичне – з турецькою адміністрацією у поєднанні із суперництвом з Руською Православною Церквою фактично призвели до втрати грецьким православ'ям самостійної геополітичної ролі, перетворивши його на другорядний політичний чинник.



Теми доповідей і рефератів

1. Передумови геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст.
2. Геополітика середньовічного Китаю (XV–XVII ст.).
3. Геополітична експансія Османської імперії у XV–XVI ст.
4. Геополітика імперії Габсбургів та германо-османські зіткнення XVI–XVII ст.
5. Геополітичне посилення Північного Заходу в Європі та його соціально-економічні і культурні наслідки.
6. Формування системи відносин «центр-периферія» (XV–XVI ст.).
7. Колоніальна експансія Заходу та її геополітичні наслідки.
8. Процес формування геополітичного простору хартленду.
9. Геополітичні процеси у Східній Європі у XV–XVII ст.
10. Порівняльний аналіз геополітики Росії та Іспанії (XV–XVII ст.).



Література

1. Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия и экспансия Запада в XVII – в начале XVIII века. – М., 1987.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 3. Время мира. – М., 1992.
3. Валлерстайн И. Социальное изменение ничто? Ничто никогда не меняется // Социс. – 1997. – № 1.
4. Гончарова Т. В. Кто стоял с другой стороны? // Лат. Америка. – 1996. – № 6.
5. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963.
6. Зарин В. А. Запад и Восток в мировой истории XIV–XIX вв. (Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка). – М., 1991.
7. Иванов Н. А. Упадок Востока и установление мировой гегемонии Западной Европы // Восток. – 1994. – № 4.
8. Ивонин Ю. Е. Западная Европа и Османская империя во второй половине XV–XVI вв. // Вопр. истории. – 1982. – № 4.
9. Ивонин Ю. Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. – Минск, 1984.

10. *Ивонин Ю. Е.* Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989.
11. *Маккиндер Х. Дж.* Географическая ось истории // Полис. – 1995. – № 4.
12. *Олтаржевский В. П.* Английская Ост-Индская компания в XVII веке. – Иркутск, 1988.
13. *Панарин А. С.* Россия в циклах мировой истории. – М., 1999.
14. *Поздняков Э. А.* Системный подход в международных отношениях. – М., 1976.
15. *Поршнев Б. Ф.* Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Вопр. истории. – 1960. – № 10.
16. *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М., 1995.
17. *Франк А. Г.* Смещение мировых центров с Востока на Запад // Лат. Америка. – 1993. – № 2.
18. *Фурсов А. И.* Восточный феодализм и история Запада // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 4.
19. *Фурсов А. И.* Мир-системный анализ и его критики: научно-аналитический обзор. – М., 1996.
20. *Харламенко А. В.* У истоков глобальных взаимосвязей // Лат. Америка. – 1996. – № 1.
21. *Черняк Е. Б.* Вековые конфликты. – М., 1988.
22. *Черняк Е. Б.* Цивилиография. – М., 1996.
23. *Шепєлев А. М.* Геополітична революція кінця XV – середини XVII ст.: природа, закономірності та світове значення // Нова політика. – 1997. – № 6.
24. *Шмитт К.* Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря // Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.



Питання для самостійного опрацювання

1. Як співвідносяться великі географічні відкриття та геополітична революція? Як ви розумієте тему про їх «каузальну одночасність»?
2. У чому полягали переваги Заходу, що спричинили його перемогу в геополітичній революції?
3. Чим зумовлена поразка мусульманського Сходу в боротьбі проти християнського Заходу?

4. Який вплив мала геополітична революція на долю Східної Європи?
5. Оцініть геополітичну поведінку морських та континентальних держав під час геополітичної революції з погляду її ефективності.
6. Який вплив мала геополітична революція на глобалізаційні процеси в сучасному світі?
7. Оцініть значення геополітичної революції для формування сучасної світової економічної системи.
8. Як співвідносяться поняття «планетарний дуалізм» та «біполярність»?
9. Чому зникнення планетарного дуалізму означатиме кінець сучасної світової системи?
10. Які тенденції сучасного етапу міжнародних відносин свідчать про заперечення наслідків геополітичної революції?



Тенденції розвитку відносин планетарного дуалізму сучасної світової системи

19.1

Поняття «геоісторична форма» планетарного дуалізму

Після геополітичної революції розвиток сучасної світової системи визначається зміною її історичних типів на основі змін геоісторичних форм планетарного дуалізму, які виявляються у зміні геополітичного масштабу центросилових відносин та самої конфігурації співвідношення геополітичних сил. Відображуючи спільну для усіх етапів планетарного дуалізму сутність, поняття *«геоісторична форма»* передбачає можливості еволюції цього феномену у межах сучасної світової системи, пояснює зміни у змісті відносин планетарного дуалізму на кожному етапі його розвитку.

Відправними точками у циклах еволюції сучасної світової системи були великі збройні конфлікти, у ході яких здійснювалось кардинальне перегрупування сил, змінювався баланс міждержавних інтересів, відбувався перегляд кордонів та сфер впливу. Саме такі конфлікти були засобами зміни геоісторичної фази планетарного дуалізму.

Поняття *геоісторичної фази* планетарного дуалізму характеризує певний спосіб реалізації основної суперечності сил Суші та Моря. Найважливішими тут є особливості структури, конфігурації центросилових відносин. Одночасно існували і розвивалися дві тенденції: інтеграція таласократичної і телурократичної напівсфер під владою домінуючого у конкретну

епоху центру сили; формування поліцентричності для запобігання глобалістичним зазіханням. Подібна інтеграція забезпечувала існування біполярної структури сучасної світової системи. Фактично біполярність на глобальному рівні сучасної світової системи існувала завжди – або як реальність, або як тенденція до формування подібної конфігурації співвідношення сил.

Установлення в кожній з напівсфер гегемонії певної великої держави зумовлює динамічну рівновагу у балансі сил між телурократією і таласократією. Гегемонія у сучасній світовій системі означає, за визначенням І. Валлерстайна, наявність у однієї держави геополітичної можливості щодо створення стабільних систем нерівномірного суспільного розподілу влади, наслідком чого є періоди миру у сучасній світ-системі (не повна відсутність війн, а встановлення миру між великими державами). Під останніми І. Валлерстайн розуміє привілейовану групу суверенних держав, які мають досить великі розміри та багатство, щоб забезпечити міцну фінансову базу для розвитку воєнного сектору. Періоди гегемонії (вони ж періоди миру) історично нетривали (25–50 років).

В умовах, коли гегемонія в одній напівсфері співвідноситься з поліцентризмом, мультиполярністю в іншій, створюється ситуація, досить небезпечна для міжнародного миру. Вона характеризується порушенням рівноваги між телурократією і таласократією, прагненням гегемона встановити свою домінацію в усій сучасній світовій системі.

Зміни гегемонів у напівсферах відбуваються як під час збройних конфліктів, так і відносно мирним шляхом своєрідної «спадкоємності». Традиційним для науки про міжнародні відносини є виділення таких *історичних типів сучасної світової системи*:

- ◆ Вестфальська (1648–1814 pp.);
- ◆ Віденська (1815–1877 pp.);
- ◆ Берлінська (1878–1918 pp.);
- ◆ Версальсько-Вашингтонська (1919–1945 pp.);
- ◆ Ялтинська (1945–1991 pp.).

Характер функціонування та розвитку кожної з них зумовлюється відповідною геоісторичною фазою планетарного дуалізму.

19.2

Геоісторичні фази планетарного дуалізму

Фаза консолідації протилежних сторін планетарного дуалізму

Фаза консолідації відносин планетарного дуалізму є особливою геоісторичною фазою розвитку, яка визначається складними процесами структурування телурократичної і таласократичної напівсфер сучасної світової системи. Вона відповідає Вестфальській системі як історичному типу сучасної світової системи. Для цього типу характерною є ситуація боротьби за гегемонію в океанічній напівсфері між Англією та Голландією та у континентальній – між Францією та Іспанією. Головна суперечність Суші та Моря на першому етапі її розвитку виявляється у гострій боротьбі між Голландією та Іспанією, а на другому – у англо-французькому протиборстві. Подібна геополітична ситуація відповідає процесу консолідації таласократії і телурократії, що відбувається у цей період.

На основі такого критерію, як сума видатків на утримання та розвиток флотів і кількість бойових кораблів у їх складі, Дж. Модельскі та У. Р. Томпсон відносять до розряду великої морської держави країну, сума видатків або кількість бойових кораблів якої сягає 50% суми видатків або кількості бойових кораблів усіх інших морських держав. До таких великих морських держав належали: у XVI ст. – Португалія, у XVII ст. – Голландія, у XVIII – XIX ст. – Велика Британія, а після 1945 р. – США, які були гегемонами у таласократичній напівсфері.

Отже, спостерігається поступове посилення атлантичних тенденцій, зміщення центрів гегемонії таласократії на Захід. На думку Т. Хопкінса, голландська гегемонія зробила можливим утвердження «капіталістичного світу-економіки» як історичної соціальної системи, британська – зміцнила його фундамент, а гегемонія США максимально розширила та поглибила «капіталістичний світ-економіку» і водночас вивільнила ті сили, що мають зрештою зруйнувати сучасну світову систему.

Португалія була першою великою морською державою, яка ще під час геополітичної революції здійснювала гегемонію на морі. При організаторі португальської морської моці, принці Енріке Мореполавці, відбулося злиття ойкумен, яке здійснили Португалія та Іспанія під час Великих географічних відкриттів.



Наприкінці XVI ст. центр морської гегемонії змістився на північний захід, у більш атлантичні, протестантські Сполучені Провінції, що було важливим етапом формування західної таласократії. Їхня міць ґрунтувалась виключно на морській силі та використанні морських ресурсів. Голландію називали «Фінікією нових часів», а її мешканців – «візницями усіх морів».

Ост-Індська компанія, створена у 1602 р., перетворилася в Азії на імперію з володінь, відібраних у Португалії, а після захоплення мису Доброї Надії (близько 1650 р.) – встановила контроль над Індійським океаном. Торговельна мережа її охоплювала територію Китаю та Японії. Ост-Індська компанія претендувала на монополію торгівлі зі Сходом і примушувала правителів східних країн заборонити заходження в їх порти інших європейських торговельних кораблів.

Існування Голландії як морської держави значною мірою залежить від могутності іспанської монархії. Планетарний дуалізм Суші та Моря уособлювався на той час боротьбою Іспанії та Голландії. Незважаючи на те, що у 1608 р. Іспанія була змушена визнати незалежність Голландії, жорстка боротьба тривала ще понад півстоліття, впливаючи на розстановку та співвідношення сил. Приводом для конфліктів були агресивні зазіхання голландців, зумовлені прагненням до колоніальної експансії та інтересами мануфактурного виробництва. Більше того, періоди миру з Іспанією завдавали центрам легкої промисловості країни значних збитків, подібно до певних кризових тенденцій в економіці США після другої «холодної війни». Саме проникнення Голландії у Південно-Східну та Південну Азію, на Далекий Схід та в Америку перешкоджало встановленню міцного миру з Іспанією, володіння якої становили для Голландії стратегічний та комерційний інтерес. Вона прагнула контролювати доступ до американського срібла, від надходжень якого залежала вся її торгівля, і тому в цей період війни в Америці та Азії фактично не припинялись.

Перетворивши війну з Іспанією на світовий конфлікт, Голландія створила ситуацію, в якій Іспанія не могла розраховувати на перемогу. В свою чергу, хоча боротьба Іспанії та Голландії й закінчилась перемогою останньої, проте це стало початком її занепаду, оскільки відтепер Англія та Франція, могутність яких поступово зростала, не були зацікавлені у збереженні

сили та незалежності Сполучених Провінцій. Англія прагнула захопити морську торгівлю Голландії і посісти її місце «володарки морів», а Франція – придбати іспанські Нідерланди. Під ударами двох об'єднаних держав Голландія, беззахисна проти нападу із суші, з невеликою кількістю населення та очолювана нездарним урядом, пала дуже швидко.

Характер політичного режиму Голландії, особливості національного характеру, зумовили її кінцевий занепад. Під час правління Вільгельма Оранського чинився опір французькій експансії переважно на суші, що спричинило швидкий занепад флоту, особливо в умовах припинення війни з Англією.

Ставши королем Англії, Вільгельм Оранський продовжував свою попередню політику, спираючись на англійську морську силу та використовуючи голландські ресурси для сухопутної війни. Переслідуючи виключно сухопутні цілі, Голландія за Утрехтським договором не отримала нічого, що могло б зміцнити її морську силу. Занепад її був неминучим, і лише союз із Францією міг би запобігти стрімкому падінню Голландії, однак цьому чинили опір як французький, так і голландський уряди.

На думку А. Мехена, дружба з Францією, яка б могла забезпечити Голландії мир на суші, дала б змогу їй більш тривалий час оспорювати в Англії панування на морях, а союз двох флотів міг би стримувати зростання морської сили Англії. Це відповідало стратегічним інтересам Франції у першій половині XVII ст. у розумінні Генріха IV та А. Рішельє.

Геостратегічний курс, накреслений Генріхом IV і особливо кардиналом Рішельє, визначався орієнтацією на перетворення Франції на велику морську державу шляхом розвитку морської торгівлі, риболовства та створення сильного флоту, засновником якого вважається А. Рішельє. Потреба у стриманні могутності австрійських та іспанських Габсбургів, між володіннями яких розташовувалася Франція, зумовлювала необхідність союзу із протестантськими німецькими державами та Голландією. Союз з останньою був потрібний також для стримання традиційного ворога Франції – Англії.

Політику А. Рішельє продовжив Ж.-Б. Кольбер, який прискорив реалізацію низки необхідних заходів для створення ефективного виробництва, судноплавства, колоніальної імперії

та заморських ринків, тобто усіх головних елементів морської сили.

Людовік XIV для досягнення своєї мети – національної величі Франції – обрав сухопутну експансію, чому сприяла слабкість сусідів і великі ресурси королівства. Переорієнтація Людовіка XIV на досягнення континентальної гегемонії через збільшення військової сили та територіальну експансію змусила Англію та Голландію утворити союз, який на певний час знищив морську силу Франції.

Альтернатива цій політиці Франції полягала у створенні такої морської сили, яка б забезпечила їй перевагу в Європі. Автором цього проекту був Г.-В. Лейбніц. Із суто таласократичних позицій він пропонував розглядати територіальну експансію як другорядне завдання, а зростання заморських володінь – як головну мету Франції. Як об'єкт таласократичної експансії Г.-В. Лейбніц пропонував Єгипет, завоювання якого давало контроль над великим торговельним шляхом і відкривало перспективу захоплення важливих опорних пунктів у Середземному та Червоному морях. «Завоювання Єгипту, цієї Голландії Сходу, незрівнянно легше, ніж завоювання Сполучених Провінцій, – писав він. – Франції потрібен мир на Заході, війна – у віддалених краях». Описуючи небезпечність війни з Голландією, філософ наголошував, що на противагу їй, «володіння Єгиптом відкриває шлях до завоювань, гідних Олександра; надзвичайна слабкість мешканців східних країн більше не становить таємниці. Той, хто володітиме Єгиптом, пануватиме також на берегах та островах Індійського океану.»

На думку англосаксонських геополітиків, те, що Людовік XIV не взяв до уваги пропозиції Г.-В. Лейбніца, призвело до сумних наслідків для Франції. «Хибна політика континентальної експансії поглинала достатки країни і була удвічі шкідливою, – зазначає А. Мехен, – оскільки, залишаючи беззахисними колонії та торгівлю, вона давала змогу противнику у випадку війни відрізати Францію від найбільшого джерела багатства, як це в дійсності і сталося» [37, 59].

У боротьбі за досягнення континентальної гегемонії Людовік XIV завдав великої шкоди морській силі Франції. Прагнучи завадити реалізації іспанських зазіхань на Португалію, він фактично відкрив Англії доступ до Середземномор'я і підштовху-

вав Португалію до альянсу з нею. Зрештою, Португалія стала залежним форпостом Англії, що сприяло зміцненню останньої як провідної морської держави.

Дипломатична стратегія Людовіка XIV була також спрямована на ізоляцію Голландії. Прагнення до знищення цієї країни і до континентальної експансії, безумовно, були на користь Англії як морської держави, бо саме вона отримувала найбільшу вигоду від розорення Голландії. Все це призвело до того, що вперше з часів середньовіччя у Семирічній війні Англія перемогла Францію одна, майже без союзників, хоча в останньої їх було багато. Це стало можливим лише завдяки тому, що англійський уряд спирався на морську силу.

«Хто може заперечувати, – риторично запитує А. Мехен, – що уряд, який однією рукою посилював своїх підпадаючих союзників живлючим припливом грошей, а другою – виганяв своїх ворогів з моря і з головних володінь – Канади, Мартиніки, Гваделупи, Гавани, Маніли, – забезпечив своїй країні найпершу роль у європейській політиці; і хто може не бачити, що сила, закладена в цьому уряді, який володів лише тісною та бідною ресурсами територією, виросла прямо з моря?» [37, 51].

Уже на початку XVII ст. морська сила Англії перевищувала таку інших держав завдяки послідовній діяльності уряду зі створення морської торгівлі та військово-морського флоту з метою встановлення контролю над морем. Англія демонструвала панування на морі, вимагаючи, зокрема, належного шанування свого прапору іноземними кораблями.

Завоювання Ямайки поклало початок британській збройній експансії, яка супроводжувалася мирними заходами, спрямованими на зростання обсягів англійської торгівлі та розвиток судноплавства. Згідно з Навігаційним актом імпорту товарів у Англію та її колонії мав здійснюватись виключно англійськими суднами або суднами країн-експортерів, що завдало збитків голландцям як тогочасним монополістам європейської транзитної торгівлі.

Політика підтримки морської величі Англії була характерною і для періоду Реставрації. Карл II розглядав намагання Франції створити сильну морську військову та торговельну міць як головну загрозу для його країни, бо «у звичаях Англії – командувати на морі». У часи правління Вільгельма III Орансь-

кого, «завдаючи на морі удари Франції як відкритий її ворог, Англія водночас підкопувалась – принаймні багато хто так вважав – як підступний друг, під морську силу Голландії».

Залишивши ведення сухопутної війни з Францією та Іспанією Голландії, а собі – ведення морської війни, Англія отримала за Утрехтським миром 1713 р. крім торговельних привілеїв контроль над Гібралтаром та портом Маон у Середземному морі, Ньюфаундлендом, Новою Шотландією та Гудзоною затокою у Північній Америці, утвердившись таким чином у Новому Світі та на Середземномор'ї. У той час як Англійське королівство поступово перетворювалось на Британську імперію, морська сила Франції зникла, а Голландії, завоювання якої були сухопутними, – постійно зменшувалась. Дуже швидко Голландія втратила провідне становище серед морських держав.

Таласократична гегемонія на початку XVIII ст. переходить до Великої Британії, що збігається у часі з відповідними процесами у світовій економічній системі. На думку А. Г. Франка: «В умовах експансивного зростання в епоху торговельної революції XVIII ст. гегемонія у світовій системі перейшла до Британії, а світова торгівля змістилася на Захід, в Атлантику. «Торговельний трикутник» між Західною Європою, Африкою та Карибським басейном – Північною Америкою дедалі більше заміняв євразійську торгівлю» [71, 9]. Показово, що встановлення морської гегемонії Британії передувало її економічній домінації.

Встановлення британського морського панування зумовило необхідність зміни політики цієї держави на таку, яка б запобігала створенню єдиного континентального блоку або посиленню якоїсь однієї великої континентальної держави і спрямовувалася б на підтримку рівноваги сил у Європі, що істотно вплинуло на подальший розвиток сучасної світової системи.

Г. Кіссінджер вважає, що «виникнення у XVIII та XIX століттях європейської рівноваги сил можна зіставити з перевлаштуванням світу в період після закінчення «холодної війни». Як і тоді, повалений міжнародний порядок створив численні держави, що переслідують свої національні інтереси і не стримують себе жодними вищими принципами. Тоді, як і тепер, держави, що формують міжнародний порядок, прагнули до визначення своєї міжнародної ролі» [28, 64].

Якщо з першою частиною цієї тези погодитися важко, то друга частина є цілком правомірною. Ще наприкінці XVII ст. британська громадська думка була переважно ізоляціоністською, ідея виконання ролі балансира не дуже їй імпонувала. Вважалося, що немає потреби боротися з потенціальними труднощами, які колись може завдати якась країна. Навіть після досягнення згоди щодо важливості для країни підтримання рівноваги сил, віги стверджували, що Великій Британії слід втручатися у справи на континенті лише за наявності безпосередньої загрози її існуванню. Торі, навпаки, головний обов'язок країни вбачали у формуванні, а не просто у захисті рівноваги сил, наполягаючи на британській участі в об'єднаннях постійного характеру, через які Лондон може впливати на події.

На початку XIX ст. Велика Британія чинила опір будь-якій країні, що загрожувала європейській рівновазі.

Конфлікт між Францією та Великою Британією впродовж XVIII ст. був центральним конфліктом європейської політики. Велика французька революція загострила англо-французький конфлікт, який на завершальній стадії (1793–1815 рр.) мав характер боротьби за торговельно-промислову гегемонію у світі, і одержати перемогу в цій боротьбі можна було лише на суші (тому саме розгром Наполеона у Росії дав змогу Великій Британії створити коаліцію, яка завдала Франції остаточної поразки).

Стратегія підтримання рівноваги сил у континентальній Європі повністю суперечила французькій стратегії встановлення континентальної гегемонії. Універсальний характер геополітичних прагнень обох держав визначив те, що «планетарний характер битви між Сушею та Морем вперше виявився за часів війн Англії проти революційної Франції та Наполеона». Але суперечність між силами Суші та Моря ще не переросла в абсолютне протистояння, сили Моря самі по собі ще не могли отримати рішучу перемогу і були змушені спиратись на сили континентальних держав – Росії, Австрії, Пруссії.

Великій Британії вдалося створити антифранцузьку коаліцію, проте вона була розгромлена Наполеоном у 1805–1806 рр. Водночас битва при Трафальгарі зруйнувала план щодо французького військового десанту на Британські острови. Це значною мірою було наслідком відмови Франції старого режиму від

розвитку морської сили. Саме ця обставина спричинила невдачу континентальної блокади, запровадженої Наполеоном проти Великої Британії з метою створити у ній кризу перевиробництва і разом з двома головними помилками – війнами з Росією та Іспанією – призвела до його остаточної поразки.

Фаза стабілізації відносин планетарного дуалізму

Фаза стабілізації відносин планетарного дуалізму відповідає Віденській системі як історичному типу сучасної світової системи і характеризується відсутністю континентального центр-гегемона, який міг би стримувати морську гегемонію Великої Британії. Перемога над Наполеоном забезпечила їй повну гегемонію. Відносини планетарного дуалізму на певний час стабілізувались, і ця ситуація вдало підтримувалась британською політикою «блискучої ізоляції».

Урегулювання, досягнуте у Відні, настільки точно відповідало британським інтересам і пропозиціям, що коли міністр закордонних справ Кеслрі представляв документи парламенту, він продемонстрував їх надзвичайну близькість до проекту перших британських пропозицій.

Засобом придушення у самому зародку будь-яких експансіоністських тенденцій з боку Франції став Чотиристоронній альянс, до якого крім Великої Британії увійшли Австрія, Пруссія та Росія. Іншим механізмом стримання Франції та забезпечення домінування Великої Британії на континенті був створений за її підтримки Німецький союз.

На думку Г. Кіссінджера, «створена для захисту від спільного зовнішнього агресора німецька конфедерація виявилася геніальним утворенням. Вона була надто сильною для нападу на неї Франції, але надто слабкою і децентралізованою, щоб загрожувати сусідам. Конфедерація врівноважувала надзвичайну воєнну силу Пруссії та винятковий престиж і легітимність Австрії» [28, 69].

З метою запобігання виникненню альтернативної їй могутності континентальної сили Велика Британія підтримувала також збереження Австрії. Якщо у XVIII ст. Мальборо, Картерет і Пітт кілька разів розпочинали війну, щоб не дати змоги Франції ослабити Австрію, то згодом остання розглядалась

швидше як противага російському посиленню на Балканах та Чорному морі.

Невдача Франції у її боротьбі з Великою Британією була значною мірою зумовлена тією «непогодженістю», на яку звернув увагу А. Страус: «невдалим претендентом на гегемонію була корінна атлантична держава, Франція: вона воювала проти консервативних імперій Сходу; а її найбільшим, особливим противником була інша атлантична держава – Британія» [61, 30]. Дійсно, хоча Наполеон ототожнювався із силами Суші, багато в чому французька історія мала атлантистський характер, зокрема, вона була основним історичним противником Австрії та всіляко підтримувала роздробленість Німеччини. Після невдачі з континенталістським проектом у Франції, яка завжди тяжіла до лібералізму та прогресизму, виникають сприятливі обставини для геополітичної переорієнтації на союз з Великою Британією. Після 1815 р. дружба останньої з Францією стала правилом, ворожнеча – винятком. Франція була єдиною країною, з якою британці уклали в цей період письмову союзну угоду, що набула чинності. Суперечки через тихоокеанські острови у часи Польської монархії поступилися місцем співробітництву у Сирії, Китаї та Мексиці.

Більшу частину XIX ст. Велика Британія та Франція представляли Європу в зовнішньому світі, за винятком віддалених внутрішньоконтинентальних районів Середньої Азії. Навіть у Середземномор'ї у цей період вони найчастіше були союзниками, ніж суперниками, за винятком єгипетської кризи 1840 р. Усі суперечності між ними у цій ситуації зумовлювалися особливостями геополітичної політики обох країн. Велика Британія, яка закріпилась у Гібралтарі та на Мальті, розглядала Середземномор'я виключно з погляду морської моці. Вона прагнула, щоб навколо нього були розташовані напівзалежні держави і не збиралась поширювати свої володіння в цьому регіоні, проте вона також не мала намірів допускати інші держави в це «британське озеро».

Однак Франція, в цілому поділяючи такий погляд на європейське узбережжя Середземномор'я, бажала продовжити континенталістські традиції єгипетського походу Бонапарта і заснувати нову Римську імперію, яка б компенсувала її втрати в Європі. Окупація Єгипту британськими військами хоча і

призвела до розпаду «ліберального союзу», проте не спричинила війни між Францією та Великою Британією.

Обидві країни поступово прийшли до примирення, проте швидше на умовах Британії, ніж Франції. Ці країни зближувались, коли Франція проводила пасивну політику щодо позицій Британії на континенті, і припиняли відносини, коли Франція загрожувала відродити свої прагнення до європейської континентальної гегемонії.

Британія була у дружніх відносинах з Францією, доки та терпіла своє приниження і не вимагала перегляду Віденських трактатів 1815 р. Франція була змушена відмовитися від поширення свого впливу у Бельгії, на Піренеях, відійти від активної колоніальної політики. Британія наполегливо прагнула добитись відкриття французького ринку для англійських товарів. Незважаючи на окремі успіхи (завоювання Алжиру), змінити співвідношення сил, яке склалося у 1815 р., Франція у період існування Віденської системи так і не змогла. Описуючи Францію цього періоду, А. Ламартин зазначав: «Франція нудьгує».

Віденська система була системою британської гегемонії на морі, яку не могла стримати жодна континентальна держава. Тенденції її розвитку характеризувалися поглибленням планетарного дуалізму, етапами якого були розпад Священного союзу, революція 1830 р., Мюнхенгрецька та Берлінська конвенції 1833 р., революція 1848 р., створення «союзу трьох імператорів». Велике значення мала та обставина, що, починаючи з проголошення доктрини Монро у 1823 р., відбувається поступове примирення Британії та США, яке заклало підвалини майбутнього «атлантичного співтовариства».

Асимілювавши Францію, що, враховуючи дисконтинуальний характер її державності, було не дуже складною справою, Британія зіткнулась із серйознішою загрозою. На відміну від США вона не розглядала поширення представницьких (демократичних) інституцій та інших ознак торговельного ладу гарантом своєї гегемонії над світопорядком. Будь-які внутрішні соціально-економічні перетворення іноземних держав не слугували для неї підставою для силового втручання доти, доки це не призводило до порушення існуючої рівноваги сил. Саме тому Британія надто пізно зрозуміла ступінь тієї загрози, яка постала для її домінації в особі мілітаризованої Німечч-

кої імперії. Як зазначає Зб. Бжезінський, європейська система, що виникла у 1815 р., зрештою зазнала невдачі, виявившись неспроможною ані асимілювати створену німецьку національну державу, ані протистояти центробіжним силам шовінізму, що народжувалися тоді. Порушення системи європейської рівноваги сил, яку підтримувала Велика Британія, після виникнення у Центральній Європі об'єднаних Італії та Німеччини спричинило докорінну трансформацію сучасної світової системи, зумовивши новий етап розвитку планетарного дуалізму.

Фаза дигресії відносин планетарного дуалізму

Фаза дигресії відносин планетарного дуалізму – чи не найскладніша та неоднозначна в історії його розвитку. Насамперед, вона охоплює два не дуже тривалі історичні типи сучасної світової системи, що мали перехідний характер, – Берлінську та Версальсько-Вашингтонську. Крім того, ця фаза характеризується наявністю певних відхилень у відносинах планетарного дуалізму, поверховий аналіз яких може призвести до помилкових висновків щодо їхньої сутності.

В умовах Берлінської системи домінуючим імперіалістичним антагонізмом, який багато в чому визначав розстановку сил на міжнародній арені, стала британо-німецька суперечність. Так, розвиток цього антагонізму значною мірою відображений в історії дипломатичних переговорів між двома країнами від британо-німецької угоди про розподіл сфер впливу в Китаї 1900 р. і британо-німецьких переговорів про союз проти Росії 1901 р. до початку політики оточення Німеччини, Марокканської кризи 1905 р. та утворення Антанти у 1907 р. як головної дипломатичної поразки Німеччини. Британо-німецькі суперечності Г. Хальгартен пояснює тенденцією монополізувати для експорту капіталу та потреб власної промисловості максимум ринків збуту та джерел сировини.

Проте головну загрозу для англійської Морської Сили становила стратегія східної експансії Німеччини, зокрема проект залізничної магістралі через Босфор і Багдад до Перської затоки. Гасло німецьких правлячих кіл «Наше майбутнє на морі!» був прямим викликом Британії, яка була всерйоз зане-

покоєна успішним здійсненням Німеччиною програми військово-морського будівництва, що поступово змінювало співвідношення морських потенціалів двох країн.

Заповнення геополітичного вакууму у Центральній Європі після об'єднання Німеччини та подальше неухильне зростання її стратегічного потенціалу призвели до того, що ця країна швидко перебрала на себе організуючі континенталістські функції, згадавши про своє арійське походження. Гаслом німецької геополітики тих часів була боротьба з «прогнилим гендлярським Заходом».

Посилення Німеччини призвело до формування міжнародної системи, близької до біполярної, коли баланс сил між двома таборами забезпечував стабільність у Європі. На думку А. Дж. П. Тейлора, «перебування Бісмарка при владі було для великих держав гарантією миру, хоч цей мир і був організований Німеччиною» [64, 340].

Водночас відбуваються кардинальні зрушення у таласократичній напівсфері, пов'язані зі становленням американської сили. На думку І. Валлерстайна, початок шляху США до нинішнього становища гегемона в світовій політиці слід датувати 1873 р. Саме в цей період розпочалась перша велика депресія капіталістичного світу-економіки і одночасно з цим розпочалось ослаблення гегемонії Британської імперії у світовій політиці. Геополітичним наслідком цих процесів були зміна попереднього балансу сил у світі, організованого британською морською гегемонією, та виникнення ситуації рухомої рівноваги.

Однак теза І. Валлерстайна про те, що США може бути суперником Британії у глобальному масштабі, є певним перебільшенням, адже США тоді ще навіть не завершили процес формування своєї території. Можна говорити лише про остаточне утвердження в цей період їх домінування у Новому Світі після придбання Аляски у 1867 р. та приєднання територій Канади. Події 70–80-х років XIX ст. можна розглядати лише як передумову переходу США до глобальної геостратегії, яка розпочалася після іспано-американської війни і під час президентства Т. Рузвельта.

Протистояння Сходу та Заходу знайшло відображення у двох світових війнах (І. Валлерстайн вважає їх американо-німецькими війнами за гегемонію) в умовах Версальсько-Вашингтонсь-

кої системи. Американська ідея Заходу як єдиної «глобальної» цивілізації зіткнулася з німецькою расовою ідеєю, яка була невдалою спробою створити континентальну альтернативу Заходу, ймовірно, через нечітку вираженість континентальної орієнтації Німеччини. В обох війнах автократична Росія виступала на боці Заходу, який реалізовував стратегію запобігання створенню єдиного континентального блоку.

Відносини планетарного дуалізму в умовах Версальсько-Вашингтонської системи мали перехідний, а отже, нестабільний характер. Вони визначались остаточним переміщенням геополітичного центру таласократії за океан: британська таласократія військовим шляхом зруйнувавши (тимчасово) морську силу Німеччини, зазнала відчутного удару від США з їх вимогою «свободи морів» та паритету морських озброєнь. Усі ці процеси створили передумови для розгортання планетарного дуалізму в умовах нової, Ялтинської системи.

Фаза експлікації планетарного дуалізму

Фаза експлікації планетарного дуалізму – це його розвиток у напрямі кількісної та якісної абсолютизації, що відбувається в умовах біполярної Ялтинської системи. Основою її став американо-радянський кондомініум, утворений за підсумками Другої світової війни задля здійснення геополітичного контролю у світовому масштабі з боку двох наддержав – США та СРСР. Зміни у співвідношенні сил у сучасній світовій системі були закріплені рішеннями Ялтинської 1943 р. та Потсдамської 1945 р. конференцій, тому новий історичний тип сучасної світової системи має назву Ялтинської системи.

Ця система характеризується переходом планетарного дуалізму у фазу експлікації, розгортання, що виявляється насамперед у реалізації вперше у сучасній світовій системі біполярної геополітичної моделі у планетарному масштабі.

Як зазначають У. Мак-Вільямс та Г. Піонтровські, «холодна війна» з моменту свого початку створила біполярний світ, в якому дві наддержави, які між собою суперничають, прагнули прихилити на свій бік інші країни, хоча не менш правомірним було б визнати, що, навпаки, планетарний дуалізм та біполярність як його центросиловий вияв спричинили феномен «хо-

лодних війн», оскільки саме геополітичне протистояння США та СРСР, НАТО та ОВД знайшло конкретний вияв у «холодних війнах».

Біполярність характеризується обопільним контролем двох наддержав та їх взаємним антагонізмом. Створена біполярна Ялтинська система містила в собі два антагоністичні блоки під керівництвом двох наддержав. Кожен з них прагнув змінити співвідношення силових потенціалів на свою користь і навіть був здатний піти на певний ризик для ліквідації протилежного блоку.

Проте головною особливістю Ялтинської системи була поява ядерної зброї масового знищення, що змушувало наддержави шукати шляхи хоча б мінімальної згоди, створювало так звану «рівновагу страху». Це спричинило мовчазну згоду наддержав, за якою вони домовлялись не зазіхати на сфери впливу кожного із блоків і спільно здійснювати контроль за периферійною зоною обох блоків, запобігати глобалізації локальних та регіональних конфліктів.

Так, у 1953 р. США відмовились від відкритого втручання у берлінські події, у 1956 та 1968 рр. вони висловлювали лише символічний протест проти введення радянських військ в Угорщину та Чехословаччину, а СРСР, у свою чергу, обмежувався ідеологічними кампаніями протесту проти численних випадків військового втручання США у внутрішні справи країн Латинської Америки і відмовлявся відкрито втручатися під час війн у Кореї та у В'єтнамі. СРСР та США спільно засудили франко-британську інтервенцію у Суеці 1956 р., схвалили збройне втручання ООН у Конго 1962 р. тощо.

Це, однак, не заважало періодичному загостренню напруження між наддержавами (повітряна блокада Берліна, Корейська війна, Карибська криза, події в Афганістані), але, незважаючи на все це, існування Ялтинської системи було важливим чинником забезпечення відносної світової стабільності.

Обидві наддержави взаємно визнавали результати, обставини, правила і прецеденти, що склались у процесі їх взаємодії з метою підтримання суперництва на прийнятному рівні. Це робило міжнародний порядок, встановлений Ялтинською системою, одним з найефективніших у світовій історії. Слід зазначити, що хоча володіння країнами ядерною зброєю виключа-

ло можливість глобального конфлікту навіть із застосуванням звичайної зброї, ефективність ядерного стримання була стабільною лише доти, доки не порушувався баланс сил.

Крім членів двох блоків Ялтинська система включала держави, які не приєдналися до жодного блоку, а також універсального міжнародного актора в особі ООН. З розпадом світової колоніальної системи та появою нових держав «третього світу» виникають сприятливі умови для їх залучення до сфери впливу обох наддержав, що пожвавило суперництво між останніми. Та попри тенденції блоків наддержав до розширення, вони виявляли толерантність до статусу міжнародних акторів, які до жодного з них не приєдналися.

Незважаючи на те, що на початку свого існування Рух неприєднання вважав своїм головним завданням чинити опір гегемоністським стратегіям обох держав, поступово, починаючи з саміту в Алжирі у 1973 р., він висуває до них вимоги економічного плану, називаючи своїм головним ворогом імперіалізм, таким чином, обираючи бік СРСР. Усі більш-менш значні повстанські рухи в «третьому світі» були спрямовані проти США. Проте жодні зіткнення інтересів на периферії, у «третьому світі», не повинні були загрожувати усталеному світопорядку. В умовах біполярності наддержави мали змогу утримувати інші держави від використання насильства і нейтралізовувати дестабілізуючі зміни, спричинені насильством, у тому разі, якщо вони неспроможні були їх контролювати. «Рівновага страху» була однією з ефективних форм підтримання балансу сил у світі.

Втім стабільність Ялтинської системи переважно забезпечувалася не наявністю ядерної зброї в обох наддержавих, а стримуючою роллю Радянського Союзу. На основі аналізу геополітичних сценаріїв воєнних років, зокрема Н. Спайкмена, Т. В. Адріанова робить висновок, що в разі перемоги Німеччини над СРСР між нею та США розпочалась би боротьба на знищення із застосуванням усіх технологічних засобів аж до атомної бомби. «Таким чином, перетворення технології на стримувальний чинник було результатом вступу Росії у геополітичну гру як гаранта стабільності. В усякому разі саме таку роль об'єктивно відіграв військово-технологічний розвиток у повоєнний період» [1, 130].

Встановлення «залізної завіси», що розділила Європу, забезпечило підтримання військово-стратегічного статус-кво, якого обидві сторони дотримувались до 1990 р. Проте в цих умовах відбувається загострення ідеологічної боротьби. Вважалося, що нейтралітет у цій сфері є «аморальним». Боротьба між так званими «комуністичним» та «вільним» світами зумовлювала жорсткий ідеологічний контроль всередині кожного табору. Ідеологічна війна була відображенням відносин планетарного дуалізму в духовній сфері.

Крім позитивних тенденцій Ялтинській системі були притаманні і деякі негативні, які зрештою спричинили її крах. Наявність цих тенденцій була зумовлена насамперед самим феноменом планетарного дуалізму, оскільки перемога СРСР у Другій світовій війні різко скоротила можливості Заходу щодо подальшої вестернізації планети.

Найважливішим результатом Ялтинської та Потсдамської конференцій був факт успадковування СРСР геополітичного ареалу Російської імперії, що було неприйнятним для Заходу і зумовило появу «стратегії анаконди». Відтепер СРСР розглядався як небезпечний геополітичний чинник потенційного цивілізаційного самовідновлення Росії.

Виникла загроза повернення Заходу в його історичні кордони, що означало його занепад. Саме Заходу належала ініціатива розпочати «холодну війну» (промова У. Черчілля у Фултоні 1946 р., доктрина Трумена 1947 р., доктрина стримання Дж. Кеннона у 1947 р., план Маршалла 1947 р., створення НАТО у 1949 р.). На Заході звинувачували СРСР у розв'язанні «холодної війни», посилаючись на небажання Й. Сталіна відмовитись від територій, отриманих згідно з пактом про ненапад 1939 р., оскільки останні розглядались як гарантія державної безпеки та запобігання новій агресії.

Кожна зі сторін прагнула реалізувати свої стратегічні інтереси, проте відповідальність за «холодну війну» має бути покладена насамперед на США. Як наголошує О. О. Зінов'єв, «це була війна Заходу, очолюваного США. Захід, маючи перевагу над противником в усіх відношеннях, нав'язав йому свій тип війни» [24, 378]. Він звертає увагу на те, що «з боку Заходу війна була бізнесом з усіма його якостями», а «кінець війни позначився економічним спадом на Заході та загальною тенденцією

до зниження життєвої активності». Набувши форми гонки озброєнь, «холодна війна» з її політикою на межі «гарячої війни» була з боку Заходу війною на виснаження противника [24, 378].

«Холодна війна» була першою спільною операцією Заходу глобального масштабу. Про Захід як про щось єдине можна було правомірно говорити саме в цей період», — зазначає О. О. Зінов'єв [24, 409–410]. Дійсно, саме в цей період Захід під егідою США розбудовувався як єдина геополітична, економічна, військово-стратегічна та геокультурна спільнота з наднаціональними інституціями управління. В свою чергу, американці почали ототожнювати себе із Заходом у цілому.

На відміну від старого Pax Britannica, відмітною ознакою якого була перевага Великої Британії в системі балансу сил, Pax Americana, ідея якого поступово формується в США, мав ґрунтуватись на винятковій перевазі сил США у глобальному масштабі. Цей принцип повністю заперечував стару концепцію балансу сил, сприяючи трансформації геоісторичної форми планетарного дуалізму.

Після підписання Атлантичної хартії у 1941 р. та конференції глав урядів країн-союзниць у Касабланці у 1943 р. була розроблена головна стратегічна концепція США, відома як *концепція «встановлення вирішальної переваги сил США»* у повоєнному світі — так звана доктрина Ф. Рузвельта. Цю доктрину і пов'язаний з нею геополітичний імператив політичного та економічного контролю над ключовими регіонами світу, стратегічно необхідними для світового панування, закладені ще у період Другої світової війни, можна розглядати як першопричину «холодної війни».

Стратегічний план «стримання», що лежав в основі міжнародної політики США повоєнного періоду, передбачав не тільки встановлення виняткової переваги сили США у світі, а й контролювання всіх геополітичних регіонів, де могла б виникнути й консолідуватися геополітична та економічна міць, здатна становити потенційну загрозу чи конкуренцію для США. Політика США будувалась на трьох парадигмах: створення перешкод для реалізації зовнішньополітичних планів СРСР, запобігання поширенню комуністичної ідеології та прагнення США нав'язати всьому світові свою економічну модель розвитку.



Геополітичні цілі США досягались засобами, які іноді наближались до воєнних, у тому числі економічними, дипломатичними, використанням міжнародних організацій, створених як «інституції гегемонії», загрозою застосування сили. У світі встановилась *ситуація «воєнного миру», або «тотальної політичної війни»*. Вона відображалася насамперед у такому феномені, як ідеологічна та психологічна війна. Стратегія перетворилася на мистецтво примушення, погроз або залякування, спрямоване на придушення волі противника. «Дія, — зазначає Р. Арон, — замінюється погрозою, а рішення — настрашкою».

«Холодна війна» — це досить складне явище, процес розвитку якого можна поділити на три етапи: перша «холодна війна», період розрядки та друга «холодна війна».

СРСР майже переміг у першій «холодній війні», яка завершилась розпадом світової колоніальної системи на початку 60-х років минулого століття, і США були змушені перейти до політики розрядки, яка передбачає певний ступінь узгодженості у політичній сфері та в економічному співробітництві, мінімальний контроль над озброєнням, заборону застосування сили. Політика розрядки сприяла стабілізації відносин США з СРСР та КНР, дала змогу подолати в'єтнамську кризу та зміцнити атлантичну солідарність, створивши, таким чином, передумови для нової, другої «холодної війни» початку 80-х років ХХ ст. Метою цієї війни було «визволення всіх народів від комуністичної тиранії та демонтаж радянської імперії». Розробляються програми розпалювання міжнаціональних конфліктів у СРСР, реалізуються положення директиви РНБ за № 68 від 7 квітня 1950 р. та резолюції Конгресу США 1959 р. «Про поневолені народи». У червні 1982 р. Р. Рейган проголосив «хрестовий похід проти комунізму», назвавши СРСР «імперією зла».

Ліберальна доктрина визначала «холодну війну» як боротьбу демократії і тоталітаризму, що нібито виявляється у військовому протистоянні, нав'язаному «вільному» світові войовничим комунізмом. У свою чергу, в радянській зовнішньополітичній пропаганді вона визначалася як «класова боротьба світового імперіалізму та соціалізму», що має місце лише у сфері ідеології завдяки миролюбності СРСР. Ідеологічна боротьба надала «холодній війні» специфічних рис. «Протистояння Заходу

та СРСР, — на думку Н. О. Нарочницької, — звело до демагогії боротьбу комунізму та демократії, щоб обґрунтувати правомірність заміни підсумків Другої світової війни підсумками «холодної війни», яку СРСР як рушій комуністичної ідеї програв» [38, 127].

Подальший розвиток подій засвідчив, що розуміння сутності історичного процесу у період Ялтинської системи як боротьби капіталізму та соціалізму, демократії і тоталітаризму було поверховим і зрештою помилковим, коли за сутність явища прийняли його зовнішню форму. Насправді ж це була боротьба Заходу за виживання і за панування на планеті як необхідну умову виживання. Гострота, напруженість цієї боротьби, метою якої було розкласти суспільство та його соціальні і політичні структури ідейно, морально і політично, позбавити маси здатності до опору, зруйнувати «ідейно-психологічний імунітет» населення країни-противника, зумовило певну «аберацію близькості», користуючись терміном Л. М. Гумільова. На думку О. О. Зінов'єва, у XX ст. «Захід одержав найбільшу в своїй історії перемогу над своїм епохальним ворогом — над комуністичним світом» [24, 27]. Він вважає, що Захід став тим, що він є, саме у боротьбі з комунізмом, однак боротьбу капіталізму і комунізму О. О. Зінов'єв зводить до «поляризації аспектів єдиного західнізму», що набула форми її антагонізму (мається на увазі «діловий» та «комунальний» аспекти).

Поразку Радянського Союзу у другій «холодній війні» не можна пояснити суто об'єктивними тенденціями. «Радянський Союз, — зазначає, наприклад, американський вчений М. Раш, — хоча і зіткнувся з труднощами, проте зовсім не був приречений на колапс і, більше того, не перебував навіть у стадії кризи. Радянський Союз був життєздатним і, ймовірно, існував би ще дуже довго, проте він виявився сприйнятливим до негативних подій навколо. Життєздатний, але уразливий, Радянський Союз став заручником фортуни, що відвернулась від нього». Дедалі більше інтерпретаторів розпаду СРСР доходять висновку про ключове значення сприйняття навколишнього світу радянськими лідерами, насамперед М. Горбачовим. Втрата історичного чуття, віри у майбутнє і критичного сприйняття дійсності спричинили колапс. Це не була перемога більш ефективного капіталізму над менш ефективним соціалізмом, або демократії над

тоталітаризмом. Як зазначає О. О. Зінов'єв, «щоб дійти висновку про те, що капіталізм переміг комунізм, потрібно, щоб супротивники були однакові в усьому, крім соціального ладу. Нічого подібного у реальності не спостерігалось» [24, 381].

У процесі розвитку Ялтинської системи чітко виявилися два напрями демократичних перетворень – капіталістичний та соціалістичний, які ґрунтувалися на відмінних концепціях демократії – конкурентній та ідентитарній. Якщо перша органічно властива англосаксонським таласократіям, то друга – набуває досконалої цілісності у міру просування в глиб географічної Євразії.

На відміну від Європи повоєнна Ялтинська система в Азії ніколи не була міцною та чітко окресленою, а здатність двох наддержав контролювати становище в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) виявилась значно менш дієвою, ніж у Європі, завдяки чому багато конфліктних ситуацій, які в Європі вдалося погасити внаслідок існування біполярної системи, в Азії переросли у військові сутички, які нині або вже розв'язані, або перебувають у стадії розв'язання.

19.3

Сучасний стан і перспективи розвитку відносин планетарного дуалізму

Неоднозначність нинішнього стану сучасної світової системи зумовлює конструювання різних геополітичних моделей як мондіалістського, атлантистського і неоатлантистського, так і тьєрмондістського, неореалістського, неоевразійського характеру з багатьма варіаціями.

Ейфорія від виграшу, отриманого Заходом у другій «холодній війні», сприяла розробці численних проектів щодо встановлення уніполярної гегемонії США в усьому світі. Ч. Краутхаммер, зокрема, обстоює тезу, що американська міць після перемоги над комунізмом досягла свого апогею, обґрунтовуючи поведінку США та їх претензії на гегемонію під прикриттям НАТО. Відкидаючи гіпотези, згідно з якими Америка перетворилась на найманця або хижака, він наполягає на тому, що місія США – виконання ними ролі єдиної наддержави для запобігання зростанню хаосу, який може принести із собою мультиполярність. Такий підхід до оцінювання сучасних геополітичних процесів об'єднав багатьох представників неореалізму.

А. Страус стверджує, що «з часу розпаду радянського полюсу біполярного світу міжнародна система є уніполярною». Згідно з цією концепцією «уніполярність є кінцевою точкою певної еволюції, що розпочалася у ранні часи модерну з утворення мультиполярного балансу могутності, який у XX ст. став біполярним. Етапи ніби позначені печаткою неминучості: мультиполярність, біполярність, уніполярність» [61, 27].

Втім прибічники концепції уніполярності не можуть ігнорувати ту обставину, що світ вступає в епоху дивергенції – імпульси розмаїття, які досі стримувались, вирвалися назовні, що припинення блокової конфронтації, незважаючи на своє історичне значення, не сприяло автоматично торжеству демократичних принципів у міжнародних відносинах. По закінченні «холодної війни» набула розвитку тенденція переходу від конфронтаційного до багатополюсного світу.

А. Страус зазначає, що «такий багатополлярний баланс, який існує нині, є багатополярним балансом впливів у межах глобального уніполю, а не багатополярним балансом могутності між центрами сили звичайного характеру, які уособлено суперничають на світовій арені» [61, 28]. Він визначає нинішню ситуацію як «елемент мультиполярності впливу в межах уніполярності могутності», або як «деяку мультиполярність у межах уніполярності». В цих умовах стабільність світового порядку залежить від відповідальної поведінки одного міжнародного актора. Слід зазначити, що такі погляди поділяють не тільки західні автори, а й окремі російські аналітики.

Складається враження, що у Заході сформувалось уявлення про відсутність реальної альтернативи його глобального домінування. Зокрема, ісламський світ розглядається ним як головний ареал «романтичного заколоту», неспроможний кинути глобальний виклик Заходу. На думку західних аналітиків, не набагато більше потенційних можливостей у Росії, яка ніби також не здатна запропонувати альтернативний проект світового порядку.

Однак США дуже традиційно підходять до вирішення поставлених перед ними відповідальних завдань забезпечення «загального блага», потрібного для підтримання світового порядку. Американська зовнішньополітична стратегія, вперше сформульована у директиві РНБ за № 68 від 1950 р. і спрямо-

вана на підтримку переважання американської сили, залишається незмінною. Про це свідчать як заклики Дж. Буша-старшого до встановлення Нового Світового Порядку, так і проголошена у 1994 р. адміністрацією Б. Клінтона стратегія «розширення (експансії) демократії», численні спроби реалізувати глобальне лідерство США як «єдиної наддержави».

Один з ідеологів зовнішньої політики США Зб. Бжезінський доводить, що у короткостроковому плані країна має закріпити вже завойовані позиції, а у довгостроковому – побудувати систему, яка забезпечуватиме глобальне домінування США. «У несталій Євразії першочергове завдання полягає у тому, щоб створити такі умови, за яких держава або будь-яка комбінація держав не змогли б витиснути США або навіть зменшити їх виняткову роль».

Однією з перших акцій США у напрямі формального перерозподілу сфер впливу, згідно з підсумками другої «холодної війни», стало зруйнування Гельсінських угод і поширення сфери американського впливу на зону, яку вони ще кілька років тому визнавали сферою природного впливу та життєво важливих інтересів Росії.

Ще у 40-ві роки ХХ ст. такі провідні американські політики, як Г. Уоллес, Дж. Кеннан, Г. Стімсон порівнювали становище Росії у Східній Європі з привілейованим становищем США у Новому Світі, а останній навіть згадав про «наші відповідні орбіти». Визнання цього геополітичного факту було покладено в основу біполярного порядку в Європі і закріплене у низці угод, апофеозом яких став Заключний акт НБСЄ, прийнятий у Гельсінкі 1975 р.

У 1990–1991 рр. Дж. Буш, Дж. Бейкер, Д. Херд та інші керівники країн запевняли у відсутності у НАТО планів щодо приєднання країн Східної Європи. Ф. Міттеран вважав, що прагнення країн регіону укласти угоди з НАТО «посилить відчуття ізоляції у Радянського Союзу» і був переконаний, що «такий шлях не є правильним для Європи».

Тому особливо дивною є згода Росії на здійснення геополітичної експансії НАТО на Схід, оформлена підписанням Основоположного акта Росія–НАТО від 1997 р., сама назва якого фактично ліквідовувала Заклучний акт НБСЄ. Цей акт не надав Росії жодних прав або гарантій безпеки, проте юри-

дично оформив перманентний характер геополітичної експансії НАТО поблизу її території, що розгортається за сценарієм «санітарного кордону», згідно з яким центробіжні тенденції у Рах Амерікана згасають самі по собі за рахунок «гігантської невизначеності» на пострадянському просторі та підтримання легкої напруженості в ісламському світі. Головною метою розширення НАТО є збереження цього блоку як найефективнішого засобу пригнічення військових амбіцій Європи.

Деякі прибічники стратегії розширення НАТО стверджують, що членство у НАТО може забезпечити стабільність у регіоні, зміцнити демократію у країнах – нових членах, сприятиме проведенню економічних реформ, проте НАТО не змогла врегулювати у минулому спори між своїми членами (навіть в умовах «холодної війни»), вона неспроможна забезпечити дотримання прав людини у своїх нинішніх членах (Туреччина) і не дуже сприяла економічному розквіту Греції та Туреччини, як і розвитку демократії у Португалії до 1974 р.

Крім того, експерти висловлюють серйозні сумніви щодо можливості НАТО «розкрити надійну ядерну парасолу» над Центральною та Східною Європою і доходять висновку, що, розширюючи членство, НАТО обіцяє гарантії, у дотриманні яких вона не впевнена, а це приховує в собі небезпеку нового розколу Європи. Саме це потрібно нині США для підтримання свого домінування на Заході. Безконфліктний розвиток відносин США з Росією та Китаєм призведе до зниження рівня єдності НАТО. В цьому контексті Східна Європа, як і ісламський світ, залишаються центральними ланками, що забезпечують виконання американського плану встановлення Нового Світового Порядку через розбудову геополітичної осі Південна Європа – Туреччина – Закавказзя – Середня Азія – Сінцзян. На думку В. В. Ільїна, основними наслідками цього є контроль Західного Китаю, Північної Індії, можливість «фланкування» Росії проамериканськими режимами, а також її витіснення з Близького та Середнього Сходу, встановлення американського контролю над стратегічними джерелами сировини та енергоносіями, що зашкодить Росії, Китаю, Ірану як провідним державам Старого Світу [27, 37].

Використовувана деякими політиками для обґрунтування стратегії встановлення світової гегемонії США концепція уніпо-

лярності сучасної світової системи не враховує того, що, на думку В. Б. Тихомирова, «про «єдність» (unity) можна говорити тільки за умови, що йдеться про єдність протилежностей при їх взаємодії одна з одною, а не про домінування одного учасника подій» [66, 53].

Слід зазначити, що стратегія, спрямована на здійснення глобального лідерства США, в свою чергу, призводить до перенапруження і може спричинити підрив їхньої могутності (а ця перспектива сиріє зацікавленості інших центрів сили в тому, щоб не полегшувати тягар міжнародної відповідальності США і не допомагати їм підтримувати стабільність міжнародного порядку).

Також малоімовірно, що розвиток сучасної світової системи визначатиме тенденція до відновлення багатополярності, хоча це відповідає геополітичним інтересам Росії, Китаю, Ірану та деяким іншим країнам – регіональним центрам сили. Насправді ж є достатні підстави стверджувати, що після «геополітичного колапсу» Ялтинської системи (можливо, і сучасної світової системи в цілому) світ опинився у стані безладу. Розпад СРСР підрвав відносно стабільний, урівноважений світопорядок, що утвердився після Другої світової війни. Світ поступово переходить у фазу хаотичного, непередбачуваного, турбулентного розвитку. Розчленування хартленду зумовлює нестабільність у Євразії, пов'язану з перманентними конфліктами розмаїття безвідповідальних етнократій. Не усвідомлюючи цього через своє таласократичне мислення, США та інші західні держави планують використати дезінтеграцію телуократичних держав, початок епохи війн малої та середньої інтенсивності та загрозу планетарного хаосу для реалізації своїх мондіалістських планів щодо створення нових міжнародних інституцій і фактичного встановлення Світового Уряду. Дж. Міршаймер зазначає, що «нам не вистачатиме того порядку, який «холодна війна» вносила в анархію міжнародних відносин», Європа та світ повертаються до системи, яка протягом 1648–1945 рр. зумовлювала міцні стимули для агресії, спричиняла спустошувальні конфлікти.

І. Лолан говорить про «балканізацію планети», під якою він розуміє «незворотний процес розпаду відносин солідарності і взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному сві-

ті». П. А. Циганков також вважає, що явища «фрагментації», «балканізації», «дроблення» відображають реальні тенденції, що стосуються і політичних рішень.

Розпад СРСР і Східного блоку, ліквідація біполярної системи ослабили «внутрішню дисципліну», що пов'язувала західні держави, і виявили суперечності, які раніше приховувались. Колишній єдиний Захід змінюють окремі центри сили, про що свідчить утворення ЄС та НАФТА.

Ці події зумовили свободу поведінки регіональних держав, насамперед таких, як Китай та Індія, збільшивши їх можливості проводити власну політику, незалежно від того, чи відповідає вона інтересам США. Закінчення «холодної війни», на думку китайського фахівця у сфері міжнародних відносин Чень Цимао, не сприяло виникненню Нового Світового Порядку під керівництвом США або спільному пануванню США, Японії та Європи. Навпаки, нині світове співтовариство характеризується ще складнішими та заплутанішими взаємовідносинами. Головною рисою міжнародних відносин перехідного періоду, за його визначенням, є наявність суперечливої структури, що виявляється у співіснуванні двох тенденцій: розрядки напруження на світовому рівні та посиленні невизначеності на регіональному рівні.

Це також зазначає академік Є. М. Примаков: «Природно, що закінчення «холодної війни» стало відправною точкою просування до влаштування стабільного і передбачуваного світу на глобальному рівні. Але водночас різко розширилась зона регіональних конфліктів, повсюдний шок спричинив зліт хвиль тероризму, зберігається загроза поширення зброї масового знищення» [53, 3].

Подібні процеси відбуваються й в економічній сфері. Якщо лідерство США у світовій економіці зумовлюється їх можливостями встановлювати «правила гри» у сфері міжнародних економічних відносин, то процеси регіоналізації світової економіки та випереджаючі темпи розвитку великих держав ослаблюють вплив США на цю сферу.

Є підстави для прогнозування можливого загострення у майбутньому відносин між членами «великої сімки», якщо США претендуватимуть на роль «першого серед рівних», оскільки «спільна загроза» сприяла примиренню інтересів США та країн Західної Європи.



Крах Ялтинської системи виявив американо-західноєвропейські суперечності і показав їх роз'єднувальну сутність. ОЕСР, що об'єднує обидва субрегіони євроатлантичного простору, не сприяє лібералізації зовнішніх зв'язків між ними, а відображає проблеми західного протекціонізму.

Імперативи економічного характеру, тиск соціального характеру можуть змусити ЄС змінити політичний курс, не заперечуючи офіційно своєї атлантичної приналежності. Взаємне дистанціювання Європи та США, ймовірно, триватиме.

Геостратегічні позиції США, які захищені з обох боків океанами, та розташованих на невеликому за розмірами мисі західноєвропейських держав істотно відрізняються, причому не стільки з погляду стратегічної вразливості, скільки з погляду забезпеченості ресурсами. Американці зазначають небезпечність ідеології індустриальної автаркії, яка набирає силу у країнах Західної Європи, та наміру зміцнити їхні економічні позиції через створення самостійної авіакосмічної індустрії, виробництво комп'ютерів, розвиток військової промисловості, впровадження передових технологій. США дійшли висновку, що опора на західноєвропейський регіон сприяє зростанню їхніх конкурентів (економічних, а, можливо, й політичних). Для США стримувати зміцнілу Західну Європу буде ще важче після того, як євро змінить долар як головну світову резервну валюту.

В умовах домінації ринкової системи в «еру грошей» економічні суперечності між США та ЄС зумовлюють відмінності у сприйнятті основних світових подій. У західноєвропейських держав формується власний підхід до відносин зі Східною Європою, ісламським світом, Африканським континентом. Нині західні союзники США дозволяють собі не погоджуватись з ними з деяких серйозних питань. Їм не подобається, що США одноосібно приймають рішення, які мають загальносвітове значення, наприклад у випадку ембарго проти Куби та Ірану. Деякі західноєвропейські держави на чолі із Францією вимагають передати керівництво військами НАТО у південній зоні європейському генералу. Поступово активізується діяльність Західноєвропейського союзу. Великі західноєвропейські держави не бажають залежати від поставок американської зброї і створюють власну міцну військово-промислову ба-

зу. Західна Європа нарощує свою міць і у військово-стратегічному відношенні: йдеться про розвиток стратегічних сил Франції та Великої Британії. Зростає суперечність між економічними інтересами ЄС та НАТОвськими воєнними зобов'язаннями більшості членів союзу.

Нові тенденції яскраво виявились у ситуації навколо іракського питання. Фактично США опинялись у напівізоляції, бо їх пропозиції підтримали тільки Велика Британія та деякі східноєвропейські держави, які бажають стати членами НАТО. Західноєвропейські союзники США з цього питання або займали пасивно-відсторонену позицію, або відверто виступали проти їх стратегії (Франція, Італія). Арабські країни однозначно висловились за дипломатичне вирішення цього питання і відмовились надати свої території для завдання бомбових ударів по Іраку.

Розв'язка іракської кризи 1998 р. і фактичний зрив американського сценарію були чи не найбільшою невдачею США з часів закінчення другої «холодної війни». Проте останні намагаються підтримувати геополітичну ситуацію протистояння Заходу і решти світу, і це зумовило появу тези про те, що якої б гостроти не досягли американо-європейські суперечності, вони не мають антагоністичний характер, бо пом'якшуються взаємозалежністю головних інтересів, спільністю демократичних цінностей.

Насправді ж переміщення полюса атлантизму за океан, перетворення США на типово таласократичну державу зробило Західну Європу буферною зоною, стратегічним додатком США, і усвідомлення цього в умовах припинення «холодних війн», під час яких Західна Європа перетворилась на стратегічну колонію США відповідно до таласократичної геополітики, створює можливість для звільнення Європи з-під контролю США.

Це цілком відповідає завданням континенталістської метастратегії, яку намагався реалізувати Радянський Союз. У нинішніх умовах потрібно прискорити процеси розпаду Заходу і провідну роль у цьому має відіграти російсько-французький союз, який традиційно виступав головним гарантом європейської стабільності та безпеки (в цьому контексті можна зазначити, що якби було реалізовано союз Наполеона I та Павла I, європейська та світова історії розвивалися б у зовсім іншому напрямі).

Відновлення російсько-французького союзу здатне забезпечити геополітичну цілісність нового континентального блоку від Атлантики до Тихого океану та приборкати агресивні тенденції у Центральній Європі. Вісь Париж–Москва має створити надійний плацдарм для нового глобального наступу на атлантистський Захід. У цьому контексті особливого значення набуває навіть визначення рівня сучасних російсько-французьких відносин як «привілейованого партнерства».

Як зазначає Ж. Парвулеско, у певному сенсі проблема найближчої планетарної ідентифікації світової історії зводиться до готовності Франції виконати своє таємне, глибинне призначення, яке потребує від неї нової (фінальної) ініціативи щодо метаісторичної великоконтинентальної інтеграції, і саме Франція має добитися того, щоб ця інтеграція завершилась останнім імперським тріумфом.

Нині у Франції створюються умови для реалізації цього її призначення. В результаті, на думку Ж. Парвулеско, силове виникнення Великої Європи в діалектичній грі на утвердження імперської планетарної могутності поверне США статус другорядної держави і таким чином остаточно зруйнує горезвісний «американський світ».

Принципово іншими є японо-американські відносини, що лежать в основі домінації Заходу в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Їх стрижнем є економічна взаємодія обох країн, яка характеризується витискуванням з американського ринку національної продукції японською, технічним переозброєнням японської економіки з орієнтацією на потреби ХХІ ст., зростаючою експансією японських капіталів. Усе це може спричинити між цими країнами велику торговельну війну. Однак, хоча економічну ворожнечу Японії та США нерідко називають конфліктом ХХІ ст., у коротко- та середньостроковій перспективі розвиток цього протистояння стримуватиметься взаємозацікавленістю сторін. Союз із США гарантує Японії безпеку від наймогутніших держав у світі, а також доступ до передових технологій та найбагатшого диверсифікованого ринку.

Для Японії важливо, щоб ринок США і НАФТА залишалися відкритими, а також необхідно зберегти американські військові гарантії для захисту від зростаючої економічної та військової сили Китаю (який має територіальну суперечку з Япо-

нією через острови Сінкаку) та історично зумовленої неприязні з боку її азійських сусідів, забезпечити сприяння США щодо надійних поставок енергоносіїв з Близького Сходу, територіальних претензій до Росії.

Враховуючи усі аспекти взаємовідносин США та Японії, насамперед антиамериканізм японців, які пам'ятають ганьбу політичної окупації та атомні бомбардування своїх міст, не можна виключати можливість спалаху «конфлікту ХХІ ст.», і багато хто вважає його неминучим.

Дехто з вчених зазначає, що світу загрожує домінування Японії, яке ґрунтуватиметься не тільки на її економічній, технічній та фінансовій моці, а й на її військовій силі з можливим оволодінням ядерною зброєю. Така стратегія «дипломатії сліпого наслідування Америки» піддається жорсткій критиці, зокрема у МЗС Японії, де проамериканська фракція нині становить меншість.

Проте якби Японія різко змінила свій зовнішньостратегічний курс, їй знадобилися б роки, щоб стати великою військовою державою, вона втратила б свої позиції на світовому ринку, що спричинило б її економічний занепад. Це робить перспективи відносин між Японією та Заходом дуже неоднозначними. Їх визначення ускладнюється проблемою вибору геополітичної орієнтації Японії між телурократією і таласократією, розв'язання якої залежить головним чином від її самоідентифікації. Як окрема цивілізація, Японія має досвід державності. Якщо раніше вона усвідомлювала себе суто континентальною державою, проводивши до середини ХІХ ст. («революція Мейдзі») політику самоізоляції, то тепер вона поводить себе як суто таласократична держава. В японській моделі соціо- і політогенезу аналогію знаходять із суспільствами Євроатлантики, проте її особливістю є широке використання культурних та релігійних форм, вироблених Китаєм.

Як Англії у ХVІ ст., так і Японії вдалось перейти від Номосу Суші до Номосу Моря, хоча, на відміну від Англії, цей перехід відбувався не стільки на добровільних засадах, скільки під впливом реформ, ініційованих американською військовою адміністрацією на чолі з генералом Д. Макатуром і здійснюваних в умовах політичної окупації країни США.

Незалежно від самоідентифікації Японії існує певна обставина, яка може загострити американо-японське протистояння. Не-

визначеність та дезорієнтованість позицій американців, що намітилися в останнє десятиліття, компенсуються пошуком «головного противника», роль якого відіграє Японія. Симптоматично, що, за даними опитування, проведеного у 1990 р. журналом «Таймс міррор», лише 8 % американців однозначно вбачали в Японії головну небезпеку США (32 % вважали такою СРСР), а у березні 1992 р. цей показник зріс до 31 % (показник щодо Росії зменшився до 13 %).

Головним аргументом на користь визначення сьогодення як світового безпорядку є насамперед дезінтеграція на Сході та фрагментація Півдня, а також суперечності між капіталістичними країнами сучасної Півночі.

Зменшення американо-радянського протистояння залишило величезні регіони планети сам на сам з власними труднощами і конфліктами. У світі поширюються «сірі зони», які виходять з-під державного контролю і потрапляють у сферу впливу глобальної мафії. Деідеологізовані партизанські війни у країнах «третього світу» перетворилися на мафіозні, політичні діячі цих країн систематично розграбовують свої країни, встановивши у них мафіозний порядок, а традиційні мафії, об'єднавшись з новими кримінальними акторами, поширили свій вплив у всесвітньому масштабі. Злочинність у цих умовах поступово стає глобальною, її лави поповнюють іммігранти, представники різних діаспор, нелегали, чиї дії підривають демократичні цінності Заходу та інституцію державності в усьому світі низу, тоді як корумповані політики здійснюють це зверху.

Причину подібних тенденцій слід шукати у невдалих спробах вестернізації світу. На думку А. Тойнбі, Захід не зміг задовільно розв'язати проблеми соціального та морального характеру, внаслідок чого «світ шукає альтернативні незахідні шляхи розв'язання» [67, 237]. Найбільш яскраво цивілізаційні відмінності Сходу від Заходу виявились під час успішної економічної модернізації низки азійських країн, що сприятиме згодом їхній належній «відповіді» на західний «виклик». Подолавши у багатьох відношеннях розрив із Заходом, вони посилили своє прагнення утвердити або зберегти свою «самість».

Якщо країни Сходу здатні були прийняти західний виклик, чому сприяла усталеність життєвої традиції на Сході, завдяки чому він зберіг свої характерні риси та зміг вистояти у

періоди суспільних криз, то неспроможність Півдня висунути активну ініціативу зумовлює інертні, фрагментарні, часткові форми опору та відповіді з його боку, що виявляється у найнебезпечніших тенденціях, зокрема у поступовому «знезахідненні» Заходу – своєрідної плати за поступове «озахіднення» всього світу. Це явище є відображенням на практиці поняття «глобалізація».

Тріумф Заходу тривав недовго: від приєднання Росії до Заходу у війні в Перській затоці до тупикової ситуації на Балканах, у Сомалі та Руанді. Західний раптовий тріумф ускладнив управління неосязною периферією. США як лідер Заходу поступово втрачають контроль над розвитком ситуації, у світовій системі зростають хаотичні тенденції, тому нинішню геополітичну ситуацію визначають як світовий безпорядок. Період існування Ялтинської системи розглядають як впорядкований період, зрозумілий, оскільки він був «примусовим для державних акторів». Нині спостерігається втрата стабільності, ослаблення тиску з боку великих держав.

Нині США проводять політику, що відповідає концепції уніполярності. Вони активно використовують ООН для надання легітимності власним рішенням і ігнорують її нормативні документи, якщо це не збігається з їхніми інтересами. Так, у ситуації навколо Іраку США всіляко наполягали на тому, що конфлікт має місце не між двома країнами – США та Іраком, а між останнім та ООН, проте водночас вони заявили, що вдадуться до односторонніх заходів, якщо це відповідатиме їхнім національним інтересам.

Головним напрямом геополітичної активності США нині є розбудова геополітичної осі Південна Європа–Туреччина–Закавказзя–Центральна Азія–Синьцзян. Обрання такої геостратегії США зумовлено необхідністю вжити запобіжних заходів проти витискування Заходу з континентальних регіонів після будівництва трансконтинентальних комунікаційних систем, що фактично є відродженням «Великого шовкового шляху». Втрата контролю над ними позбавить США можливості «споживати» сировину у потрібних обсягах, що в умовах, коли її міць підтримується за рахунок накопиченої техноструктури, залежної від глобальної сировинної бази, означає зруйнування всіх засад американського суспільства.

Дії США у просторі «великої півкулі кризи» логічно випливають зі «стратегії анаконди» та концепції 36. Бжезінського, проте при цьому не враховується та обставина, що поведінка США у цьому просторі може мати протилежні наслідки, які сприятимуть формуванню передумов виникнення нового Східного блоку.

Ще наприкінці XIX ст. державний секретар США Дж. Хей зазначав: «Середземне море – океан минулого, Атлантичний океан – океан сьогодення, Тихий океан – океан майбутнього». Свідченням цього є перетворення Східної Азії на провідну та могутню світову силу. Це визнає, зокрема, П. Кеннеді, який у зв'язку з цим прогнозує, що баланс сил зміниться на користь Японії та Китаю.

Таким чином, відбувається своєрідна «азіатизація Азії», як назвав Т. Фунабасі зростання внутрішньоазійського співробітництва та відповідне світосприйняття, самоідентифікацію Азії і відповідь на виклик Заходу. Це явище розглядається як результат глобалізації азійської економіки та азійських засобів масової інформації.

Остання глобальна фінансова криза підштовхнула країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону до пошуків шляхів зміцнення фундаменту своєї самостійності, колективного захисту від спекулятивних атак, оскільки у регіоні поширюється невдоволення ультимативними вимогами МВФ та Сполучених Штатів Америки, впевненість у тому, що постраждали країни АТР мають здорову у своїй основі економіку, а кризу було спричинено насамперед зовнішніми силами, і вона є виявом не стільки стихійності світового ринку, скільки цілеспрямованого впливу.

АТРівське економічне диво здійснюється на власній азійській основі, а не копіює західні моделі. Його особливістю є те, що при ринкових відносинах держава займається плануванням у сфері економіки, прогнозуючи розвиток промисловості, орієнтованої на експорт. Звідси стає зрозумілим, чому, наприклад, Малайзія взагалі відмовилась від послуг МВФ, розглядаючи його вимоги як вияви «економічного колоніалізму».

Відновились спроби створення Азійського валютного фонду, що було запропоновано Сінгапуром на засіданні МВФ та МБРР у Гонконзі. Це спричинило ворожу реакцію США, а

на закритій зустрічі міністрів фінансів країн АСЕАН у Джакарті була досягнута домовленість про план «колективної фінансової оборони», зокрема, про заходи щодо посилення ролі місцевих валют у взаємній торгівлі. Розробляються грандіозні проекти економічної інтеграції Східної Азії, яка зможе кинути виклик об'єднаній Європі та НАФТА. Країни регіону прагнуть брати активну участь у формуванні нового світопорядку.

19.4

«Тихоокеанська революція» та перспективи нової біполярності

Звертаючи увагу на ознаки так званої «тихоокеанської революції», коли «відбулось пробудження Китаю, вірогідного лідера ХХІ ст., який зумів у короткий історичний термін, за кілька десятиліть, збільшити свій валовий продукт приблизно у 7–8 разів» [40, 40], А. І. Неклеса доходить висновку, що «замість комуністичного світу, що розпався, виникає новий реальний опонент західної цивілізації – Новий Схід».

Такої самої оцінки перспектив планетарного дуалізму дотримуються й інші вчені. Ще А. Тойнбі передбачав, що «у Старому Світі майбутнє – за китайцями». Професор історії Пенсильванського університету Е. Рубінстайн, прогнозуючи геополітичні тенденції найближчого майбутнього, вважає, що найактивнішу, глобальну роль відіграватиме Китай. Такої самої думки дотримується Б. М. Занегін, який наголошує, що «Китай – соціалістична наддержава ХХІ ст. – посів місце Радянського Союзу в ролі опонента Сполучених Штатів у соціальному плані і геополітичній противаги, привертаючи до себе держави і народи, інтереси яких зачіпає диктат індустріально розвиненої частини світового співтовариства» [22, 49].

Згідно з іншим підходом, представленим, зокрема, Ж. Парвулеско, «тотальна геополітика великого Євразійського континенту, революційна авангардна геополітика, що утверджує фінальну імперську концепцію інтеграції в межах загального вихідного метаісторичного призначення – Західної і Східної Європи, Росії, Великого Сибіру, Індії та Японії – явно виключає Китай з активного визначення великоконтинентального євразійського об'єднання». Він розглядає не Китай, а Індію «крайнім Сходом» Євразії і припускає, що євразійська історія



найближчого майбутнього полягатиме в «ядерному оточенні Китаю (включаючи його стратегічних сателітів) ансамблем великоконтинентальних імперських держав, розташованих на політичній осі Париж–Берлін–Москва–Делі–Токіо».

У Ялтинській системі Китай кілька разів змінював свій геополітичний статус. Він був молодшим партнером у китайсько-радянському альянсі, геополітичною козирною картою у стратегічному трикутнику Москва–Вашингтон–Пекін, самопроголошеним лідером країн «третього світу» та прибічником збереження статус-кво в АТР. Не будучи наддержавою, Китай, таким чином, мав міжнародний вплив, який значно перевищував його силову міць. Інакше кажучи, він був регіональною державою з глобальним статусом і впливом.

Нинішня геополітична ситуація світового безпорядку сприяє формуванню передумов виникнення нової імперії-гегемона у континентальній напівсфері. Нині тільки Китай залишився поліетнічною імперією. Він має багате імперське минуле. Впродовж століть китайські династії здійснювали гегемонію на більшій частині території Азії, проте ця держава виявилася неспроможною успішно вирішити завдання, що постали з виникненням сучасної світової системи. Нині транснаціональні тенденції у світовій економіці створюють умови для утвердження китайської імперії нового типу, побудованої на зростаючій економічній моці країни.

Глобалізація економіки може покласти край епосі сучасної національної держави. І. Валлерстайн вважає, що здатність держав підтримувати порядок усередині своїх країн зменшиться, і це означатиме зникнення тенденції до посилення держави як особливої інституції, що домінувала упродовж останніх 400–500 років.

П. Аснер також називає «принциповим феноменом» сьогодення «розпад територіальних одиниць та їх еволюцію в напрямі глобалізації та фрагментації».

Д. Коткін вказує на те, що формування глобальної економіки сприяє зростанню влади «світових кланів». Він розуміє під цим терміном етнічні групи, члени яких розкидані по всьому світові, здійснюють підприємницьку діяльність у світовому масштабі, мають спільну культуру та об'єднані почуттям спільного походження.

У новому транснаціональному просторі, що нині формується, перед Китаєм відкриваються великі можливості. За прогнозами вчених, нова епоха характеризуватиметься пануванням гігантських «імперій», які не матимуть ні централізованого керівництва, ні чітко окреслених кордонів, як це було в азійських імперіях минулого. Традиційна система нежорсткого імперського контролю, яку тривалий час вважали причиною відносно-го відставання Китаю, дасть змогу країні у світі без кордонів випередити провідні нині держави.

Оскільки Китай так і не став сучасною національною державою, його участь у глобалізаційних процесах не загрожуватиме несприятливими наслідками його економіці та суспільству. За курсом, проголошеним Ден Сяопіном, японські вчені вбачають намір встановити імперську суперструктуру, використавши несталість країн Східної Азії. Нехтування китайської правлячої еліти громадською думкою викликає занепокоєння, що нова китайська імперія вдаватиметься до застосування сили для досягнення своїх цілей.

Китайський виклик лише нині починає усвідомлюватися Заходом, який до того ж має справу не просто з державою, а з «великою китайською економікою», чий вплив простягається далеко за межі КНР. Нині в економіку материкового Китаю фактично інтегровані, підсилюючи її, китайські виробники з багатьох країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону. За повідомленнями Азійського банку розвитку, Великий Китай-2 (Китай разом з Гонконгом і Тайвань) у найближчому майбутньому змінить Японію як провідну економічну державу Азії.

Нині обсяги ВВП Великого Китаю-2 поступаються лише обсягам ВВП США. До складу Великого Китаю можуть увійти й 55 млн хуацяо, які мешкають в інших країнах, що потенційно робить Великий Китай економічним гігантом. Хуацяо контролюють більшість економік країн Південно-Східної Азії. Без урахування коштів, вкладених ними у цінні папери, світовий ліквідний капітал хуацяо, ймовірно, дорівнює 2 трлн доларів США. Частка китайських компаній, які підтримують тісні контакти з КНР, становить до 70 % приватного сектору в Малайзії, Індонезії, на Філіппінах, в Таїланді. Останнім часом спостерігаються колосальні «доларові вливання» китайської діаспори в економіку КНР, зміцнення альянсу представників цієї діаспори та



материкового Китаю. Саме багатство хуацяо лежить в основі високих темпів економічного зростання КНР, яке на цивілізаційному рівні забезпечується вдалим поєднанням передової технології із наполегливістю, традиційною працьовитістю, законотриманістю, вірністю генетично вкоріненій у свідомості конфуціансько-буддійській культурі.

Досить поширеною є думка про те, що зростання економічної могутності Великого Китаю зменшить контроль Пекіна над КНР, що такі тенденції, як зростання диференціації доходів, безконтрольна міграція мільйонів бідняків, удаване небажання місцевих органів влади ділитись прибутками з центром і виконувати вказівки Пекіна, епідемія корупції, свідчать про занепад та дезінтеграцію центральної влади у КНР. Проте найімовірніше, що Китай і надалі залишатиметься єдиною державою, незважаючи на прогнозування його майбутнього колапсу.

Такі прогнози значною мірою зумовлені звичайною екстраполяцією подій у СРСР на ситуацію у Китаї: деякі автори розглядають крах комуністичної ідеології у СРСР та розпад країни як майбутнє КНР, ігноруючи китайську специфіку.

Позиції Комуністичної партії Китаю у жодному разі не можна порівнювати з позиціями КПК в останній період її існування. Сила КПК – в її коріннях, у тісному взаємозв'язку (взаємопереплетінні) комунізму та націоналізму. Це набуває особливого значення в умовах, коли 93 % населення країни становлять ханьці, що обмежує масштаби та значення можливих спалахів етнічних конфліктів.

За марксистською та маоїстською риторикою приховуються деякі традиційні принципи китайської цивілізації. Китайські комуністи поряд з економічною «відкритістю» продовжують будувати соціалізм із «китайською специфікою». Такої самої політики дотримувались їх попередники – мандарини, які запозичували у Заходу наукові та технічні досягнення, пристосовуючи їх до специфічних потреб Китаю.

Сепаратистські тенденції у Китаї не мають міцного історичного підґрунтя. Навіть мілітаристські кліки 20-х років ХХ ст. розглядали збереження суверенітету провінцій як необхідну умову для створення єдиного законного уряду країни.

Прихильники концепції розпаду Китаю вважають, що слабкому центру протистоять сильні та заможні провінції, зокрема

провінція Гуандун. Як ознаки розпаду розглядаються «вовняні» та «шовкові» війни між провінціями Гуандун та Хунань, патрулювання міліцією кордонів між провінціями. Проте ці приклади датуються 1988 р., коли місцевий протекціонізм досяг свого максимуму.

У 90-ті роки ХХ ст. обсяг торгівлі між регіонами істотно розширився, ринки провінцій стали відкритими. Міграція населення, яку також розглядають як негативне явище, посилює зв'язки між провінціями та скорочує регіональну нерівність у прибутках (через зниження заробітної плати у високодохідних районах та її підвищення – у низькодохідних). Взаємовідносини між центральним урядом та місцевою владою стають дедалі більш інституціоналізованими. Центр має право призначати та звільняти будь-якого вищого провінційного керівника, а обрання найвпливовіших провінційних лідерів до складу Політбюро ЦК КПК дає можливість краще їх контролювати.

КНР займає 68 % території Східної Азії, на якій проживає 65 % її населення. Нині Китай – єдина країна регіону, воєнні видатки якої зростають як абсолютно, так і відносно (як відсоток ВВП). Уряд країни усвідомлює, що мирна експансія (товарне, інвестиційне, міграційне проникнення, яке вже фактично здійснюється Китаєм щодо США та, ймовірно, розпочинається щодо російського Сибіру та Далекого Сходу), не підкріплена воєнною силою, має істотні обмеження. При цьому остання, щоб бути дієвою та ефективною, має ґрунтуватися на передовій техніці. Ось чому Китай прискореними темпами здійснює переозброєння ядерних сил та військ загального призначення, підсилюючи наступальну спрямованість останніх. Але нарощування китайської воєнної потуги не сприймається у регіоні так болюче, як нарощування японської. Китай відчуває значно менший політичний опір на шляху перетворення на воєнну наддержаву, ніж Японія, що збільшує його шанси стати реальним гегемоном в Азії в найближчому майбутньому. В свою чергу, американці прогнозують силові дії Китаю у його «близькому та середньому зарубіжжі», результатом чого було б подальше ослаблення американських позицій в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. У довгостроковому плані їх непокоїть посилення «фонові» воєнної підтримки китайської економічної експансії у світі.

Події у Тайваньській протоці та Південно-Китайському морі у 1995 р. засвідчили, що китайський експансіонізм навряд чи можна стримати загрозою розриву економічних зв'язків, натомість вони продемонстрували, що КНР спроможний оперативно реагувати на потенційну загрозу створення регіональної антикитайської коаліції.

Російський аналітик К. Е. Сорокін у зв'язку з цим доходить висновку, що «у перспективі очікувати американо-китайського зближення не доводиться». Він зазначає: «Зіткнення інтересів підтримуватиме відцентрові тенденції у двосторонніх відносинах і напевно рано чи пізно призведе до конфлікту американської концепції «Тихоокеанської ери» (певна річ, на чолі із США) і пекінської ідеї, що розглядає ХХІ ст. як «століття китайської цивілізації» [60, 95].

Р. Ніксон свого часу наголошував, що у сучасній геополітичній ситуації «поряд з появою нових характерних рис міцно зберігаються старі», і є досить підстав вважати головною з таких рис біполярність як вияв планетарного дуалізму.

Згідно з моделлю В. Б. Тихомирова, у світі нині склалась ситуація, коли поряд із США позиції головної світової держави посів Китай. На його думку, «ці дві держави скоріше мають доповнювати одна одну» [65, 122].

Проте вже нині США розглядають Китай як головну перешкоду на шляху реалізації своєї глобальної стратегії. Вашингтону з метою ізоляції КНР було потрібно зблизити Росію з НАТО (без прийняття її до складу блоку). Саме у Китаї, який зміцнюється, сучасні американські політики вбачають державу, що «загрожує» США в Євразії і може сплутати карти в їх складній геополітичній грі, метою якої є розчленування Росії та встановлення в Євразії гегемонії США.

У свою чергу, в Китаї викликають серйозне занепокоєння нові тенденції західного гегемонізму, які виявляються у спробах використати розпад СРСР, докорінні зміни у Східній Європі, занепад світового соціалістичного руху, щоб поширити на весь світ західну суспільно-економічну систему та свою систему цінностей, нав'язати країнам, що розвиваються, ідеї західної демократії, іноді вдаючись при цьому навіть до втручання у внутрішні справи, що не тільки перешкоджає встановленню стабільності, а й призводить до зростання антиамериканських настроїв.

Іншою проблемою для Китаю є Японія, яка разом з Індією займає у моделі В. Б. Тихомирова наступні шаблі після США та Китаю. Останній з Японією є природними суперниками. Історичні та географічні чинники в їхніх відносинах потенційно мають у собі реальний зародок конфлікту. Існуюча рівновага може бути порушена відразу після перетворення Китаю на економічну наддержаву. Серйозні політичні чвари між ними неминучі, а військовий конфлікт є реальною можливістю. Нова «холодна війна» у Східній Азії може мати більш небезпечні наслідки, ніж попередня. На користь цього свідчить поступове погіршення відносин між обома країнами. Цьому сприяють як суб'єктивні чинники (широко розрекламований візит Я. Накасонє у храм «Японської бойової слави» Ясукуні, різко негативна реакція на спроби примусити країну відмовитися від нуклеаризації під час зустрічі глав держав «Великої сімки» у липні 1993 р.), так і об'єктивні (перевищення японським воєнним бюджетом символічного 1 % ВВП у 1987 р., активізація боротьби за ринки країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, ослаблення американських позицій у АТР та посилення японо-американських суперечностей, що, на думку Пекіна, звільнить Японію від стримуючого американського впливу та прискорить її озброєння).

У свою чергу, відбувається поступове зближення Росії та КНР на фоні певної напруженості в їх відносинах із США та Японією і невизначеності майбутніх відносин між останніми. КНР стала для Росії найважливішим торговельним партнером і покупцем російської військової техніки та воєнних технологій в Азії. Росія та Китай об'єднали свої зусилля для протидії уніполярному гегемонізму. Президент Російської Федерації та голова КНР 25 квітня 1996 р. проголосили, що «при цьому новому порядку жодна країна не повинна вдаватися до спроб установити монополію на світові справи».

На Заході визнають, що чим більшим буде тиск з його боку, наприклад, з питань про права людини, тим імовірніше, що Китай та Росія вироблять разом із сусідами спільний курс у межах стратегічного трикутника, або сформують азіоцентристську групу країн за типом, запропонованим Малайзією, або виступлять (за аналогією з країнами фундаментального ісламу) проти західних норм. На думку американських аналітиків, для

того щоб створити найефективнішу геостратегічну противагу троїстій коаліції США, Європи та Японії, Китай може спробувати створити союз з Росією та Іраном, який потенційно може зацікавити інші держави, невдоволені існуючим становищем. Проте на Заході не втрачають надії, що, незважаючи на певні економічні успіхи, Китай залишиться відносно бідною країною, що дасть змогу США встановити з ним стратегічне партнерство, яке слугуватиме, на думку Зб. Бжезінського, «ніби східним якорем для розгортання американської присутності в Євразії». Прогнозуючи, що Китай найближчим часом не стане наддержавою, він вважає корисним для США американо-китайське зближення без ослаблення партнерства з Японією. Справедливо визнаючи нереальною ймовірність антиамериканського японо-китайського альянсу, він, проте, не враховує, що японо-китайські суперечності стануть вирішальною перешкодою на шляху реалізації цього плану, не кажучи вже про власне американо-китайські суперечності.

Існують ще деякі чинники, що сприяють стратегічному альянсу Росії та Китаю. Насамперед аналіз зовнішньополітичного курсу КНР свідчить, що Китай виступає позитивним чинником та гарантом миру в АТР та усьому світі, забезпечуючи рівновагу сил, що зближує позиції обох країн щодо забезпечення міжнародної безпеки. Нині Китай та Росія зацікавлені у запобіганні формуванню безпосередньо на їх кордонах «архіпелагу» територій, в яких панує соціальний хаос, відбувається деградація і навіть колапс державних структур управління.

Росію та Китай також об'єднує спільна мета – стримати ісламський фундаменталізм та місцевий націоналізм у Центральній та Західній Азії. У Пекіні наголошують, що у політиці держав цих регіонів щодо Китаю з'явилися та посилюються негативні елементи, що національні та релігійні сторони цієї політики становлять пряму загрозу китайському Сіньцзяну, що тенденції приділяти особливу увагу питанням релігії та культури корінних національностей спостерігаються в усіх країнах Центральної Азії. Зокрема, звертається увага на заяви казахського уряду про те, що «сутністю уйгурського питання є знаходження вітчизни», на ратифікацію ним створення Міжнародної уйгурської спілки. Викликають також занепокоєння і дії прихильників старої ідеї «Східного Туркестану», які нама-

гаються відродити давні гасла ісламського пантюркізму, адже у Китаї мешкає понад 6 млн мусульман різних національностей, насамперед у Сінцзяні, де проживає 7 млн уйгурів та 1 млн казахів.

Світ у першу третину XXI ст., за прогнозом І. Валлерстайна, буде біполярним, а не монополярним. Він також передбачає конфлікт між Японією та США, з одного боку, та єдиною Європою – з другого (переможе, на думку І. Валлерстайна, Японія як «повітряно-морська держава», а не «сухопутна» Європа). Подібне твердження є фактично бездоказовим.

На думку П. Кеннеді, світова політика у недалекому майбутньому формуватиметься у «стратегічному чотирикутнику», до якого входитимуть США, Росія, Китай та Японія. В свою чергу, автори прогнозу з Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН вважають, що «еволюція взаємовідносин США, Росії, Китаю та Японії може піти у напрямі посилення ролі двох останніх держав».

Г. Розман вбачає тенденції до формування у Північно-Східній Азії китайсько-російсько-японського стратегічного трикутника, здатного істотно впливати на більшість подій у світі. Він вважає ймовірним, що КНР буде лідером у ситуаціях, коли країни трикутника схилитимуться до опозиції США, проте зазначає, що хоча «вони й не будуть танцювати під американську дудку, вони й не стануть танцювати в унісон», зокрема, коли це зачіпатиме фундаментальні проблеми безпеки. Японія вірогідніше обиратиме сторону США, ніж Росії чи навіть КНР.

Реальною є перспектива посилення напруженості у відносинах між морськими та континентальними державами у межах АТР. Т. Фунабасі вважає найімовірнішою можливість геополітичного зіткнення таких морських держав, як Японія, Індонезія, Австралія та Філіппіни, з одного боку, Китай та центральноазійські держави – з другого. Навіть у разі невдачі економічного розвитку прибережних районів Китай може відгородитись від морських країн Азії новою «китайською стіною», що так чи інакше призведе до розколу у регіоні. У разі успіху експерименту в прибережних районах у Китаю з'явиться спокуса використати Гонконг як форпост для посилення своєї військово-морської присутності у Південно-Китайському морі, а згодом – у Тихому та Індійському оке-

анах. Отже, обидва варіанти можуть спричинити напруженість у відносинах між Китаєм та морськими державами Азії.

У ситуації потенційного конфлікту Японії та США з Китаєм багато що залежатиме від позиції Росії. При цьому не можна не враховувати сповнений конфліктами досвід відносно недавнього спілкування між Росією та Китаєм, геополітичне суперництво між ними за вплив на країни Центральної Азії, зростання неконтрольованої «повзучої міграції» китайців у Росію, що призводить до виникнення «чайнатаунів», які не підвладні російським законам, масове незаконне скуповування китайськими підприємцями нерухомості на схід від Уралу. На підставі цих тенденцій окремі експерти не виключають навіть перспективи втрати Росією Сибіру та Далекого Сходу.

Існує велика небезпека міграційного тиску мільярдного Китаю на не досить освоєні простори російського Сибіру, проте намагання О. Г. Дугіна, В. Л. Цимбурського, Ж. Парвулеско та інших російських та європейських геополітиків створити з Китаю образ ворога навряд чи здатне змінити для Росії цю ситуацію на краще.

Ефективне запобігання подібним негативним перспективам залежить насамперед від самої Росії, від того, наскільки успішно вона інтегруватиме територіальний сектор «руського Сибіру» в єдине геополітичне поле. Слід враховувати, що відповідно до формули Х. Маккіндера місцерозташування Росії у материковій частині Світового острова збільшує її шанси на виживання у разі нових глобальних конфліктів.

На думку В. Б. Тихомирова, «гарантії стабільності внутрішньополітичної обстановки у Росії підвищуються, якщо її керівництво, сподіватимемося, нарешті позбудеться традиції «приймати рішення, не приходячи у свідомість», і не дозволить втягнути себе у можливий конфлікт на боці США, не прагнучиме «наздогнати та перегнати» Китай у своїй зоні в обмін на його відмову від будь-яких спроб експансії за рахунок території Росії», проте такий висновок ґрунтується на уявленні про Росію як про «глобальну державу регіонального рівня» [65, 122].

Внаслідок відомих подій Росія втратила перший та другий ешелони своєї оборони, різко звузились її оборонний простір

та «економічна ойкумена». Проте вона залишається одним з провідних глобальних центрів сили, потенціал якого ґрунтується на винятковому геополітичному становищі, що робить непотрібним для асиміляції нових територій не тільки застосування військової сили, а й тісні економічні союзи.

Таким чином, висування Китаю на роль гегемона у телурократичній напівсфері є свідченням існуючої у світі тенденції до поступового зміщення центрів морської гегемонії на Захід, а центрів континентальної гегемонії – на Схід, і це дає підстави очікувати, що саме Азіатсько-Тихоокеанський регіон стане центром наступного глобального протистояння двох макророзв'язок – Східної та Західної, що ґрунтуються на протилежних геополітичних орієнтаціях – континентальній та морській.

Отже, Китай – це континентальний, східний лідер ХХІ ст., проте чи спроможний він очолити протидію глобальній домінації атлантистського Заходу? У багатьох дослідників існують щодо цього великі сумніви. Зокрема, О. Г. Дугін стверджує, що з початку ХІХ ст. геополітика Китаю відповідала суто атлантистським тенденціям, за винятком нетривалого періоду (1949–1958), проте він змушений визнати, що існує усталена традиція називати Китай «Серединною імперією», а цей термін характеризує телурократичні утворення. О. Г. Дугін вважає Китай за нинішніх умов геополітичною базою атлантизму, проте ігнорує ту обставину, що саме ця країна є нині одним з небагатьох послідовних критиків «уніполярного світу».

Ж. Парвулеско розглядає дев'ятиденний візит Б. Клінтона до Китаю в червні 1998 р. як закладання «стратегічної бази фінального американо-китайського наступу на великоконтинентальний євразійський фронт», на підтвердження цієї думки він наводить факт проведення спільних американо-китайських морських маневрів, що є, на думку Ж. Парвулеско, «знаком прийнятого рішення про політико-стратегічні позиції».

Об'єктивно складається така геополітична ситуація, за якої біполярний вакуум, що виник після розпаду СРСР та «соціалістичної співдружності», заповнює «Новий Схід», у якому з наведених вище причин саме Китай відіграватиме центральну роль. Зростання антикитайських настроїв у Росії, дійсно,



може підштовхнути Китай «в обійми США», проте нині існує реальна можливість запобігти цьому через сприяння формуванню континентального блоку, геополітичною стрижневою віссю якого стане вісь Париж–Москва–Пекін, на відміну від запропонованого деякими геополітиками проекту осі Берлін–Москва–Токіо. У контексті відносин Схід–Захід така організація геополітичного простору слугуватиме основою похідної від неї меридіональної геостратегії. Франція відіграватиме традиційну для неї роль на Чорному континенті, формуючи Євроафриканський регіон. Росія здійснюватиме відповідну геополітичну роль на Середньому Сході, у Центральній та Південній Азії, а Китай – у Південно-Східній Азії.

Нині Схід покликаний здійснити місію, яка полягає у визнанні рівноправ'я суспільств і культур, що вступають у відносини взаємовигідного (еквівалентного) обміну, ліквідації подвійної моралі, спроб узурпувати універсальні принципи свободи та відповідальності, підмінити їх необмеженою свободою для себе та безвідповідальністю щодо інших, подоланні тенденції створення безмежної, глобальної влади, яка означає тоталітаризацію «глобального суспільства», що формується, зруйнування національних едностей і просторів, що склалися.

Архітектори уніполярного світу припускають і навіть заохочують підтримання етносуверенітетів доти, доки зберігається завдання зруйнування потенційно ворожих Заходу великих багатонаціональних держав, які засвоїли просвітницьку модель етнічно нейтральної політичної нації. Головну небезпеку тут становлять Росія і Китай. Позбавити континент такої міцної зброї самозахисту, як держава, нині є головним завданням «піратів Моря». Саме на це спрямовані зусилля щодо «повзучого» перегляду міжнародно-правових норм і формування нових стереотипів псевдоглобалістської свідомості. Наступним завданням стане викорінення анархії автономних націоналізмів і формування тотально керованої глобальної системи.

Кінець ХХ ст. ознаменувався початком Четвертої світової війни. Сучасна таласократична стратегія полягає у «замиканні горизонталі», що з'єднує Атлантичний і Тихий океани і проходить через усю континентальну Сушу, від Балкан до Сінцзяну та Кореї. Цей розкол континенту переслідує мету знищен-

ня можливості його стратегічного об'єднання. В цих умовах виникає антинаціональний стратегічний альянс між компрадорськими «елітами» і «штабістами» сучасного світового гегемонізму.

У непроголошеній Четвертій світовій війні стратегія Заходу спрямована на зруйнування великих геополітичних просторів Євразії, насамперед проти Китаю, а також проти Росії та Індії. Військова кампанія 1999 р. проти Югославії, приурочена до 50-річчя НАТО, стала символічним початком цієї нової світової війни, а бомбові удари, завдані по китайському посольству, також символічно вказали головного противника США, який із зруйнуванням СССР дедалі більше перебирає на себе роль континентальної наддержави. Китай інтенсивно перетворюється на головний чинник стримання агресивних тенденцій зовнішньої політики США і Заходу в цілому.

Нині у Китаї зростає чисельність тих, хто вважає США ворогом «номер один» у XXI ст. Молодь наполегливо переконують, що саме збройні сили КПК-КНР вперше в історії завдали військової поразки американцям під час війни в Кореї (1950–1953). Знову стали популярними антиамериканські тези Мао Цзедуна, зокрема та, де він закликав до тривалої боротьби з американським імперіалізмом. У 1996 р. було видано книгу під символічною назвою «Все-таки Китай здатен сказати своє «ні», що містить гостру критику на адресу азійської політики США та Японії, а також обґрунтування китайських відповідей на виклики часу. Вона отримала позитивні відгуки правлячих кіл КНР і шокувала керівництво США та країн Західної Європи.

Відводячи Китаю роль «домінуючої регіональної держави у Східній Азії» (яку той перестав відігравати ще у 80-ті роки XX ст.), США намагаються використати його як складову частину глобальної американської стратегії уніполярності під ширмою поліцентризму, тобто опори на регіональні центри сили, що управляються та конкурують між собою, як на засоби підтримання уніполярного лідерства.

Фактично розпочата війна є превентивною, мета якої – запобігти відродженню глобальної біполярності, закріпити тотальний контроль над континентом з боку «піратів Моря». В цих умовах Китай змушений переглянути попередню політику нейтралітету і невтручання, змінивши її на розвиток союзницьких

воєнно-політичних відносин з країнами – противниками американського гегемонізму. Стурбованість Китаю, як і багатьох інших країн Старого Світу, в тому числі Франції та Німеччини, ще більш зросла у зв'язку з подіями 2003 р. навколо Іраку та планами США щодо здійснення превентивних силових акцій щодо Сирії та Ірану. Все це створює підґрунтя для виношування ідеї широкого континентального блоку, здатного протистояти експансії атлантизму, який має будуватися на принципах поліцивілізаційності. Крім Китаю провідну роль у цьому блоці мають відігравати Росія, Індія та Європейський Союз.

Геополітичними цілями нового континентального проекту є такі:

- знищення геополітичного клину євразійського розколу та нейтралізація планів атлантизму щодо встановлення геополітичного контролю над Євразією;

- запобігання реалізації атлантистського проекту «зіткнення цивілізацій», напрацювання міжцивілізаційних універсалій, здатних інтегрувати великі континентальні цивілізації на основі синтезу православної, індуїстської, конфуціансько-буддійської та ісламської традицій;

- подолання локальної обмеженості «Нового Сходу», що формується, та геополітичне оформлення ідеї східної відповіді на глобальний виклик вестернізації;

- створення геополітичних та цивілізаційних умов для подолання техноекономічного, виходу з глухого кута постіндустріалізму та переходу до постекономічної моделі усталеного світового розвитку, яка має забезпечити екологічну, соціокультурну і соціально-політичну рівновагу в світі;

- подолання геополітичного протистояння Північ – Південь, повернення у геополітику морального імператива, звільнення її від ліберального соціал-дарвінізму та привнесення в неї традицій християнського і просвітницького солідаризму.

Такий геополітичний проект є найоптимальнішим сценарієм забезпечення процесу некатастрофічної трансформації сучасної світової системи під час переходу із західної у східну фазу мегациклу. Завдання полягає в тому, щоб атлантистсько-мондіалістичному, техноекономічному глобалізму протиставити альтернативний глобалізм гуманістично-універсалістського типу, який відкриє нові можливості морального, культурного,

історичного розвитку всього людства. Очевидно, що головною перешкодою на цьому шляху є сучасний атлантистський Захід на чолі із США. У зазначеному контексті по-іншому вбачається роль і місце посткомуністичної Росії – центральної ланки трикутника Париж–Москва–Пекін.

Китай так і не позбувся свого давнього цивілізаційного архетипу з орієнтацією на автаркію, самодостатність та ізоляціонізм, і в цьому головний його недолік порівняно з Росією, яка успадкувала від Візантії месіанський архетип. Саме тому не Китай, а Росія є нині головною мішенню спільного натиску Заходу, бо лише вона здатна перейняти від Заходу ідею глобалізму, надавши їй глибокого гуманістичного і універсалістського сенсу.

Духовний виклик завжди вважався особливо небезпечним, тим більше в умовах, коли сам Захід як цивілізація, з його ліберальною ідеологією, швидко вироджується. Захід намагається зобразити перспективи світоустрою через дилему уніполярного глобалізму (світова гегемонія США) та реанімування націоналізму з притаманними йому озброєними конфліктами. Для нав'язування такого сценарію йому конче потрібно знищити Росію як носія глобальної світосистемної альтернативи.

Завершуючи розгляд процесу конституювання та розвитку планетарного дуалізму, можна зазначити, що з моменту його виникнення у ході геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст. до його нинішнього стану він розвивався у напрямі поступової абсолютизації, яка досягається у другій половині XX ст. Розвиток відносин планетарного дуалізму створив передумови для встановлення небезпечного домінування таласократії, якій нині намагаються протистояти окремі поодинокі континентальні держави. Проте тенденція до постійного регенерування центрів гегемонії у кожній з напівсфер створює умови для адекватної відповіді Сил Суші на таласократичний виклик. Можна очікувати, що таку відповідь дасть «Новий Схід», що перебуває нині у стадії формування.



19.5

**Велика Європа та майбутнє України
в сучасній світовій системі**

У сучасних умовах міжнародна політика України має відповідати її специфічному положенню у сучасній світовій системі. Для цього потрібно визначити геополітичну та цивілізаційну ідентичність нашої країни. Згідно з логікою геополітичної архітектури світу Україна належить до континентальної напівсфери сучасної світової системи, а саме – до євразійського хартленду, який становить у географічному відношенні замкнену, самодостатню, гармонійно взаємопов'язану цілісність.

На цивілізаційному рівні ідентичність України виявляється в її належності до Східної макроцивілізації. Вся територія країни є єдиним однорідним простором кириличної цивілізаційно-письменності, а за релігійною ознакою більша її частина належить до православної цивілізації.

Події 2001–2003 рр. на Середньому Сході поставили перед Україною запитання: чи не може те саме статися з нами? Стаття в американському журналі «Форбс», в якій Україну віднесено до нестабільних країн, що можуть потребувати втручання, свідчить про те, що це запитання є актуальним.

Війна в Іраку – чергова безпрецедентна спроба змінити структуру світу, що складається із Суші та Моря, Сходу і Заходу, і проголосити самі основи континентального існування незаконними й архаїчними, свідчення тотального наступу «морського піратства» на континентальні цивілізації, і у цій боротьбі головним геополітичним призом є Євразія. Йдеться не про матеріальне захоплення, а про зруйнування самого континентального етосу, що створювався тисячоліттями і забезпечує сталість континентального антропологічного типу. Все це відбувається під гаслом глобалізації та модернізації.

Для нового глобального світу стає реальністю мондіалістська перспектива: транснаціональна мережа відносин, що вийшли з-під контролю держав, розмаїття етнічних квазісуверенітетів, що перебувають під впливом глобальної влади, в основі якої лежить контроль над інформаційними і комунікаційними

потоками, маніпулювання свідомістю людини за допомогою сучасних інформаційних і психотехнологій. Ці загрози зумовлюють актуальність пошуків альтернативних моделей світоустрою та відповідних геополітичних стратегій. Континентальна інтеграція на регіональній основі може створити реальну альтернативу як домінуючій версії глобалізації – мондіалізації, так і неоархаїці фрагментованого світу.

У цьому сенсі Китай, Росія і потенційно Європейський Союз становлять нині геополітичну альтернативу мондіалізму, який прагне відкинути геополітику як таку. Сутність цієї альтернативи полягає у створенні моделі світового порядку, яка забезпечить умови для успішного діалогу Північ – Південь, поєднання інтеграційних процесів зі збереженням і розвитком культурно-цивілізаційного розмаїття у межах великих геополітичних просторів Євразії, Середньої Європи та Східної Азії. У горизонтальному вимірі це означає створення механізмів міжцивілізаційного діалогу Схід – Захід, а також континентальну інтеграцію цих трьох геополітичних просторів, і в цьому особливу роль може відіграти Україна. Йдеться про концепцію Великої Європи від Атлантичного до Тихого океану.

Українська еліта ще не навчилася «мислити тисячоліттями й континентами», оскільки незалежній державі під назвою Україна виповнилося лише 12 років, і вона виникла тоді, коли під сумнів поставлено саме поняття держави-нації. Останні зовнішньополітичні кроки України: заява про наміри вступити до НАТО, підкреслене прагнення до асоційованого членства в ЄС та одночасний рух у напрямі вступу в Євразійське економічне співтовариство (ЄвразЕС), головування Президента України в Раді глав держав СНД, активне просування ідеї створення зони вільної торгівлі у межах Співдружності та участь у створенні єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном – свідчать, що Україні досі не вдалося подолати свою буферну геополітичну природу. Як і раніше, прагнення до політичного зближення із Заходом поєднується з неможливістю звільнитися від економічної залежності від Росії. За 12 років незалежності Україна так і не стала повноцінним геополітичним суб'єктом, а зовнішні впливи на внутрішньополітичний процес з часом лише посилюються.



Проте зроблені Україною на початку нового тисячоліття зовнішньополітичні кроки створюють передумови для реального прориву у розв'язанні означеної проблеми. Нині Україну розглядають як європейську державу, чия стратегія відповідає принципу – «з Росією або без неї, не важливо, але ми йдемо до Європи». У такий спосіб закріплюється периферійний (а точніше, форпостовий, що ще небезпечніше) статус України в європейському та євроатлантичному просторі. Для зміни цього статусу потрібно висунути і реалізувати такий геополітичний проєкт, в якому наша країна відігравала б центральну, інтегруючу роль. Його основою може стати ідея Великої Європи від Атлантичного до Тихого океану, тобто створення єдиної системи колективної безпеки, спільного економічного, правового та інформаційного простору, інтегрованого також у політичній сфері. Саме ця ідея лежить в основі російсько-європейського зближення.

Передумовами для реалізації такого сценарію є тенденції зближення Росії з ЄС, що посилюються останнім часом, з одного боку, і участь України в інтеграційних структурах, сформованих Росією (на фоні сумнівної перспективи ГУУАМ, незважаючи на підписані документи про створення зони вільної торгівлі) – з другого, а також актуальні завдання щодо реформування ОБСЄ і Ради Європи (РЄ). Саме Україна може ініціювати системну трансформацію європейських інституцій, спрямовану на структурно-функціональне узгодження діяльності ЄС, ОБСЄ та РЄ, на гармонізацію економічних і правових механізмів ЄС і ЄврАзЕС. Це відповідає як інтересам ЄС, який прагне закріпити за собою центральну роль гаранта європейської безпеки, так і інтересам Росії, яка намагається поєднати орієнтацію на зближення з ЄС зі збереженням геополітичного контролю над пострадянським простором. Ситуація навколо Іраку засвідчила появу необхідних передумов для формування геополітичного альянсу між Францією, Німеччиною та Росією.

Реалізація проєкту Великої Європи дасть змогу Україні принципово змінити своє геополітичне становище, ставши зв'язуючою ланкою у системі ЄС – СНД. Така її роль компенсує неефективність її участі у ГУУАМ, де Україна фактично розглядалась як лідер «опозиції» всередині СНД. Тому наша країна

вкрай зацікавлена у якомога тіснішому зближенні Росії з ЄС, оскільки це допоможе розв'язати проблему буферності її геополітичного становища та істотно підвищить її значення. Рух обох країн у спільному напрямку знімає для України і проблеми опозиції проросійськи налаштованих політичних сил усередині країни курсу на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури.

Слід урахувати, що Росія нині має більший досвід реального співробітництва з Євросоюзом, який Україна може запозичити.

Курс України на розбудову загальноєвропейської континентальної системи безпеки, загальноєвропейського економічного і соціального простору дасть змогу вивести на новий рівень відносини з Республікою Білорусь, які нині не відповідають економічним можливостям обох країн. Орієнтація виключно на самостійну інтеграцію в європейські структури, без участі Росії та Білорусі, вже призвела до того, що частка України у білоруському товарообігу в першому кварталі 2002 р. становила всього 3 %, тоді як частка Росії – понад 56 %. Посилюється інформаційний розрив між обома країнами, що доповнюється однобічним висвітленням політичної та соціально-економічної ситуації у Білорусі українськими ЗМІ. Як Україна, так і Росія та Білорусь своєю стратегічною метою визначили європейську інтеграцію, але досі рух в одному напрямку вони здійснюють абсолютно нескоординовано, що завдає шкоди інтересам кожної з цих держав.

Євросоюз прагне, з одного боку, «закритися» від негативних зовнішніх впливів, а з другого – зберігається тенденція до його розширення. Самі європейці мають бути зацікавлені в тому, щоб забезпечити гармонійний характер відносин з навколишнім світом, бо інакше вони так і залишаться «оточеною фортецею».

Хоча Євросоюз звичайно розглядав Росію швидше як виклик своїй безпеці, перспектива конфронтації із США змушує його переглянути цей підхід. Росія нині не становить великий економічний інтерес для ЄС, оскільки її частка дорівнює тільки 3,5 % загального обсягу торгівлі країн ЄС. Спалах автаркічних процесів, зумовлений кризою глобальної неоекономіки фінансових технологій, змусить їх переглянути своє ставлення до



Росії. Для останньої Європа є пріоритетною сферою економічних інтересів, оскільки партнерство із США не дало бажаних результатів, а для успішної інтеграції в економічний простір АТР у неї надто слабкі можливості (хоча стратегічне значення відновлення рівноваги між європейською та азійською частинами для російської економіки і політики зростає). Усе це може сприяти формуванню конфігурації співвідношення сил у майбутніх геоекономічних війнах.

В умовах, коли стало очевидним зближення Росії з ЄС, Україна може ініціювати кроки, спрямовані на узгодження інтеграційної політики з російською та інших країн СНД. В основі такого курсу лежатиме ідея створення Великої Європи. Цей курс може стати спільним зовнішньополітичним курсом країн СНД. У цій ситуації Україна може очолити процес зближення пострадянських та європейських держав. Для цього доцільно створити спеціалізовані робочі структури з координації політики європейської інтеграції на рівні міністерств закордонних справ, що сприятиме пошуку ефективніших механізмів для реалізації трансконтинентальних комунікаційних проектів, заради чого і створювалось ГУУАМ. Зрозуміло, що без участі Росії реалізувати ці проекти не вдасться, а від неузгоджень в інтеграційній політиці обох країн Україна може швидше втратити, ніж виграти. Україну не задовольняє статус держави-сусіда ЄС, який їй нав'язується.

Сучасна Європа потребує створення загальноєвропейської інтеграційної структури, яка насамперед стала б основою формування загальноєвропейської системи колективної безпеки силами самих європейців (за участю Росії, але без участі США і Канади). Нинішня структура ОБСЄ надто аморфна і надмірно широка за складом своїх учасників. Вона не задовольняє ні європейців, ні росіян. Як вихідний пункт при формуванні загальноєвропейської інтеграційної структури можна взяти створення координаційного механізму у сфері безпеки на рівні ЄС–СНД. Україна може стати ініціатором діалогу з цього питання, а головною темою може бути проблема нелегальної міграції та міжнародного тероризму. Очевидно, що ці проблеми не можуть бути розв'язані у форматі відносин ЄС–Росія або ЄС–Україна, оскільки у них інші джерела виникнення.

Спільним (хоча й прихованим) мотивом для зближення ЄС, Росії та України може стати й стратегія США, спрямована на встановлення стратегічного контролю над континентальними комунікаціями в Євразії. Поява контингентів НАТО у Грузії та Узбекистані, ймовірність аналогічного розвитку подій у Молдові є симптоматичною. Ця тенденція суперечить інтересам як ЄС, так і Росії.

Будь-які горизонтальні геополітичні альянси містять у собі деструктивний потенціал експансії. Найяскравішим прикладом є горизонтальна вісь Балкани–Сінцьзян, яка конструюється США і слугує засобом встановлення геостратегічного контролю над Євразією. В цьому контексті адекватною геополітичною альтернативою таким прагненням може бути лише меридіональна інтеграція.

Для КНР найбільш перспективним є утвердження його в ролі регіонального лідера Східної Азії та локомотива інтеграційних процесів у цьому регіоні. Йдеться про необхідність поєднання стратегії стримання мондіалістської агресії США зі стратегією формування під егідою Пекіна великого геополітичного простору в Східній та Південно-Східній Азії. Це, безумовно, стане важливим чинником посилення «Нового Сходу» як домінуючої сили у процесі орієнталізації світу у ХХІ ст.

Для ЄС досягнення меридіональної інтеграції можливе через реалізацію проекту Євроафрики. Після створення Африканського союзу для цього поступово формуються сприятливі передумови. Зближення континентів, розташованих по обидва боки Середземного моря, відповідає стратегічним інтересам як європейців, так і африканців. Для Європи це означатиме контроль над міграційним рухом із Африки, нові можливості щодо освоєння ресурсів та розвитку комунікаційних систем на цьому континенті, а африканцям дасть змогу деякою мірою розв'язати соціально-економічні проблеми через залучення інвестицій і впровадження сучасних європейських технологій.

Однак така перспектива суперечить довгостроковим інтересам США, які зовсім не бажають, щоб ресурсна база Африки опинилася в руках європейців. Зокрема, О. С. Осельська наголошує на тому, що «стратегічні пріоритети США явно не доз-

воляють їм пасивно спостерігати за створенням фундаменту для подальшої євроафриканської інтеграції, яким є сьогодні середземноморський діалог» [42, 37].

Для Росії та України меридіональна інтеграція – це єдиний шанс запобігти катастрофічному для Середньої Євразії зіткненню православ'я та ісламу, це можливість відновлення традиційної як у соціокультурному плані, так і у зовнішньополітичному контексті, орієнтації на підтримку дружніх та взаємовигідних відносин як з тюркським, так і з арабським світом. В умовах, коли конфлікт у Чечні заважає Росії взяти на себе безпосередню роль лідера православно-ісламського блоку, саме Україна (а також певною мірою Білорусь) може виступити основним посередником у діалозі та зближенні православної та ісламської цивілізацій. Немаловажною обставиною є унікальне розташування України на стику трьох цивілізацій – православної, ісламської та західної. А це відкриває великі можливості для України у справі сприяння нормалізації відносин між Заходом і ісламським світом.

Таким чином, ідея Великої Європи має стати основою української зовнішньої політики, допомогти розв'язати ключові зовнішньо- та внутрішньополітичні проблеми нашої країни. У цьому вбачається єдиний оптимальний вихід з того геополітичного становища, в якому перебуває Україна. У глобальному ж контексті лише ця ідея здатна створити реальну геополітичну альтернативу мондіалістському проекту «нового світового порядку», який нині успішно реалізується.



Теми доповідей і рефератів

1. Англо-голландське суперництво за морську гегемонію.
2. Англо-французьке суперництво в контексті розвитку відносин планетарного дуалізму.
3. Створення Німецької імперії та його вплив на розвиток відносин планетарного дуалізму.
4. Англо-німецьке суперництво за світове лідерство на початку ХХ ст.
5. Передумови перетворення США на провідну морську державу.
6. Доктрина Монро та ідеологія американського експансіонізму.

7. Перехід Німеччини до «світової політики» на початку ХХ ст.
8. Російсько-французький союз у контексті розвитку відносин планетарного дуалізму.
9. Російсько-німецькі відносини у контексті розвитку відносин планетарного дуалізму.
10. Порівняльний аналіз англо-російського та американо-радянського суперництва на Середньому та Далекому Сході.
11. Порівняльний аналіз політики США щодо Східної Європи у 40–50-ті та 90-ті роки ХХ ст.
12. Російсько-китайські відносини на рубежі ХХ–ХХІ ст. і проблема створення регіональної системи безпеки в АТР.
13. Югославський конфлікт у контексті розвитку відносин планетарного дуалізму.
14. Близькосхідний конфлікт: порівняльний аналіз стратегій великих держав під час «холодної війни» та після неї.
15. Перспективи розвитку американо-японських відносин у контексті розвитку відносин планетарного дуалізму.



Література

1. Андрианова Т. В. Геополитические теории XX в. (Социально-философское исследование). – М., 1996.
2. Арбатов А. Военно-стратегический паритет и политика США. – М., 1984.
3. Арбатов А. Уроки Югославии для России и Запада // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1995. – № 2.
4. Арин О. Вызов Пекина и ответ Вашингтона // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 10.
5. Богатуров А. Плюралистическая однополярность и интересы России // Свободная мысль. – 1996. – № 2.
6. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995). – М., 1997.
7. Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. – М., 1991.
8. Брутенц К. В поисках Pax Americana // Свободная мысль. – 1998. – № 6.
9. Валлерстайн И. Америка и мир: сегодня, вчера и завтра // Свободная мысль. – 1995. – № 2.



10. *Ванден Берге И.* Историческое недоразумение. «Холодная война» 1917–1990. – М., 1996.
11. *Вербицкий С. И.* Япония в поисках новой роли в мировой политике. – М., 1992.
12. *Воронцов Г. А.* Атлантические отношения и современность. – М., 1977.
13. *Воронцов Г. А.* Атлантические союзники: новые тенденции в соперничестве. – М., 1983.
14. *Воскресенский А.* Россия и Китай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности // Восток. – 1999. – № 3.
15. *Галенович Ю. М.* США–Китай: за фасадом сотрудничества // США–Канада: Экономика, политика, культура. – 1999. – № 9.
16. *Данн Ш., Кристоф Н.* Китай просыпается // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 7.
17. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів: Пер. з фр. – К., 1995.
18. *Ерасов Б.* Россия в системе каких координат? // Восток. – 1995. – № 3.
19. *Ерофеев Н. А.* Империя создавалась так...: Английский колониализм в XVIII в. – М., 1964.
20. *Ерусалимский А. С.* Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. – М., 1951.
21. *Занегин Б. Н.* Россия в геополитических координатах (к отношениям с США и КНР) // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 7.
22. *Занегин Б. Н.* Формирование мировой финансово-бюрократической олигархии и новый колониализм // Диалог. – 1997. – № 9.
23. *Занегин Б. Н.* США и Китай: конфликтный потенциал // США–Канада: Экономика, политика, идеология. – 1999. – № 3–4.
24. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М., 1999.
25. *Зюганов Г. А.* География победы. Основы российской геополитики. – М., 1998.
26. *Иванова И. М.* Концепция «Атлантического сообщества» во внешней политике США. – М., 1973.
27. *Ильин В. В.* Россия и Европа – путь в будущее: вместе или врозь? (Политологические заметки о России и ее национальных интересах) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 3.
28. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1997.

29. *Кокошин А. А.* США в системе международных отношений 80-х годов: гегемонизм во внешней политике Вашингтона. – М., 1984.
30. *Кременюк В. А.* США–Россия: конфликт или сотрудничество в бывшей Югославии // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 11.
31. *Крупенко Н. И.* Япония в системе Восток – Запад: политика, экономика. – М., 1991.
32. *Лайт М.* Новый раскол Европы // Мировая экономика и международ. отношения. – 1996. – № 11.
33. *Литвин В.* Европа чи Євразія? // Голос України. – 2003. – № 113.
34. *Манфред А. З.* Образование русско-французского союза. – М., 1975.
35. *Мельников Ю.* Имперская политика США: история и современность. – М., 1984.
36. *Мэнделбаум М.* Сохранение нового мира. Доводы против расширения НАТО // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 8.
37. *Мэхэн А.* Влияние морской силы на историю (1660–1783). – М., 1941.
38. *Нарочницкая Н. А.* Историческая Россия и СССР в мировой политике XX в. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1.
39. *Некlessа А. И.* «Третий Рим» или «Третий мир»: глобальные сдвиги и национальная стратегия России // Восток. – 1995. – № 1.
40. *Некlessа А. И.* Постсовременный мир в новой системе координат // Восток. – 1997. – № 2.
41. *Некlessа А. И.* Реквием XX веку // Мировая экономика и международ. отношения. – 2000. – № 1, 2.
42. *Осельская Е. С.* Станет ли Евроафрика новой геополитической реальностью? // Світова цивілізація і міжнар. відносини. – 2001. – № 2.
43. *Панарин А. С.* Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). – М., 1995.
44. *Панарин А. С.* «Вторая Европа» или «Третий Рим» // Вопр. философии. – 1996. – № 10.
45. *Панарин А. С.* Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. – М., 1998.
46. *Парфенов И. Д.* Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. – М., 1991.
47. *Писарев Ю. А.* Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. – М., 1985.



48. *Плешаков К.* Интеграция и дезинтеграция в современном мире // *Международ. жизнь.* – 1991. – № 12.
49. *Подберезкин А.* Геостратегическое положение и безопасность России // *Свободная мысль.* – 1996. – № 7.
50. *Пономарева И. Б.* Стремление к власти над народами: Теория и практика американской политики «баланса сил». – М., 1983.
51. *Пономарева И. Б., Смирнова Н. А.* Геополитика империализма США: Атлантическое направление. – М., 1986.
52. *Примаков Е. М.* Восток после краха колониальной системы. – М., 1982.
53. *Примаков Е. М.* Международные отношения накануне XXI века: проблемы, перспективы // *Международ. жизнь.* – 1996. – № 10.
54. *Ротштейн Ф. А.* Международные отношения в конце XIX века. – М.; Л., 1960.
55. *Самуйлов С. М.* США, НАТО, Россия и боснийский кризис // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1995. – № 7.
56. *Сергеев В. В.* Англия и объединение Германии. 1848–1871. – Л., 1986.
57. *Сергунин А. А.* В поисках новой американской стратегии в Азии // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1995. – № 6.
58. *Смирнов П. Е.* Дрейф Восточной Европы на Запад и интересы России // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1994. – № 12.
59. *Смирнов П. Е.* США – Западная Европа: Борьба за влияние в восточноевропейском регионе // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1997. – № 6.
60. *Сорокин К. Э.* Геополитика современности и геостратегия России. – М., 1996.
61. *Страус А. Л.* Униполярность. Концентрическая структура мирового порядка и позиция России // *Полис.* – 1997. – № 2.
62. *Стрэдлинг Р. А.* Европа и упадок Испании: исследование испанской системы 1580–1720 гг. // *РЖ. Обществ. науки за рубежом.* Сер. 5. История. – 1983. – № 1.
63. *Татю М.* Треугольник Вашингтон–Москва–Пекин в новой геометрии // *Международ. жизнь.* – 1999. – № 2.
64. *Тейлор А. Дж. П.* Борьба за господство в Европе. 1848–1918. – М., 1958.
65. *Тихомиров В. Б.* Геополитическая галактика: самоорганизованность периодической системы государств мира // *Вестн. Моск. ун-та.* Сер. 18. Социология и политология. – 1996. – № 4.

66. *Тихомиров В. Б.* «Глобальное супружество»: разумное единство противоположностей в мировой системе государств // Полис. – 1997. – № 2.
67. *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М., 1995.
68. *Трофименко Г. А.* Россия на международной арене // США: Экономика, политика, идеология. – 1997. – № 5.
69. *Уткин А. И.* Стратегия глобальной экспансии: внешнеполитические доктрины США. – М., 1986.
70. *Уткин А. И.* Мировой порядок XXI века. – М., 2000.
71. *Франк А. Г.* Смещение мировых центров с Востока на Запад // Лат. Америка. – 1993. – № 2.
72. *Фридмен Л.* Силовой потенциал и вакуум безопасности в Европе // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1995. – № 2.
73. *Фролов В. Л.* «Глобальное лидерство» США и перспективы стратегического партнерства с Россией // США: Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 5.
74. *Цымбурский В. Л.* Метаморфоза России: новые и старые искушения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 3. – С. 3–19.
75. *Черкасов П. П.* Судьба Империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. – М., 1983.
76. *Шаклеина Т. А.* Дискуссии в США по внешней политике // США–Канада: Экономика, политика, культура. – 1999. – № 12.
77. *Яковлев А. Г.* Международно-политическая стабильность в АТР и Китай // Пробл. Дальнего Востока. – 1995. – № 5.



Питання для самостійного опрацювання

1. Як війни проти революційної та наполеонівської Франції вплинули на перехід від Вестфальської до Віденської системи міжнародних відносин?
2. У чому полягала геополітична роль Англії під час Віденської системи?
3. Порівняйте геополітичну роль Франції у Вестфальській та Віденській системах.
4. Як заповнення геополітичного вакууму в центрі Європи у третій чверті XIX ст. вплинуло на еволюцію сучасної світової системи?

5. Що спільного у конфігурації співвідношення сил між Берлінською та Ялтинською системами міжнародних відносин?
6. У чому полягають причини історичної невдачі Версальсько-Вашингтонської системи? Чим її досвід може бути корисним у сучасну епоху?
7. Розкрийте співвідношення стабілізаційних та дестабілізаційних чинників функціонування Ялтинської системи.
8. Проаналізуйте співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників розпаду СРСР.
9. Наскільки ймовірна перспектива того, що однополярний світ як модель світоустрою домінуватиме упродовж першої половини ХХІ ст.? Оцініть співвідношення чинників стабілізації та дестабілізації Pax Americana.
10. Які підстави існують для твердження, що в першій половині ХХІ ст. Китай перетвориться на другий глобальний полюс сили і впливу, альтернативний США?
11. Як перспектива відновлення біполярної системи може вплинути на геополітичне положення України та її зовнішньополітичні орієнтири?



Глобальні процеси сучасності

20.1

Глобалізація та її вплив на міжнародні відносини

Явища і процеси сучасного світу мають глобальний характер. Культуролог Р. Робертсон визначив *глобальність* як «неминучу проблему сучасного світу». Він досліджує процес глобалізації, його історичні стадії, структуру і склад глобальної спільноти, відносини всередині останньої. Під глобалізацією Р. Робертсон розуміє становлення світу як єдиного (спільного) простору, а рух до такого світу – як процес, що розпочався ще на ранніх етапах історії і нині став майже нездоланим. Реальний процес глобалізації, на його думку, розпочався у XV ст. Найактивнішим він був у період з 1870 р. до середини XX ст., по закінченні «холодної війни» глобалізація супроводжується загостренням проблем виживання людства, багатоетнічності та багатокультурності.

Аналіз світової історії свідчить про те, що у планетарному масштабі асинхронно відбуваються два різноспрямовані процеси – інтеграція та дезінтеграція. Історія людства – це послідовна інтеграційна еволюція від вкрай дрібних форм людської спільноти до великих і навіть мегаформ, від ізолюваності – до дедалі більшої взаємозалежності та залученості до планетарних процесів.

Початок інтеграції характеризується утворенням держав імперського типу. Водночас як точечний феномен у кількох регіонах планети виник цивілізаційний процес, який згодом по-



ширився на сусідні регіони. Поштовхом до інтеграції у цивілізаційному сенсі стало розширення Заходом впливу на інші цивілізації. На початок XIX ст. цивілізаційна інтеграція стала реальним фактом у планетарному масштабі.

Наслідком цивілізаційної інтеграції стала інтеграція економічна, тобто становлення світового ринку. Економічна взаємозалежність зумовила цю форму інтеграції, яка після Другої світової війни набула цивілізаційної якості, не просто пов'язуючи суспільства, а «сплавляючи» їх економічно у цілісне утворення. Характерними рисами світового розвитку повоєнного періоду є поглиблення міжнародного поділу праці, спеціалізація та кооперація виробництва між окремими національними економіками, зростання обсягів міжнародної торгівлі, науково-технічних обмінів, посилення міграції робочої сили.

Аналізуючи структуру світового інтеграційного процесу, слід розрізняти його глобальний та регіональний рівні. На *глобальному рівні* одним з найінтенсивніших виявів тенденції міжнародної інтеграції став розвиток транснаціональних організацій, які об'єднують людей різних країн на основі професійних та інших інтересів.

Посилюється тенденція співробітництва щодо розв'язання глобальних проблем сучасності, для чого створюється додаткова інфраструктура, яка сприяє реалізації співробітництва у цій сфері. Цей процес супроводжується гострою критикою на адресу міжнародних міжурядових організацій як недостатньо ефективного інструменту співробітництва між країнами. Насамперед це стосується ООН, яка хоча і сприяла тому, що світове співтовариство отримало дієву можливість спільно обговорювати політичні проблеми, проте так і не стала ефективним інструментом оперативного врегулювання міжнародних конфліктів та координації зусиль держав з розв'язання глобальних проблем.

На *регіональному рівні* характерною рисою процесів міжнародної інтеграції є їх бурхливий розвиток чи згортання залежно від регіону. Найінтенсивніше та багатоаспектно ці процеси відбуваються між західноєвропейськими країнами та країнами Південно-Східної Азії, охоплюючи водночас політичну, економічну, гуманітарну та інші сфери. Крім того, для них характерне поєднання інтеграційних тенденцій з процесами експансії.

У найзагальнішому вигляді глобалізація – це процес, що формує людство через зв'язки всіх видів і порядків. Вона є могутнім чинником, що впливає на еволюцію суспільств, економік і світового порядку, трансформує світ, визначаючи світову «шаруватість», поступово руйнуючи відмінності між внутрішнім і зовнішнім, між політикою, економікою та культурою.

На думку Ю. В. Павленка, «сутністю глобалізації є перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему» [30, 652]. Він вважає, що ідея глобалізації була притаманна провідним країнам Заходу першої половини XIX ст., і саме в цей період вона стала поступово реалізовуватися в геоекономічному і геополітичному вимірах, зокрема через формування світового ринку та колоніальний поділ світу. Ця ідея знайшла своє відображення у працях К. Маркса, Г. Спенсера, Ф. Ніцше, К. Ясперса та інших дослідників.

В основі глобалізації лежить історичний процес освоєння людиною всіх придатних для проживання територій на земній кулі. Саме поняття придатності території неухильно розширювалося із зростанням можливостей людини освоїти і використати їх. Нині людина освоює вже космічний простір. Таким чином, глобалізація означає, що вся планета перетворилася на середовище людської життєдіяльності. Водночас зростання негативного антропогенного тиску на біосферу планети призводить до її масштабнішої необоротної деградації, через що погіршуються умови, необхідні для існування людини.

Водночас з освоєнням планети людство долає роз'єднаність, перетворюється на взаємозалежну цілісність. Цей процес супроводжується космополітичною універсалізацією і транскультуралізацією. Перша відображається у формуванні загальних рис в організації політичних, економічних і правових систем, способі життя, формах соціального спілкування, техніці і технологіях, організації побуту і дозвілля. Транскультуралізація означає, що зростаюча гетерогенність окремих територіальних співтовариств призводить до того, що виникає так зване імміграційне суспільство, що створює загрозу традиційній культурній ідентичності.

Проте глобалізація не обмежується екстенсивним поширенням певних стандартів, систем цінностей, моделей господарювання і політики. Системоутворення, тенденція до цілісності,



передбачає не лише формування загальносистемних рис, а й трансформацію під його впливом якостей окремих елементів. У сучасну епоху це стає дедалі більш очевидним. Одна з головних особливостей нинішнього етапу глобалізації полягає у доповненні географічної експансії глобалізаційних процесів їх поширенням на економіку, суспільство, міжнародні відносини.

Глобалізація є об'єктивним, природним процесом становлення єдиної загальнопланетарної техносфери і цілісного світового господарства як найбільш завершеної форми капіталізму. Вона означає також формування загальнопланетарного інформаційного поля, яке охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Інформаційні і комунікаційні технології в цих умовах стають основою розвитку економіки та управління. Багато в чому завдяки цим технологіям локальні події визначаються процесами, що відбуваються на величезних відстанях від них, а локальна інформація миттєво стає глобальним надбанням.

Передумовою виникнення світового суспільства є усвідомлення загальної долі людства, того, що жодна країна чи група країн не можуть відгородитися від інших. Світове суспільство передбачає спільність соціальних відносин, які не визначаються внутрішньодержавною політикою. Однак воно ще не інтегроване. Реальність світового суспільства багато в чому нині виявляється віртуальною. ЗМІ створюють враження віртуальної близькості до символічних фігур глобального світу.

Усередині світового суспільства складаються конкурентні відносини між державами і суспільствами, з одного боку, і мережею транснаціональних організацій – з іншого. Руйнується єдність держави, суспільства й індивіда, характерна для цивілізації модерну. Виникає ситуація, коли держави не можуть існувати поза світових суспільств, а ті, навпаки, можуть існувати без національних держав і національних суспільств. Ця ситуація не задовольняє еліти, які втрачають механізми ефективного контролю над глобальним соціальним простором. Мондіалізація передбачає заповнення цього глобального вакууму влади, створюючи надбудовні механізми глобального управління світовим суспільством. Вона є силою, що формує світоцілісність в інтересах тих, кого називають «глобалізаторами».

Трактуючи глобалізацію як рух до міжнародного, глобального, світового суспільства, деякі дослідники стверджують, що виникло «глобальне громадянське суспільство», сформувалися загальні ціннісні орієнтації і нормативні настанови, притаманні всім людям у межах єдиного соціуму. «Глобальне громадянське суспільство» ґрунтується на глобальній економіці та глобальній культурі. Воно характеризується утворенням відповідних організацій і інституцій, які об'єднують людей незалежно від громадянства.

Поряд з тенденціями глобалізації існують і протилежні процеси, що спричиняє суперечність між глобальною солідарністю та партикулярною лояльністю; зменшення ролі держав як сил, що зумовлюють характер соціальних відносин у глобальному масштабі, супроводжується зростанням націоналізму і сепаратизму; співіснування відносин співробітництва з відносинами гегемонії, домінування і клієнтелізму; загострення відчуття небезпеки поряд з усвідомленням приналежності до планетарної спільноти.

Глобальне суспільство сьогодні – це неоднорідний соціум, «асоціація світу співтовариств». Глобалізація світу має олігополістичний характер. Політична та економічна олігополія утворена великими державами, які відіграють провідну роль у світовій політиці. Світові «олігархи» можуть здійснювати вплив на світову систему лише у взаємодії з великими транснаціональними корпораціями, штаб-квартири яких розташовані у центрах олігополії. Центри світової олігополії пов'язані між собою диверсифікованими відносинами, що супроводжуються гострою конкуренцією. Кожен з цих центрів стимулює, контролює та експлуатує периферію. Для збереження свого впливу вони мають контролювати поширення нових знань і технологій або володіти новітньою військовою технікою, яка дасть їм змогу за лічені хвилини досягнути будь-якої точки земної кулі. Епоха деколонізації змінила стратегію світових центрів: вони стають насамперед регуляторами потоків інформації, що забезпечує їм панування на світових ринках і контроль за клієнтурою, визначають напрями технологічного прогресу.

Наявність цих та інших суперечливих тенденцій та явищ є підставою для окремих учених заперечувати глобалізацію як



таку. Зокрема, російський учений В. Л. Іноземцев до принципів помилок сучасних концепцій глобалізації відносить такі:

- ♦ серйозну переоцінку нинішнього стану процесу глобалізації без урахування того, що взаємодія між окремими регіонами чи великими міжнародними компаніями не охоплює однаковою мірою всі частини світу;

- ♦ нехтування впливом процесів глобалізації на соціальну стабільність у розвинених країнах;

- ♦ невідповідність концепцій глобалізації тому факту, що світова система має ґрунтуватися на культурній і соціальній сумісності народів, як її складових, і володіти центральними політичними інституціями, що існують лише в уяві adeptів глобалізації.

Створення глобалізованого світового порядку передбачає, на думку В. Л. Іноземцева, не стихійне його формування, а організовану побудову на основі фундаментальних принципів, найважливішими з яких є такі:

- ♦ високий рівень економічного розвитку країн, що інтегруються, чи їхня здатність досягти такого в найближчому майбутньому за наявності культурної близькості цих країн;

- ♦ довгостроковий характер партнерства, заснований на формуванні цілісної господарської системи;

- ♦ визнання того факту, що «ціною» приєднання до розвинутого світу є інтеграція в політичне співтовариство, чи, інакше кажучи, втрата елементів національного суверенітету.

Існуючі факти, на думку російського вченого, свідчать, що в сучасних умовах формування постіндустріального суспільства передбачає існування деяких передумов глобалізації, проте вони рідко реалізуються у дійсності. Тенденції, які потенційно сприяють глобалізації, за певних умов можуть обмежувати її. У сучасних концепціях глобалізації процеси активізації господарської і соціальної взаємодії окремих елементів постіндустріального світу розглядаються з позиції їхніх відносин з іншими країнами.

В. Л. Іноземцев зазначає, що внаслідок того, що поняття глобалізації досі не має однозначного визначення, багато дослідників абсолютизують кількісні параметри змін, що нині відбуваються. У цьому контексті глобалізація розглядається як

«соціальний процес, у ході якого стираються географічні кордони соціальних і культурних систем, а населення дедалі більше усвідомлює зникнення цих кордонів» [16, 35]. Виникають також спроби морально-етичного обґрунтування глобалізації, яку почали ідентифікувати з ідеєю «відкритого суспільства».

Російський учений вважає, що глобальної економіки нині не існує, а є лише господарська система, в якій економічний і соціальний розвиток більшості її країн-членів зумовлений переважно прогресом постіндустріального світу. На думку В. Л. Іноземцева, фактично відбувається активний розвиток процесів інтернаціоналізації, що передбачають подолання політичної та ідеологічної роздробленості світу і зведення нових економічних бар'єрів. Про появу нової якості соціального розвитку можна буде говорити тільки тоді, коли буде подолане економічне розділення світу.

Існує й інше трактування глобалізації як явища, що не обов'язково охоплює всю світову економіку. Професор соціології Каліфорнійського університету М. Кастельс розглядає глобальну економіку як нову історичну реальність, відмінну від світової економіки. Це економіка, ключові компоненти якої інституційно, організаційно і технологічно працюють як єдине ціле у світовому масштабі. На його думку, тільки наприкінці ХХ ст. світова економіка перетворилася на глобальну, водночас діяльність більшості фірм і багато виробничих процесів є локальними. Доказ існування глобальної економіки М. Кастельс вбачає у тому, що економіки країн залежать від продуктивності їхнього центру глобалізації, який включає фінансові ринки, міжнародну торгівлю, транснаціональне виробництво і деякою мірою науку, технології і професійну працю.

Визначаючи глобалізацію як «нову капіталістичну економіку», М. Кастельс зазначає, що вона не поширюється на ті народи, території й індустрії, які не становлять для неї цінності, проте й вони відчувають її вплив, оскільки світові фінансові ринки взаємозалежні і глобальна економіка зумовлює формування грошової, фінансової і фіскальної політики в кожній державі. Він вважає, що «більше немає центру і периферії», оскільки нова економіка охоплює весь світ.



Д. Пізано попереджає про небезпеку перебільшення значення глобалізації, висловлюючи сумнів щодо глобальності процесу інтернаціоналізації господарської діяльності. Він зазначає, що принаймні у половині країн, що розвиваються, не спостерігається зростання обсягів торгівлі й інвестицій, яке асоціюється із глобалізацією. Британські економісти П. Хірст і Г. Томпсон наголошують на неправомірності розгляду глобалізації як сучасного явища. Капіталізм завжди був інтернаціональним, і глобалізація світової економіки означає створення ідеальної моделі всесвітнього господарства на основі діяльності транснаціональних компаній. Проте нині світ ще дуже далекий від такого ідеалу. Крім того, міжнародна торгівля нині має швидше регіональний, ніж загальний характер (80 % її припадає на торгівлю між країнами – членами ОЕСР), а її частка у ВВП світових економічних лідерів – США, країн ЄС, Японії – становить близько 20 %.

На думку відомого українського філософа С. Б. Кримського, принципова відмінність нинішнього етапу глобалізації полягає в тому, що, «починаючи з 60-х рр. ХХ ст., розпочалася глобалізація предметного поля сучасної цивілізації, яка, власне, і стала ідентифікацією універсальних інтегральних процесів на зламі тисячоліть. Тут вже на перший план вийшло не просто масштабне розширення людської діяльності (яке було й раніше), а універсальна структуризація її механізмів і результатів» [44, 606]. Доказом цього є: універсалізація структур наукових технологій, поява універсального простору електронних комунікацій, світової комп'ютерної мережі, створення глобальної фінансової інфраструктури, стандартизація споживання тощо. На сучасному етапі глобалізації відбувається нове аналітичне сприйняття світу, яке впливає на формування відповідних моделей поведінки людини.

Символом глобалізації кінця ХХ ст. стала фінансова глобалізація, яка включає економічну інтеграцію, інформатизацію і транснаціональну комунікацію. Щорічний обсяг трансакцій, що здійснюються в міжнародній фінансовій комп'ютерній мережі, сягає одного трильйона доларів, а щоденний обсяг валютних торгів у сотні разів перевищує вартість товарів і послуг, що реально обмінюються. Виникає «економіка казино» з притаманною їй непередбачуваністю. Водночас у ній виявляються

риса «нового універсалізму», який ґрунтується на ідеї глобального планування і контролю за перерозподілом ресурсів.

Нова віртуалізована економіка дедалі частіше не відповідає економічним законам, а класичні економічні теорії вже не здатні пояснити сучасні явища. В основі фінансової глобалізації лежать процеси віртуалізації економіки, які підривають основні ліберальні цінності, насамперед принцип свободи ринку. Коли рухом капіталу керують за допомогою комп'ютера, не існує можливості вплинути на цей процес. Нині світова фінансова система, яка ґрунтувалася на вільному русі товарів, капіталів і валют, економічній відкритості країн, глобалізації ринків, починає гальмувати розвиток ринків. Це зумовило інституціоналізацію системи тотального контролю за ринком – виникають наднаціональні глобальні інституції, завданням яких є усунення екстремумів. Зрештою виникає система загального тотального контролю і регулювання, яка не має нічого спільного з класичним лібералізмом. Таким чином, віртуалізована економіка, багато в чому спричинена процесами глобалізації світових ринків, у свою чергу, впливає на ці процеси, стимулюючи створення глобальних інституціональних структур, що контролюють нові глобальні ринки.

Зростає вплив фінансового капіталу на світопорядок, що формується. Учасники фінансових торгів на біржах чутливо реагують на зміни кон'юнктури, прагнучи скористатися з подій з вигодою для себе. «Це означає, що фінансовий капітал завжди готовий залишити країну і переміститися туди, де є можливість отримати вищі прибутки, тобто здатний «утекти» з-під впливу держави». Отже, глобалізація фінансового капіталу стала важливим політичним чинником. Уряди нині позбавлені можливості приймати рішення, не ризикуючи при цьому спричинити вплив капіталів зі своїх країн. Більше того, транснаціональні фінансові структури стають найважливішими суб'єктами владних відносин у світовій системі.

Б. Констан зазначав: «Торгівля наділяє власність новою якістю – обігом. Без нього власність є тільки користуванням. Влада завжди здатна вплинути на користування, бо може відняти володіння. Обіг же створює невидимі й нездоланні перешкоди для подібних дій суспільних влад. Вплив торгівлі сягає ще далі: вона не тільки звільняє індивідів, а й, створивши



кредит, робить владу залежною. Гроші, за словами одного французького автора, є найнебезпечнішою зброєю деспотизму, але водночас і найміцнішою вуздом для нього: кредит підпорядкований думці, сила безплідна, гроші ховаються або втікають, усі операції держави призупиняються» [18, 104].

Формування неоекономіки фінансових технологій пов'язане з фатальною кризою Бреттон-Вудської системи, яка збіглася з інформаційно-телекомунікаційною революцією і призвела, в свою чергу, до стрімкої віртуалізації грошей та прогресуючого зростання кількості фінансових інструментів. Інтернет вже повсюди став нормою ділового життя, а всесвітній кіберпростір дає змогу надавати послуги on line та створювати віртуальні моделі, неможливі за інших умов.

У результаті світ фінансів став фактично самостійним простором, утратив видиму залежність від фізичної реальності, що знайшло відображення у відмові від рудиментів золотого стандарту, тобто від самого принципу матеріального забезпечення сукупної грошової маси. Так, безпосередньо перед кризою фондового ринку США 2000 р. капіталізована вартість компаній у середньому в 30–35 разів перевищувала розмір заробленого ними чистого прибутку, а ціни на акції в середньому перевищували виплачені за ними дивіденди в 93 рази, чого не було навіть у 1929 р. Для окремих компаній, наприклад для інтернет-компанії «Yahoo!», капіталізація перевищувала чистий прибуток у 1200 і більше разів. Швидкий розвиток мікропроцесорної техніки, цифрових технологій, телекомунікацій створював потрібне інформаційне середовище, здатне координувати події та дії в масштабі планети, а також у режимі реального часу, оперативно здійснювати різні платежі та розрахунки і миттєво переміщувати їх результати у формі «електронних грошей», стимулюючи, таким чином, інтенсивне зростання нової глобальної субкультури – фінансової цивілізації.

О. С. Панарін зазначає: «Глобалізм, що спирається на діаспору міжнародного фінансового хижацтва, яка не має вітчизни, загрожує світові відкатом: в економіці – від виробничого принципу до спекулятивно-перерозподільного, лихварського; в політиці – від плюралістичної системи міжнародної рівноваги, що ґрунтується на принципі національного суверенітету, до безсоромного диктату носіїв «однополярності» [32, 141].

Характерною особливістю грошового капіталу є його здатність до швидкої мімікрії, завдяки чому у загальному грошовому обігу через дві-три комерційні операції зникають наочні ідентифікуючі ознаки і «генетична пам'ять» капіталу, що зумовлює тісні взаємозв'язки легального, тіньового і кримінального обігу капіталу, їхнє взаємопроникнення та взаємовплив. З'являється можливість для дії механізмів «ненасильницького» впливу, що реалізуються згідно з фінансово-економічною доцільністю. При цьому нищівного удару зазнає насамперед висока культура, існування якої виявляється несумісним з існуванням глобальної субкультури, яка ґрунтується на «моралі успіху».

Йдеться про те, що фінансова глобалізація стає передумовою формування глобальної антицивілізації, в просторі якої ефективність і значущість успадкованих структур соціальної регуляції і духовних принципів є надто проблематичними. Драматичним виявом процесів архаїзації–хаотизації–варваризації, які формують цю антицивілізацію, є тінізація, криміналізація, відвертий бандитизм і війни між різними угрупованнями. Міжнародний наркобізнес, нелегальна торгівля зброєю, проституція, відмивання грошей та інші сфери кримінальної економіки перетворюються на невід'ємні складові міжнародного руху фінансових ресурсів, в якому частка «біглих» капіталів дедалі збільшується. Тоді як основна маса населення стає об'єктом жорсткої сегрегації, правлячий клас і національний капітал інтегруються у світосистемні формальні, неформальні, тіньові та кримінальні угруповання.

Особливо гостро ці асоціальні тенденції виявились у пост-соціалістичних суспільствах. Аналізуючи процеси формування тут класу «нової буржуазії», Ю. М. Пахомов виділяє такі деструктивні чинники, як «суцільне амністування осіб, скоївших економічні злочини; створення кооперативів зі значною часткою колишніх карних злочинців», «масоване ідеологічне супроводження процесу легалізації тіньовиків, статті із закликом «не рахувати гроші в чужих кишенях», визначення тіньовиків як «перших ластівок перебудови» тощо [34, 48]. Ці процеси супроводжувалися позбавленням заощаджень основної маси населення, «включенням» механізму гіперінфляції, масовим вилученням коштів у населення «трастами», які лопнули, тощо.

20.2

Вплив демографічних процесів і технологічної революції на міжнародні відносини

Найважливішою з головних тенденцій сучасного світового розвитку є *різке збільшення населення Землі та посилення демографічного дисбалансу між багатими і бідними країнами*. У XVIII ст. світове населення збільшувалось кожні 75 років на чверть мільярда, нині такий самий приріст відбувається кожні три роки, а кількість мешканців планети вже перевищила 5 млрд осіб. Згідно з підрахунками Світового банку сукупне населення Землі може «стабілізуватись» приблизно на рівні 10–11 млрд у другій половині XXI ст., проте за іншими розрахунками воно сягне 14,5 млрд.

Головний приріст населення відбувається переважно за рахунок країн, що розвиваються: 95 % приросту населення планети до 2025 р. припадатиме саме на ці країни. Водночас це зростання супроводжуватиметься інтенсивними процесами урбанізації, а мегаполіси з двадцятимільйонним населенням, розташовані в Азії та Латинській Америці, перетворюються на розсадники соціальної невлаштованості та масової злиденності. Нині п'ята частина населення Землі використовує 85 % планетарних благ і ресурсів, тоді як 1,3 млрд осіб злидарюють. Кожен третій житель Землі не користується електрикою, майже 1,5 млрд осіб не мають доступу до безпечних джерел питної води, 1 млрд – неписьменні, 840 млн (у тому числі 200 млн дітей) – страждають від недоїдання.

Демографічна проблема тісно пов'язана з проблемою темпів економічного зростання. Приріст населення, що прогнозується, не може бути забезпечений необхідними для життя засобами, якщо зберігатимуться нинішні форми і рівні споживання. Заможне населення розвинених держав характеризується надмірним споживанням, а мільярди людей у бідних країнах прагнуть підвищити свій рівень споживання. Це створює проблему «гонки за часом», розв'язати яку можливо лише спільними зусиллями у напрямі стабілізації чисельності населення у світі, споживання енергії, продовольства, інших ресурсів.

Глобальний демографічний вибух вплине і на національну безпеку, оскільки вона залежить від наявної кількості чоловіків,

здатних служити в армії. Зменшення на Заході вікової групи дієздатних молодих людей неминуче зумовить скорочення чисельності збройних сил, і якщо у його суперників рівень народжуваності вищий, він стане стратегічно уразливим.

Важливими наслідками змін у природі населення у сфері міжнародної безпеки є потенційне розширення масштабів соціальної невдоволеності, політичної нестабільності та регіональних війн. Багато відомих історичних подій були ініційовані суспільствами, що характеризувалися різким зростанням кількості населення й іноді виявлялися неспроможними знайти застосування енергії великої кількості молодих людей (військові походи вікінгів, експансія елизаветинської Англії, революційної Франції, вільгельмівської Німеччини). Нездійснені очікування молодого покоління можуть призвести до вибухів насильства і революцій.

Додатковою перешкодою для міжнародного взаємопорозуміння (особливо між Північчю і Півднем) є вплив вікової структури населення на розвинені країни та країни, що розвиваються. Якщо перші змушені піклуватися переважно про старих людей, кількість яких неухильно збільшується, то другі несуть на собі нелегкий тягар піклування про молоде покоління.

Розвинені суспільства дедалі більше коштів спрямовуватимуть на соціальне забезпечення своїх громадян похилого віку і не зможуть надати достатню допомогу решті жителів Землі у розв'язанні складних проблем з молодим поколінням. Анормальна вікова структура і пріоритетні капіталовкладення країни у соціальне забезпечення високої частки «залежних вікових груп» можуть стати гальмом для зростання її населення, змусивши її змінити свою політику щодо держав з великою часткою працездатних людей і великими вкладеннями коштів у виробництво.

Коли демографічний бум збігається з відносним зменшенням матеріальних ресурсів, це спричинює міграційні процеси, які зумовлюють проблеми розподілу ресурсів, побоювання щодо втрати контролю над національними кордонами і традиційним суверенітетом, змішаних шлюбів, що розмивають чистоту етносу і раси, насадження іншого способу життя, релігійних норм і культурних звичаїв. Нелегальна імміграція є причиною

епідемії старих і нових хвороб, які стають додатковим тягарем для держави і спричиняють озлобленість щодо іноземців.

Якщо раніше міграційні потоки спрямовувались з технологічно передових країн у менш розвинені, то тепер їхній напрямок кардинально змінився. Приналежність до чужої раси сприяє появі настроїв щодо вищості корінних громадян над іммігрантами. Так, існує значна напруженість у відносинах корінного населення з алжирцями і марокканцями – у Франції, турками – у Німеччині, індійцями і пакистанцями – у Великій Британії. Уряди докладають великих зусиль, аби обмежити імміграцію, проте безуспішно.

Однак слід визнати, що оскільки вся територія Землі нині розділена між державами, які контролюють свої кордони, сукупна міграція перебуває на значно нижчому рівні, ніж століття тому. Проте дисбаланс демографічних тенденцій між багатими і бідними суспільствами робить майже неминучими великі міграційні хвилі у ХХІ ст.

Демографічний вибух відбувається в умовах, коли світова економіка стає ціліснішою і багатшою, хоча нагромадження багатства і його споживання відбуваються нерівномірно. Головними творцями нових технологій дедалі частіше стають великі транснаціональні корпорації, що мають глобальну сферу впливу, але не глобальну відповідальність.

Формування сукупного середовища численних транснаціональних компаній, загальна кількість яких становить майже 40 тис., без урахування дочірніх фірм і філій, стало важливим чинником, який визначає характер сучасної світової економіки. Вони не зацікавлені у ліквідації прірви між «заможними» і «незаможними». Більше того, в умовах сучасних змін вони можуть поглибити її. Компанії у розвиненому світі вкладають капітал у створення нових технологій, що можуть завдати серйозної шкоди біднішим країнам, оскільки це вивільняє мільйони робочих місць у сільському господарстві та промисловості. Демографічний вибух в одній частині планети і технологічний вибух в іншій не сприяють установленню стабільного світового порядку.

Розвиток технологій і заміна численних традиційних видів діяльності на нові системи виробництва є ще однією головною тенденцією сучасного світового розвитку. Процес перетворен-

ня сільського господарства і промисловості, якщо він відбудеться, збіжиться з демографічним вибухом, коли сотні мільйонів людей будуть змушені шукати роботу, відібрану в них біотехнологічною революцією у сільському господарстві та революцією у робототехніці. Водночас ТНК, остаточно «обірвавши національні коріння», дедалі активніше боротимуться за місце на світовому ринку, що супроводжуватиметься опором з боку країн, які розвиваються. Все це може спричинити економічні зіткнення та соціальний вибух.

Якісно новим явищем сучасної світової економіки є зростання дисбалансу між двома суперечливими структурними кризами, коли багаті країни страждають від перевиробництва, а бідні – від недостатнього виробництва. Ще однією характерною її рисою є наявність великих агрохімічних і біотехнологічних корпорацій, чия діяльність має серйозні регіональні та соціальні наслідки. Очікується, що широке застосування біотехнологій загострить зовнішньополітичні відносини між США, Японією та ЄС, які фінансово підтримують розвиток власного сільського господарства. Причиною їхніх суперечностей є протекціоністські тарифи, оскільки Японія імпортує продукти харчування, а інші мають великі надлишки сільськогосподарської продукції.

Широке впровадження біотехнологій у сільське господарство може загострити відносини між Північчю та Півднем. Якщо вони будуть створені у країнах, що розвиваються, то це може призвести до збільшення експорту продовольства у розвинені країни, що, в свою чергу, може створити серйозну загрозу для їхніх фермерів. Що ж до відсталих країн і Півдня в цілому, то біотехнологічне сільське господарство, з одного боку, дало б змогу зменшити величезний розрив між зростанням населення і загальним виробництвом продовольства, а з другого – збільшило б їхню залежність від західних корпорацій.

Нині лунають звинувачення в тому, що «біотехнологічний імперіалізм» великих корпорацій є грабіжником генетичних ресурсів світу, що розвивається. Можливості біотехнологій дають змогу корпораціям виробляти культури, які традиційно вирощуються у країнах, що розвиваються. Це може підірвати торговельні позиції сільськогосподарського виробництва країн, що розвиваються, збільшуючи заборгованість і загальну залежність від більш заможних країн. Навіть у тому разі, якщо краї-



ни, що розвиваються, подолали б усі перешкоди і виявились спроможними розвивати власне виробництво, це вивільнило б мільйони робочих місць у сільському господарстві.

Отже, розвиток технологій неспроможний подолати глобальну демографічну кризу і ліквідувати прірву між Північчю і Півднем.

20.3

Транснаціоналізація міжнародних відносин і глобалізація політики

Транснаціональні зрушення загрожують майбутньому національних держав, що пов'язано із зростанням ролі транснаціональних сил у сучасній світовій політиці. Національна держава поступово втрачає можливості ефективно відповідати на вимоги, які їй висувають. Мережі транснаціональних відносин охопили майже усі сфери людської діяльності, що робить державні кордони дедалі більш прозорими.

Територіальність у міжнародних відносинах розглядається як «функціональний еквівалент прав власності» (Р. Гілпін), поділ і контроль території є головним механізмом регулювання розподілу ресурсів між державами. Якщо внутрішньополітичні зміни передбачають перегляд прав власності, то зміни у міжнародній політиці значною мірою пов'язані з перерозподілом території між державами або групами держав.

Ключовим елементом сучасних міжнародних відносин К. С. Гаджієв вважає розширення прав власності фізичних осіб або корпорацій у географічному плані з можливістю перетинання національно-державних кордонів. На його думку, «ідея, згідно з якою громадяни країн мають право здійснювати право власності за межами своїх національних кордонів, є радикально новою особливістю сучасного світу» [10, 11].

Процеси, що стосуються власності, разом з розвитком новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій стимулювали процеси транснаціоналізації та глобалізації економіки. Формується світовий виробничо-господарчий механізм, складовими частинами якого є національні економіки.

У 1995 р. світовий обсяг прямих зарубіжних інвестицій досяг 2,6 трлн дол. США, збільшившись за рік на 235 млрд дол., причому майже 90 % цієї суми припадає на ТНК. За даними

директора-розпорядника МВФ М. Камдессю, за останню чверть ХХ ст. обсяг міжнародної торгівлі щороку зростає на 5,5 %. Значною мірою цьому сприяло безпрецедентне збільшення обсягу безготівкових розрахунків. За існуючими даними, обсяг щодобових потоків у цій сфері досягає 1 трлн дол.

Розширення сфери діяльності ТНК і збільшення руху капіталів призводить до поступового розмивання економічних кордонів між окремими державами. Міжнародні фінансові організації дедалі більше проникають у сферу компетенції національних держав, розширюється система зв'язків між цими організаціями, що охопили майже всю світову економіку, та національними державами. Вони здатні істотно впливати на характер політичних рішень, що приймаються державами.

На актуальні суб'єкти світового процесу перетворюються міжнародні неурядові структури і різноманітні конфігурації транснаціонального приватного капіталу, що поступово формують єдиний «економічний Інтернет». Дехто вважає, що з впровадженням телекомунікаційних супутників саме поняття домінуючих фінансових центрів стало анахронізмом. На думку К. С. Гаджієва, Токіо, Гонконг, Сінгапур, Сеул, Стамбул, Каїр, Москва разом із старими центрами – Парижем, Лондоном, Римом, Нью-Йорком, Сан-Франциско та ін. перетворюються на опорні центри загальнопланетарної цивілізації.

Важливим наслідком цих процесів є те, що разом із нелегальною імміграцією та глобальним потеплінням клімату інтернаціоналізація промислового виробництва і фінансів підриває здатність людей контролювати власну долю. Будь-які негативні зрушення у національній економіці можуть спричинити ефект доміно у міжнародному масштабі. Тому в межах сучасної глобальної економіки лише невелика група провідних держав світу здатна ефективно функціонувати в умовах економічної автаркії.

Глобалізація економіки відбувається майже одночасно з глобалізацією політики. Обидва процеси значною мірою зумовлені інформаційно-телекомунікаційною революцією, оскільки засоби масових комунікацій об'єднують людей у глобальні наднаціональні співтовариства. Нові глобальні системи комунікацій функціонують практично незалежно від державного контролю. Вони дають змогу окремим людям і спільнотам у найвіддаленіших куточках земної кулі подолати географічні



бар'єри, отримати доступ до соціального та іншого досвіду різних народів, формують у людей почуття приналежності до глобального співтовариства.

Нові системи комунікацій – такі як Internet і всесвітня мережа www (world wide web), є одним з головних засобів трансформації політичних, економічних, правових структур. Телекомунікаційна й інформаційна технології формують новий глобальний простір-час, в якому завдяки можливостям миттєвої передачі інформації на будь-яку відстань локальне стає все-світнім, а все-світнє – локальним.

Важливим виявом глобалізації у політичній сфері є поширення демократії. За останні три десятиліття ХХ ст., згідно з С. Хантінгтоном, воєнні хунти, диктатури, однопартійні системи потіснили демократичні уряди в усьому світі. На його думку, розширення демократії після 1974 р. зумовило уявлення про те, що ми переживаємо глобальну демократичну революцію.

Нині демократизація переходить від фази експансії до фази консолідації. Майбутнє демократії у колишніх країнах соціалістичного табору є невизначеним. Найбільші перешкоди на шляху до демократії притаманні незахідним і незаможним країнам. Тому нині актуальним завданням є не експансія, а консолідація демократії. С. Хантінгтон вважає малоефективним експорт демократії у «суспільства конфуціанського, ісламського та африканського ареалів», де існують серйозні культурні та економічні перешкоди на шляху до її установлення.

У процесі глобалізації спостерігаються й численні деструктивні процеси, яких зазнають звичні форми сучасного світоустрою. Авансценою цих процесів є «глибокий Південь», до якого крім «нормальних» держав, що переживають соціальний колапс (Руанда, Ліберія, Сомалі, Афганістан), належать також екзотичні утворення на кшталт «піратських республік» (Шанська держава, псевдодержавні утворення каренів і монів, «зона племен» у Пакистані), а також транзитні простори східно-азійського «золотого трикутника», південноазійського «золотого півмісяця», центральноазійської «золотої зірки». У пострадянському просторі кандидатами на членство у цьому «паралельному співтоваристві» є Чечня, Абхазія, Нагорний Карабах, Придністров'я, Південна Осетія.

На «глибокому Півдні» за відсутності усталеного правового середовища дедалі ширше використовуються виключно прибуткові кримінально-терористичні технології, результати яких нерідко спрямовані проти зовнішнього світу. Формується мережа островів «транзитної державності», а також транстериторіальних кримінальних консорціумів, об'єднання яких відбувається на основі специфічної діяльності та капіталу, що перебуває в обігу в цій сфері («світові брудні гроші»).

Складна ситуація на територіях «глибокого Півдня» ставить під сумнів перспективи світового співтовариства у ХХІ ст. Виникає небезпека появи тенденції до неоархаїзації. Неоархаїка – це «світовий андеграунд», тіньова сфера загальної кризи державності, своєрідний транснаціональний простір, який спричиняє деструктивні зміни у зонах стабільності, які поступово зменшуються.

На думку О. І. Неклесси, «нині на планеті виникає рухомий контур масштабного метарегіонального інволюційного співтовариства, фундаментом якого є мережа островів специфічної державності, яка простягнулася від Північної Євразії до африканських «великих озер», від Балкан – до Паміру. Цей паралельний простір світового господарства об'єднує більш-менш звичні форми тіньової економіки з економікою «трофейною» (тобто інтенсивним процесом розкрадання раніше створеного господарчого потенціалу) та кримінальною економікою нового рівня, поглинаючи при цьому також ресурси зовнішнього світу».

20.4

Вплив процесу мондіалізації на глобальний розвиток

Поряд з традиційним визначенням терміна «глобалізація» як процесу загострення всього комплексу світових проблем і наростання планетарної взаємозалежності різних країн і регіонів під впливом стратегії США цим терміном стали позначати стратегію «силового глобалізму» в економічній, політичній та інформаційній сферах. На суперечливість тенденцій, об'єднаних загальним терміном «глобалізація», неодноразово звертали увагу вчені. Так, на думку Г. О. Трофименка, існує два поняття глобалізації: перше – це природний процес інтегра-

ції світу в більш консолідоване загальносвітове співтовариство, що відбувається внаслідок розвитку систем зв'язку, транспорту, банківської системи, транскордонних операцій, а друге – це спроба підпорядкувати американському диктатові всі незалежні держави, отримати контроль над ключовими галузями промисловості, політики, фінансів відповідних країн, тобто це «американізація», встановлення американської гегемонії, яку приховують за терміном «глобалізація». Фактично йдеться про дилему об'єктивної закономірності глобалізації і суб'єктивної (у «волюнтаристському» значенні) стратегії мондіалізації.

Мондіалізація – це політико-управлінська сутність глобалізації, яка полягає у цілеспрямованій стратегії з перетворення людської цивілізації на уніфікований об'єкт глобального управління. Водночас, сучасна мондіалізація, на відміну від християнського універсалізму і секулярного гуманізму, який його змінив, не має на меті єднання народів, світове громадянство та об'єднання націй у глобальне громадянське суспільство, а є глобальною стратегією, оскільки її об'єкт – уся планета.

Потреба у виокремленні об'єктивних, природних процесів глобалізації від суб'єктивної стратегії, так званої «глобальної інженерії», існує вже давно. На думку О. Г. Білоруса, глобалізм є «специфічною формою сучасного імперіалізму, його найвищою стадією». За його визначенням, «глобалізм – це система абсолютної економічної і політичної влади нових глобальних монополістичних корпорацій, які вийшли з-під контролю націй-держав» [3, 21]. Новий глобальний імперіалізм є симбіозом сучасного державного імперіалізму з імперіалізмом всесвітніх корпорацій і міжнародних організацій. При цьому він наголошує на відмінності між глобалізацією, яку він розуміє як нову стадію інтернаціоналізації економіки, та глобалізмом як новою системою світопорядку. Для відмінності системи глобалізму, яка штучно створюється країнами-глобалізаторами, від природно-об'єктивного процесу глобалізації О. Г. Білорус ввів у науковий обіг категорію «економічна система глобалізму».

Феномен мондіалізації можна визначити як процес свідомого перетворення світу на відкриту цілісну систему (формування світоцілісності), в основі якого лежать інтернаціоналізація капіталізму і технологічна революція, що виявляєть-

ся в посиленні прозорості національних кордонів, взаємозалежності окремих людських спільнот у планетарному масштабі, і породжує відповідні ідеологію і стратегію поведінки. Формуються й її носії (суб'єкти). В їхній ролі виступають еліти, що транснаціоналізуються, тобто інтегруються в простір «світової культури», яка ґрунтується на західних цінностях.

Структурною, інституційною основою мондіалізації є ТНК, яких налічується близько 40 тис., що здатні переміщувати ресурси з однієї точки планети в іншу. Штаб-квартири більшості з них розташовані у США, оскільки вони розглядають цю країну як сферу застосування своїх капіталів. Відбувається злиття корпорацій як з метою розширення сфери промислового виробництва, так і для взаємообміну технічними розробками і висококваліфікованими кадрами, а також для боротьби з конкурентами.

У сучасних умовах виникає суперечність між двома тенденціями, які взаємовиключають одна одну і є виявом суперечливості характеру мондіалізації: між удосконаленням механізмів управління глобальними процесами і створенням уніполярної структури світової системи, що ґрунтується на домінуванні високорозвинених західних держав.

Центральною проблемою мондіалізації є проблема формування системи глобального управління – виду політичної діяльності, сутність якої полягає в здійсненні управлінського, організуючого впливу на суспільство. Політичний характер глобального управління зумовлює вироблення та прийняття найзагальніших, стратегічних рішень і пов'язаний з масштабами соціального впливу управлінської діяльності. Реальність глобального управління визначається реальностями сформованого світового порядку, в якому, на думку О. Г. Білоруса, глобальні центри інтенсивно і послідовно створюють інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, у тому числі гуманітарних і соціальних, контролювати свідомість і суспільну поведінку людей. Паралельно завершується реконструкція глобальних структур, здатних впливати на рішення будь-якого уряду, включаючи уряд США.

Об'єктом всесвітнього управління є глобальне суспільство, що формується. Хоча «сучасний глобалізм породжує глобальний віртуальний фантом «інтегрованого світового співто-



вариства» [4, 37], який насправді є глибоко поляризований, проте не можна заперечувати того факту, що сама «глобальність» стає реальною основою глобального суспільства – розколотого, але взаємозалежного.

У структурі глобального суспільства можна виокремити такі сектори: 1) державний; 2) міждержавних організацій; 3) ринковий; 4) відкритих транснаціональних організацій; 5) закритих транснаціональних організацій; 6) мережових організацій громадян; 7) світової організованої злочинності та міжнародного тероризму. Розвиваються інституційні та комунікаційні механізми, посилюючи їх взаємозалежність та інтеграцію. Це трансформує міжнародну політику у напрямі посилення керованості процесів розвитку глобального суспільства.

Під час формування глобального суспільства відбуваються зміни внутрішньої і зовнішньої (міжнародної) політики, суб'єктами яких раніше були лише суверенні держави. Міжнародна політика охоплює нині набагато ширше коло проблем порівняно з класичною зовнішньою політикою і політикою безпеки. Наукова, технологічна, енергетична, транспортна, соціальна політика, політика в галузі охорони навколишнього середовища тощо дедалі глибше інтернаціоналізуються. Межі між внутрішньою і зовнішньою політиками стають розпливчастими, зовнішньополітичні відносини країн зазнають змін.

Мондіалізація нерідко оцінюється позитивно як запорука майбутнього процвітання світу, загального рівноправ'я і виживання народів, зростання якості життя, зміцнення соціальної стабільності, подолання конфліктів, рух до загальнолюдських цінностей. Апологети мондіалізації вважають, що при посиленні прозорості кордонів і транснаціональних процесів зникнуть приводи для підкорення сусідніх держав, що дасть змогу зосередити зусилля держав на утворенні та розвитку інфраструктури, посісти конкурентоспроможні позиції на світовому ринку високих технологій тощо. Лідери розвинених країн сподіваються, що їхні узгоджені дії допомагають максимально збільшити вигоди від високих технологій і розширити їхню доступність. Це знайшло своє відображення в комюніке наради «Групи восьми», яка відбулася на Окінаві у 2000 р., та в Окінавській Хартії глобального інформаційного співтовариства. Передбачається, що мондіалізація приведе до консолідації світу, яка завершиться всесвітньою федералізацією.

Прибічники мондіалізації, виходячи з техноекономічного ристської настанови про єдиний світ як політичну форму єдиної світової економіки, вважають головною суперечністю сучасної епохи глобалізації суперечність між потребою у створенні світової єдиної економіки, що посилюється, і пануванням національно-державної форми господарювання. Таке розуміння цих процесів відображає інтереси сучасного світового капіталізму, передусім західного, який найбільше виграє від мондіалізації.

Водночас прихильники цивілізаційно-плюралістичної парадигми планетарної свідомості скептично ставляться до мондіалізації, наголошуючи на зростаючих загрозах для інтегрованого світу. Вони виходять з того, що сильні сучасні держави всупереч процесам глобалізації зуміють зберегти власний силовий та економічний потенціал, не розчинитися в аморфному глобальному конгломераті, не схильні перебільшувати самостійність транснаціональних акторів. Піддається сумніву й їх багатонаціональний характер.

На думку деяких політологів, прискорене, непродумане зниження і навіть знищення національної ідентичності може спричинити значну дестабілізацію окремих країн і світової системи в цілому. Сама ідея автоматичного досягнення вільноринковою економікою самостабілізації архаїчна, а панування ідеології «фундаменталізму вільного ринку» повністю відповідає інтересам лише однієї країни – США. Дж. Грей називає глобалізацію «помилковим і шкідливим політичним проектом, який справляє непомірний вплив на глобальні економічні та фінансові інституції». Зазначається, що мондіалізація не пом'якшує, а посилює світову нерівність.

П. Хірт та У. Томпсон вважають глобалізацію «міфом, спрямованим на приховування конфронтаційної реальності розвитку міжнародної економіки», яка дедалі більше перетворюється на жорстко стримувальний баланс сил трьох регіональних блоків – Північної Америки, Європи і Східної Азії, в межах яких національні уряди зберігають свою міць. П. Б'юкенен та інші американські ізоляціоністи сприймають глобалізацію як «систему допуску на багатий і справедливий американський ринок демпінгових товарів з країн, де існує майже рабська праця», як «втечу вільного американського капіталу в зони деше-



вої робочої сили, що руйнує американську економіку і позбавляє роботи велику кількість американців». У цьому сенсі П. Б'юкенен вважає, що глобалізація «замінила комунізм».

У певному сенсі відбувається відновлення кейнсіанської віри у державу як легітимного учасника процесу розвитку, що підриває самі основи мондіалістських теорій глобалізації. Я. Багваті, П. Крюгман, Дж. Стигліц, Г. Кіссінджер вважають, що слід прагнути до системи вільного ринку для товарів, а не для капіталів, оскільки ринки капіталів нестабільні за своєю природою і потребують державного контролю, зокрема над обмінними курсами. Дехто виступає за закриття МВФ, який своєю імпровізацією і незнанням місцевих умов може лише спричинити кризові ситуації.

Відмінності в оцінках глобалізації і мондіалізації лежать в основі організації суспільних рухів, наприклад Всесвітнього форуму з проблем глобалізації у США.

Якщо праві противники мондіалізації насамперед стурбовані втратою національного суверенітету, суспільної солідарності, розмиванням релігійних і сімейних цінностей, то її ліві противники піддають нищівній критиці експлуаторську сутність приватного капіталу, який поширився у глобальних масштабах. Для них мондіалізація є виявом корпоративної сили світового капіталізму, втіленням якого вони вважають Всесвітню торговельну організацію і виступають за ліквідацію подібних антидемократичних інституцій.

Якщо прибічники мондіалізації з оптимізмом сприймають прихід нової, глобальної ери, то скептики говорять про настання трагічної гобсіанської ери, під час якої анархія ринку та виснаження природних ресурсів призведуть до великих геополітичних та етнопонаціональних конфліктів і сплеску тероризму, які посилюватимуться з виключенням цілих суспільств з процесу глобальної модернізації, що спричинить їх розорення і винесення на узбіччя світового розвитку.

До негативних наслідків мондіалізації відносять такі:

- ◆ збільшення розриву у рівнях економічного і соціального розвитку між багатими та бідними країнами;

- ◆ поглиблення соціального розколу в суспільствах різних держав, що супроводжується збільшенням частки населення, яке перебуває за порогом бідності, а також зростанням

безробіття, злиденності, кількості безпритульних дітей і підлітків (понад 100 млн в усьому світі), що спричинює розвиток злочинності;

- ◆ новий цивілізаційний розкол – на тих, хто володіє новими технологіями, і тих, хто ними не володіє;

- ◆ глобальна екологічна криза;

- ◆ загострення проблеми зайнятості у розвинених країнах у зв'язку з перенесенням виробництв ТНК у країни, що розвиваються;

- ◆ загострення соціальних проблем у розвинених країнах, спричинених припливом робочої сили з країн, що розвиваються;

- ◆ ослаблення економічних функцій національних держав і скорочення національної автономії під тиском процесів транснаціоналізації виробництва і збуту продукції;

- ◆ посилення вразливості національних економік внаслідок підвищення ступеня їх відкритості і зростання їх взаємозалежності, зокрема «відпливу» капіталів та інтелектуального потенціалу;

- ◆ зростання невизначеності попиту: дедалі більша частка у сукупному внутрішньому попиті припадає на попит з боку зовнішніх споживачів і зовнішніх ринків, який швидко і непередбачувано (з погляду внутрішнього виробника) змінюється;

- ◆ зростання конкуренції між економічними лідерами з приводу розміщення виробництва на відносно вільних сегментах світового ринку;

- ◆ розрив, що збільшується, між сегментами національної економіки, які пристосувалися до мондіалізації, і такі, що виявилися неспроможними це зробити;

- ◆ зниження можливості національних еліт контролювати національні економіки, а також сфери політики і культури, спричинене перенесенням центру прийняття рішень з національного на наднаціональний рівень, що призводить до ослаблення ступеня впливу на прийняття рішень загальнодержавного масштабу з боку громадян;

- ◆ зниження здатності еліт, що транснаціоналізуються, контролювати національні електорати, інтересам яких дедалі частіше перешкоджають рішення, що приймаються на наднаціональному рівні;



- ◆ порушення у багатьох країнах норм політичного і суспільного життя, посилення плебісцитної політики;

- ◆ зростання конфліктних процесів, спричинених поширенням цінностей ліберальної демократії, внаслідок чого нині у світі налічується 23 млн біженців і людей, за умовами життя близьких до біженців;

- ◆ використання злочинними угрупованнями у власних інтересах процесів інтеграції світової економіки та інформаційно-телекомунікаційної революції, формування світової системи тіньової економіки, яка не обкладається податками в офшорних зонах;

- ◆ зростання інформаційного (особливо комп'ютерного) тероризму, що зумовлено транспарентністю інформаційно-телекомунікаційного простору;

- ◆ тісний зв'язок держслужбовців з вузьким колом національних олігархів та представниками міжнародних фінансових організацій і транснаціональних компаній, що спричиняє зростання корупції;

- ◆ процес дифузного проникнення елементів злочинності у нормальний соціальний організм, що призводить до криміналізації суспільства, яка виявляється, зокрема, у легітимізації злочинної діяльності;

- ◆ зростання маніпулятивного впливу ЗМІ, який руйнує національні культури і традиційні цінності, зокрема рекламування у ЗМІ тих форм поведінки, які традиційно вважалися неприйнятними, що зумовлює поблажливе ставлення суспільства до різного роду соціальної та фізіологічної патології;

- ◆ проблема важкопрогнозованого «збільшення» помилок у процесі високошвидкісної трансляції інформації та її тиражування;

- ◆ неготовність країн пристосуватися до політичних та ідеологічних аспектів мондіалізації (наприклад, до нових вимог до освіти, посилення позицій громадянського суспільства тощо).

Країнам з перехідною економікою та країнам, що розвиваються, важко пристосуватися до мондіалізації через відсутність у них відповідних механізмів, непідготовленість національних економічних, адміністративних і правових систем. Ці держави змушені часто на шкоду собі приймати «правила гри», що їм нав'язуються.

М. І. Горін вважає наслідками розвитку і поширення метатеchnологій (що тлумачиться ним як сутність процесу глобалізації і мондіалізації) деградацію і розпад локальних цивілізацій. Пов'язуючи цикл життя локальних цивілізацій з інтенсивністю

культурної дифузії, він зазначає, що глобальні комп'ютерні мережі здатні протистояти селективним механізмам, що наближує цикл життя будь-якої цивілізації до нуля. Результатом розпаду цивілізаційних зв'язків стає хворобливе переживання дезінтеграції етнічності, що спричинює міжетнічні конфлікти. Етнічна архаїка, яка повертає світ у «доосьовий час», нерідко виступає як обґрунтування девіантної поведінки щодо інших народів.

Російський соціолог вважає, що «результатом процесу зруйнування локальних цивілізацій стане не «інтеграція культур в одну загальносвітову», а дезорганізація цивілізації в цілому. Локальні цивілізації як форма і елементи соціальної організації сучасної цивілізації поступляться місцем глобальним екстериторіальним соціальним інституціям» [12, 32]. З метою нейтралізації цих процесів держави посилюватимуть формальні механізми соціальної регуляції, робитимуть ставку на неототалітарні форми і методи здійснення влади.

З позицій політико-цивілізаційного підходу мондіалізація постає як процес транснаціоналізації еліт. Нинішня мондіалізація є паразитарною: еліти поривають з національними традиціями і нормами через послідовне зруйнування національних суверенітетів.

Йдеться про безпрецедентний рівень свободи для правлячих еліт, яка виходить з-під традиційних форм народного контролю. «Глобальний ринок» означає вільний перерозподіл усіх ресурсів, у тому числі територій країн, на користь тих, хто продемонстрував найвищу ефективність. Отже, світ нині поділено на пристосованих і не пристосованих до ринку як до механізму природного добору кращих, на тих, хто здатен самостійно встановлювати у себе цивілізований порядок, і тих, хто на це в принципі не здатен і потребує встановлення зовнішнього протекторату.

20.5

Демократичні та неототалітарні тенденції глобального розвитку

На думку О. Володіна та Г. Широкова, «глобалізація у сфері політичних відносин є процесом повсюдного становлення інституцій політичного представництва і механізмів «внутрішнього»

та «зовнішнього» конфлікторозв'язання, що ґрунтуються на соціальному компромісі та взаємному узгодженні інтересів» [9, 91]. Подібні уявлення є насправді не більш ніж ідеологічними кліше або наслідком ототожнення двох різних процесів – глобалізації і так званої «третьої хвилі» демократизації. Приводом для такого ототожнення є те, що глобалізація передбачає демократизацію внутрішнього життя в тих країнах, де через історичні обставини інституції політичного представництва не мали можливості відтворюватися на розширеній основі. Логіка глобалізації, на думку деяких учених, полягає в русі світової системи до «стану інституціоналізованої демократії» і, навпаки, спроби нав'язати військово-політичну гегемонію або надати окремим країнам статусу «відкинутих» йдуть урозріз з ідеями й принципами глобалізації.

Глобалізація, яка відбувається нині, а точніше, мондіалізація, і демократія – взаємовиключні поняття. Якщо в умовах національної держави демократія функціонує як механізм публічної політики, то під впливом транснаціоналізації її можливості істотно знижуються. На перший план виходять безособистий і анонімний глобальний елітаризм, який доповнюється національним обранням, планетарна поляризація багатства і бідності. Це руйнує глобальну соціальну стабільність, розмиваючи «середній клас» як головну опору демократичного правління. Так, у ході «реформ» 90-х років XX ст. в пост-радянських державах було знищено міцний середній клас, який слугував основою державної політики і сприяв стабільності суспільства. Нині це явище можна спостерігати у планетарному масштабі. «Глобалізм, – зазначає О. С. Панарін, – це демократія для привілейованої екстериторіальної меншості, яка має всі «демократичні права» і водночас не обтяжена жодною відповідальністю перед «туземним населенням» [33, 148].

Соціальна прірва посилюється внаслідок інформаційно-телекомунікаційної революції. Глобальна інформатизація і комп'ютеризація, супутниковий зв'язок, кабельні радіо і телебачення роблять технічно можливими не тільки систематичну ідеологічну індоктринацію, а й управління індивідуальною, груповою і масовою свідомістю і поведінкою людей, електронний контроль за життям, напрямом думок людей. На думку Л. Мамфорда, зі

створенням комп'ютера відкрився сенс життя у межах мегамашини. Він полягає у тому, щоб вводити та обробляти нескінченну кількість даних для посилення ролі і зміцнення панівної системи влади.

Це доповнюється зруйнуванням переважно стихійних і неконтрольованих владою традиційних громадських, церковних, родинних, сусідських та інших комунікацій, що обмежують можливості маніпулятивного впливу на людську свідомість. Сучасна людина має обмежені можливості для звичайного спілкування. Індустріалізація суспільства, культивування індивідуалізму і протиставлення різних соціальних груп призвели до атомізації суспільства, в якому переважна більшість громадян одержує соціально-політичну інформацію майже виключно з електронних ЗМІ. Людина занурюється у віртуальні, знакові системи, які ізолюють її від справжнього життя. Головною ознакою «масової людини» є інтелектуальна несамостійність, прагнення жити за готовими рецептами, а у сфері політики – діяти, наслідуючи авторитет.

У масовому суспільстві налагоджене конвеєрне виробництво масової культури, яке потурає нерозвиненим смакам. Це супроводжується зростанням відчуження, втратою соціальних зв'язків, зростанням маргінальності, нерозумінням основною масою населення складних проблем сучасної соціальної політики. Самі ж політики не прогнозують довгострокові наслідки рішень, що приймаються ними. Втрата усталеності групових зв'язків призводить до зближення, усереднення, транснаціоналізації матеріального і культурного споживання соціальної інформації. Поведінка сучасної людини визначається не традиціями і принципами, а різного роду впливами, модою, системою зв'язків. Водночас відбуваються процеси виокремлення і протиставлення різних груп людей, загострюються міжетнічні та інші суперечності.

У процесі мондіалізації з'ясувалося, що критика її постцивілізаційної спрямованості походить від тих цивілізаційних спільнот, для яких значною мірою характерні відчуття культурної самотності та геополітичний тип світогляду, це зумовлене тією обставиною, що найважливішим чинником мондіалізації є ідеологічний, геополітичний та гео економічний вплив Заходу на решту світу, внаслідок чого в світі співісну-



ють технологічна (глобальна) цивілізація, яка формується, та традиційні (локальні) цивілізації. Суперечності між ними спричинюють конфронтацію двох світоглядних парадигм – мондіалістської та геополітичної.

Протистояння ліберально-прогресистського мондіалізму та консервативно-традиціоналістського геополітизму відображається у протистоянні між атлантизмом і континенталізмом. Атлантизм уособлює мондіалістський проект із зазіханнями на універсальне панування й уніфікуючою роллю ідеології «прав людини», що орієнтується на вільну особу, яка самовизначається, тоді як континенталізм представлений консервативною геополітичною моделлю, що ґрунтується на уявленнях про культурно-цивілізаційне розмаїття світу, в якому континентальним цивілізаціям протиставлені якісні особливості та культурно-історична самотність.

Тому для запобігання мондіалістській перспективі розвитку людства слід спиратися на сили континенталізму, які протиставляють мондіалізації геополітичну ідею формування великих континентальних просторів. У цьому сенсі Китай, Росія і потенційно Європейський Союз втілюють нині геополітичну альтернативу мондіалізму. Вона може полягати у створенні такої моделі світового порядку, яка забезпечить умови для успішного діалогу Північ–Південь, поєднання інтеграційних процесів зі збереженням і розвитком культурно-цивілізаційного розмаїття у межах великих геополітичних просторів Євроафрики, Середньої Євразії та Східної Азії. У горизонтальному вимірі, який дає змогу створити механізми міжцивілізаційного діалогу Схід–Захід, її доповненням може стати континентальна інтеграція цих трьох геополітичних просторів, і в цьому процесі важливу роль може відіграти Україна. Йдеться про концепцію Великої Європи від Атлантики до Тихого океану, що може стати основою зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Розвиток сучасної світової системи характеризувався наявністю паралельних тенденцій мондіалізації та утвердження держав-націй. Геополітична революція кінця XV – середини XVII ст. дала поштовх до глобалізації і мондіалізації, саме у цей час люди вперше почали мислити глобальними категоріями. Між цими процесами неминуче мало відбутися

антагоністичне зіткнення, що і сталося у ХХ ст. В. Б. Кувалдін справедливо визначає ХХ ст. як «особливу стадію у глобалізації», коли «на порядок денний було поставлено питання про владу як глобальну категорію». Йдеться про початок епохи мондіалізації. На його думку, «така постановка питання про владу на міжнародному рівні нагадувала про подібне розв'язання проблеми влади всередині націй-держав, коли використовувалися всі засоби, починаючи від товариського суперництва й закінчуючи громадянською війною» [20, 119]. Російський вчений вважає не випадковим, що водночас і держава наближається до своєї логічної межі – до створення тоталітарної системи.

Зруйнування повоєнної біполярності збіглося з так званою глобальною демократичною революцією, або «третьою хвилею» демократизації. Розширення сфери демократії упродовж другої половини ХХ ст. і особливо в його останню третину, розглядається нерідко як збільшення мирного поля у міжнародних відносинах. Саме в цьому контексті виникла ідея «нового світового порядку».

Статус міжнародних відносин як особливого роду суспільних відносин передбачає, що міжнародний і світовий порядки є різновидами соціального порядку. Х. Булл під світовим порядком розумів не міжнародний порядок, а дії людства як цілого, що спрямовані на досягнення першочергових цілей соціального життя, під якими він розумів виживання, істину і власність.

На думку українського вченого С. Шергіна, «у понятійно-змістовному відношенні світовий порядок – це такий устрій світу, який має забезпечити основні потреби держав-націй, регіональних асоціацій, а також усіх інших легітимних міжнародних організацій та інституцій, котрі здатні створювати і підтримувати умови власного існування та розвитку» [49, 16].

Ідея «нового світового порядку», яка виникла на хвилі «перебудовної» ейфорії, згодом вступила у суперечність з реальними тенденціями світового розвитку кінця ХХ ст. Крах біполярності та загальна криза цивілізації модерну зумовили появу численних концепцій «нового світового безпорядку». На думку прихильників цього підходу, на зміну хоча й малоза-



довільному, але все-таки порядку біполярної епохи прийшов «розрізнений, розірваний світ». Як зазначав Ф. Дефарг, з кінця 40-х років антагонізм між Сходом і Заходом породив світовий порядок з майже стабільними правилами. З його зникненням збільшуються можливості наступу анархії.

У цих умовах ідеологія «нового світового порядку» дедалі більше трансформується в неототалітарну версію світоустрою, покликану забезпечити глобальну керованість взаємозалежним і водночас фрагментованим світом. Під впливом подій 11 вересня 2001 р. активізувався пошук ідеологічних засад «нового світового порядку». Так, на Міжнародному колоквиумі, який відбувся у квітні 2002 р. у Центрі з вивчення міжнародних відносин і стратегій розвитку при Університеті на Азорських островах, американський філософ П. Машал стверджував, що вплив США на світ є нині справді всеохоплюючим, тому в сучасному світі існують тільки два феномени, які заслуговують на всебічне вивчення, – це глобалізація і американська міць, котрі є спорідненими і взаємодоповнюючими. Їх співіснування створює передумови для формування безпрецедентної за своєю могутністю американської Імперії. Глобалізація і тероризм, на його думку, сутнісно несумісні і тому тероризм має бути ліквідований.

Події 11 вересня 2001 р., створивши сприятливі умови для нагнітання страху в світі і провокуючи конфлікт цивілізацій, стали прологом до реалізації сценарію глобального неототалітаризму. Проте загострення міжцивілізаційних суперечностей потрібно насамперед для підтримання високого рівня глобальної конфліктності, що забезпечує створення головної умови світового панування – формування нового глобального елітарного соціального сплаву, скріпленого страхом.

Ейфорія з приводу зникнення звичних форм тоталітарного суспільства відволікла увагу від появи нових форм тоталітаризму. Сучасне ліберальне суспільство виявилось насправді не менш тоталітарним. Багато в чому воно нагадує минулу структуру античної демократії, в якій одночасно, на перший погляд, парадоксально, існували суспільство, де гарантувалися громадянські права, і світ рабів і негромадян. Нині ця структура присутня вже у глобальному масштабі. Однак вона доповнюється встановленням глобальної влади

«четвертого стану», концепція якого сформувалася в епоху модерну.

На думку О. С. Панаріна, «глобальне відкрите суспільство означає безперешкодний, не обмежений протекціоністськими заходами природний ринковий добір, при якому не народи самі по собі, а безликий механізм ринку визначає, кому господарювати на тих або інших територіях» [31, 54]. Фіксує ці тенденції, він наголошує на тому, що «оспіваний ліберальними adeptами відкритого суспільства глобальний світ на очах перетворюється на систему глобального геноциду». Зростання у ході мондіалізації розриву між багатими і бідними в планетарному масштабі створює умови для побудови нового тоталітарного режиму.

На порозі ХХІ ст. з'явилися і нині активізуються чинники, які сприяють посиленню тоталітарних тенденцій суспільного розвитку, а саме:

- ♦ бурхливий розвиток поведінкових (біхевіористських) наук, які використовуються для розробки ефективних методів і технологій управління політичною (в тому числі електоральною) поведінкою громадян;

- ♦ комунікаційна революція, що відкрила нові технічні можливості управління масовою свідомістю і політичною поведінкою людей;

- ♦ глобалізація світового розвитку, що створює можливість безперешкодного використання фінансово-економічних і науково-інформаційних ресурсів для встановлення контролю з боку єдиної наддержави або блоків деяких постіндустріальних держав над цілими регіонами або навіть (у перспективі) світом;

- ♦ загострення екологічної та сировинної проблем і як наслідок посилення прагнення до встановлення контролю над дефіцитними світовими ресурсами (відображенням цієї тенденції є, зокрема, «екологічний фашизм»);

- ♦ знищення в результаті переходу до уніполярності світу механізму стримання антигуманної політики, що виник в епоху протиборства двох світових політичних блоків (згадаємо, що змагання соціалізму і капіталізму оцінювалося в основному за шкалою гуманних цінностей: наявність свободи і соціальної захищеності особи, дотримання прав людини, певного рівня життєвого стандарту тощо);



♦ ослаблення робітничого і демократичного рухів, які обмежували авторитарні і тоталітарні тенденції правлячої еліти в деяких державах світу.

О. С. Панарін доходить висновку про те, що «напередодні третього тисячоліття нові, сучасні форми тоталітаризму становлять дедалі більшу загрозу для свободи і демократії».

Важливим наслідком глобалізації є її вплив на те, що К. Боулдінг назвав «ступенем втрати сили», тобто ступенем зменшення воєнної і політичної сили держави у міру віддалення на одиницю відстані від її території. Нововведення у сфері комунікацій, що спричинили комунікаційну глобалізацію, значно збільшили відстань і простір, на який міжнародний актор може справляти свій вплив.

Таким чином, глобалізація різко збільшила силові можливості кожного міжнародного актора, дала йому змогу справляти геополітичний вплив на конфігурацію співвідношення сил у світі «за всіма азимутами». Відповідно різко збільшилася кількість точок перетинання інтересів, цілей, цінностей учасників міжнародної взаємодії. Баланс сил в одному регіоні так чи інакше впливає на ситуації в інших регіонах. Планета перетворилася на єдине силове поле, окремі складові частини якого можуть бути зрозумілі лише в їх взаємозв'язку.

Істотне скорочення комунікаційних витрат завжди сприяло виникненню великих імперій і настанню епохи політичних об'єднань. У контексті процесів формування глобального неототалітаризму комунікаційна глобалізація спричинює гострий конфлікт, зумовлений звуженням можливостей захисних механізмів і залученням національних держав до глобальної мережі.

Тоталітарний політичний режим – політичний устрій держави, в основі якого лежить повний (тотальний) контроль державної влади над усіма сферами життя громадянського суспільства і кожної людини. Його відмітною рисою є прагнення управляти свідомістю людей, контролювати або програмувати їх ціннісні орієнтації і напрям думок. Концепт тоталітаризму є динамічною характеристикою, яка відображає дуже високий ступінь контролю держави над громадянами, їх політичною свідомістю і поведінкою.

Колись тоталітаризм пов'язували з комунізмом, нині тоталітарні начала вбачаються у православній цивілізації, і шир-

ше – у традиційному типі суспільства. Насправді ж і азійські деспотії, і православна «симфонія влад» протилежні тоталітаризму за своєю сутністю. Створення Руської централізованої держави із самодержавною монархічною владою мало на меті позбавити «сильних світу цього» можливості безмежної влади і безмежних зловживань, з якими руське суспільство зіткнулося у період феодалних усобиць: «Краще грізний цар, ніж семибоярщина». Тільки сильна централізована влада могла приборкати «елітні групи». Альтернативою для низів суспільства міг бути лише бунт. Не дивно, що саме сили «нового середньовіччя» нині активно діють у напрямі демонтажу сильної держави як такої, наклеюючи на неї ярлик тоталітарної.

Тоталітаризм має, безумовно, модерністське походження, що підтверджується тим, що його ідеалом є суспільство, організоване як єдина фабрика. Він є не що інше, як зворотний бік західної раціональності, яка закабляє людський дух. Концентраційний табір як новація тоталітаризму також породжений модерністським проектом, пронизаним інтенцією підкорення живого неживим, вітального – раціональним. Його прообразами є роботний дім, народний шпиталь і система «методичної педагогіки», об'єднані ідеєю паноптикуму – тотальної піднаглядності в'язнів або підопічних. Саме в цих інституціях модерну М. Фуко розгледів ідею внутрішнього геноциду, спрямованого проти самоцінності та автономії людського життя. Нині втілення цієї ідеї можна виявити у сучасних технократичних проектах раціональної організації праці й управління.

Тоталітаризм є втіленням Танатосу – механізмом приборкання життя на планеті, різновидом технобюрократичної наукової організації, що реалізується через репресивні практики модерну. Він означає нав'язування суспільству умоглядних доктрин і проектів, підміну народного досвіду і здорового глузду догматикою всеперемагаючого вчення, зазіхання на культурне розмаїття. Тоталітаризм заперечує партиципативну демократію самодіяльних громадянських колективів, проте є сумісним з представницькою демократією ізольованих індивідів-атомів, які «вільно» обирають, кому передовірити вирішення своїх справ. Не випадково, що концепція тоталітарної держави – Левіафана була досконало обґрунтована Т. Гоббсом, який вважається класиком лібералізму.



Те, що здавалося боротьбою демократії і тоталітаризму, виявилось насправді боротьбою двох різних типів тоталітаризму, причому той тип, що, переміг, є значно більш аморальним, хоча б тому, що, на відміну від радянської моделі, яка ґрунтувалася на жертівній моралі, американська модель тоталітаризму ґрунтується на давньоримській настанові «привілейованого центру», що наділяє центр безспірними перевагами (усередині країни це – англосакси-протестанти, у світі це – громадяни США). Вона зберігає потенціал расової ненависті, який спрямовується нині на здійснення глобальної місії США.

Якщо розглядати тоталітаризм як продукт модерну, то спільні цивілізаційні коріння, що зближують його з процесом мондіалізації, змушують по-іншому сприймати перспективу встановлення глобального тоталітаризму, яка раніше видавалася фантастичною. І, навпаки, антиглобалістський рух відіграє роль авангарду постмодерну, який утверджує універсальний суверенітет особи.

Існує й інша інтерпретація походження тоталітаризму, яка пов'язує його саме з постмодерном. На думку О. І. Неклесси, «тоталітарні режими – потвори-мутанти соціальної творчості епохи постмодерну». Тоталітаризм означає прагнення знищити унікальність людської особи заради наближення якогось соціального обрїю.

Такої ж думки дотримується О.С. Панарін, який вважає, що «більшість з масових завоювань великої епохи модерну не сумісні з логікою глобалізації. В першу чергу це стосується священного поняття демократії, або політичного суверенітету народу» [32, 139]. Реальні центри влади не враховують інтереси місцевих виборців, реалізуючи узгоджені стратегії транснаціональних фінансово-ідеологічних груп. А самі національні еліти балансують між власним народом і міжнародними центрами влади, що призводить до утвердження подвійної моралі та подвійної політичної мови.

Найважливішими передумовами тоталітаризму як доведеної до крайності і поширеної на свідомість форми соціального контролю є зростання раціоналізму в суспільній свідомості і в організації, а також збільшення ступеня організованості різних сфер суспільного життя. Нині спостерігається зростання ра-

ціоналізму і реальних можливостей щодо управління різними суспільними процесами. Причому традиційні політичні, насамперед державні, організації поповнилися такими новими інституціями, як, наприклад, податкові служби. З'явилися різні групи тиску, які часто зростаються з владою. Існує і дивна схожість між «ною людиною» більшовизму і «ною людиною» американізму: вони мають спільну ментальну структуру.

Посилення засад неототалітаризму відбувається з розвитком технологічної революції, яка набула нині форми інформаційної, і навіть ментальної, революції.

Згідно з марксистською тезою розвиток технологій супроводжується посиленням відчуження працівника від засобів виробництва, що досягає свого апогею в умовах капіталізму, коли працівник виявляється в принципі неспроможним підтримувати своє існування без дозволу володаря та організатора виробництва – капіталіста. Зворотню стороною цього процесу стає зменшення необхідності у прямому, позаекономічному примушенні, оскільки ускладнення знарядь праці робить їх застосування в принципі неможливим без організуючої ролі їх володаря або менеджера. Ці технологічні зміни стали основою розвитку інституцій і форм демократії в суспільстві модерну. Насправді ж демократизація посилила засади тоталітаризму, що передбачають створення таких соціальних структур, які забезпечують повну (тотальну) залежність від них кожного індивіда.

На нинішньому етапі технологічного прогресу, який В. Л. Іноземцев характеризує як перехід від економічної до постекономічної суспільної формації, що виявляється передусім в заміні праці творчістю як основним способом людської діяльності, виникає принципова неможливість відчуження працівника від засобів виробництва, головним з яких стає його власний інтелект.

Насамперед цей факт може використовуватися як аргумент на користь повного і остаточного розкріпачення вільної за своєю природою людини. Проте такий технологічний переворот перетворює саму людину на засіб виробництва, підтверджуючи похмуру пророцтво Е. Фромма: якщо в минулому людині загрожувала небезпека перетворитися на раба, то нині їй загрожуює небезпека стати роботом. Так максимальне розкріпачення лю-



дини завдяки технічному прогресу виявляється його максимальним духовним закріпаченням.

До головних економічних умов глобального неототалітаризму можна віднести такі:

- ♦ остаточне поневолення виробничого капіталу фінансовим, спекулятивним капіталом, який став самодостатнім і отримав можливість відтворюватися, минуючи товарну стадію;

- ♦ перетворення ринкових відносин на штучно культивованій механізм забезпечення нееквівалентного обміну як засобу пограбування країн і народів;

- ♦ закріплення нової моделі міжнародного поділу праці, яка багатократно посилює нерівність і несправедливість у планетарних масштабах;

- ♦ інтенсивне зростання політичного впливу міжнародних корпорацій, які претендують на необмежений суверенітет і міжнародну правосуб'єктність;

- ♦ втрата національними урядами контролю над процесами, що відбуваються у світовій економіці;

- ♦ паразитарний характер глобальної економіки, який прирікає більшу частину населення планети на неминучу злиденність і деградацію та перетворює її на потенційну загрозу міцності «нового світового порядку», нейтралізувати яку можна лише за допомогою глобальної воєнно-політичної диктатури;

- ♦ «загнивання» капіталізму, яке виявляється в якісному гальмуванні технічного прогресу, що ототожнюється з нескінченним примноженням кількості та розмаїття товарів, виробництво яких розуміється насамперед як загальна експлуатація фізичних та інтелектуальних сил людини.

Саме в США склались контури завершеної моделі гігантської соціотехнічної системи, вкрай уніфікованої та жорстко регламентованої, в основі якої лежать бюрократія, воєнна організація, фінансовий капітал і мас-медіа. Л. Мамфорд назвав її «мегамашиною».

Сформований під час інформаційно-телекомунікаційної революції новий тип комунікаційної єдності надав новій сили прагненню до тотальної влади над світом і став відправною точкою процесу формування глобальної субкультури. Інформаційно-телекомунікаційна революція різко посилила контроль над особою. Створення електронних картотек, які містять відо-

мості про населення країни, вже не є фантастикою. Наприклад, у Великій Британії існує фірма CCN-System, база даних якої налічує близько 40 млн досьє на громадян Сполученого Королівства. У кожному з них міститься інформація щодо фінансового стану особи. Визнається, що, наприклад, технологія Smart Card, яка активно використовується для створення платіжних систем, є чудовим засобом контролю поведінки людини.

Уся система супутникового зв'язку прослуховується американською електронною розвідкою США – АНБ. Система «Ешелон» щомісяця перехоплює близько ста мільйонів повідомлень, які спрямовуються через супутники та Інтернет: потрібні повідомлення відшукуються за ключовими словами. Завдяки мобільним телефонам спецслужби визначають усі переміщення їх власників з точністю до 100 метрів. Особливо популярними стають відеокамери спостереження. Тільки у Великій Британії у громадських місцях встановлено понад 200 тис. відеокамер. Готується до впровадження система True Face, яка дає змогу за кілька секунд ідентифікувати обличчя людини у базі даних з десятків тисяч зображень. Апробовуються технології ідентифікації на основі сканування сітківки ока, дослідження геометрії руки, розпізнавання голосу і цифрових фотографій. Поліція у США, ФРН, Канаді працює над створенням національних баз даних ДНК.

Порівнюючи глобальну комп'ютерну систему з божеством, Л. Мамфорд зазначає, що «зрештою жодна дія, жодна розмова, а з часом, можливо, жодна мрія або думка не сховаються від пильного і невсипущого ока цього божества. Це означатиме не просто посягання на приватне життя, а й повне знищення незалежності і навіть «розчинення» душі людини» [22, 79].

У сучасному суспільстві відбулася різка зміна духовної сфери, зумовлена його атомізацією. Вона виявляється не тільки у розпаді традиційних взаємозв'язків, а й у кризі віри. У другій половині ХХ ст. релігія, яка виступає носієм традицій, а отже, гарантією людської ідентичності, перетворюється на чисту формальність. Віра нинішнього «західноїда» особиста, еkleктична, в ній відсутні будь-які елементи минулої конфесійної віри, крім суто ритуальних, та й то викривлених. Активізується роль у релігійному житті сект, переважно тоталітарного характеру. Професор університету Бар Ілан (Ізраїль) Е. Воронель-



Дацевич зазначає, що «Європа вступає в епоху постхристиянства і перестає бути християнським суспільством». Підтвердження цього – зниження інтересу до традиційних релігій. Тільки в Західній Німеччині, за його даними, з 1991 по 1998 р. кількість людей, які регулярно відвідують церкви, зменшилася вдвічі. За словами ізраїльського професора, «Нотр-Дам перетворився на великий музей-ресторан, куди приходять натовпи людей, які жують гамбургери і «стиморол», щоб подивитися на давні ритуали. Ймовірно, для цих людей недільна меса прирівнюється з ворожінням на картах і показовим виступом чаклунів вуду». Е. Воронель-Дацевич зазначає, що «британські методисти всерйоз обговорюють питання, чи можна приймати у свою громаду тих, хто не вірить у Бога. І доходять висновку – можна. Ми всі гуманісти».

Формується новий соціальний тип – «постлюдина», якому інші люди не потрібні і для якого саме буття в реальному світі стає завадою. М. Фуко завершує свою працю «Слова і речі» майже афористичною фразою: «Можна ручатися – людина зникне, як зникає обличчя, зображене на прибережному піску». Радикалізація споживацької утопії, яка потребує негайного задоволення всіх забаганок «емансипованої» особи, спричинила радикалізацію технічної штучності – фантомний світ, в якому все можливо. Це світ кіберпанків, транссексуалів, гомосексуалістів тощо. Такі зрушення є свідомством перемоги ліберально-техніцистської картини світу.

Якщо класичний тоталітаризм з необхідністю передбачає дистанціювання, протиставлення вождя, еліти і маси, то внутрішньосуспільне протистояння набуває в умовах неототалітаризму глобального характеру, втілюючись в американоцентризмі. Від самого початку конституювання Америки як країни Нового Світу супроводжувалося маніхейським протистоянням решті світу як потопаючому в гріху. Метафізика розриву з культурним минулим як складова американського націогенезу зробила обов'язковим ідейним кредо американського суспільства культуурофобію – настанову на розвінчання культурної спадщини і самої культури. Апробований під час власної національної історії прийом залучення за рахунок розриву з «минулими культурами» американські гегемоністи застосовують нині в світовому масштабі.

Техніка і технології породили стрімкий динамізм, в умовах якого людина втрачає владу над власним життям, перетворюючись на «річ», на яку система впливає і яку змінює за допомогою тих самих засобів, які застосовувалися при створенні атомного реактора і комп'ютера. Оскільки форми спілкування людини на особистісному рівні знищені або паралізовані, вона шукає захисту у надособистісних структурах, розвиток яких потребує ще більшого посилення регламентації і централізації управління. Так «втеча від свободи» породжує повну свободу від відповідальності та активного вибору. Яскравим прикладом цього стали американська реакція на події 11 вересня 2001 р. і реакція на перманентну кризу американської неоекономіки віртуальних фінансів. Як зазначає О. С. Осельська, «перегрів американських фондових ринків і фактичний перехід економіки на шлях спрямованої деіндустріалізації власної країни довели всю систему фактично до точки неконтрольованого вибуху» [27, 200]. Вихід з цієї ситуації США вбачають у посиленні контролю фінансового ринку, з одного боку, та у перекладанні тягаря на плечі решти світу – з другого.

Реальні і тіньові процеси мондіалізації створюють передумови кризи традиційних цивілізаційних підвалин людського існування. М. І. Горін вважає, що друге тисячоліття «завершує особливу еру розвитку Людства – Цивілізацію. Разом з тим Цивілізація завершує епоху її гуманідного розвитку. Планетарне (позацивілізаційне) людство – негуманідне» [12, 33]. У перетворенні людства на частину метасистеми він вбачає плату за нашу «нездатність возлюбити ближнього як самого себе». «Історію людства, – на думку М. І. Горіна, – можна назвати історією відчуження: первородний гріх – відчуження від Бога (нездатність возлюбити Бога більше за самого себе) завершується на наших очах відчуженням людського в собі, перетворенням себе на частину метасистеми, цілі та логіка розвитку якої нам принципово невідомі» [12, 33].

До ознак краху попередніх цивілізаційних основ належать розпад або мутація традиційних зв'язків як застарілих форм аскриптивності, що сковують дух підприємництва і свободи споживання. Йдеться як про макромасштабні релігійні, так і про локальні, кланові і родинні зв'язки. Роз'їдаючому впливу нових імпульсів піддається і держава, яка в результаті корупції

чи маніпульованої «демократії» втрачає традиційну легітимність, не набуваючи нової.

За такого підходу мораль стає ілюзією або забобою. Обґрунтовується поділ людства на «передових, здатних жити завтра», та «архаїчних, завжди вчорашніх і приречених на вимирання». Долею останніх, які ще зберегли віру в добродійність чи дотримуються традиційних норм відносин, стає аномія, тоді як рішучі, здатні до підприємництва й вільні від моралі, стають на шлях девіантної поведінки і криміналізації. Толерантність щодо останніх вбудована у глобальну субкультуру і поширюється по всьому світу.

Привертає увагу запропонована О. І. Неклессою модель, покликана пояснити процеси, що відбуваються у нинішньому світі. Світова історія розглядається в його концепції як синергійний процес самоорганізації людської спільноти в часі і в просторі, як чергування історичних епох (з погляду діахронного, часового аспекту) і цивілізацій (з погляду синхронного, просторового аналізу). О. І. Неклесса виділяє такі історичні епохи: Протоісторія (аморфний стан), Стародавній світ (процес інтеграції системи), Великі інтегрії та імперії (гомеостаз замкненої системи), Середньовічний світ (кризовий стан індивідуації, за якого система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»), епоха Нового часу (період становлення відкритої системи) та Новий світ (існування суспільства у вигляді сталої, але нерівноважної – дисипативної – системи).

Сталість майбутнього нового світу багато в чому ґрунтується, на думку російського вченого, на колосальній кількості накопичених цивілізацією ресурсів, на їх перманентному, динамічному перерозподілі, проте це водночас робить його досить уразливим перед можливістю тотальної деструкції. Джерело її О. І. Неклесса вбачає в тому, що в людському світі потенційно (а іноді й реально) існує особливий, «нічний» стан послідовного зруйнування системи – світ розпаду, тобто своєрідний код антиісторії. Поліфонічна конструкція, що виникає, є водночас простором складної взаємодії історичних епох, фундаментальні коди яких у латентній чи реальній формі зберігаються і присутні впродовж усієї історії людства, будучи основою цивілізаційних, типологічних відмінностей у структурі соціуму. Зміна епох, подібно до неспокійного стану прикордонних поясів ци-

вілізаційних розламів, супроводжується хаотизацією соціуму, періодами смуту.

М. О. Чешков пов'язує нинішні глобальні процеси з кризою, самовичерпанням домінантної ролі соціального принципу глобальної спільності. Доказами цього російський вчений вважає виникнення безперспективних, одновимірних векторів розвитку (різні види тоталітаризму, втрата колективної ідентичності у розвинених суспільствах), феномени десоціалізації і маргіналізації як в окремих суспільствах, так і у світі в цілому (тероризм, торгівля наркотиками), бестіалізацію індивіда, зруйнування його генетичних засад (СНІД), нарешті, загрозу ядерної катастрофи та інволюції людства. Водночас змінюється і суспільна свідомість, в якій великі релігії розпадаються, створюючи ситуацію духовного вакууму, що заповнюється окультними та езотеричними течіями.

Настає криза не тільки західної цивілізації, а й криза цивілізації взагалі як форма відчуженої соціальності, що ґрунтується на протиставленні виробника всіх видів багатства, в тому числі і матеріального. Свідченням цього є сучасне суспільне виробництво, де комп'ютерно-інформаційні революції призводять до антропологізації працівників у межах світового міста, а також зростаюча взаємодія культур, урегулювання демографічної проблеми тощо. У цьому плані вичерпання соціального начала означає не зникнення його, а оновлення, яке супроводжується відродженням природного начала, що стимулює активність таких агентів, суб'єктні претензії яких спираються на спільність природного чи соціоприродного типу (етнічні, родові, мовні).

Аналіз глобальної ситуації, що склалася, і тенденцій світового розвитку свідчить, що криза сучасного світу є незворотною, і ключовим поняттям для адекватного позначення того, що чекає на людство в недалекому майбутньому, є «хаос». Єдиною гарантією його збереження є відкрите насильство, що й демонструє нині єдина наддержава, яка пропонує світові як альтернативу перспективі хаотизації мондіалістський проект «нового світового порядку», де за фасадом демократії прихована неототалітарна сутність. Страх перед непередбачуваністю процесу мондіалізації є однією з головних причин того, що багато держав відмовляються приймати глобальні рішення, а їх «шара-



хання» між фаталістичним прийняттям об'єктивного характеру мондіалізації та «хуторянським» баченням світу, що змінюється, заважають розробити ефективну національну стратегію поведінки в умовах мондіалізації та глобалізації.

Розуміння мондіалізації як процесу неототалітарної трансформації світового порядку дає підстави для висновку про те, що вона є феноменом, за своєю сутністю протилежним глобалізації. Якщо остання має характер органічного процесу, то мондіалізація є виявом торжества механіцизму. Сутність її полягає у вибравовці надто пасіонарного людського матеріалу.



Теми доповідей і рефератів

1. Дослідження глобальних проблем сучасності.
2. Доктрина Римського клубу.
3. Сутність та основні суперечності процесу глобалізації.
4. Мондіалізація як основна тенденція сучасного світового політичного процесу.
5. Співвідношення позитивних та негативних наслідків мондіалізації.
6. Економічна глобалізація та її вплив на політичні процеси в національних державах.
7. Культурна глобалізація та вестернізація.
8. Культурно-цивілізаційна сутність фінансової глобалізації.
9. Передумови формування глобального неототалітаризму.
10. Інформаційні та фінансові чинники глобального неототалітаризму.
11. Можливості реалізації демократичної моделі глобального управління.
12. Роль України у формуванні нової архітектури глобального універсуму.



Література

1. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. – М., 2001.
2. Белорус О. Г. Глобальные трансформации и стратегии развития. – К., 2000.

3. *Белорус О. Г.* Экономическая система глобализма. – К., 2003.
4. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія України. – К., 2001.
5. *Білорус О. Г., Кримський С. Б., Павленко Ю. В.* Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001.
6. *Братимов О. В., Горский Ю. М., Делягин М. Г., Коваленко А. А.* Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М., 2000.
7. *Бычков А.* Глобализация экономики // *Вопр. экономики.* – 1997. – № 12.
8. *Валлерстайн И.* Глобализация или переходный период? // *Экономические стратегии.* – 2000. – № 2.
9. *Володин А. Г., Широков Г. К.* Глобализация: истоки, тенденции, перспективы // *Полис.* – 1999. – № 5.
10. *Гаджиев К. С.* Геополитика. – М., 1997.
11. *Глобализация как процесс.* Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». – М., 2001.
12. *Горин Н. И.* Глобализация и локальные цивилизации // *Власть.* – 2000. – № 1.
13. *Дробот Г. А.* Политико-экономические аспекты глобализации // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12.* – 2000. – № 1.
14. *Зарин В. А.* Запад и Восток в мировой истории XIV–XIX вв. (Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка). – М., 1991.
15. *Захматов М. М.* Тенденции развития мирохозяйственных связей // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1996. – № 2.
16. *Иноземцев В. Л.* Глобализация: иллюзии и реальность // *Свободная мысль – XXI.* – 2000. – № 1.
17. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – М., 2000.
18. *Констан Б.* О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // *Полис.* – 1993. – № 2.
19. *Кремень В. Г.* та ін. Україна в контексті глобалізму. – К., 1998.
20. *Кувалдин В. Б.* Глобализация и судьба нации-государства // *Космополис: Альманах.* – М., 1999.
21. *Лоуи Т.* Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки // *Полис.* – 1999. – № 5.
22. *Мамфорд Л.* Миф машины // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. – Социал.-полит. исслед.* – 1992. – № 1.



23. *Международные отношения: социологические подходы* / Рук. авт. кол. проф. П.А. Цыганков. – М., 1998.
24. *Некlessа А. И.* Постсовременный мир в новой системе координат // Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме). – СПб., 2000.
25. *Некlessа А. И.* Трансмутация истории // *Вопр. философии.* – 2001. – № 1.
26. *Некlessа А. И.* *A la carte* // *Полис.* – 2001. – № 3.
27. *Осельская Е. С.* Станет ли Евроафрика новой геополитической реальностью? // *Світова цивілізація і міжнар. відносини.* – Д., 2001. – № 2.
28. *Осельская Е. С.* Сущность и перспективы геофинансового соперничества ЕС и США в новой геополитической ситуации // *Світова цивілізація і міжнар. відносини.* – Д., 2002. – № 1.
29. *Осельская Е. С.* Финансовая глобализация: перспективы валютной биполярности // Докл. и выст. на Междунар. науч. конф. «Альтернативы глобализации: человеческий и научно-технический потенциал России». – М., 2002. – Т. 1.
30. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. – К., 2002.
31. *Панарин А. С.* Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. – М., 1999.
32. *Панарин А. С.* *Агенты глобализма* // Москва. – 2000. – № 4.
33. *Панарин А. С.* Православная цивилизация в глобальном мире. – М., 2002.
34. *Пахомов Ю. Н.* Посткоммунистическая «буржуазия» как угроза цивилизованному рынку // *Полит. мысль.* – 1995. – № 1.
35. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998.
36. *Портной М. А.* Современные тенденции мировых интеграционных процессов // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1997. – № 8.
37. *Пугачев В. П.* Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию // *Вестн. Моск. унта. Сер. 12.* – 1999. – № 4.
38. *Рахманинов Ю. Н.* Две тенденции мирового развития // *США: Экономика, политика, идеология.* – 1996. – № 5.
39. *Скаленко А.* Глобальные резервы роста: информация + интеллект + инновации. – К., 2000.
40. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. – К., 1999.

41. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М., 2002.
42. Фитуни Л. Л. Роль теневого международного движения капитала в условиях глобализации // Восток. – 2000. – № 3.
43. Франк А. Г. Экономические парадоксы в мировой политике // Восток. – 1992. – № 6.
44. Цивилизованные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К., 2002.
45. Чешков М. А. О видении глобализирующегося мира // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1999. – № 6.
46. Чешков М. А. Взгляд на глобализацию через призму глобалистики // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2001. – № 2.
47. Шепелев М. А. «Дивный новый мир»: к вопросу о формировании неототалитарного режима в современном мире // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Соціологія. Філософія. Політологія. – 2001. – Вип. 7.
48. Шепелев М. А. Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. – Д., 2002.
49. Шергин С. Світовий порядок: концепції і реальність // Політика і час. – 1997. – № 1.
50. Шмелева М. И. Терроризм эпохи глобализма: глобальный терроризм как феномен современного мирового политического процесса // Світова цивілізація і міжнар. відносини. – Д., 2001. – № 2.



Питання для самостійного опрацювання

1. Якими є основні підходи до осмислення загальної історичної спрямованості світового розвитку?
2. Чи існують підтвердження тенденції до зникнення відмінностей між «внутрішнім» та «міжнародним», «економічним» та «політичним»?
3. Як ви розумієте сутність тенденції переходу в міжнародних відносинах від політики до управління?
4. Як демографічний дисбаланс між багатими і бідними країнами впливає на характер і перспективи міжнародних відносин?
5. Як вікова структура населення держави впливає на рівень її безпеки?



6. Якими є наслідки демографічного буму та НТР для світового розвитку? Чи можна вважати НТР небезпечною тенденцією для світової рівноваги сил?
7. Як процеси глобалізації економіки впливають на долю держав-націй?
8. Як співвідносяться об'єктивні та суб'єктивні виміри глобалізаційних процесів у сучасному світі?
9. Як зміна місця і ролі держав-націй впливає на людську соціальну ідентичність?
10. У чому виявляються інволюційні тенденції домінуючої моделі глобалізації?
11. У чому полягають передумови встановлення глобального неототалітаризму й наскільки ймовірна їх реалізація?
12. Як демократичні механізми можуть застосовуватися при створенні системи глобального управління?



Післямова

Сучасна наука про міжнародні відносини — це певний підсумок тривалого процесу розвитку суспільної думки, у скарбницю якої робили свій внесок мислителі різних епох і країн. Вирішальна роль у її формуванні належить західним вченим. Вітчизняні міжнародні дослідження тривалий час не могли розвиватися. Це пов'язано передусім з тим, що Україна не була суб'єктом міжнародних відносин. Однак не менше значення тут мала ідеологічна ситуація, що була головною перепорою розвитку міжнародно-політичної науки в колишньому СРСР. Гальмували розвиток вітчизняної науки про міжнародні відносини також тривала відсутність міждисциплінарності, політологічного виміру міжнародних досліджень, обмежені можливості ознайомлення з працями провідних західних дослідників. Більшість робіт у сфері міжнародних відносин відрізнялася країнознавчою орієнтацією, що значною мірою зберігається дотепер.

Лише останнім часом українські дослідники звертаються до фундаментальніших міжнародних проблем, зокрема у контексті вивчення глобалізаційних і цивілізаційних процесів та місця в них України.

Нині теорія міжнародних відносин бурхливо розвивається у тісній взаємодії з іншими науками про міжнародні відносини та глобальний розвиток. Глибоке вивчення теоретичних проблем



міжнародних відносин є важливою умовою формування національної стратегії розвитку кожної сучасної держави. Таке завдання сьогодні особливо актуальне для України, яка потребує концептуального прориву, здатного забезпечити умови для інноваційного, конкурентоспроможного, ефективного розвитку, адаптації та інтеграції у сучасний глобалізований світ.

Головною метою підручника є зорієнтувати студентів у складних реаліях міжнародного життя, озброїти всіх, хто бере участь у формуванні української політики та міжнародного іміджу держави, базовими знаннями про основні міжнародні явища і процеси.

Сучасна Україна — суверенна держава-нація з багатими природними ресурсами, потужним індустріальним та аграрним потенціалом, працелюбним та освіченим народом.

На початку 90-х років минулого століття С. Хантінгтон відніс Україну до групи «розколотих країн», над якими тяжіє загроза розпаду. Однак ця небезпека може стати й ключем, який відкриє нам шлях до випереджаючого, інноваційного розвитку. Український геополітик В. Дергачов звернув увагу на таке приховане багатство України, що спроможне прокласти шлях до розквіту, як соціокультурна рубіжність. Вона виявляється і в назві нашої держави, і в розташуванні її на межі трьох цивілізацій, і в етноконфесійних традиціях та відносинах, і в поєднанні альтернативних економічних укладів та векторів соціально-економічного розвитку (від інноваційної до «трофейної» економіки), і в політико-адміністративному устрої держави, і в поведінці національної еліти. Рубіжність традицій, з одного боку, ускладнює вибір суспільством шляху розвитку, а з іншого — в умовах нового глобального світу відкриває унікальні історичні можливості.

Теорія та історія міжнародних відносин свідчать, що в умовах глобалізації рубіжність геополітичного, гео економічного і геокультурного положення України може стати реальною підвалиною зваженої, збалансованої міжнародної політики країни, яка поєднуватиме інтеграцію у загальноевропейське і світове співтовариство з чітким усвідомленням і послідовним захистом власних національних інтересів. Це передбачає необхідність проведення політики збалансованого розвитку стратегічного партнерства з Європейським Союзом і Російською Федерацією. На

порядку денному стоїть завдання розгортання великомасштабного економічного, культурного і політичного співробітництва з Китаєм, Індією, Японією, країнами Перської затоки, провідними державами Африки і Латинської Америки. Таке партнерство має бути взаємовигідним і рівноправним, виключати будь-які спроби тиску і дискримінації.

Успішна реалізації перспектив міжнародної політики України залежить від нинішніх студентів-політологів і міжнародників, які невдовзі візьмуть на себе відповідальність за її формування і здійснення. Саме тому ретельне вивчення ними теоретичних і методологічних проблем міжнародних відносин є запорукою зваженості та ефективності зовнішньополітичного курсу України, зміцнення її авторитету і впливу в сучасному глобальному світі.



Зміст

Передмова.....	5
Розділ 1	
Теорія міжнародних відносин як наука	10
1.1. Сутність і предмет теорії міжнародних відносин	10
1.2. Структура і функції теорії міжнародних відносин	12
1.3. Понятійно-категоріальний апарат ТМВ	17
1.4. Міждисциплінарне співтовариство міжнародних досліджень	23
Розділ 2	
Методологія міжнародних досліджень	34
2.1. Поняття методології, методу, методики та техніки досліджень.....	34
2.2. Діалектика як методологічна основа міжнародних досліджень	35
2.3. Загальнонаукові методи міжнародних досліджень	38
2.4. Історичні методи у міжнародному дослідженні	44
2.5. Конкретно-емпіричні методи міжнародних досліджень	47
2.6. Прогностичні методи міжнародних досліджень	51
2.7. Математичні та статистичні методи у міжнародних дослідженнях .. .	58

Розділ 3

Витоки теорії міжнародних відносин	63
3.1. Міжнародно-політична думка Стародавньої Індії	63
3.2. Міжнародно-політична думка Стародавнього Китаю	65
3.3. Міжнародно-політична думка античної Греції	67
3.4. Міжнародно-політична думка середньовіччя	69
3.5. Міжнародно-політична думка епохи Відродження	74
3.6. Міжнародно-політична думка нового часу	77

Розділ 4

Сучасні теорії міжнародних відносин	104
4.1. Умови виникнення сучасних теорій міжнародних відносин	104
4.2. Політичний ідеалізм	105
4.3. Політичний реалізм	107
4.4. Школа стратегічного аналізу	119
4.5. Модерністські теорії міжнародних відносин. Спір традиціоналістів та модерністів	122
4.6. Неокласичні теорії міжнародних відносин	137

Розділ 5

Геополітика як сфера наукового знання	151
5.1. Актуальність геополітичної теорії	151
5.2. Сутність геополітичної науки	152
5.3. Тенденції розвитку геополітичної науки	157
5.4. Методологічні основи геополітики	161

Розділ 6

Класичні геополітичні концепції	169
6.1. Дотеоретичний етап розвитку геополітичної думки	169
6.2. Виникнення класичної геополітичної науки	173
6.3. Геополітична концепція А. Т. Мехена	178
6.4. Геополітична концепція Х. Маккіндера	180
6.5. Геополітична концепція Н. Спайкмена	183
6.6. Геополітична концепція євразійства	185
6.7. Німецька геополітична школа	188



Розділ 7

Сучасні геополітичні концепції201

7.1. Сучасна англосаксонська геополітика201

7.2. Сучасна європейська геополітика210

7.3. Сучасне євразійство216

Розділ 8

Політичний простір міжнародних відносин221

8.1. Сутність і структура політичного простору221

8.2. Основні властивості політичного простору225

8.3. Контроль політичного простору228

Розділ 9

Цивілізаційний вимір міжнародних відносин233

9.1. Сутність цивілізаційного підходу233

9.2. Теорія культурно-історичних типів
М. Я. Данилевського237

9.3. Цивілізаційна теорія О. Шпенглера239

9.4. Теорія локальних цивілізацій А. Дж. Тойнбі242

9.5. Концепція «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона250

9.6. Цивілізаційна концепція О. Кузнєцова255

9.7. Сучасні тенденції розвитку цивілізаційної теорії257

Розділ 10

Міжнародні системи264

10.1. Виникнення і сутність системного підходу264

10.2. Системний підхід у міжнародних дослідженнях267

10.3. Теорія міжнародних систем М. Каплана269

10.4. Теорія міжнародних систем С. Хоффмана273

10.5. Теорія міжнародних систем Р. Роузкранца275

10.6. Інші теорії міжнародних систем276

Розділ 11

Міжнародні актори282

11.1. Держава як міжнародний актор282

11.2. Світове лідерство284

11.3. Імперія як міжнародний актор	286
11.4. Сучасна держава-нація	291
11.5. Міжнародні організації	302
11.6. Роль суб'єктивного чинника у міжнародних відносинах	309
11.7. Міжнародні відносини як особливий вид спілкування	310

Розділ 12

Інструменти міжнародної політики:

сила, дипломатія, пропаганда	317
---	------------

12.1. Вайолентологія як наука. Філософські підвалини силового підходу	317
12.2. Сутність і параметри сили. Співвідношення понять сили та могутності	319
12.3. Доктрина балансу сил і «теорія доміно». Баланс сил та силова рівновага	321
12.4. Політика з позиції сили	324
12.5. Сутність, виникнення та розвиток дипломатичної діяльності	327
12.6. Форми дипломатичної діяльності	332
12.7. Сутність і структура зовнішньополітичної свідомості	339
12.8. Міжнародна пропаганда: сутність, призначення, напрями, типологія	342
12.9. Техніка міжнародної пропаганди	344

Розділ 13

Міжнародні конфлікти і шляхи

їх урегулювання	354
------------------------------	------------

13.1. Сутність та функції міжнародних конфліктів	354
13.2. Типології міжнародних конфліктів	359
13.3. Розвиток міжнародного конфлікту	362
13.4. Регулювання міжнародних конфліктів	367
13.5. Міжнародні переговори	370
13.6. Методичні рекомендації щодо оцінки, прогнозування та врегулювання міжнародних конфліктів	376



Розділ 14

Міжнародна безпека	382
14.1. Сутність, параметри і види безпеки	382
14.2. Основні загрози безпеці	385
14.3. Механізм підтримання міжнародної безпеки	389

Розділ 15

Сучасна світова система	400
15.1. Сутність і вектори розвитку сучасної світової системи	400
15.2. Геополітичні моделі сучасної світової системи	404
15.3. Міжнародний порядок	411

Розділ 16

Планетарний дуалізм як світосистемний феномен	428
16.1. Діалектика взаємодії Сил Суші та Моря	428
16.2. Геополітичний рівень планетарного дуалізму	435
16.3. Форми вияву та функції планетарного дуалізму	445

Розділ 17

Суперечність «Схід-Захід» як цивілізаційний рівень відносин планетарного дуалізму	454
17.1. Витоки та сутність суперечності «Схід-Захід»	454
17.2. Сутність процесів вестернізації	465

Розділ 18

Конституювання планетарного дуалізму сучасної світової системи	481
18.1. Геополітична революція кінця XV – середини XVII ст. як форма конституювання планетарного дуалізму	481
18.2. Сутність геополітичної революції	487

Розділ 19

Тенденції розвитку відносин планетарного дуалізму сучасної світової системи	504
19.1. Поняття «геоісторична форма» планетарного дуалізму ...	504
19.2. Геоісторичні фази планетарного дуалізму	506

19.3. Сучасний стан і перспективи розвитку відносин планетарного дуалізму	525
19.4. «Тихооксанська революція» та перспективи нової біполярності	538
19.5. Велика Європа та майбутнє України в сучасній світовій системі	553
Розділ 20	
Глобальні процеси сучасності	566
20.1. Глобалізація та її вплив на міжнародні відносини	566
20.2. Вплив демографічних процесів і технологічної революції на міжнародні відносини	577
20.3. Транснаціоналізація міжнародних відносин і глобалізація політики	581
20.4. Вплив процесу мондіалізації на глобальний розвиток	584
20.5. Демократичні та неототалітарні тенденції глобального розвитку	592
Післямова	614

Навчальне видання

Шепєлев Максиміліан Альбертович

Теорія міжнародних відносин

За редакцією доктора
історичних наук, професора
Табачника Дмитра Володимировича

Оправа і титул художника *М. Г. Гутмана*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Байбородіна, Р. Б. Попович*
Комп'ютерна верстка *О. В. Сироти*

Підп. до друку 01.03.2004. Формат 60×84/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Kudriashov. Офс. друк. Ум. друк. арк. 36,27.
Обл.-вид. арк. 39,20. Тираж 3000 пр. Вид. № 10542. Зам. № 4-100

Видавництво «Вища школа», 01054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7г

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000
серія ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві
«Вища школа», у АТЗТ «Книга»,
04053, Київ-53, вул. Артема, 25